

Володимир Баран

1945
УКРАЇНА
1991

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

69 65 97 jew

05 - 1944

1

Володимир Баран

**Україна: новітня історія
(1945–1991 рр.)**

Volodymyr Baran

**Ukraine: Modern History
(1945–1991)**

**National Academy of Sciences of Ukraine
Ivan Krypiakevych Institute
of Ukrainian Studies**

Volodymyr Baran

**Ukraine: Modern History
(1945–1991)**

L'viv • 2003

**Національна академія наук України
Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича**

Володимир Баран

**Україна: новітня історія
(1945–1991 рр.)**

НБ ПНУС

696597

Львів • 2003

ББК 63.3 (4 УКР) 62

Б 24

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор С. Васюта

доктор історичних наук, професор М. Литвин

Баран В.К.

Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003.– 670 с.

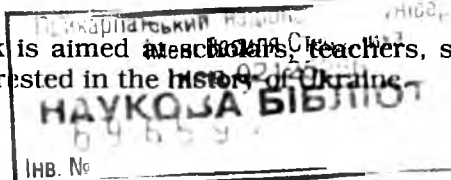
ISBN 966-02-2917-8

У книзі дається аналіз політичного, соціально-економічного і національно-культурного розвитку України в 1945–1991 рр. Автор використав великий фактичний матеріал, зокрема маловідомі документи центральних архівів України та Російської Федерації.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

The book offers the analysis of political, social-economic and national-cultural development of Ukraine in 1945–1991. The author has used a comprehensive research material, namely, the little-known documentary sources available in central archives of Ukraine and Russian Federation.

The book is aimed at scholars, teachers, students and all those interested in the history of Ukraine

ISBN 966-02-2917-8

© В.К. Баран, 2003

**З любов'ю і вдячністю присвячую
моїй мамі Марії Михайлівні**

Вступ

Минуле завжди тривожило пам'ять, зачіпало серця людей. Пережите постійно ставало предметом спогадів, роздумів, викликало гарячі дискусії та суперечки. Історія України другої половини ХХ століття – дуже близька, добре відчутна, досі жива в суспільній свідомості. Це історія поступового занепаду радянського тоталітаризму і драматичного виборювання незалежної демократичної держави.

Після війни сталінський режим істотно не змінився. Тривали масові репресії, каральні акції на приєднаних західних землях. Влада неухильно керувалася цинічним принципом, сформульованим “батьком народів”: немає людини – немає проблеми. Один з найближчих соратників вождя – В. Молотов навіть на схилі віку запевняв: “Сталін, по-моєму, вів дуже правильну лінію: нехай злетить зайва голова, зате не буде хитань...”

Навесні 1953 року, після смерті диктатора, радянське керівництво розпочало відхід від крайніх проявів сталінщини. Під тиском об'єктивних обставин, в умовах доволі гострої внутрішньої боротьби в СРСР встановилась нестійка “відлига”. Так звана десталінізація торкнулась різних сторін життя країни, сприяла певному національному пробудженню, духовному розкріпаченню громадян. Проте всі хрущовські перетворення відзначалися суперечливістю і непослідовністю, що врешті призвело до повалення реформатора і згорання здійснюваної ним політики.

Припинення лібералізації і часткова ресталінізація Радянського Союзу відображали черговий етап верхівкового протистояння та загальний стан тодішнього суспільства. Воно вже не могло жити під постійною загрозою

терору, але ще не дозріло до глибоких системних зрушень. Наростаючі кризові явища, перш за все проблеми економічного характеру, непомітно підточували панівний устрій, руйнували його основи. Спроба “архітекторів перебудови” зміцнити вже хитку конструкцію завершилась цілковитим провалом: хаотичними, невмілими діями вони лише пришвидшили розпад СРСР і руйнування реального соціалізму.

Цей складний, багатогранний процес еволюції радянської системи потребує ретельного і всебічного вивчення. Без замовчування гірких фактів, але разом з тим – без нав'язливої “манії судити”, що є “ворогом справжньої історії” (М. Блок). У книзі зроблено спробу відтворити цілісну картину політичного, соціально-економічного і національно-культурного розвитку України в 1945–1991 рр. Простежити перебіг основних подій, розкрити сутність суспільних явищ, а також показати роль окремих особистостей, громадських і політичних діячів – апологетів та опонентів влади.

У своїй роботі автор спирався на дослідження попередників. Даною тематикою плідно займалися Ю. Алексєєв, О. Бажан, Т. Батенко, І. Білас, О. Бойко, В. Борщевич, О. Васюта, С. Васюта, І. Винниченко, О. Гарань, І. Гончарук, Я. Грицак, В. Даниленко, Ю. Данилюк, В. Журавський, Ю. Зайцев, Г. Касьянов, Ю. Киричук, І. Кожукало, С. Кульчицький, Ю. Курносів, О. Ленартович, В. Литвин, О. Луцький, Т. Марусик, І. Меркатун, П. Панченко, В. Попик, О. Рубльов, А. Русначенко, М. Рябчук, В. Сергійчук, А. Слюсаренко, Д. Табачник, С. Тимченко, М. Тиский, Ю. Черченко, Ю. Шаповал, В. Юрчук, Б. Якимович, В. Яремчук, Б. Ярош та інші. Їхні праці, написані на широкій джерельній основі, свідчать про поступове заповнення істотних прогалів у дослідженні післявоєнного періоду.

Змістовні наукові твори видали представники західної української діаспори – Я. Білінський, Б. Боцюрків, Б. Винар, Т. Гунчак, В. Косик, Г. Костюк, Б. Кравців,

Б. Кравченко, І. Кошелівець, Т. Кузьо, Б. Левицький, І. Лисяк-Рудницький, І. Майстренко, В. Маркусь, П. Мірчук, О. Мотиль, Б. Нагайло, Я. Пеленський, П. Потічний, М. Проккоп, Р. Сольчаник, О. Субтельний, Л. Шанковський, М. Шкандрій, Р. Шпорлюк та інші. Праці західних авторів, як правило, відзначаються глибоким аналітизмом і скрупульозним вивченням опублікованих джерел. Однак з відомих причин вони позбавлені архівних матеріалів, що до певної міри звужує їх пізнавальний потенціал.

Слід вказати на ґрунтовні роботи, присвячені загальним проблемам історії СРСР 1945–1991 рр. Це дослідження Л. Алексеєвої, О. Барсенкова, М. Барсукова, М. Бугая, Ф. Бурлацького, Д. Волкогонова, М. Геллера, О. Данилова, В. Земскова, О. Зубкової, Г. Іванової, Ю. Ігрицького, О. Клепикової, В. Кудрявцева, В. Лунєєва, Ж. Медведєва, Р. Медведєва, О. Некрича, О. Пижикова, Р. Піхої, В. Попова, Л. Смикаліна, В. Соїфера, В. Соловйова, Б. Старкова, О. Трусова, З. Файнбурга, О. Хлевнюка та ін., а також видані за кордоном праці А. Авторханова, М. Восленського, Ю. Глазова, І. Земцова, О. Зиміна, О. Зінов'єва, І. Клейнера, С. Максудова, В. Рапопорта, П. Тигрида та багатьох інших.

Цікавий аналіз політичних та економічних процесів в СРСР дається в монографіях західних радянологів, зокрема Х. Арендт, Дж. Армстронга, З. Бжезинського, Дж. Боффа, Дж. Бреслауера, Н. Верта, А. ван Гудовера, А. Д'Агостіно, Е. Каррер д'Анкосс, Дж. Кіпа, Р. Конквеста, К. Ліндена, А. Майєра, М. Малія, Д. Марплаза, А. Ноува, Р. Оуена, Р. Такера, М. Татю, К. Фармера, К. Фрідріха, Б. Чотінер, А. Шапіро та багато інших. Західні вчені розробили основні концепції, покладені в основу вивчення радянського суспільства, в тому числі теорію тоталітаризму. Вони створили чимало вагомих праць, присвячених політичній, економічній і культурній історії СРСР, зокрема післявоєнного періоду.

Джерельну базу роботи становлять насамперед архівні документи, частина з яких уперше вводиться у на-

уковий обіг. Автор опрацював ряд фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України, Державного архіву Російської Федерації, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Російського державного архіву новітньої історії, Російського державного архіву економіки, а також державних архівів Волинської, Дніпропетровської, Запорізької, Львівської, Харківської областей.

У праці використано збірники документів і матеріалів, укладені вітчизняними вченими, зокрема: “Літопис нескореної України”, “Національні відносини в Україні у ХХ ст.”, “Культурне життя в Україні: Західні землі”, “Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.”, “Голод в Україні. 1946–1947”, “Чорнобильська трагедія”, “Десять буремних літ: Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках”, “Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-х рр. ХХ ст.”, “Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод” та інші.

Значний інтерес викликають збірники документів і матеріалів, видані західною українською діаспорою, – “Українські юристи під судом КГБ”, “Українська інтелігенція під судом КГБ”, “Широке море України”, “Національне питання в СРСР”, “Український правозахисний рух”, “Погром в Україні. 1972–1979”, “Українська суспільно-політична думка в 20 столітті”, “Українська Гельсінська Група. 1978–1982”, “Літопис Української Повстанської Армії” та інші.

Великий фактичний матеріал містять довідники і збірники документів, видані в Російській Федерації. Вони стосуються різних суспільно-політичних проблем, перш за все діяльності партійних і державних структур. Серед них варто виділити довідник “Система виправно-трудових таборів в СРСР. 1923–1960”, збірники: “Депортації

народів СРСР (1930-ті – 1950-ті роки)”, “Історія радянської політичної цензури”, “Літературний фронт”: Історія політичної цензури. 1932–1946 рр.», “Молотов, Маленков, Каганович. 1957”, “Ідеологічні комісії ЦК КПРС. 1958–1964”, “Влада і художня інтелігенція”, “Лаврентій Берія. 1953”, “Військовополонені в СРСР. 1939–1956”, “Реабілітація: як це було” та інші.

У праці використано стенографічні звіти і матеріали зїздів, пленумів ЦК Компартії України і ЦК КПРС, сесій Верховної Ради УРСР і Верховної Ради СРСР; зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень урядів УРСР та СРСР; директиви КПРС і Ради Міністрів СРСР з господарських питань; матеріали УРПС і АКСМУ; статистичні збірники, довідники; пресу тощо. Чимало розсекречених документів, зокрема з Архіву Президента Російської Федерації, опубліковано в журналах “Исторический архив” та “Источник”. Цікаві публікації матеріалів центральних партійних органів містяться в “Известиях ЦК КПСС”.

Важливим джерелом до вивчення проблеми є численні спогади, зокрема Г. Алтуняна, В. Врублевського, П. Григоренка, Р. Гром'яка, І. Жиленко, Л. Лук'яненка, І. Калинця, В. Коротича, Л. Кравчука, Л. Крушельницької, Я. Малицького, М. Масютка, Ф. Пігідо-Правобережного, М. Роженка, М. Руденка, Є. Сверстюка, Ю. Сливки, М. Хейфеца, С. Хмари, П. Шелеста, Д. Шумука та ін., а також О. Аджубея, Г. Арбатова, С. Ахромєєва, Н. Берії, М. Горбачова, Б. Єльцина, А. Зверєва, Г. Зюганова, Л. Кагановича, Г. Корнієнка, В. Крючкова, О. Лебеда, Є. Лигачова, Ю. Лужкова, А. Лук'янова, А. Малєнкова, В. Медведєва, А. Мікояна, В. Молотова, В. Павлова, В. Печєнєва, Є. Примакова, М. Рижкова, П. Судоплатова, М. Хрущова, С. Хрущова, О. Яковлєва та багатьох інших.

Автор висловлює подяку всім, хто сприяв виданню цієї праці, – Волинській обласній державній адміністрації (голова А. Француз), Волинській обласній раді (голова В. Дмитрук), Луцькій міській раді (голова А. Кривицький),

Волинському державному університету імені Лесі Українки (ректор І. Олексеюк), ТзОВ “Інвестор” (директор М. Вареник), ТзОВ “Анко-Союз” (генеральний директор В. Никитюк).

Автор щиро дякує за підтримку і допомогу Я. Ісаєвичу, Б. Клімчуку, М. Литвину, Ю. Сливці, А. Солованюк, а також Л. Гавдяку та М. Костюку (м. Ноттінгем, Велика Британія).

Розділ I. Кінець тиранії

1. Природа системи

З часу жовтневого виступу більшовиків не стихають палкі дискусії про сутність “радянського експерименту”. З перших днів “нової ери” точаться гострі суперечки про природу системи, що існувала в СРСР. Одні із запалом говорять про соціалізм, ототожнюючи його зі свободою, рівністю і братерством. Інші ж з боєм згадують ГУЛАГ, засуджуючи терор, голодомори та зневагу до особистості.

За минулі роки вчені зробили чимало спроб критичного осмислення радянської дійсності. Цьому були присвячені численні статті, дисертації, монографії. З цього приводу збиралися наукові конференції, симпозиуми та “круглі столи”. У ході таких досліджень сформувався синтетичний напрям, що об’єднав зусилля філософів, істориків, політологів. Вони створили ряд цікавих концепцій, серед яких чільне місце зайняла теорія тоталітаризму.

Слово “тоталітаризм” було вперше вжито італійським ученим і державним діячем Д. Джентіле. У промові, виголошеній в березні 1925 року, він говорив про фашизм як “тотальну концепцію життя”. Цей термін відразу підхопив Б. Муссоліні: у червні того ж року, атакуючи рештки парламентської опозиції, дуче кинув фразу про “нашу тоталітарну волю”. З того часу поняття “тоталітаризм” увійшло в політичний, пропагандистський, а згодом – і науковий лексикон.

Спочатку його використовували виключно в позитивному значенні – для назви тієї політичної системи, яка склалася в Італії. У цьому контексті Б. Муссоліні найчастіше вживав вираз “тоталітарна держава” і

проголосив відому формулу: “Все в державі, нічого поза державою, нічого проти держави”. Слід згадати, що йому належить також визначення фашизму як “організованої, концентрованої, авторитарної демократії на народній основі”. Однак зрозуміло, що в тодішній Італії реальна диктатура цілковито витіснила декларовану “народну демократію”.

У Німеччині даний термін не набув широкої популярності. У 1930 році він уперше з'явився в публікаціях націонал-соціалістів. Його часто вживав один з головних ідеологів нацизму – К. Шмідт. Значно рідше це слово звучало в промовах А. Гітлера, який надавав перевагу іншому поняттю – “авторитаризм”. З початку 30-х років про тоталітаризм почали говорити в негативному, критичному значенні, протиставляючи його демократії і розуміючи під ним новітні деспотичні режими.

Після підписання пакту Ріббентропа–Молотова, після відкритого блокування кривавих вождів близькість нацизму та сталінізму стала ще очевиднішою. Саме тоді Американське філософське товариство визначило тоталітаризм як нову, досі невідому форму диктатури. А ліберальна інтелігенція чітко окреслила коло держав, у яких найбільш повно і яскраво виявлялись тоталітарні ознаки, включивши в нього фашистську Італію, нацистську Німеччину та сталінський Радянський Союз.

Проте цілісна концепція тоталітаризму була сформульована у післявоєнний період. На нашу думку, вона з'явилася внаслідок злиття двох теоретичних потоків: внутрішньої критики системи, що велася в СРСР і міжнародному соціалістичному русі, та розвитку західної соціологічної думки, зокрема теорії бюрократизму М. Вебера та багатьох його послідовників. Протягом 20–40-х років на кожному із зазначених напрямків було нагромаджено значний емпіричний та методологічний матеріал, який склав фундамент згаданої концепції.

Почнемо з того, що ми назвали внутрішньою критикою системи. Прихід до влади більшовизму, утвердження так званої диктатури пролетаріату викликали гостру

реакцію з боку соціал-демократів. К. Каутський оцінював жовтневі події 1917 року як переворот, а розпочаті перетворення – як прояв брутальності і владолюбства переможців. На його думку, в Росії створювалась нова державна бюрократія, яка визначала й контролювала все політичне, економічне, соціальне життя, “все мислення і почування народних мас країни”.

Лідер міжнародної соціал-демократії твердив, що в радянській республіці “жодного цвяха не можна забити в стіну без дозволу всемогутньої і всезнаючої радянської бюрократії”. Ця державна бюрократія формувалася за зразком, відпрацьованим у партійній організації. Замість диктатури пролетаріату в країні встановилася диктатура над пролетаріатом – диктатура комуністичної партії, яка насправді була диктатурою її вождів. К. Каутський писав, що більшовизм привів лише до державного рабства і що соціалізм не існує без демократії.

Подібну позицію займали російські соціал-демократи – меншовики. Вони вважали, що пролетарська революція можлива лише за умови, коли капіталізм досягне певного рівня розвитку, коли робітничий клас становитиме більшу частину населення. Вони виступали за поступове реформування суспільства, використання буржуазно-демократичних прав і свобод, конституційного порядку для вирішення назрілих проблем трудящих. Меншовицькі історики писали, що справжнім, вартісним наслідком жовтня 1917 року була нова економічна політика, з допомогою якої країна могла перейти до багатуокладного господарства і демократичного соціалізму.

У працях Ю. Мартова, Р. Абрамовича, Ф. Дана та інших авторів давалася прониклива характеристика радянської політичної системи. У них вказувалися тенденції громадсько-політичного розвитку, визначалися функції РКП(б) у механізмі влади. У цих публікаціях твердилось про переродження більшовицької партії з політичної організації у державно-виконавську структуру. У виступах українських соціал-демократів І. Мазепи, П. Феденка, О. Бочковського та інших давалася така ж

категорична оцінка діяльності більшовиків та природи нового режиму.

Палкі дискусії велися в самій РКП(б), що відображало складну внутрішню боротьбу в партії. З різкою критикою бюрократизму, централізму, військово-командних методів керівництва виступили представники “робітничої опозиції” та групи “демократичного централізму”. Характерно, що названі фракції одержали в Україні більшу підтримку, ніж у Росії. У той період в багатьох партійних організаціях спостерігалися сильні відцентрові тенденції. Лише наприкінці 1920 року конференція КП(б)У вперше прийняла резолюцію, що повністю схвалювала політичну лінію і практичну діяльність ЦК РКП(б).

“Робітнича опозиція” в Україні більш гостро і категорично ставила питання про те, що профспілки є вищою формою класової організації пролетаріату, що вони повинні негайно стати “органами диктатури”. Група пропонувала підпорядкувати їм низку наркоматів, а згодом – усе господарське життя. Інша група – “демократичних централістів” – також виступала проти жорсткого централізму в управлінні промисловістю і згортання внутріпартійної демократії. “Робітничу опозицію” підтримали великі миколаївська, луганська, а “демократичних централістів” – харківська партійні організації.

Поява таких течій була реакцією на крайнощі “воєнного комунізму” і поступовий перехід до мирного будівництва. Заяви фракціонерів відображали занепокоєння частини комуністів надмірною концентрацією влади в партійному апараті, який усе помітніше відривався від основної партійної маси. Втім, перебільшувати значення подібних виступів не слід: розходження опозиції з політичним керівництвом мали частковий, тактичний характер і стосувались насамперед відносин між окремими ланками монопартійного владного механізму.

З особливо різкою критикою сталінщини і партійно-радянської системи виступили Л. Троцький та його прихильники. У гострій, викривальній манері вони писали про обуржуазнення більшовиків, бюрократизацію

партійного і державного апаратів. У своїх статтях і зверненнях вони незмінно підкреслювали відсутність в РКП(б)–ВКП(б) справжньої демократії, дійової самокритики, писали про перетворення рядових комуністів у “великих мовчальників”, а керівної верхівки – у “недоторканну олігархію, що підмінила собою клас і партію”.

Ще в 1923 році Л. Троцький висунув тезу про можливість термідору – контрреволюційного перевороту і бонапартизму – військово-бюрократичної диктатури з боку сталіністів. Під термідором він розумів не встановлення реакції взагалі, а прямий перехід влади до рук іншого класу. На його думку, такий перехід міг бути політично замаскованим, оскільки боротьба велася між фракціями учора ще єдиної партії. За словами К. Радека, термідоріанська небезпека в СРСР – це насамперед небезпека “повільного сповзання радвлади з рейок пролетарської політики на шлях дрібнобуржуазної”.

Критика, розгорнута троцькістами, велася з позицій марксизму. Тому не випадково, що політичні зміни в країні за часів сталінщини Л. Троцький і його послідовники розглядали як процес деформацій і переродження, відходу від принципів пролетарської революції та соціалізму. Одним з головних факторів цього процесу вони вважали бюрократизм, коріння якого вбачали у нових функціях партії, що сплелася з державними структурами, поринула у вирішення адміністративних завдань і перейшла від політичних до апаратно-командних методів керівництва.

Навесні 1930 року створено документ, який можна розглядати як один з найбільш цікавих і своєрідних прикладів марксистської критики системи з боку троцькістів. Назва його – “Звернення опозиції більшовиків-ленінців у ЦК, ЦКК ВКП(б) і до всіх членів ВКП(б) (До майбутньої дискусії)”. Автори документа – С. Риксовський, В. Коссіор, М. Муралов, П. Капцієвич. Зміст звернення – заклик до утвердження “партійної і робітничої демократії” встановлення “революційного контролю мас” над партійним, державним, профспілковим апаратами.

Концептуальні положення, сформульовані в документі, поклали початок деяким пізнішим трактуванням радянської дійсності. У ньому вказувалося, що в СРСР відбувався перехід від робітничої держави з бюрократичними викривленнями, як визначав характер радянської влади В. Ленін, до бюрократичної держави з пролетарсько-комуністичними пережитками. У зверненні стверджувалося, що в країні склався “великий клас правлячих”, який мав свої внутрішні підрозділи і зростав шляхом висуванства чи фіктивних виборів.

Варто зауважити, що більшість представників “лівої” опозиції вважала, що бюрократичне переродження радянської влади призвело до виникнення нового правлячого стану, а не класу. А. Троцький з цього приводу писав: “З точки зору марксизму цілком очевидно, що радянська бюрократія не може перетворитися у новий панівний клас. Її відособлення і зростання її соціальної ролі, у формі командування, неминуче веде до кризи диктатури, яка може завершитись або відродженням революції на більш високих засадах, або реставрацією буржуазного суспільства”.

Ці теоретичні дискусії знайшли певний відгук у самому зверненні: поряд з поняттям “правлячий клас” у ньому вживався термін “відособлений правлячий стан”. Проте у даному випадку важливо інше – положення про перетворення партійної, державної, військової, господарської бюрократії у панівну соціальну силу, в особливу правлячу групу. У названому зверненні Х. Раковський і його колеги писали, що єдналим моментом цього своєрідного класу є така ж своєрідна форма приватної власності, а саме – державна влада.

Нагадаємо, що “ліва” опозиція говорила не лише про моральні, соціальні та політичні наслідки “апаратного самодержавства”. Привертає увагу теза про економічну експлуатацію трудящих новою бюрократією, яка згодом одержала розвиток у працях деяких теоретиків-марксистів. Так, в одній із заяв, написаних опозиціонерами наприкінці 20-х років, твердилось: “Утримання

величезного державного, профспілкового і партійного апарату лягає важким тягарем на плечі всіх трудящих мас, за рахунок додаткового продукту яких покриваються усі державні витрати”.

Проте подібна критика не виходила за рамки традиційної партійної догматики. Розширення “робітничої демократії” троцькісти розглядали перш за все як засіб перерозподілу влади, а не як загальний політичний принцип. Вони ставили питання про запровадження таємного голосування, але тільки у ВКП(б), введення такого голосування у Радах та профспілках вважали передчасним. У багатьох конкретних політичних питаннях Л. Троцький і його прихильники займали не менш жорстку позицію, ніж Сталін та “правовірні” партійці.

Відомо, що переслідування і зростаючі репресії з боку більшовизму змусили багатьох представників опозиції емігрувати з СРСР. Це сприяло глибшому знайомству західної громадськості зі становищем у країні, змістом міжпартійних дискусій і внутрішніх суперечностей в РКП(б)–ВКП(б). Той критичний теоретичний матеріал, який визрів у надрах соціал-демократії, більшовизму, в емігрантській літературі 20–30-х років, відіграв значну роль у формуванні нинішніх концептуальних підходів, сучасного погляду на реальний соціалізм.

У західній соціології можна виділити два напрямки теорії, які тісно переплелися і привели до появи школи тоталітаризму: загальну концепцію бюрократії, засновану на цілісному вивченні індустріального суспільства, і її конкретні моделі, пов'язані з аналізом новітніх деспотичних режимів. Згадану загальну концепцію першим сформулював М. Вебер, а серед тих, хто продовжив розробку проблем бюрократії і одержавлення суспільства, варто назвати насамперед Р. Міхелса, Б. Ріцці, Х. Ортегу-і-Гасета, В. Райха, Е. Фромма, Л. фон Хайека.

Видатний німецький соціолог М. Вебер розглядав бюрократію як необхідний елемент сучасного суспільства. Вивчаючи цей феномен, аналізуючи його ознаки, він вказував на наявність глибокого поділу праці і

високорозвинутої спеціалізації завдань. М. Вебер наголошував, що бюрократична організація – це перш за все добре налагоджена система контролю, спрямованого на досягнення максимальної ефективності і заснованого на раціональних принципах, на технічних знаннях. Разом з тим М. Вебер не порушував питання про політичне панування бюрократії, вважаючи його спірним, сумнівним.

На відміну від цього, ряд західних учених розцінював бюрократію як фактор політичного домінування. Німецький соціолог Р. Міхелс був першим теоретиком, який пов'язував зростаючу бюрократизацію з олігархічними тенденціями в сучасному суспільстві. Його головний постулат, знаменитий “залізний закон олігархії”, полягав у тому, що зростання існуючих організацій і ускладнення завдань, які вони вирішували, робило неможливою участь рядових громадян у прийнятті рішень і призводило до концентрації всієї влади нагорі, в руках організаційної еліти чи олігархії.

Свої висновки Р. Міхелс ґрунтував на вивченні політичних партій, що діяли в Німеччині. На його думку, основні зусилля організаційної олігархії були спрямовані на збереження власного панування. Ці організаційні та інші соціальні еліти формували міцну правлячу групу, яка вже не зважала на інтереси мас, на потреби народу. В суспільстві щораз виразніше слабшали демократичні інституції і поступово складався олігархічний політичний режим. «Хто говорить “організація” – говорить “олігархія”».

У тому ж теоретичному руслі була написана праця італійського марксиста Б. Ріцці “Бюрократизація світу”, опублікована в 1939 році. На відміну від більшовиків, автор книги розглядав радянську бюрократію як органічний, невід’ємний, більше того – ключовий елемент політичної системи, створеної в СРСР. Він вважав радянську бюрократію не просто привілейованою групою, а новим експлуататорським класом, що являв особливий тип олігархічного режиму.

Згідно з Б. Ріцці, цей клас експлуатував пролетаріат так, як клас капіталістів у минулому. Нова система панування, на противагу буржуазній, базувалась не на приватній, а на груповій власності на засоби виробництва. Тому суспільні відносини, які склалися в Радянському Союзі, не були ні капіталістичними, ні соціалістичними. Цілковитий контроль держави і бюрократів за засобами виробництва свідчив не про соціалізм, а скоріше про етатизм чи “державізм”.

У філософському плані проблему бюрократизації й одержавлення суспільства порушив іспанський мислитель Х. Ортега-і-Гасет. У 1929 році в праці “Бунт мас” він твердив, що найбільша небезпека, яка загрожує цивілізації, – “поглинання державою всякої суспільної спонтанності...” Процес бюрократизації призводить до того, що суспільство впадає у рабство до держави, людина – до урядової машини. Врешті-решт “народ обертається в м’ясо, яким живиться людське твориво – державна машина”. За словами Х. Ортеги-і-Гасета, диктатура держави – це найвища форма, якої прибирає насильство.

Соціально-психологічних аспектів тоталітаризації суспільства торкнулися В. Райх та Е. Фромм. У 1933 році вийшла книжка В. Райха “Масова психологія фашизму”, в 1941 році – робота Е. Фромма “Втеча від свободи”. Автори показали особливості психіки і поведінки людини в умовах новітньої диктатури, зокрема фашизму. При цьому Е. Фромм виділив ряд типів характерів, схильних відмовитися від свободи і тим самим від власної особистості: авторитаристський, руйнівний і автоматично конформістський, назвавши подібні психологічні властивості деструктивними.

Нарешті, на економічні наслідки одержавлення і тоталітаризації вказали Л. фон Мізес та Ф. фон Хайєк. У 30-ті роки вони розгорнули полеміку з Дж. Кейнсом, заперечуючи необхідність державного регулювання господарства і відстоюючи принципи вільного ринку, класичного лібералізму. В 40-ві роки ~~Ф фон Хайєк~~

виступив із критикою соціалізму і тоталітаризму, що справила значний вплив на громадську і наукову думку Заходу. В праці “Дорога до рабства” вчений писав, що за зміною вільного ринкового порядку плановим керівництвом відбувається поступова втрата інших цінностей – демократії, правозаконності, вільнодумства, особистої незалежності.

Після Другої світової війни політики, журналісти і вчені досить широко вживали слово “тоталітаризм”. На рубежі 40–50-х років з’явилася низка публікацій, у яких продовжувалась розробка теорії тоталітаризму. В 1949 році французький учений Ж. Моннерот у книзі “Соціологія комунізму” назвав тоталітаризм “абсолютизмом двадцятого століття” і визначив його як мішанину всіх влад – політичної, економічної, духовної. До речі, зазначимо, що у французькій радянології, на відміну від англо-американської, концепція тоталітаризму ніколи не займала чільного місця.

У 1951 році німецька дослідниця Х. Арендт, яка емігрувала до Сполучених Штатів, опублікувала велику працю “Походження тоталітаризму”. В ній обґрунтовувалося, що в XX столітті склалась якісно нова, цілком унікальна форма деспотизму, заснована на масовій мобілізації, всеохоплюючому підпорядкуванні суспільства політико-ідеологічною владою. Найбільш яскравими виявами, типовими прикладами такої форми деспотизму авторка називала нацизм і комунізм.

Особлива увага зверталась на роль і місце особи в тоталітарному суспільстві, шляхи і методи нищення людської індивідуальності, способи і прийоми придушення свободи громадян, їх здатності до протесту. Поведінка особистості в даній системі визначалась не тільки страхом, але і втратою внутрішніх орієнтирів, власного “я”. Х. Арендт писала, що за таких умов відбувалася неминуха атомізація індивідів та дезінтеграція мас, позбавлених звичних соціальних зв’язків.

Після стількох підходів і пошуків концепція тоталітаризму врешті одержала широке визнання. На початку

50-х років у США відбувся науковий симпозиум, присвячений з'ясуванню поняття "тоталітаризм". У результаті дискусії учасники форуму дійшли згоди, що "тоталітарним можна назвати закрите суспільство, в якому все – від виховання дітей до випуску продукції – контролюється з єдиного центру". Тоді ж німецький учений К. Фрідріх, який проживав у США, запропонував класифікацію ознак тоталітарного суспільства, яка згодом стала найбільш відомою.

Так з'явилася цілісна концепція тоталітаризму. Основні ознаки цього своєрідного феномена К. Фрідріх виклав у праці "Тоталітаризм", опублікованій в 1954 році за його редакцією, та в книжці "Тоталітарна диктатура і автократія", виданій в 1956 році і написаній ним спільно із З. Бжезинським. Ці основні риси тоталітарного суспільства К. Фрідріх вбачав у:

1) офіційній ідеології, яка охоплювала всі аспекти людського існування і яку кожен повинен був сповдувати;

2) єдиній масовій партії, ієрархічно організованій, керованій, як правило, однією людиною і тісно пов'язаній з державною бюрократією;

3) системі терористичного поліційного контролю, спрямованого не тільки проти "ворогів" режиму, але й проти довільно вибраних суспільних груп;

4) монопольному контролю за засобами масової комунікації, у тому числі пресою, радіомовленням, кінематографом;

5) монопольному контролю за всіма засобами збройної боротьби;

6) централізованому контролю за всією економікою країни.

Західні дослідники розуміли під тоталітаризмом насамперед фашистські і комуністичні режими. Дж. Талмон розрізняв два типи тоталітаризму – "правий" (фашизм) і "лівий" (комунізм), О. Штаммер – "західно-фашистський" і "східно-більшовицький", А. Камю – "ірраціональний" (фашистський) та "раціональний" (радян-

ський). Наприкінці 50-х років намітилась тенденція до ширшого тлумачення даного поняття: тоталітарними (або такими, що мали певні елементи тоталітаризму) стали називати античну Спарту, ідеальну республіку Платона, Індію часів династії Маур'я, римську імперію за правління Діоклетіана, Візантію та імперію інків, Московське царство і Женеvu доби Кальвіна тощо.

Хрущовська “відлига” і пом'якшення стосунків між СРСР та Заходом істотно позначились на популярності теорії тоталітаризму. З одного боку, вона зазнала деяких доповнень і уточнень, що враховували зміну історичних реалій і часом вносили нові концептуальні підходи (Р. Такер, А. Майер, А. Шапіро та ін.). З другого – стала об'єктом гострої критики, оскільки витлумачувалась окремими дослідниками не як наукова, а як виключно пропагандистська теорія, продукт “холодної війни” (Г. Маркузе, Г. Спіро, Б. Барбер та ін.).

У руслі концепції тоталітаризму працювало чимало вчених, які зосередили основну увагу на вивченні правлячої верхівки радянського суспільства. У 1957 році опубліковано книгу югославського комуніста М. Джиласа “Новий клас”, у якій підхоплено ідею нової бюрократії, висунуту марксистами в 20–30-ті роки. Автор писав про “тоталітарне панування партбюрократії”, яку називав новим класом, що володів монополією на владу, ідеологію та власність. Через кілька років у колективній праці “Трактат з соціології”, виданий за редакцією Ж. Гурвича, французький учений М. Дюверже вжив термін “політичний клас”, розуміючи під ним той же партійний апарат.

У період кризи концепції з'явилися нові радянологічні теорії, які, щоправда, не отримали настільки ж широкого розповсюдження. Серед них слід назвати теорію адміністративного суспільства – сучасного різновиду тоталітаризму, позбавленого терору (А. Кассоф). Ряд учених вважав, що комунізм був особливою формою модернізації, “своєрідним типом політично форсованого розвитку” (Р. Левенталь). Інші пропонували розглядати радянську дійсність як наслідок взаємодії “груп

інтересів”, у тому числі партії, армії, органів безпеки тощо (Х. Г. Скіллін, Ф. Гріффіт та ін.).

Щоб пояснити еволюцію радянського суспільства після смерті Сталіна, окремі дослідники почали розрізняти “домобілізаційні тоталітарні режими” і “посттоталітарні режими”, ототожнюючи останні з Радянським Союзом часів М. Хрущова та Л. Брежнєва (Х. Лінц). Робилися численні спроби еkleктичного поєднання різних теоретичних підходів: їх автори твердили, що деякі сторони радянської дійсності можна пояснити з позицій концепції тоталітаризму, інші аспекти – на основі загальної теорії індустріалізації, теорії модернізації, геополітики тощо (Б. Мур, Д. Белл, А. Інкелс та ін).

Та вже з середини 70-х років почалося зростання інтересу до теорії тоталітаризму. Певною мірою цьому сприяла публікація книги О. Солженіцина “Архіпелаг ГУЛАГ”, яка по-справжньому сколихнула західну громадськість. Праці дисидентів та емігрантів, які покинули СРСР і країни так званої народної демократії, відзначались гостро критичним аналізом реального соціалізму. Цей “внутрішній” погляд на систему, що розходився з багатьма “зовнішніми” оцінками, помітно вплинув на переорієнтацію зарубіжних політологів.

Зазначимо, що в працях східноєвропейських авторів не було такої чітко окресленої моделі тоталітаризму, як, наприклад, у К. Фрідріха. Проте у всіх цих роботах простежувались принципові положення, що відповідали вказаній моделі, що її в цілому підтверджували та деталізували. Варто згадати хоча б І. Дзюбу, В. Мороза, А. Сахарова і О. Зінов’єва, А. Колаковського й А. Міхніка, В. Гавела та Я. Корнаї, котрі наповнили дану модель багатим фактичним матеріалом і тонким, в окремих випадках досить емоційним аналізом постсталінського комунізму.

У своєму первісному вигляді концепція тоталітаризму мала, вважаємо, ряд істотних недоліків. По-перше, ознаки тоталітаризму розглядалися як абсолютні категорії, хоча ця “ідеальна” модель дещо розходилася з

реальним прототипом. Контроль партії за всіма сферами суспільного життя був надзвичайно інтенсивним, але не таким всепроникливим і всеосяжним, як у теоретичній схемі. Недаремно сам К. Фрідріх згодом зауважив, що тоталітаризм слід розглядати як “скоріше відносно, ніж абсолютну категорію”.

По-друге, тоталітаризм описувався як статичний феномен, як застигле соціальне явище. Такий підхід спрощував реальний історичний процес, звужував пізнавальні рамки теорії. При цьому підході ігнорувались можливості внутрішнього розвитку тоталітаризму, зокрема видозміни його форми, інтенсивності та особливостей прояву ознак і т. п. Жорстка нормативність згаданої концепції не дозволяла адекватно оцінити зрушення, які відбулися в СРСР після смерті Сталіна.

Не випадково деякі дослідники твердили, що нові явища в країнах соціалізму вже не вписувались у дану теорію. Висувалась теза, що радянське суспільство втратило тоталітарний характер, перетворилося в авторитарне. При цьому не враховувалося, що обмеження терору і послаблення контролю означало видозміну кількісних, а не якісних параметрів системи. В ній відбувались певні внутрішні перегворення, але на старих принципових засадах. «Повноцінний» тоталітаризм сталінської епохи поступово еволюціонував, за словами А. Міхніка, у “беззубий” тоталітаризм брежнєвської доби.

О. Пленков писав: у 60–80-х роках “тоталітаризм як принцип організації соціального життя умер”. Однак в тій же роботі, всупереч власному висновку, твердив, що сталінізм остаточно зруйнувати не вдалося, що збереглися ідеологічні, економічні й адміністративні підвалини партократії. Зміни в СРСР дійсно відбулися, але вони не торкнулися згаданих “принципів організації”: існуючий режим не задовольнявся політичним контролем над суспільством, що вирізняло авторитаризм, а продовжував підпорядковувати собі всі сторони суспільного буття, залишаючись типово тоталітарним.

У дискусіях останніх років окреслилась тенденція розглядати тоталітаризм як динамічне явище, як процес. Замість “нерухомої” картини системи, запропонованої у середині 50-х років, обґрунтовувалась концепція змін у рамках тоталітаризму. Вона здається нам найбільш цікавою і прийнятною, оскільки долає схематизм первісної моделі і сприяє конкретно-історичному баченню минулого. Вона дає змогу простежити еволюцію системи, її становлення, кристалізацію і занепад. Ця концепція може слугувати методологічною основою сучасних досліджень, а для її означення автор вживає поняття “еволюційний тоталітаризм”.

Виходячи з початкової моделі, західні вчені тривалий час говорили про внутрішню неререформованість тоталітаризму. Політологи твердили, що в цій системі механізми регулювання змін ліквідовувались, що тоталітарні структури залишалися цілковито непорушними і що для їх повалення необхідні зовнішні сили (як, наприклад, у випадку з італійським фашизмом чи німецьким націонал-соціалізмом).

Так, російський учений О. Зінов'єв, який емігрував на Захід, писав: “Комуністичне суспільство стабільне до такої міри, що усередині нього просто не визрівають достатньо серйозні сили, здатні зруйнувати його зсередини. І марно чекати якихось радикальних перемін цього суспільства в бік західних демократій, зумовлених внутрішніми потребами комуністичних країн”.

В іншій праці того ж автора читаємо: “В сучасних умовах комунізм може загинути в якійсь комуністичній країні лише внаслідок втручання ззовні, а саме – з боку західних країн”. Проте події 80–90-х років показали: держави реального соціалізму не відзначались такою системною стабільністю, як здавалося на перший погляд, і не уникнули внутрішнього розпаду, що відбувся внаслідок тривалої еволюції.

Розкриваючи природу тоталітаризму, необхідно вказати на кілька істотних моментів: по-перше, унікальний характер цього соціального феномена; розширене

його тлумачення, ототожнення його з деспотичними режимами минулих століть, на нашу думку, недостатньо переконливе і ґрунтується на зовнішній подібності згаданих явищ; по-друге, цілісність тоталітаризму як системи, як сукупності політичних, економічних, духовних відносин; визначення тоталітаризму як ідеології політичного режиму (П. Тід) чи найпослідовнішої диктатури, заснованої на єдності влади (І. Ільїн), не зовсім вдалі, оскільки переносять наголос на окремі деталі, елементи системи; по-третє, максимальне втручання держави в усі сфери життя суспільства і надзвичайне обмеження або практичне знищення громадянського суспільства; ми вважаємо, що виділені К. Фрідріхом ознаки досить повно відображають шляхи такого втручання, механізм функціонування тоталітаризму.

Розглядувана теорія потребує дальшої розробки, з'ясування ряду складних проблем. Погляд на тоталітаризм як цілісну систему передбачає вивчення різних її компонентів – не тільки політико-ідеологічних, але й соціальних, економічних, духовних. Тоді як перші (диктат однієї партії, одержавлення суспільного життя, застосування терору і насильства, панування єдиної ідеології) аналізувались досить широко, то інші, тобто соціальні, економічні та духовні її елементи, досліджено значно гірше.

Чимало спірних питань постає при порівнянні різних форм тоталітаризму, при аналізі загальних і особливих рис тоталітарних рухів. Про схожість більшовизму, фашизму і нацизму говорилося досить давно. Ще в 1923 році, виступаючи на XII з'їзді РКП(б), М. Бухарін вказував на близькість більшовицьких та фашистських методів боротьби. За його словами, італійські фашисти краще, ніж представники будь-якої іншої партії, засвоїли досвід російської революції. У техніці політичних прийомів вони повністю повторювали тактику більшовиків: швидке збирання сил, міцно збита військова організація, безжальне знищення противника і т. п.

Неодноразово підкреслювалось, що практика більшовизму справила значний вплив і на розвиток націонал-соціалізму. Не випадково В. Черчилль називав фашизм “тінню чи потворним дітищем комунізму”. У. Лакер досліджував “російські джерела націонал-соціалізму”, зокрема роль німців балтійського походження в становленні ідеології та політики нацизму. Е. Нольте, А. Булок та інші автори робили порівняльний аналіз італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму, а також більшовизму та нацизму, політичних біографій Сталіна й Гітлера. Однак цілісне вивчення цієї проблеми в контексті теорії тоталітаризму ще далеко не завершене.

На нашу думку, концепція еволюційного тоталітаризму, що враховує внутрішню динаміку і системну цілісність цього соціального феномена, має значні пізнавальні можливості. Відхід від схематичного погляду на тоталітаризм – від абсолютизації його ознак і стану, переоцінки його нерухомості й стабільності, звуженого тлумачення його як виключно політико-ідеологічного режиму – надає концепції більшої якісної виразності, дозволяє глибше проникнути в сутність новітнього історичного процесу. Така теоретична модель, до того ж позбавлена емоційно-публіцистичних нашарувань, штучної політичної загостреності, покладена в основу даного дослідження.

2. Суспільні процеси

У травні 1945 року, після беззастережної капітуляції Німеччини, в радянському суспільстві прокинулася надія на зміни. У цей час, під тріумфальний гуркіт салютів, у народі зажеврила віра в краще майбутнє. Такі настрої людей, їхні сподівання яскраво передав К. Симонов: “Життя після війни здавалося святом, для початку якого потрібно було лише одне – останній постріл”.

На тлі досягнутої перемоги і під впливом потужної партійної пропаганди ще величніше підносились постать “батька народів”. Цей міфічний образ опановував свідомістю мільйонів радянських громадян, навіть багатьох критично мислячих представників інтелігенції. В. Некрасов згадував: “На жаль! Ми пробачили Сталіну все! Колективізацію, тридцять сьомий рік, розправу з соратниками, перші дні поразки”. П. Григоренко писав: «Сумніви, які стукотіли в душу напередодні війни, зникли. Сталін був знову для мене “великим непогрішним вождем” і “геніальним полководцем”».

Відразу після перемоги в газеті “Правда” вміщено редакційну статтю, в якій сформульовано принципове пропагандистське гасло: “Хай живе наша велика сталінська Перемога!” Тоді ж запроваджено медаль “За Перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.”, на якій зображено профіль генералісимуса Сталіна. Наступних п’ять років головна партійна газета 9 травня щоразу виходила з великим портретом вождя, який став уособленням перемоги над фашизмом.

Кращі українські митці, найбільш відомі й талановиті поети об’єднали свої творчі зусилля, щоб написати палке “Слово великому Сталіну від українського народу”:

...Так генієм Сталіна славна, завзята,
Навік неподільна, навік молода,
Від дому ЦК до колгоспної хати
Живе Україна в напрузі труда.

Хвала ж тобі, Батьку, від роду й до роду,
У шумі заводів і в шелесті нив!
Ти – віра і правда, ти – серце народу!
Спасибі за сонце, що ти засвітив!

Але щоденне життя з усіма його труднощами і болісними проблемами швидко розвіювало вчорашні ілюзії. В політичному, економічному, соціальному розвитку СРСР виявлялися глибокі суперечності, обтяжені

наслідками спустошливої війни. Ставало очевидно, що правлячий режим не допускав і думки про можливість лібералізації, серйозних перемін, послідовно “затягуючи гайки” і зміцнюючи тоталітарні порядки.

У заключний період війни відбувалося відновлення радянської політичної системи на українських землях, що зазнали німецької окупації. В ході наступу Червоної армії на відвойованих територіях створювались партійні, радянські, профспілкові, комсомольські органи, які настійливо реалізовували політичну волю вождя. Особлива увага зверталась на “радянізацію” західних областей України, що тривалий час перебували у складі інших держав і населення яких з настороженистю ставилося до комуністичної влади.

У листопаді 1943 року і квітні 1944 року були прийняті постанови ЦК ВКП(б), які визначали порядок створення парторганізацій і парторганів, а також керівних органів місцевих Рад депутатів трудящих. Навесні 1944 року з Уфи перевезено документи парторганізацій України, які передано Сталінському, Ворошиловградському, Сумському, Харківському, а дещо пізніше – Київському, Полтавському, Чернігівському, Дніпропетровському, Запорізькому і Житомирському обкомам партії. У свою чергу, відновлені органи КП(б)У керували створенням місцевих органів державної влади, відтворюючи радянську партійно-політичну систему.

На чолі тодішньої політичної еліти України стояв М. Хрущов. Він народився у 1894 році на Курщині, згодом переїхав на Донбас. Там почав свою революційну діяльність, брав участь у громадянській війні. З кінця 20-х років перебував на керівній партійній роботі в Донецьку і Києві, пізніше обирався секретарем Московського міськкому і обкому ВКП(б). У січні 1938 року повернувся в Україну, очоливши ЦК КП(б)У. Він послідовно проводив генеральну лінію партії, однак при цьому не завжди виявляв потрібну Сталінові “рішучість”. Тому в березні 1947 року першим секретарем ЦК КП(б)У став Л. Каганович, який діяв безжально і жорстоко, а

вже наприкінці того ж року лідерство знову перебрав М. Хрущов.

Процес відновлення радянської політичної системи з особливими труднощами проходив у західних областях України. Спроба нав'язати сталінський режим викликала тут активний спротив населення. У зв'язку з нестачею кадрів і насамперед – політичною недовірою до “місцевих” у регіон направлялися тисячі партійців зі східних областей УРСР та інших республік Радянського Союзу. Уже до середини квітня 1944 року сюди прибуло 3027 осіб, з яких 710 – партійних, 1754 – радянських, 168 – комсомольських, 395 – господарських працівників.

У наступні роки потік кадрів зі сходу значно збільшився, сягаючи десятків тисяч осіб. Ці люди посідали ключові посади в партійних і державних органах, хоча в багатьох випадках погано знали місцеві умови, особливості регіону. У 1946 році вони займали 87,9 % номенклатурних посад в обкомах партії західних областей України, цілковито переважали в радянських, профспілкових, комсомольських органах, серед керівників підприємств і установ. Поряд з цим у регіон прибуло чимало спеціалістів промисловості, сільського господарства, вчителів і лікарів тощо, які своєю працею сприяли відбудові краю.

Одним з важливих завдань, що стояло тоді перед партійними органами, була перевірка комуністів, які перебували на окупованій території. За рішенням ЦК КП(б)У при Київському, Харківському, Дніпропетровському, Одеському, Ворошиловградському, Сталінському, Запорізькому, Миколаївському, Полтавському, Житомирському, Кіровоградському, Сумському, Вінницькому, Кам'янець-Подільському, Чернігівському, а пізніше – інших обкомах партії створено партколегії, які розглядали заяви і особові справи таких комуністів.

Невдовзі ЦК КП(б)У узагальнив перший досвід роботи цих колегій. За підсумками перевірки він констатував, що “окремі міськкоми і райкоми КП(б)У допустили серйозні помилки при розгляді питання про

партійність комуністів, що перебували на тимчасово окупованій німцями території, залишаючи в рядах ВКП(б) людей, які не заслуговують політичної довіри, а інколи прямих пособників німецько-фашистських загартбників”.

Така критична оцінка справила відповідний вплив на подальшу діяльність партійних колегій та комітетів. При розгляді справ комуністів, які перебували на окупованій території, міські, районні, обласні комітети КП(б)У стали значно частіше виносити рішення про виключення з партії. Не дивно, що в перші післявоєнні роки виключені з партії за перебування на окупованій території становили в КП(б)У більшу частину від загального числа виключених комуністів (наприклад, 1947 року – 883 особи з усіх 1360 виключених, тобто 66,0 %).

Відмітною ознакою цього періоду стала посилена міграція населення, пов'язана з демобілізацією, репатріацією і поверненням евакуйованих та мобілізованих громадян. У червні 1945 року розпочалося масове звільнення військовослужбовців, що торкнулося в першу чергу воїнів старших вікових груп. На той час армія СРСР налічувала 11 млн. осіб, з яких протягом трьох років було демобілізовано 8,5 млн., що повернулися до мирного життя.

Зрозуміло, це створювало чимало проблем, насамперед соціального характеру. Як правило, більшість фронтовиків відразу знаходила роботу, понад 55,0 % з них – у колгоспах і радгоспах. Однак це не стосувалося інвалідів війни, з яких лише одиниці влаштовувались на підприємства та в установи. Ще гірше розв'язувались інші проблеми демобілізованих, скажімо, забезпечення житлом чи надання належної медичної допомоги, що негативно позначалося на морально-психологічному стані суспільства.

Не менше труднощів поставало у зв'язку з репатріацією радянських громадян, зокрема колишніх полонених, в'язнів концтаборів та насильно вивезених на роботу до Німеччини. За даними управління уповноваженого РНК

СРСР у справах репатріації, на початку 1946 року чисельність репатріантів у Радянському Союзі становила 4,2 млн. осіб. Вони вважалися політично неблагонадійними і проходили перевірку у спеціальних фільтраційних пунктах, створених у прикордонних областях (див. Додатки. Документ № 2).

Перевірку здійснювали органи НКВС–МВС, НКДБ–МДБ, а також “СМЕРШ” (військова контррозвідка). Серед репатріантів налічувалось 1,5 млн. військовослужбовців і майже 2,7 млн. цивільних осіб. Із цього числа більше 800 тис. осіб відправлено в армію, перш за все у штрафні частини; понад 600 тис. осіб – у робітничі батальйони, переважно на 2 роки; майже 273 тис. осіб – у табори строком від 10 до 20 років чи на спецпоселення. Близько 90 тис. осіб знаходились на пересильних пунктах і використовувались на різноманітних роботах при радянських військових частинах і установах за кордоном.

Багатьом прибулим надавали дозвіл їхати в рідні місця чи інші райони СРСР, де вони вдруге проходили перевірку – в обласних приймально-розподільних пунктах. Такий дозвіл одержали 2,4 млн. осіб, в основному жінки і діти. Але навіть у тих випадках, коли репатріанти щасливо поверталися до мирного життя, вони не позбувалися тавра “неблагонадійних” (в анкеті й особові листки обліку кадрів введено графу про перебування в полоні чи на окупованій території). Залишилось також чимало свідчень про жорстокі розправи над репатріантами органів НКВС–МВС, насамперед над колишніми військовополоненими.

Уже навесні 1945 року з’явилися перші прояви невдоволення серед евакуйованих і мобілізованих громадян. На підприємствах, вивезених у східні райони СРСР, і серед трудящих, мобілізованих на заводи, будови, шахти тощо, стрімко зростало дезертирство. В органи державної влади, у високі партійні інстанції було спрямовано численні звернення і клопотання, в яких звучало прохання повернути евакуйованих і мобілізованих додому. Чимало таких листів написали робітники

та інженери з України, які працювали на підприємствах і будовах Уралу та Сибіру.

Так, в одному з листів до Президії Верховної Ради СРСР зазначалося: “Ми, шахтарі Донбасу, евакуйовані в 1941–1942 рр., самовіддано працювали під час війни. Зараз війна закінчилась, відпустіть нас до наших дітей”. А робітники свердловського заводу “Електросталь”, евакуйовані з Харкова, писали: “Ми вважаємо, що настав час, коли ми, сім’ї яких знаходяться в Харкові, зможемо повернутися в Харків. Наші сім’ї евакуюватися з нами не могли. Весь час, більше трьох з половиною років, жили і живемо, як солдати на війні, тобто нічого немає, крім валізи і речового мішка. Природно, усі наші прагнення після війни – повернутися до сімей”.

Люди відмовлялися жити й працювати в нестерпних умовах, які склалися в період війни. Міністр вугільної промисловості західних районів СРСР О. Засядько доповідав у ЦК ВКП(б), що багато керівників відверто нехтували питаннями організації побуту робітників та інженерно-технічних працівників. “За роки війни ці керівники звикли працювати з такими контингентами, як військовополонені, репатрійовані, інтерновані, оточенці, в’язні, мобілізовані, і, не зважаючи на величезні зміни, що відбулися у складі робітників у зв’язку з різким скороченням різних спецконтингентів, відміною мобілізацій, продовжують ставитися до робітника так, як вони ставилися до людей, що працювали під конвоем”.

Проте влада не поспішала змінювати жорстке законодавство, прийняте у воєнний час. Лише у 1947 році в ряді галузей промисловості припинено дію указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 року, що передбачав сувору відповідальність за самовільне залишення робочих місць (5–8 років ув’язнення). Такі порушення стали кваліфікуватися як прогул, а до тих, хто вчинив їх, почали застосовувати пункт 5 указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 року,

що встановлював більш м'яке покарання (виправні роботи на строк до 6 місяців).

У західних областях України партійні і державні органи посилювали контроль за населенням та протидію руху опору. З цією ж метою було проведено перепис громадян, облік робітників і службовців, які працювали на підприємствах та в установах регіону. В містах та районах створено облікові групи, очолювані представниками НКВС, НКДБ та партійних комітетів. Під час перевірок виявляли “дезертирів виробництва”, “незаконно заброньованих”, людей без паспортів і військових білетів, підозрюваних у зв'язках з німцями чи з національним підпіллям тощо. Перевірка торкнулася також працівників, які прибули зі східних областей, навіть якщо вони попередньо пройшли атестацію.

За перший місяць обліку, наприклад, у Львові було перевірено 25,7 тис. осіб, зокрема на залізниці – 13,5 тис. В ході перевірки, за даними Львівського обкому КП(б)У, “виявлено антирадянського елементу, агентів гестапо, німецьких пособників, членів УПА, дезертирів та інших ворожих елементів 1473 чол., в тому числі на залізничному транспорті – 392 чол.” У районах області перевірено 12,1 тис. осіб і затримано 1,1 тис., із них членів ОУН – 65, без документів – 150, тих, що ухилялися від призову в Червону армію, – 238 осіб тощо. Запідозрених заарештовували і відправляли у фільтраційні пункти при оперативних штабах, створених для загального керівництва акцією.

Однак проведений облік та інші подібні заходи давали тільки тимчасовий ефект. Населення західних областей чинило всілякий спротив владі, зокрема диверсії на виробництві. Так, у серпні 1949 року Львівський міськком КП(б)У констатував, що “за останній час ворожі елементи активізували свою шкідницько-диверсійну роботу”. У постанові міського комітету вказувалося на факти псування продукції і виведення з ладу обладнання, виявлені на заводі “Автонавантажувач”, а також 1-му і 2-му склозаводах (див. Додатки. Документ № 11).

У 1946–1948 рр. в Україні відбулися вибори до вищих і місцевих органів влади. В лютому 1946 року на виборах до Верховної Ради СРСР, за офіційними даними, в голосуванні за “кандидатів Сталінського блоку комуністів і безпартійних” взяли участь 99,84 % виборців. Через рік, на виборах до Верховної Ради УРСР, трудящі республіки знову “виявили одностайність”: у голосуванні взяли участь 99,96 %, а за кандидатів “непорушного блоку” проголосували 99,47 % виборців. У грудні 1947 – січні 1948 рр. пройшли ще одні вибори – до місцевих Рад депутатів трудящих, які також засвідчили “високе політичне піднесення радянського народу”.

Реальна картина “виборів”, на яких не було жодної альтернативи партійному списку, мала значно прозаїчніший вигляд. Звичайно, немало громадян, які свідомо підтримували владу, вважали вибори всенародним святом. Інша їх частина сприймала вибори як обов’язкове голосування, остереігаючись можливих неприємностей, каральних санкцій. При цьому більшість виборців переймалася звичайними життєвими проблемами, що підтверджували запитання трудящих на передвиборних зібраннях, зафіксовані в інформаційних зведеннях організаційно-інструкторського відділу та інших документах ЦК КП(б)У.

Разом з тим під час виборів були численні прояви політичного протесту. Зокрема, на початку 1946 року про них доповідав у ЦК ВКП(б) міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов. Так звані антирадянські прояви полягали в розповсюдженні ворожих листівок, знищенні і псуванні агітаційних плакатів, портретів керівників партії, держави і т. ін. За словами М. Геллера та О. Некрича, «населення Західної України у своїй більшості бойкотувало перші післявоєнні вибори до Верховної Ради, хоча в офіційних повідомленнях твердилось, як звичайно, що населення одностайно голосувало “за”».

Не випадково ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У періодично приймали гострі постанови, в яких критикували роботу партійних комітетів західних областей України. Однією з

проблем, на яку неодноразово вказували згори, було ширше залучення місцевих кадрів до керівництва партійними, радянськими, профспілковими, комсомольськими органами, різними галузями господарства тощо. Вони краще знали специфіку регіону, звичаї і традиції краю, а тому, здавалося б, могли ефективніше впливати на населення, втілювати в життя політику партії.

Але такі заклики до “залучення місцевих кадрів” мали формальний характер. Влада й надалі ставилася до населення західних областей з очевидною політичною недовірою. Тому частка “місцевих” у керівних органах тут залишалася вкрай низькою. Більше того, в постанові ЦК КП(б)У від 12 серпня 1949 року, що стосувалася цього ж регіону, підкреслено: “В ряді областей за останній час кількість керівних працівників з місцевого населення не тільки не виросла, але й скоротилась”.

У 1949 році в апаратах міськкомів, окружкомів і райкомів КП(б)У західного регіону налічувалося лише 249 осіб з місцевого населення (7,0 %). В окремих областях ці показники були зовсім мізерними: в партійних органах Чернівецької області працювало тільки 4 місцевих комуністи, Дрогобицької – 10, Тернопільської – 15, Станіславської – 16, Ровенської – 18. У Львівській області з 1238 секретарів первинних партійних організацій налічувалось 27 осіб з місцевого населення, в Тернопільській області – відповідно 618 і 20, Дрогобицькій – 655 і 9. “Обкоми КП(б)У і обкоми ЛКСМУ, – зазначено в названій постанові, – майже не висувають місцевих людей на керівну комсомольську роботу”.

Дуже мало вихідців з місцевого населення працювало на керівних посадах у радянських, господарських, земельних і заготівельних органах. Для прикладу, в апаратах райвиконкомів Тернопільської області керівні посади займали 258 осіб, з них лише 40 – “місцевих”. Серед керівників промисловості, транспорту, зв'язку західних областей України місцеві кадри становили 9,1 %, серед керівників земельних і заготівельних органів – 9,6 %. Така ж картина була в сфері торгівлі, побутового

обслуговування, в закладах освіти, культури, охорони здоров'я і т. п. (див. Додатки. Документ № 12).

Однак показово, що ЦК КП(б)У не тільки проголошував необхідність висунення місцевих кадрів, але й категорично застерігав від можливих помилок, закликав до виняткової пильності. Так би мовити, права рука підганяла, а ліва тут же стримувала. "Відсутність серйозної роботи щодо вивчення місцевого активу, недостатня пильність при підборі кадрів приводять до того, що в деяких районах до керівництва колгоспами, сільрадами, в апарат райвиконкомів та інших установ проникають ворожі елементи – куркулі, агенти українсько-німецьких націоналістів і наносять шкоду нашій справі". Очевидно, що після таких застережень парторгани західних областей України вважали за краще "недобрати" місцевих працівників, ніж допустити якісь "політичні прорахунки" в роботі з кадрами.

Наприкінці 40-х років в СРСР гучно відзначався ювілей "великого вождя". У той час газети і журнали захлиналися від потоку епітетів: "Сталін – світоч комунізму. Сталін – найгеніальніший і найлюбиміший в усіх часах вождь незліченних мільйонів, друг, учитель, батько народний. Це він – наш Ленін сьогодні, великий соратник і продовжувач справи Ілліча. Він – прапор усього трудового людства. Він – разом з Леніним – творець більшовицької партії і радянської держави, він – вождь і учитель партії, великий стратег соціалістичної революції, корифей науки".

Сталінові присвячувались вірші, пісні й полотна. Його іменем називались міста, заводи і гірські хребти. Він поставав перед очима людей в образі осяйного напівбога, "сонця нашої ери". З усіх кінців республіки надходили звістки про "небувале", "небачено велике" піднесення соціалістичного змагання на честь сімдесятиріччя від дня народження товариша Сталіна. Колективи численних підприємств брали на себе підвищені зобов'язання, щоб гідно зустріти ювілей. У ті дні газета "Радянська Україна" писала: «В народному фольклорі є

мудре визначення ролі товариша Сталіна в усій нашій діяльності: “Що б ми не робили – чи ткали, чи кували, чи ліс рубали, чи дім будували – в усякому ділі нашого успіху тільки друга половина. Першу за нас Сталін уже зробив”.

Таке оспівування і обожнювання, така вражаюча міфологізація особистості служили духовною підвалиною диктатури. Чи можна протиставити себе генію, велетню? Хіба можна дозволити собі хоча б найменший сумнів у правильності політичного курсу, визначеного самим Сталіним? Преса називала його “творцем Української Радянської держави, визволителем і збирачем українських земель”, неодмінно зазначаючи, що “завдяки його невтомному піклуванню так пишно розквітла в братерській сім’ї наша соціалістична Україна”. Недарма, зовсім не з чиеїсь примхи поняття “вождя” дбайливо плекалося пропагандою, а його антитезою стало поняття “простих людей” – гвинтиків велетенської і складної машини держави. В цьому втілювався один з механізмів становлення, а пізніше збереження режиму особистого панування, всього владного механізму.

Найбільш помітним явищем в суспільно-політичному розвитку України даного періоду став рух опору. Він розгорнувся в західному регіоні і спрямовувався проти відновлення радянського тоталітаризму. Влітку 1944 року було створено Українську Головну Визвольну Раду, яка проголосила себе “верховним органом українського народу в його революційно-визвольній боротьбі”. Президію УГВР очолив К. Осмак, Генеральний секретаріат – Р. Шухевич. УГВР здійснювала керівництво національно-визвольним рухом, маючи значну збройну силу – Українську Повстанську Армію.

Головним командиром УПА був Р. Шухевич (Тарас Чупринка). Він народився у 1907 році в містечку Краковець на Львівщині. Навчався в академічній гімназії у Львові, вивчав інженерну справу в Данцигу. Став членом Української військової організації, згодом – Організації українських націоналістів. Пройшов військовий вишкіл у

польській армії, а також на спеціальних курсах та за кордоном. Брав участь в акціях проти польської влади в Галичині, у створенні й захисті Карпатської України. Входив до українського легіону “Нахтігаль”, а влітку 1943 року очолив оунівське підпілля.

З наступом Червоної армії на західні землі УПА закликала до “повного визволення українського народу з-під московсько-більшовицького та німецького ярма...” Свою мету вона вбачала в “побудові Самостійної Соборної Держави без панів, поміщиків, капіталістів, без більшовицьких комісарів, енкаведистів і партійних паразитів”. У відповідь на це радянське керівництво розгорнуло масований наступ на повстанські загони, стягуючи в регіон значні військові формування. Протягом 1944 року уряд УРСР виступив з двома зверненнями до населення західних областей України, пропонуючи повстанцям скласти зброю і обіцяючи їм амністію.

Основна частина повстанців не зважала на подібні заклики. Протягом наступних років влада виступила ще з чотирма такими зверненнями, продовжуючи строк амністії. Окремі учасники підпілля не витримували важких випробувань, здавалися і каюлися, але, як правило, не уникали жорстоких репресій (див. Додатки. Документ № 4). Так, за офіційними даними, протягом грудня 1944 – січня 1945 рр. на Львівщині склали зброю близько 1,5 тис. осіб, у тому числі в Рава-Руському районі – 331 особа, Жовківському – 223, Львівському – 115 і т. д. Як зазначалося в інформації Львівського обкому партії, що була адресована ЦК ВКП(б), деякі з цих учасників підпілля заявляли: “Краще йти в Червону Армію, ніж знати, що наші сім’ї будуть репресовані”.

Рух опору режимові був масовим. Він об’єднував десятки тисяч патріотів, не даремно ж В. Охримович називав його “малою Хмельниччиною”. Для протидії УПА влада залучала війська НКВС–НКДБ, що діяли за підтримки підрозділів Червоної армії. Менш ніж за рік, до кінця 1944 року, у Львівській, Ровенській, Станіславській, Дрогобицькій, Тернопільській, Волинській та

Чернівецькій області органами НКВС проведено майже 6,5 тис. бойових операцій, у ході яких вбито 57,4 тис. осіб і взято в полон 50,4 тис. На початку 1945 року деякі місцеві партійні органи рапортували в Київ та Москву, що з повстанським рухом майже покінчено. Так, Львівський обком партії доповідав: “В Жовківському районі (секретар РК КП(б)У т. Бичков), завдяки добре поставленій роботі по боротьбі з бандерівцями, повністю ліквідовані банди й бойовики з числа місцевих жителів”.

Проте українське підпілля, не зважаючи на великі втрати, продовжувало нерівну боротьбу. Після закінчення Другої світової війни головне командування провело поступове скорочення особового складу УПА, зокрема груп “Захід” та “Північ”. З весни 1946 року повстанська армія змінила тактику, перейшовши від дій великими силами (сотнями і куренями) до використання менших підрозділів (рот і роїв). За окремими загонами закріплювалась певна територія, що робило бойові одиниці рухливішими, менш уразливими. УПА використовувала методи партизанської війни, проводячи рейди, організовуючи засідки, здійснюючи терористичні акти.

Навесні 1946 року міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов затвердив план заходів щодо посилення боротьби з оунівським підпіллям. У західний регіон відряджено оперативні групи працівників центрального апарату МВС СРСР. Органами внутрішніх справ республіки збільшено кількість винищувальних батальйонів. Улітку цього ж року ЦК КП(б)У ухвалив рішення: довести особовий склад таких батальйонів до 35 тис. осіб. На початку 1947 року боротьба з національним рухом перейшла у виняткову компетенцію органів безпеки; майже 2 тис. винищувальних батальйонів, у яких налічувалось 35,1 тис. бійців, було передано до МДБ УРСР.

У цей час відділи УПА діяли також на Закерзонні – в Лемківщині, Надсянні, Холмщині. Уряди СРСР і Польщі проводили взаємне переселення українського населення з Польщі до України, а польського населення – з України до Польщі. Воно здійснювалось примусово і призвело до

численних людських жертв. На території евакорайонів Польщі, тобто Жешувського, Люблінського та Краківського воєводств, на обліку стояло майже 126 тис. українських родин, або 497,7 тис. осіб, із яких евакуйовано в Україну 122,5 тис. родин, або 482,1 тис. осіб (це становило 97,2 % родин, або 96,8 % населення). Їх розселили на території України, зокрема в західному регіоні – 80,3 тис. родин, або 322,9 тис. осіб.

Слід зазначити, що під час переселень українського населення на території Польщі, особливо в Лісківському, Перемишлянському, Ярославському, Любачівському, Томашівському, Грубешівському повітах, активно діяли формування Української Повстанської Армії і підпільні військові формування Армії крайової, що постійно перебували у протистоянні. Внаслідок нападів польських загонів постраждало мирне українське населення, в тому числі вбито понад 4,6 тис. осіб, пограбовано більше 2,2 тис. родин, спалено кілька сот сіл тощо. У ході збройних сутичок чималих жертв зазнало також польське населення. Українсько-польські конфлікти в період війни – драматична сторінка в історії сусідніх народів.

У квітні–липні 1947 року відбувся заключний етап депортації, що одержав назву акції “Вісла”. Протягом трьох місяців проведено виселення українців і членів змішаних українсько-польських сімей із південно-східних земель Польщі – Надсяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя. Ці родини переселяли у західні та північні райони Польщі, мотивуючи дану військову операцію необхідністю розгрому угруповань УПА. Ще однією метою згаданої акції була ліквідація української національної меншини й асиміляція переселенців у польському середовищі. Під час операції з етнічних українських та прилеглих земель насильницькими методами виселено 140,6 тис. осіб.

Водночас, згідно з тією ж угодою, проводилось переселення поляків із західних областей України. Станом на 1 жовтня 1945 року в регіоні на обліку перебувало 256,4 тис. родин поляків, або 797,9 тис. осіб,

на виїзд до Польщі – 233,1 тис. родин, або 675,1 тис. осіб, на цей час відправлено до Польщі – 158,6 тис. родин, або 480, 5 тис. осіб. У ході евакуації вивезено 23,1 тис. голів коней, 60,3 тис. – великої рогатої худоби, 6,6 тис. – свиней, 17,2 тис. – овець і кіз, а також 26,3 тис. знарядь для обробки землі, 767 сіялок, 3,2 тис. збиральних машин. Переселенці вивезли також 1,2 млн. ц продуктів, у тому числі понад 690 тис. ц зернових.

Того ж 1947 року сталінський режим провів масову акцію з депортації українців західних областей УРСР. Десятки тисяч членів сімей “оунівців” було вивезено на спецпоселення, три чверті з них становили жінки й діти (див. Додатки. Документ № 1). У ряді міст регіону влада створила пункти для прийому так званого спецконтингенту, сформувала оперативний штаб МВС УРСР у Львові. Депортацію здійснено в жовтні 1947 року, з семи західних областей України вивезено 26,3 тис. сімей, або 77,8 тис. осіб (див. Додатки. Документ № 51). Найбільше українців тоді депортували зі Львівської, Дрогобицької, Тернопільської областей, майно репресованих передали у державні органи (див. Додатки. Документи № 8, 14). Серед виселених налічувалось 35,4 тис. жінок і 22,3 тис. дітей, які також потрапили в число “неблагонадійних”.

Крім того, було посилено наступ на формування УПА. Війська блокували великі території, на яких діяло збройне підпілля. Мали місце численні сутички між підрозділами МДБ УРСР та загонами повстанців, обидві сторони несли значні людські втрати. Тоді ж МДБ і МВС УРСР створили кілька спільних оперативних груп для ліквідації членів Центрального проводу ОУН та крайових провідників. У 1948–1949 рр. проти повстанців було кинуте чотири дивізії МДБ УРСР, операцією керував міністр державної безпеки М. Ковальчук. Навесні 1950 року в с. Білогорці під Львовом загинув головнокомандувач УПА Р. Шухевич, а збройний опір режимові почав поступово згасати.

У березні 1950 року заступник голови уряду УРСР Л. Корнієць заявив про ліквідацію повстанського руху в

західних областях України. Це була вже не перша заява про цілковиту перемогу над українським підпіллям: раніше з подібною заявою виступив перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. Та хоча дійсно рух опору помітно слабнув, він тривав ще не один рік. Після смерті генерала Р. Шухевича головним командиром УПА і головою Генерального секретаріату УГВР став полковник В. Кук, який очолив збройну та політично-пропагандистську боротьбу проти радянської влади.

Про те, що підпілля діяло, свідчили численні факти. У постанові Закарпатського обкому КП(б)У від 9 січня 1950 року твердилось, що «в селах Мукачівського, Рахівського, Свалявського, Іршавського та інших округів за останній період почастишали бандпрояви...» В постанові Чернівецького обкому партії від 23 липня 1950 року зазначалось, що Вижницький, Путильський і Вашковецький райони «ще й досі залишаються ураженими оунівським підпіллям, на їх території продовжують діяти бандити-одинаки, окружний та надрайонний проводи «ОУН». Іншим рішенням обком КП(б)У доручив партійним і радянським органам ряду районів «зміцнити групи охорони громадського порядку, значно підвищивши їх боєздатність в боротьбі з бандитизмом» (див. Додатки. Документи № 9, 15).

Навесні 1951 року Волинський обком КП(б)У констатував, що «в більшості районів ще продовжують діяти залишки розгромлених, але недобитих бандитських груп. Більше того, до цих пір існує майже в повному складі Ковельський окружний «провід ОУН» і керівні ланки оунівського підпілля в Цуманському, Ківерцівському, Камінь-Каширському, Берестечківському, Старовижівському, Головнянському, Любомльському, Оваднівському і Турійському районах». Навіть у травні 1953 року ЦК КПРС визнавав «очевидну незадовільність здійснюваних заходів боротьби з буржуазно-націоналістичним підпіллям» у західних областях України, зокрема пославшись на факт переходу на нелегальне становище 8 тис. молодих людей, які підлягали набору в

ремісничі училища та школи ФЗН (див. Додатки. Документи № 16, 20).

Однак надто довго протистояти потужній машині держави повстанці не могли. Режим продовжував жорстокі репресії проти населення, щоб підірвати коріння руху опору. За офіційними даними, протягом 1944–1952 рр. у західному регіоні України репресіям піддано до 500 тис. осіб, в тому числі заарештовано понад 134 тис., вбито більш як 153 тис., вислано за межі УРСР без права повернення понад 203 тис. осіб (див. Додатки. Документи № 20, 51). На рубежі 40–50-х років влада провела низку відкритих судових процесів над учасниками оунівського підпілля, насамперед з ідеологічно-пропагандистських міркувань (див. Додатки. Документ № 13).

На той час українці становили п'яту частину в'язнів ГУЛАГу. У таборах їх налічувалось 362,6 тис., в колоніях – майже 143,6 тис. осіб (див. Додатки. Табл. 5). Серед спецпоселенців своєю чисельністю вони поступалися лише чеченцям, а серед засланих і висланих – тільки росіянам (див. Додатки. Табл. 8). На 1 січня 1953 року кількість спецпоселенців-“оунівців” досягала 171,6 тис. осіб. Найбільше з них перебувало в Хабаровському, Красноярському краях, Кемеровській, Іркутській, Омській, Томській, Молотовській областях, у ряді автономних республік Російської Федерації, у Казахській РСР (див. Додатки. Табл. 7).

3. Відбудова економіки

У роки Другої світової війни економіка України зазнала величезних втрат. Було зруйновано 16,1 тис. промислових підприємств, у тому числі 599 заводів важкого і середнього машинобудування, 28 заводів металургійної і 25 коксохімічної промисловості, 882

шахти Донецького вугільного басейну, сотні підприємств інших галузей. Підірвано матеріально-технічну базу сільського господарства, вивезено до Німеччини 3,9 млн. голів великої рогатої худоби, 4,4 млн. свиней, 5,5 млн. овець і кіз, майже 3 млн. коней, мільйони тонн зерна, борошна, картоплі тощо. |Лише на Лівобережній Україні знищено 319 тис. селянських господарств, спалено кожену четверту селянську хату.)

За роки війни було виведено з ладу 10 магістральних залізниць, 5,6 тис. залізничних мостів, 1,8 тис. вокзалів і станцій. Зруйновано 33 тис. приміщень шкіл, вузів, технікумів, науково-дослідних інститутів, 18 тис. медичних установ, багато театрів, музеїв, інших закладів культури. За офіційними даними, прямі матеріальні збитки, понесені Українською РСР, становили 285 млрд. крб. (у довоєнних цінах). Із цієї суми 106 млрд. крб. припадало на державні підприємства й установи, 88,1 млрд. – на особисте майно громадян, 6,2 млрд. – на громадські організації республіки. Однак найбільш відчутними, найтяжчими були людські втрати: у війні загинув кожний п'ятий–шостий мешканець України, 2,5 млн. осіб вивезено до Німеччини.

За таких умов значно загострилися соціальні проблеми. Сотні тисяч людей жили в бараках і підвальних приміщеннях. Не вистачало харчів, одягу, інших предметів першої необхідності. Продовжував діяти механізм “мобілізації коштів населення”, запроваджений урядом на початку війни. Він передбачав збільшення сільськогосподарського податку, прибуткового податку з населення, підвищення цін на горілку, тютюн, деякі інші товари, введення нового податку на холостяків та малосімейних і т. п. Заохочувалися внески громадян у фонд оборони і проводилися підписки на державні позики, які покривали значну частину всіх військових витрат. Існувала карткова система розподілу продовольчих і промислових товарів, населення перебувало на централізованому нормованому постачанні.

Дуже складною була проблема трудових ресурсів. У 1945 році промислово-виробничий персонал УРСР становив лише 1,3 млн. осіб, тоді як у 1940 році він налічував 2,6 млн. осіб. У всіх галузях промисловості, сільського господарства, у сфері освіти, науки, культури, охорони здоров'я відчувалась нестача кваліфікованих спеціалістів. Навчальні заклади ще не могли задовольнити потреб республіки у підготовці кадрів, хоча наприкінці війни почалося поступове зростання випуску спеціалістів. Крім того, влітку 1945 року розгорнулася демобілізація з рядів Радянської Армії, так що до кінця 1946 року в Україну повернулося 1,8 млн. колишніх воїнів.

В останні роки війни намітився перехід економіки СРСР на "мирні рейки". У 1945 році частка цивільної продукції збільшилась до 60,0 %, порівняно з 1942 роком – майже вдвоє. Почалася відбудова багатьох фабрик і заводів, відновлено третину виробничих потужностей промисловості. Та все ж на час закінчення війни основні показники економічного розвитку республіки істотно відставали від довоєнних, а внутрішні господарські пропорції помітно змінилися. В промисловості УРСР частка виробництва засобів виробництва стала ще більшою, а частка виробництва предметів споживання скоротилася, ледь перевищуючи половину довоєнного рівня.

На рубежі 1945–1946 рр. ліквідовано союзні наркомати танкової промисловості, боєприпасів, мінометного озброєння і утворено наркомати транспортного і сільськогосподарського машинобудування, машинобудування та приладобудування. Поряд з цим вжито інші заходи, спрямовані на реорганізацію управління, переведення економіки в режим мирного будівництва. У березні 1946 року Верховна Рада УРСР прийняла указ про перетворення Ради Народних Комісарів УРСР у Раду Міністрів УРСР, згодом затверджений восьмою сесією Верховної Ради УРСР. Тоді ж поглиблено спеціалізацію ряду промислових і будівельних міністерств, а в 1947

році здійснено укрупнення деяких з них. В умовах директивної системи управління такі перебудови і реорганізації стали звичним явищем, відображаючи пошуки більш досконалого механізму командно-адміністративного керівництва господарством.

✓ У серпні 1946 року на згаданій восьмій сесії Верховної Ради УРСР було ухвалено “Закон про п’ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946–1950 рр.” Він розроблявся на основі контрольних показників, визначених для України союзним планом четвертої п’ятирічки. У законі ставилося завдання відновити довоєнний рівень промисловості і сільського господарства, а в окремих галузях – перевищити цей рівень. При цьому традиційно наголос робився на важкій індустрії, яка розглядалася як база соціалістичної економіки і на відбудову якої спрямовувались найбільші кошти. Такий підхід закріпив суттєві диспропорції в розвитку господарства УРСР, що поглибилися в період Другої світової війни, насамперед між промисловістю і сільським господарством, а також промисловістю групи “А” і групи “Б”.

✓ За четвертим п’ятирічним планом передбачалося відродження вугільної промисловості Донбасу і чорної металургії Півдня, електроенергетики і машинобудування, хімічної промисловості, будівельної індустрії, залізничного транспорту. Обсяг усього промислового виробництва планувалося збільшити порівняно з 1940 роком на 3,0 %, зокрема по республіканській і місцевій промисловості – на 8,6 %. Виробництво електроенергії мало зрости на 13,0 %, будівельних матеріалів – у 1,5–2 рази, металургійного устаткування – в 2,2 рази, тракторів – у 2,5 рази тощо. Ставлося завдання досягнути довоєнного розміру посівних площ, збільшити виробництво сільськогосподарської продукції, підвищити врожайність культур, відновити поголів’я худоби і т. д. За п’ятирічним планом на відбудову господарства УРСР виділялося 49,5 млрд. крб.

Ще на початку 1946 року, напередодні виборів до Верховної Ради СРСР, Сталін накреслив завдання: підвищити рівень промислового виробництва в СРСР порівняно з довоєнним утрое. Однак протягом першого року п'ятирічки виявились значні труднощі у виконанні плану, намітилось відставання від визначених показників. У серпні 1946 року, в зв'язку з гострими проблемами у сільському господарстві, прийнято рішення перенести відміну карткової системи на наступний рік. Ще через кілька тижнів Рада Міністрів СРСР почала так зване зближення комерційних і пайкових цін, дещо знизивши перші і підвищивши другі. Це негативно позначилось на становищі більшості громадян, які перебували на централізованому постачанні за пайковими цінами, хоча уряд і вжив застережні заходи, зокрема ввів "хлібну надбавку" до зарплати низькооплачуваних робітників і службовців.

Щоб вирішити проблему робочої сили, органи влади розпочали трудові мобілізації, які нерідко проводилися примусовими методами. Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР, організований набір робітників здійснювало Міністерство трудових ресурсів СРСР. Його уповноважені повинні були укладати індивідуальні трудові угоди з робітниками не менше як на два роки. На початку четвертої п'ятирічки помітно розширилась підготовка робітничих кадрів у ремісничих, залізничних училищах і школах фабрично-заводського навчання. За 1946–1950 рр. через цю мережу в СРСР планувалося підготувати 4,5 млн. кваліфікованих робітників, у тому числі в Україні – близько 800 тис. Чимало молоді працювало на відбудові шахт і заводів за путівками комсомолу, а політичне керівництво заохочувало відповідні ініціативи трудящих, наприклад, рух за перехід конторських службовців на виробництво.

Протягом 1947 року відставання від визначених завдань вдалося подолати. Державний план відбудови й розвитку народного господарства СРСР на цей рік передбачав форсоване піднесення важкої промисловості,

електростанцій і залізничного транспорту. На розвиток названих галузей виділялося 67,0 % усіх капітальних вкладень, що дало змогу досягнути намічених показників. У четвертому кварталі середньомісячний обсяг промислового виробництва в СРСР порівнявся з довоєнним періодом, а річний план у промисловості було виконано на 103,5 %. На кінець 1947 року валова продукція промисловості Радянського Союзу становила 93,0 % порівняно з 1940 роком, у тому числі виробництво засобів виробництва (група "А") 101,0 %, а виробництво предметів споживання (група "Б") – 82,0 %. Навіть якщо припустити, що офіційна статистика завищувала здобутки радянської економіки, слід визнати достатньо високі темпи зростання промислового виробництва.

У грудні цього ж року була проведена грошова реформа. Вона готувалася в умовах суворої секретності і під особистим контролем Сталіна. Але, попри всі перестороги, закрита інформація стала "просочуватись" і подекуди спричинила неабияку торговельну лихоманку. Тодішній міністр фінансів СРСР А. Зверев згадував, що напередодні обміну місцевим керівникам направляли пакети з документами про реформу, на яких стояв гриф "Відкрити тільки після одержання особливої вказівки". Проте "у деяких місцевих співробітників цікавість переважила службовий обов'язок" – пакети було відкрито раніше. Стали поширюватись різноманітні плітки, скажімо, що один новий карбованець буде обмінюватись на два старих, що гроші взагалі скасують і т. п. На початку грудні люди кинулися до магазинів і почали скуповувати усе підряд, після чого деякі заклади торгівлі поспішно закривалися "на ремонт" чи "на переоблік".

14 грудня 1947 року вийшла постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) "Про проведення грошової реформи і відміну карток на продовольчі та промислові товари". Обмін грошей здійснювався в ощадкасах, поштових відділеннях, на великих підприємствах і т. п.; усього в СРСР діяло 46 тис. виплатних пунктів. Старі грошові знаки обмінювалися на нові у співвідношенні

10:1, причому обмін здійснювався протягом одного тижня – з 16 по 22 грудня. Особливих втрат від реформи зазнали вкладники ощадних кас, оскільки переоцінці не підлягали лише найменші вклади. Певних збитків населення зазнало і в зв'язку з переоцінкою облігацій державних позик, які обмінювалися на облігації нової позики у співвідношенні 5:1 та 3:1. Грошова реформа мала відверто конфіскаційний характер, в дусі радянської традиції перерозподілу власності, що офіційно обґрунтовувалося необхідністю обмеження “спекулятивних грошових нагромаджень”.

Одночасно з грошовою реформою проведено відміну карткової системи. Ця акція мала не тільки соціально-економічне, але й політико-ідеологічне значення. Адже СРСР першим з колишніх воюючих країн відмовився від карток, випередивши Англію, Францію, Італію. Продовольчі і промислові вироби стали продаватися у відкритій торгівлі за єдиними державними роздрібними цінами, причому новий рівень цін перевищував довоєнний утричі. Крім того, через нестачу фондів і з метою боротьби зі спекуляцією введено “норми відпуску товарів в одні руки”: хліба – не більше 2 кг, крупи – 1 кг, м'яса – 1 кг, молока – 1 л, взуття – 1 пара, сірників – 2 коробки і т. д., що, однак, не позбавило торгівлю постійних черг і хронічних дефіцитів.

У той же час вилучення в процесі реформи значної кількості грошей і таким чином скорочення загальної купівельної спроможності створювало можливість та необхідність зниження цін на товари. У 1948 році державні роздрібні ціни стали на 17,0 % нижчі за рівень цін, який існував напередодні реформи. Відбулося зниження цін на колгоспних ринках, поступово зростав товарообіг. У 1948–1949 рр. державні роздрібні ціни знизилися порівняно з четвертим кварталом 1947 року на 29,0 %, що супроводжувалось дальшим збільшенням товарообігу. На кінець четвертої п'ятирічки роздрібний товарообіг державної і кооперативної торгівлі в СРСР

дещо перевишив довоєнний рівень, а в Україні досягнув 97,0 % від рівня 1940 року.

Завдяки мобілізації усіх сил відбудова господарства України йшла досить успішно. Першочергове значення надавалося відродженню важкої індустрії і залізничного транспорту. Протягом кількох років вдалося підняти з руїн вугільну промисловість, запустити шахти Донбасу. За 1946–1950 рр. відбудовано 129 найбільш зруйнованих шахт загальною потужністю 52 млн. т за рік, закладено 60 нових шахт потужністю 31,8 млн. т. На кінець четвертої п'ятирічки в українській частині Донбасу, з урахуванням нових шахт, відновлено довоєнну потужність галузі. Разом з тим продуктивність праці у вугільній промисловості УРСР залишалася низькою: у 1950 році місячний виробіток гірника становив 21,7 т, тоді як у 1940 році він досягав 25,7 т. Дуже повільно зростала продуктивність машин і механізмів, переважали екстенсивні методи господарювання. У 1947–1948 рр. відкрито перші робочі пласти у Львівсько-Волинському кам'яно-вугільному басейні, де згодом розпочато будівництво шахт.

У ці роки йшла відбудова нафтової промисловості Прикарпаття. Проводилися нові розвідувальні роботи на Бориславщині, відкрито нафтове родовище в районі м. Долини у Станіславській області. З 1948 року почалося повільне зростання видобутку нафти, але довоєнних показників досягнуто не було. У період четвертої п'ятирічки в Україні створено газову промисловість, поряд зі старими родовищами (Дашавським і Опарським) розвідано нові – Угерське, Більче-Волицьке, Шебелинське. У 1950 році УРСР давала 25,0 % загальносоюзного видобутку газу, хоча в паливному балансі СРСР нафта і газ займали другорядне місце. Проведено значну роботу щодо відбудови електроенергетики, зокрема теплових станцій – Зуївської, Харківської, Криворізької, Штерівської та ін. Розгорнуто будівництво нових електростанцій, у тому числі Одеської, Миронівської, Дарницької,

Добротвірської тощо. На кінець п'ятирічки на повну потужність запрацювала Дніпровська ГЕС.

Відбудовувались підприємства металургійної промисловості – “Азовсталь”, “Запоріжсталь”, імені Петровського, імені Дзержинського та ін. Обсяг виробництва окремих видів продукції перевищив довоєнний рівень (прокат чорних металів, залізна руда), а інших – досягнув 93,0–95,0 % від рівня 1940 року (сталь, чавун, кокс). Ставали до ладу об'єкти машинобудування – Харківський тракторний завод, Київський завод “Більшовик”, Ворошиловградський паровозобудівний завод і т. д. За роки четвертої п'ятирічки виробництво продукції машинобудування в Україні перевищило довоєнний рівень на 44,0 %. Таке ж першочергове значення надавалося піднесенню залізничного транспорту. В основному вдалося здійснити відбудову залізниць у Донбасі, Криворіжжі. Введено в дію ряд інших важливих магістралей. Відновлено мости, вокзали, станції, депо і т. ін.

Значні кошти були спрямовані на індустріалізацію західних областей УРСР. Ще навесні 1945 року прийнято постанови про відбудову і розвиток господарства Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Волинської, Чернівецької областей, а також Львова. Відбувалась реконструкція традиційних галузей промисловості регіону, зокрема нафтодобувної і газової на Львівщині, лісової і лісопильної – на Закарпатті тощо. Водночас створювались підприємства інших галузей, у тому числі приладобудівної, машинобудівної, металообробної у Львівській області, лісохімічної і ливарної – у Закарпатській області і т. п. У Львові, який став головним промисловим центром західних областей, почали діяти заводи телеграфної апаратури, сільськогосподарських машин, автотранспорту, електроламповий та інструментальний. У краї споруджено чимало підприємств хімічної промисловості, будівельних матеріалів, легкої промисловості та ін.

Однак відбудова підприємств, що випускали товари народного споживання, йшла в Україні значно повіль-

ніше. У роки четвертої п'ятирічки, як і в попередній період, розвиток промисловості групи "Б" істотно відставав від поступу важкої індустрії. У 1950 році обсяг валової продукції легкої промисловості УРСР порівняно з 1940 роком становив 79 %, у тому числі бавовняної – 85 %, вовняної – 75 %, трикотажної – 83 %, швейної – 82 %, шкіряної – 71 %, взуттєвої – 67 %. Обсяг валової продукції харчової промисловості досягнув 80 %: у більшості галузей він відставав від довоєнного рівня і лише в кількох перевищував цей рівень. Такий стан справ ще раз засвідчував, що в СРСР продовжувався процес надіндустріалізації суспільства, який зумовлював відставання в соціальній сфері і низький рівень життя людей.

Загалом офіційні підсумки четвертої п'ятирічки мали цілком оптимістичний вигляд. Уже в 1948 році обсяг промислового виробництва в СРСР перевищив довоєнний рівень на 18 %, у 1950 році – на 73 %. На кінець п'ятирічки промислове виробництво групи "А" зросло проти 1940 року на 105 %, а групи "Б" – на 23 %. В Україні обсяг промислового виробництва перевищив довоєнні показники на 15 %, хоча деякі вчені ставлять під сумнів наведену цифру. В даний період промислове виробництво в УРСР зростало такими темпами, яких ні до цього, ні пізніше досягнути не вдавалося. Це була вершина директивної економіки, найвищий успіх системи господарювання, заснованої на командних методах управління.

У той час, коли зусилля концентрувались на кількох пріоритетних напрямках, перш за все енергетиці, металургії, машинобудуванні та оборонній промисловості, такий механізм господарювання працював досить результативно. Тоді, при малій кількості підприємств і відносно невеликому асортименті продукції, можна було успішно керувати економікою з центру – планувати, контролювати, розподіляти кошти, робочу силу і матеріальні ресурси в централізованому порядку. Однак поступово командна економіка вичерпувала свої можли-

вості, стаючи гальмом у розвитку продуктивних сил суспільства. Вже в той період гостро виявились окремі труднощі і проблеми, породжені гіперіндустріалізацією і надмірною централізацією: хронічно відставали легка й харчова промисловість, сфера обслуговування, не виконувалися завдання у чорній металургії і особливо – вуглевидобутку в Донбасі.

Варто відзначити ще одну обставину. Грошова реформа і відміна карткової системи сприяли деякому розширенню сфери функціонування грошей. Але розуміння принципів організації економіки і перспективи розвитку господарства за соціалізму залишалося незмінним. Політичне керівництво не відмовлялося від елементів натуралізації економічних відносин, про що свідчила, наприклад, система поставок сільськогосподарських продуктів. Продовжувалась “мобілізація коштів населення” за допомогою державних позик: у травні 1946 року розміщено Першу позику відбудови і розвитку народного господарства на суму 21,8 млрд. крб., 1947 року – Другу позику на 22,5 млрд. крб., 1948 року – Третю позику на 22,6 млрд. крб., 1949 року – Четверту позику на 23,8 млрд. крб., 1950 року – П'яту позику на 27 млрд. крб., усі на 20 років (див. Додатки. Документ № 10).

Нарешті, слід враховувати такий фактор, як “табірна економіка”. Ще наприкінці війни почалось помітне зміцнення табірно-виробничої системи. Уже в 1944 році на території звільнених республік СРСР організовано управління виправно-трудова колоній і відновлено 44 промислові колонії (з 56, що діяли до війни) та всі 40 сільськогосподарських. До речі, з того часу стала швидко зростати частка українців серед невільників ГУЛАГу. Протягом 1945–1946 рр. загальна кількість в'язнів у таборах і колоніях Радянського Союзу збільшилася з майже 1,2 млн. до 1,7 млн. осіб, праця яких широко застосовувалась на лісозаготівлі, видобутку золота й олова, в залізничному і промисловому будівництві,

гірничо-металургійній промисловості та сільському господарстві (див. Додатки. Табл. 1-3).

Після закінчення війни з'явилися нові "спецконтингенти" – репатріанти, інтерновані, військовополонені, мобілізовані в трудові батальйони. Їх утримували в перевірочно-фільтраційних таборах і формально не вважали в'язнями, хоча насправді ці люди були такими ж безправними рабами системи. У 1945 році кількість лише репатріантів перевищила 2 млн. осіб, більшість з яких становили українці та білоруси, вивезені в період окупації на роботу до Німеччини. За даними С. Карнера, загальна чисельність названих "спецконтингентів", зайнятих примусовою працею на відбудові економіки СРСР, на початку четвертої п'ятирічки досягала 1,8 млн. осіб.

У червні 1947 року було прийнято указ Президії Верховної Ради СРСР "Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна". Саме після цього указу спостерігалось стрімке збільшення кількості в'язнів ГУЛАГу: влітку 1947 року – 1,8 млн., навесні-влітку 1950 року – близько 2,6 млн. осіб, половина з них – засуджені за цим указом (див. Додатки. Табл. 6). Переважна більшість таких засуджених учинила дрібні крадіжки, тоді як мінімальне покарання, передбачене указом, становило п'ять років таборів. За словами О. Солженіцина, "цілі дивізії сільських і міських жителів були відправлені обробляти острови ГУЛАГу замість вимерлих там туземців".

На 1 січня 1949 року в системі МВС СРСР налічувалось 67 самостійних виправно-трудових таборів та 1734 колонії, в яких утримувалось майже 2,4 млн. осіб, з них понад 1,9 млн. – працездатних. Більше половини усіх в'язнів становили засуджені віком від 17 до 30 років, близько четвертої частини – жінки. Зайнятих виробничою діяльністю тут означували поняттями "робфонд", "робсила" чи навіть "робгужсила". Варто зазначити, що підневільна праця залишалася вкрай непродуктивною, тому у виробничих підрозділах МВС почали запроваджувати часткову оплату праці в'язнів. У 1949 році

табірний комплекс МВС СРСР давав 100 % союзного видобутку платини, алмазів, понад 90 % золота, більше 70 % олова, 40 % міді, 33 % нікелю, 13 % лісу і т. п., а загалом – 10 % валового випуску продукції в країні.

Особливо скрутне становище склаалося в сільському господарстві України. За роки війни була значно підірвана матеріальна база виробництва. Парк тракторів і комбайнів скоротився приблизно наполовину, вантажних автомобілів – більш як у 6 разів. На селі гостро стояла проблема робочої сили: серед працездатного населення 80,0 % становили жінки, широко застосовувалась дитяча праця. Істотно зменшилися посівні площі, врожайність і валові збори сільськогосподарських культур. У 1945 році посівна площа в колгоспах УРСР дещо перевищувала 60,0 %, у радгоспах – 20,0 % довоєнної, урожайність зернових сягала лише 7 ц/га (у 1940 році – 12,4 ц/га). Валовий збір зернових культур становив 46,9 %, картоплі – 66,6 %, цукрового буряку – 26,1 %, соняшнику – 43,7 %, овочів – 51,7 % від довоєнного рівня.

Поряд з цим помітно скоротилось поголів'я худоби. На початку 1946 року поголів'я великої рогатої худоби порівняно з довоєнним часом досягало 75,6 %, свиней – 31,6 %, овець і кіз – 49,9 %, коней – 42,9 %. Відставала від довоєнного рівня продуктивність худоби, колгоспам і радгоспам не вистачало породистих і племінних тварин. Надзвичайно важким залишалось матеріальне становище селянства, яке працювало в радгоспах та колгоспах за символічні трудовні. Однак, попри всі існуючі проблеми, на розвиток сільського господарства виділялися значно менші кошти, ніж на піднесення важкої індустрії. За роки четвертої п'ятирічки вони становили, разом з вкладами колгоспів, лише 15,0 % від загальних капітальних вкладень. Більше того, аграрний сектор знову став джерелом відбудови промисловості і дальшого процесу надіндустріалізації радянського суспільства.

Одним із головних засобів викачування коштів з села була політика цін і заготівель сільськогосподарської

продукції. З 1928 до 1953 року ціни на зерно, картоплю і продукцію тваринництва не змінювались, тоді як ціни на промислову продукцію постійно зростали. Деякі заготівельні ціни навіть не покривали витрат на виробництво продукції, а найбільш збитковою галуззю залишалося тваринництво. До того ж, влада визначала завищені плани поставок сільськогосподарської продукції, часто не зважаючи на об'єктивні можливості господарств. Із цього приводу М. Хрущов писав у своїх мемуарах: «План встановлювався вольовим методом, хоча в органах преси і офіційних документах він «обґрунтовувався» науковими даними... При цьому виходили головним чином не з того, що було вироблено, а з того, скільки можна одержати в принципі, вибити у народу в засіки держави».

У 1946 році в Україні склались дуже несприятливі погодні умови. Навесні не зійшло 550 тис. га зернових культур, що становило п'яту частину посівних площ. Весна і літо цього року видалися вкрай посушливими, особливо в Харківській, Ізмаїльській та Одеській областях. Унаслідок посухи колгоспи зазнали чергових втрат, загинуло близько 350 тис. га посівів зернових. На віцілих площах урожай зернових становив у середньому 3,8 ц/га, хоча в багатьох колгоспах навіть не досягав 1 ц/га. Такими ж низькими були врожаї картоплі, овочів та інших культур, не менш скрутна ситуація склалася в тваринництві. Але союзний уряд встановив для України завищений план хлібозаготівель – 340 млн. пудів зерна, а влітку ще й збільшив його – до 362 млн. пудів. У відповідь ЦК КП(б)У поставив вимогу, щоб колгоспники працювали весь світловий день, і встановив жорсткий контроль за безумовним виконанням завдань центру.

Органи влади почали вдаватися до репресивних заходів. На місця виїжджали тисячі уповноважених, покликані наглядати за ходом хлібозаготівлі. Особливого тиску зазнавали голови колгоспів, яких карали за будь-які провини, – зрив строків збирання врожаю, порушення графіків хлібопоставок, видачу зерна на трудодні

і т. п. Репресіям піддавалися тисячі рядових колгоспників, у тому числі за збирання колосків на полях, що також кваліфікувалось як розкрадання соціалістичної власності. Не випадково, що взимку 1946–1947 рр. в Україні почався голод, який охопив більшість областей республіки, за винятком західних. Голод уразив перш за все сільське населення, спричинив масове поширення дистрофії, призвів до стрімкого зростання смертності. У тому ж 1947 році радянське керівництво відправило на експорт 1,7 млн. т зерна, частину якого безкоштовно передало братам країнам у вигляді “інтернаціональної допомоги”.

У 1947 році “боротьба за хліб” продовжувалась, причому тими ж силовими методами. Для підтримки керівництва республіки в Україну прибув Л. Каганович, затверджений першим секретарем ЦК КП(б)У. Новий секретар не без гордості твердив, що він “не є зовсім корінним патріотом”, а тому чітко бачить недоліки, що існують у республіці. Влітку 1947 року на пленумі ЦК КП(б)У з питань сільського господарства А. Каганович навіть словом не обмовився про голод. Навпаки, він наголошував, що “цього року ми виходимо пристойно, щоправда, ледве-ледве, але прогодували народ”. І далі: “Ми повинні довести до свідомості кожного колгоспника і партійця, що ми в боргу перед Союзним Радянським Урядом, перед партією і товаришем Сталінін...”

А тим часом навесні-влітку цього року голод спалахнув з новою силою, забираючи сотні тисяч людських життів. У багатьох районах республіки були випадки канібалізму: станом на 20 березня органи МВС УРСР зареєстрували 54 факти людоїдства. За підрахунками фахівців, від голоду 1946–1947 рр. померло близько 800 тис. осіб, з них найбільше в Харківській, Запорізькій, Ворошиловградській, Сталінській та Одеській областях. Але такою страшною ціною партійно-державне керівництво республіки зуміло виконати “величні накреслення товариша Сталіна”: 10 жовтня 1947 року М. Хрущов і Л. Каганович доповіли вождю, що “колгоспи, радгоспи і

селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101,3 %”.

У цей же час розгорнувся процес колективізації сільського господарства західних областей України. Партійні органи створювали в селах ініціативні групи, започатковували господарські товариства – скотарсько-молочарські, для спільного обробітку землі тощо. Уже 1945 року в регіоні налічувалося 177 колгоспів, більшість з яких діяла у Тернопільській та Чернівецькій областях. Соціалістичні перетворення в Західній Україні здійснювалися за сценарієм, докладно відпрацьованим у попередній період. Влада обмежувала міцні селянські господарства, потім проводила “розкуркулення” з виселенням людей у віддалені райони СРСР. Режим вживав репресивні заходи щодо так званих середняків, які відмовлялися від вступу до колгоспів. Процес колективізації сільського господарства проходив з великими труднощами, зустрічав опір з боку Української Повстанської Армії.) На початку 1948 року ЦК КП(б)У констатував, що ~~робота~~ партійних органів західних областей УРСР щодо організаційно-господарського зміцнення колгоспів велась незадовільно.

Тому розпочався черговий “наступ” у колгоспному будівництві, в ході якого основним засобом “переконання” селянства залишався примус. Такі методи роботи подекуди викликали громадське невдоволення, що змушувало місцеву владу вживати відповідні заходи. Так, навесні 1949 року Львівський обком КП(б)У прийняв постанову, яка стосувалася фактів “адміністрування”, виявлених у Брюховицькому районі. Завідувач відділу райкому партії Болотов упродовж трьох діб утримував понад 60 селян під збройною охороною, домагаючись від них заяв про вступ до колгоспу. Влітку того ж року Ровенський обком КП(б)У розглянув випадки “порушення радянської законності” в Заріччянському районі. Там селян саджали в підвал, “били ногами, прикладами гвинтівок”, після чого одна з потерпілих померла. Подібних фактів було чимало, тиск на селян чинився

значний, у середині 1950 року колгоспи західного регіону України об'єднували 93,0 %, а в середині 1951 року – понад 95,0 % селянських господарств.

Щоб “стимулювати” працю українського селянства, Верховна Рада СРСР прийняла указ “Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя”. Він стосувався колгоспників, котрі не виробляли мінімуму трудоднів, а також мешканців села, які не були членами колгоспу, але вели “паразитичний спосіб життя”. У першому випадку скликалися збори колгоспників, у другому – загальні збори села, які виносили “вирок про виселення”, який підлягав затвердженню райвиконкомом. Для початку в кожному районі вибирали кілька сіл, де було більше відстаючих колгоспників і де краще працювали партійні організації. Точних рекомендацій про кількість людей, які підлягали виселенню, не давали: в окремому колгоспі могли виселити дві–три особи, а то й більше. Навіть тоді, коли сільські комуністи нікого не пропонували на виселення, коли “актив виявлявся пасивом”, загальні збори селян під тиском представників з району “з успіхом проводили кандидатури”.

Однак загальні підсумки четвертої п'ятирічки в галузі сільського господарства виявилися значно скромнішими, ніж очікувалось. У 1950 році валова продукція сільського господарства України становила 91,0 % від довоєнного рівня. Не вдалося перевищити довоєнні показники з виробництва зернових культур. У 1950 році їх валовий збір становив 20,4 млн. т, тоді як у 1940 році – 26,4 млн. т. Урожайність зернових досягала в середньому 8,3 ц/га, в той час як у 1940 році – 12,4 ц/га. Не виправдало сподівань розширення посівів ярової пшениці, що також позначилось на розв'язанні зернової проблеми. Значно менше порівняно з довоєнним періодом збирали круп'яних культур і овочів. Не було повністю відновлено поголів'я корів, свиней, овець, коней. Відставало від довоєнного рівня виробництво основних

продуктів тваринництва. Необхідно підкреслити, що частка колгоспів і радгоспів у виробництві багатьох видів сільськогосподарської продукції залишалася дуже низькою (м'яса і сала – 20,2 %, молока – 17,9 %, яєць – 9,8 % тощо).

Звичайно, завдяки зусиллям українського селянства протягом четвертої п'ятирічки сталися певні господарські зрушення: перевищено довоєнні показники у виробництві цукрових буряків, жита, кукурудзи, м'яса, яєць, наблизилось до рівня 1940 року виробництво молока і картоплі, піднімалися зруйновані війною села. Проте загалом сільське господарство залишалось у вкрай занедбаному стані, що було неминучим наслідком примусово здійсненої колективізації, яка шляхом прямого розкуркулення або економічної експропріації – через податки, штрафи й конфіскації – знищила кращі селянські господарства. Такий стан пояснювався і надмірним стягуванням коштів із села для потреб індустріалізації, зміцнення оборонної могутності СРСР. Серед головних причин відставання – низька матеріальна зацікавленість селянства, яке ледь зводило кінці з кінцями. Колгоспи і радгоспи працювали нерентабельно, а розвиток особистих підсобних господарств усіляко обмежувався. Зате зростала апаратна активність бюрократії: в Міністерстві сільського господарства УРСР щодня писалося понад 500 наказів, телеграм та інших документів, на що кожного місяця витрачалось майже 280 пудів паперу.

4. “Возз’єднання” церков

Після війни стосунки між владою і церквою були досить складними і напруженими. Курс партії на швидке подолання релігійності, на силові методи боротьби з вірою та церквою залишався незмінним.

Атеїзм діяв напористо й войовниче. Нова ідеологія, мораль не приймали одвічних цінностей і традицій. Тисячі храмів було закрито, перетворено у склади, сховища, а подекуди – цілковито знищено. Проте в окремих регіонах СРСР – на західних землях України, Білорусії, на Буковині й Закарпатті, у республіках Прибалтики – релігійна ситуація відразу після війни все ще нагадувала “непідняту цілину”.

Як відомо, панівні позиції в Галичині займала Греко-католицька церква. Восени 1939 року лише на Львівщині налічувалось 1308 греко-католицьких храмів, 830 священиків, 40 монастирів, понад 1070 насельників (для порівняння: тоді ж там діяло 5 православних церков і 8 православних священиків). За даними архієпископа І. Бучка, в 1939 році Українська греко-католицька церква загалом об'єднувала 4400 церков, 2950 священиків, 195 монастирів, 1610 монахів і монахинь, 520 богословів, 10 336 різних шкіл (зокрема, 900 народних, 380 середніх, 56 вищих), майже 4,3 млн. вірних.

У листопаді 1944 року помер митрополит А. Шептицький, місце якого посів архієпископ Й. Сліпий. Того ж року, фактично зі вступом до Львова радянських військ, було розпочато роботу щодо приєднання греко-католиків до Руської православної церкви. Уже в грудні під тиском влади делегація Української греко-католицької церкви, яку очолювали архімандрит К. Шептицький та настоятель Преображенської церкви у Львові о. Г. Костельник, відвідала Московську патріархію. Очевидно, підсумки цієї поїздки не повністю задовольнили політичне керівництво, яке невдовзі розгорнуло масштабну кампанію ліквідації неугодної церкви.

У квітні 1945 року львівська газета “Вільна Україна” помістила на своїх сторінках статтю “З хрестом чи з ножем”, написану Я. Галаном (стаття вийшла під псевдонімом В. Росович). Через кілька днів, 11 квітня 1945 року, у Львові, Станіславі, Тернополі були заарештовані провідні представники греко-католицького духовенства, серед яких – митрополит Й. Сліпий, єпископи М. Будка,

М. Чарнецький, прелати О. Ковальський і Л. Куницький, священники В. Белей, Р. Білик, С. Сампара, Й. Труш – у Львові, єпископи Г. Хомишин і І. Лятишевський – у Станіславі, священник С. Веселовський – у Тернополі.

28 травня 1945 року у Львові було створено Центральну ініціативну групу по возз'єднанню Греко-католицької церкви з Православною церквою. До неї увійшли представники трьох греко-католицьких єпархій в західних областях України – священник Г. Костельник від Львівської, декан А. Пельвецький від Станіславської та генеральний вікарій М. Мельник від Дрогобицько-Самбірської. Ініціативна група звернулася до Раднаркому УРСР з декларацією, в якій заявила про вихід з-під юрисдикції Ватикану, про бажання возз'єднатися з Православною церквою і просила дозволу вести в західних областях пропаганду ідей возз'єднання Греко-католицької церкви з Руською православною церквою.

У червні 1945 року М. Хрущов доповідав у ЦК ВКП(б) Сталіну:

«Перебуваючи в Москві, я Вас інформував про проведену роботу щодо розкладу уніатської церкви і переходу уніатського духовенства в православну церкву. В результаті проведеної роботи з числа уніатського духовенства утворилася «Ініціативна група». Ця група надіслала на адресу Раднаркому УРСР такі документи:

1. Лист в Раду Народних Комісарів про становище греко-католицької церкви в Західній Україні.

2. Лист «Ініціативної групи» до всього духовенства греко-католицької церкви. Цей документ вони розішлють духовенству після того, як ми дозволимо існування «Ініціативної групи».

При врученні документів працівнику НКВС, який назвався референтом в справах віросповідань при РНК УРСР, – Даниленкові, вони просили, при позитивному вирішенні питання «Лист в Раду Народних Комісарів» не публікувати, доки вони другий документ не розішлють всьому духовенству по єпархіях. Усі документи складені

самими церковниками, в редагуванні їх наші люди ніякої участі не брали.

Надсилаю Вам текст нашої відповіді. Вважаю, що слід погодитися з їх проханням, надати їм можливість розіслати лист духовенству греко-католицької церкви, після чого опублікувати ці документи в газетах західних областей України. Ми дозволили республіканським газетам ввести “змінні полоси” для населення західних областей України, в яких також можна опублікувати ці документи.

Прошу Ваших вказівок.

Якщо будуть у Вас які-небудь зауваження по тексту уніатських документів, ми зможемо, через нашого представника, ці зауваження внести.

Щодо нашої відповіді “Ініціативній групі”, як Ви порадите, надіслати її за моїм підписом чи за підписом уповноваженого у справах Руської православної церкви при РНК УРСР».

18 червня 1945 року, за вказівкою уряду, діяльність Центральної ініціативної групи була санкціонована уповноваженим Ради у справах Руської православної церкви при РНК УРСР П. Ходченком. У відповіді на заяву греко-католицьких священників П. Ходченко повідомляв, що Ініціативна група санкціонувалася як єдиний тимчасовий церковно-адміністративний орган, якому надавалося право керувати греко-католицькими парафіями в західних областях України та здійснювати возз'єднання з Православною церквою. При цьому члени групи повинні були надсилати уповноваженому Ради у справах Руської православної церкви списки деканів, священників і настоятелів монастирів, які відмовлялися підлягати юрисдикції Ініціативної групи.

Робота щодо розкладу Греко-католицької церкви велася в різних напрямках. Уже протягом 1945 року місцевий уповноважений Ради у справах Руської православної церкви закрити два греко-католицькі храми у Волинській області. Після арешту верхівки уніатського духовенства прийшла черга рядових священників: най-

більш непокірні з них вистежувались і затримувались. Розгорталася широка пропагандистська кампанія, спрямована проти унії, на підтримку православ'я. У рамках цієї кампанії поширювано брошуру о. Г. Костельника "Апостол Петро й римські папи, або Догматичні підстави папства", в якій розглядалися окремі проблеми церковної історії.

У липні 1945 року уповноважений Ради у справах Руської православної церкви при РНК УРСР по Дрогобицькій області повідомляв, що від 41 греко-католицького священика надійшли заяви про приєднання до Ініціативної групи. В інших областях регіону також збиралися аналогічні заяви, йшла підготовка до остаточної ліквідації Греко-католицької церкви. Поступово зростала кількість відвідувачів православних храмів, насамперед за рахунок приїжджих зі сходу. В одній з довідок про Православну церкву у Львові читаємо: "Про місцевих жителів і зростання серед них релігійного піднесення говорити не доводиться..." Зрікатися віри своїх батьків, поривати з Греко-католицькою церквою місцеві українці не хотіли.

У цій же довідці зазначалося: "Особливо обурюються греко-католики тим явищем, якщо зауважують, що ті чи інші органи або установи, зв'язані з державним апаратом, намагаються їх переконати в необхідності перейти в православну віру". Чиновник писав, що священики новоутворених православних парафій почали проводити служби в уніатських храмах, що в окремих з них богослужіння здійснювалось по черзі православними і уніатськими священиками. І в той же час: "Доходять відомості і чутки, що деякі греко-католицькі священики, особливо монахи, бажають скоріше бути заарештованими, висланими, ніж возз'єднатися..." Усе це розцінювалось представниками влади як "негативні настрої", які потрібно було подолати.

На початку 1946 року Центральна ініціативна група, посилаючись на бажання віруючих і духовенства, порушила клопотання перед урядом УРСР про дозвіл на

скликання собору греко-католицької церкви. Керівник групи о. Г. Костельник надіслав листа голові Львівського обласного комітету М. Козиреву, в якому просив дозволу на проведення цього собору 7–10 березня 1946 року. На соборі планувалося вирішити питання про ліквідацію Берестейської унії 1596 року і возз'єднання з Руською православною церквою. Такий дозвіл уряд УРСР дав, оскільки, за словами П. Ходченка, “рух за возз'єднання греко-католицької уніатської церкви з руською православною церквою став масовим і підтримувався, навіть до рішення цього питання на соборі, всіма без винятку віруючими й більшістю духовенства...”

Звичайно, твердження про повну підтримку руху, тим паче “всіма без винятку віруючими”, не відповідало дійсності. Значна частина пастви насторожено, а то й відверто вороже поставилася до діяльності Центральної ініціативної групи. Спроби схилити цю частину віруючих у православ'я залишалися безрезультатними. Те саме можна сказати про священників: чимало з них, незважаючи на тиск, примус, погрози, не відступали від своєї віри. Досить промовистими є списки представників духовенства, які відмовилися від подання заяв про приєднання до Центральної ініціативної групи і які свідчили про неабиякі труднощі в справі навернення греко-католицьких священників на бік Руської православної церкви.

Та вже в лютому 1946 року делегація греко-католицького духовенства, очолювана о. Г. Костельником, відвідала екзарха України, митрополита Київського й Галицького Іоанна. Гості порушили клопотання про возз'єднання всіх членів делегації, що налічувала 13 осіб, з Руською православною церквою. Цей акт відбувся під час літургії, відправленої екзархом України Іоанном у малій Воздвиженській церкві Києво-Печерської лаври. Того ж дня священники А. Пельвецький та М. Мельник були пострижені в монаший чин і наречені в єпископи на урочистій всенічній у кафедральному соборі Св. Володимира. Сама ж хіротонія, згідно з традицією,

відбулась окремо: о. А. Пельвецького 24 лютого, а о. М. Мельника – 25 лютого, що стало заключним кроком у підготовці собору.

8 березня 1946 року в кафедральному храмі Св. Юра у Львові розпочав роботу собор Греко-католицької церкви. На ньому були присутні 216 делегатів, які представляли три єпархії. В соборі також брали участь 19 мирян, які мали право дорадчого голосу. З доповіддю виступив єпископ А. Пельвецький, який, зокрема, сказав, що за дев'ять місяців діяльності Центральної ініціативної групи до неї приєдналися 986 священників, від приєднання відмовився 281 священник. Основну доповідь виголосив протопресвітер Г. Костельник, розповівши про історію церковної унії в Україні й обґрунтовуючи необхідність возз'єднання Греко-католицької церкви з Руською православною.

Відомо, що в підготовці і проведенні собору активну участь брали працівники НКДБ. Очевидно, з метою тиску на делегатів собору і підготовки громадськості західних областей України до ліквідації унії в пресі з'явилось повідомлення Прокуратури УРСР про притягнення до судової відповідальності за антирадянську діяльність на користь німецько-фашистських окупантів у роки Великої Вітчизняної війни митрополита Греко-католицької церкви Й. Сліпого та єпископів М. Чарнецького, М. Будки, Г. Хомишина, І. Лятишевського.

Після доповідей і дискусії собор прийняв постанову, в якій зазначалось: "...В теперішній ситуації, коли, завдяки героїчним подвигам і славі перемозі Радянського Союзу, всі українські землі знайшлися разом і український нарід став хазяїном на всіх своїх землях, було б нерозумним піддержувати далі уніатські тенденції і було б непростим гріхом продовжувати в нашому народі ненависть та братовбійну борню, причиною якої була в історії унія, та й завжди мусить бути. Виходячи з цих засад, Собор постановив відкинути постанови Берестейського собору 1596 року, зліквідувати унію, відірватись від Ватикана і повернутись до нашої

батьківської святої православної віри і Руської Православної Церкви”.

Делегати ухвалили також звернення до духовенства й віруючих Греко-католицької церкви, в якому закликали їх до возз'єднання з Православною церквою. Після цього на собор прибув екзарх України, митрополит Київський і Галицький Іоанн з делегацією Московської патріархії. До Львова телеграфував предстоятель Руської православної церкви, який благословив труди собору. В неділю, 10 березня 1946 року, в храмі Св. Юра відбулося урочисте богослужіння з подячними молитвами за зникнення унії, а потім – спільний обід усіх учасників собору та єпископів. Словом, продовжувалось “возз'єднання” – насильницька ліквідація Української греко-католицької церкви.

За статистикою Ради у справах релігійних культур при Раді Міністрів СРСР, на 1 січня 1946 року діяло 2290 греко-католицьких молитовних будівель. Уже протягом 1946 року було закрито 1685 греко-католицьких церков. Один з архіпастирів – єпископ Львівський і Тернопільський Макарій у статті “Православна церква в західних областях України” писав: “Не втручаючись зовсім у внутрішні, духовні сторони життя Церкви, Держава дає Церкві цілковиту можливість жити повним життям, задовольняючи всі її зовнішні потреби, згідно з високими принципами Конституції Радянського Союзу”.

У цій же статті, написаній в листопаді 1946 року, читаємо: “Всі парафії м. Львова, одна наперед одної, з великою радістю і щирою любов'ю запрошують і приймають у себе Львівського православного архієпископа так само, як і парафії в областях його єпархії. Духовенство західних областей користується кожною нагодою для того, щоб церковно-канонічно оформити своє возз'єднання з Руською Православною Церквою, і цей процес практичної реалізації постанов Львівського Собору відбувається з великим успіхом”. Нагадаємо, що ці слова писалися тоді, коли сотні греко-католицьких священників відмовлялися коритися насильству і коли перші з них вже потрапили до в'язниць й таборів.

У цей же час влада розгорнула наступ проти Греко-католицької церкви на Закарпатті. Наприкінці війни Мукачівська єпархія налічувала 433 священники, частина з яких згодом виїхала в інші країни. Місцевий єпископ перебував в Ужгороді, де діяла також Духовна академія. Після Львівського собору посилювались переслідування уніатського духовенства, зокрема заарештовано отців А. Азарія, Т. Дурневича, М. Мукулу, І. Міню, М. Монді, І. Поповича, С. Уйгелі, К. Феделеша, звинувачених у співпраці з ворогом та “буржуазному націоналізмі”.

Плануючи “возз’єднання” Греко-католицької церкви, уповноважений Ради у справах релігійних культів у Закарпатській області Л. Агафонов писав: “Унія впроваджена насильно, і треба її насильно ліквідувати. А для цього необхідно:

1) доручити уповноваженому в справах РПЦ по Закарпатській області через православне духовенство підібрати 2–3 греко-католицьких священників і 2–3 авторитетних віруючих, що співчують православ’ю та бажають до нього повернутися, допомогти організувати із них ініціативну групу;

2) вслід за переходом хоча б двадцяти уніатів до православ’я негайно передавати їм церкви;

3) у випадку слабкої діяльності ініціативної групи, одночасно, по всій області, передати греко-католицькі церкви православним двадцяткам”.

Однак створити ініціативну групу не вдалося, значною мірою завдяки зусиллям єпископа Т. Ромжі. Тож влада вирішила знищити владу, використавши для цього спецслужби. Один з керівних працівників МДБ СРСР П. Судоплатов підтвердив, що за пропозицією М. Хрущова, яку підтримав Сталін, Міністерство держбезпеки УРСР організувало замах на єпископа Теодора (Ромжу), який “активно опирався приєднанню греко-католиків до православ’я”.

Сестра Теофіла, що стала свідком цього злочину, розповідала: 27 жовтня 1947 року, відправивши літургію в церкві с. Лохове, владика зібрався до Ужгорода. “Коли

виїхали на кареті з села, за ними повільно вирушила вантажівка. Перед селом Іванівці, коли карета спускалася з невисокої гірки, “Студебеккер” набрав швидкості й з розгону вдарив у карету”. Важко пораненого єпископа привезли в Мукачівську лікарню, туди ж потрапили постраждалі священники Д. Бачинський, А. Березней, теологи М. Бугір, М. Маслей, а також селянин-кучер, який віз їх до автобусної зупинки.

Про завершення операції, організованої МДБ СРСР, відверто повідав П. Судоплатов: за вказівкою найвищого політичного керівництва “в Ужгород приїжджають Савченко і Майрановський, начальник токсикологічної лабораторії, з наказом ліквідувати Ромжу. Савченко і Майрановський розповіли мені, що в Києві на вокзалі, у своєму залізничному вагоні, їх прийняв Хрущов, дав чіткі вказівки і побажав успіху... Майрановський передав ампулу з отрутою кураре агенту місцевих органів безпеки – це була медсестра в лікарні, де лежав Ромжа. Вона й зробила смертельний укол”.

Після смерті єпископа Т. Ромжі, що сталася 1 листопада 1947 року, влада прагнула залучити на свій бік іншого провідного діяча Греко-католицької церкви – папського прелата О. Хіру, таємно висвяченого в єпископи. Проте він також відмовився зректися своєї віри і не приєднався до руху за “возз’єднання”. На чолі греко-католиків краю став о. М. Мурані, який зайняв посаду капітулярного вікарія і до кінця боронив церкву, остаточно ліквідовану на Закарпатті через два роки.

Так “рішуче” сталінський режим завершував “возз’єднання” Греко-католицької церкви. У 1947 році в неї було відібрано 222 храми, 1948 році – 56, 1949 році – 327. Усі вони відійшли до Православної церкви, в 230 храмах, що не возз’єдналися, церковну службу припинено. Значна частина духовенства, яка не підтримала рішення собору, зазнала репресій, переслідувань. У доповідній записці, надісланій до ЦК КПРС, голова Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР Г. Карпов повідомляв: із 590 греко-

католицьких священників, які відмовилися від “возз’єднання”, 344 особи було арештовано й засуджено.

За перші повоєнні роки відбулися значні зміни в становищі інших церков. Так, зменшилась кількість костьолів Римо-католицької церкви (з 1671 до 1251), головним чином у зв’язку з репатріацією польського населення західних областей України і Білорусії в Польщу (див. Додатки. Табл. 4). Посилився наступ на Православну церкву. Протягом 1948–1950 рр. у східних областях України закрито понад 500 церков, що пояснювалось “порушенням релігійного законодавства” або “проханням самих віруючих”. Зменшилась кількість клопотань про відкриття церков: 1944 року віруючі подали 6,7 тис. колективних клопотань на відкриття 2,7 тис. церков, а 1949 року – 2,3 тис. клопотань на відкриття 1,2 тис. храмів. З березня 1948 року і до кінця 1950 року жодне клопотання віруючих в СРСР не було задоволено, хоча під деякими з них стояло від 1 тис. до 2,5 тис. підписів!

Починаючи з другої половини 1948 року, Рада у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР провела жорсткі заходи щодо обмеження діяльності церкви і духовенства. Серед них: припинення служби за межами храмів; відміна хресних ходів, крім пасхальних; заборона обслуговування одним священником кількох парафій; зняття з реєстрації храмів, у яких через відсутність священника служби не проводилися протягом 6–12 місяців; вилучення у релігійних общин колишніх громадських будівель та ін. Так, за 1949–1956 рр. у церковних громад в Україні було вилучено 747 таких будівель, найбільше – у Вінницькій, Чернігівській, Сталінській, Полтавській, Сумській областях.

Завершуючи аналіз політики влади щодо релігії, поглянемо на загальний стан Православної церкви. На 1 січня 1948 року в СРСР діяло 11 897 церков і 2432 молитовних будинки. Для порівняння: у 1914 році в Російській імперії налічувалось 54 174 церков і 23 593 молитовних будинки. У 1948 році частка церков і молитовних будинків порівняно з так званим дожовтневим

періодом складала в цілому СРСР 18,4 %, в тому числі в РРФСР – 5,4 %, в УРСР – 78,3 %. З цих 14 329 церков і молитовних будинків: у травні 1941 року діяло – 3021, відкрито в період війни – 7547, колишніх греко-католицьких – 2491, відкрито в 1944–1947 рр. – 1270. Основна частина храмів знаходилась в Україні (8931, або 62,3 %), Росії (3217, або 22,5 %), Білорусії (1051, або 7,3 %).

5. Ідеологічний контроль

Після війни тривало нарощування ідеологічного контролю держави над суспільством. Ключове значення в цьому процесі відігравали органи цензури, створені ще на зорі радянської влади. За постановою РНК УСРР від 11 серпня 1922 року виникло Центральне управління у справах преси, що працювало при Народному комісаріаті освіти УСРР. На жаль, документи про роботу органів цензури у 20–30-ті роки не збереглися, вони були втрачені під час евакуації у період війни. У липні 1946 року створено Головне управління у справах літератури та видавництва при Раді Міністрів УРСР або, іншими словами, Головліт УРСР, який здійснював цензорський контроль відкритої преси, радіомовлення і т. д.

У червні 1947 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ про збереження державної таємниці, що поживило діяльність органів цензури. Влітку того ж року Головліт СРСР звернувся з пропозицією до Ради Міністрів СРСР – зобов'язати керівників міністерств, відомств і організацій визначити коло питань і відомостей, які заборонено публікувати у відкритій пресі. У березні 1948 року Рада Міністрів СРСР затвердила “Перелік найважливіших відомостей, які становлять державну таємницю”.

На основі цього документа міністерства та інші центральні установи СРСР склали докладні відомчі переліки. У січні 1949 року Головліт СРСР виробив “Перелік відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі”. Нові правила цензури передбачали більш жорсткі обмеження змісту друкованої продукції і повну заборону відкритих видань, які стосувались окремих питань (наприклад, матеріалів про освоєння Арктики і Далекого Сходу, про наявність і діяльність науково-дослідних та інших закладів, що займалися проблемами атомної енергетики, ракетної техніки і т. п.).

Наголос робився на засекречуванні відомостей економічного характеру, матеріалів про розвиток науки і техніки. Протягом 1947–1949 рр. додатково заборонено публікувати огляди і зведені дані про кількість, технічний рівень основного та енергетичного обладнання, відомості про будівництво, проектну потужність, розміри капіталовкладень у підприємства союзного та республіканського підпорядкування в головних галузях промисловості тощо. У квітні 1949 року в Головліті СРСР створено спеціальний відділ цензорського контролю науково-технічної літератури.

Проте особливо важливе значення надавалося контролю за ідейно-політичним змістом літератури, творів мистецтва, матеріалів радіопередач. Ще у 1922 році в СРСР з’явилися спецфонди бібліотек, призначені для зберігання “ворожих” і “шкідливих” видань. Саме туди після війни потрапила основна частина так званої трофейної літератури, вивезеної з Німеччини. Точного обліку її не велося, загальна кількість цієї літератури, переважно німецькою мовою, становила кілька мільйонів примірників. Так, лише Бібліотека АН СРСР у Ленінграді одержала 1 млн. примірників, Бібліотека імені Леніна – 760 тис. примірників, а Московський університет – 13 вагонів літератури і т. д.

За даними Головліту СРСР, у Москві “трофейну літературу” одержали 279 організацій у кількості близько 2,5 млн. примірників. Серед цих книг – чимало рідкісних

видань, у тому числі Біблія, видрукувана Гутенбергом, книжки інших першодрукарів Німеччини, Італії, Франції, Швейцарії. Разом з тим серед цієї літератури налічувалось багато видань, які підлягали знищенню з політичних мотивів. У липні 1948 року керівництво Головліту СРСР доповідало в ЦК ВКП(б), що планується знищити близько 300 тис. примірників “трофейної літератури”.

Після війни Головліт СРСР, за вказівкою Агітпропу ЦК ВКП(б), ввів нове положення про спецфонди літератури, яке активізувало процес перевірки й “очищення” книжкових фондів країни. Тоді ж було видано зведений список “політично шкідливої” літератури, який налічував 7 тис. назв книжок, що підлягали вилученню з бібліотек загального користування. Крім того, стали регулярно випускатися чергові списки на вилучення, що включали твори численних авторів, котрі стали жертвами репресій чи різноманітних ідеологічних кампаній – проти “буржуазних космополітів”, “критиків-антипатріотів”, “переродженців” в історії, філософії, у літературі й мистецтві, вчених-генетиків та ін.

У 1948 році органи цензури в рамках контролю за діяльністю бібліотек зобов'язали вилучити 1,1 млн. примірників “політично шкідливої” літератури. Вилучалися книги емігрантів, репресованих авторів, видання релігійного змісту і т. д. Вилучалися книжки, в яких містилися фотографії, цитати з праць, позитивні згадки “ворогів народу”.⁴ Цензори, наприклад, писали: “Книга засмічена позитивними згадками ворогів народу...” Органи цензури зобов'язували також внести виправлення в 40 тис. примірників книжок, які містили окремі “недоліки.” Зокрема, в романі Олеся Гончара “Прапорonosці” потрібно було “затушувати фрази”, в яких згадувався Й. Броз Тіто.

Встановлювався ретельний контроль за букіністичними магазинами. Уся література, що закуповувалась книгарнями у населення, перед надходженням у продаж підлягала обов'язковій цензорській перевірці. Посилювався нагляд за вивезенням літератури і тими видан-

нями, які надходили з-за кордону. У 1948 році створено спеціальний відділ контролю за вивезенням друкованих творів і рукописів. Лише за 1946 – першу половину 1949 рр. заборонено для відкритого користування понад 441 тис. іноземних видань і здійснено понад 32 тис. вилучень в іншій закордонній літературі, що надійшла до Радянського Союзу.

В кінці 40-х років керівництво Головліту СРСР звернулося до ЦК ВКП(б) з пропозицією встановити єдиний порядок випуску і контролю наукової та виробничо-технічної, іншої спеціалізованої літератури. Пропонувалося заборонити всім організаціям та установам випускати самостійно, поза офіційно існуючими видавництвами книжки, брошури та періодичні видання. За вказівкою Агітпропу ЦК ВКП(б) Головліт СРСР провів облік і реєстрацію усіх видавництв країни, в результаті кількість установ і організацій, які займалися видавничою діяльністю, зменшилась. Так, відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 21 листопада 1949 року видавничу діяльність дозволено лише у восьми університетах СРСР, а припинено – у 24. *

У другій половині 40-х років дещо зріс апарат органів цензури. За 1946–1949 рр. загальна чисельність працівників центрального апарату Головліту СРСР збільшилася з 219 до 311 осіб, у тому числі цензорів – з 109 до 196 осіб (із них з вищою освітою – з 82 до 172 осіб). Протягом названого періоду загальна кількість працівників місцевих органів цензури виросла з 2031 до 2101 особи, в тому числі цензорів – з 1159 до 1630 осіб (із них з вищою освітою – з 268 до 373). Як бачимо, якісний склад цензорських кадрів на місцях, тобто основної частини працівників Головліту СРСР, залишався досить низьким: лише чверть з них мала вищу освіту.

Поряд з таким планомірним, систематичним контролем сталінський режим проводив періодичні викривальні кампанії, щоб добитися цілковитого послуху серед інтелігенції. Ці кампанії здобули найбільший розмах у перші післявоєнні роки, втілюючись у сумнозвісній

політиці “ждановщини”. Саме тоді, після прийняття відповідних загальнопартійних рішень, ЦК КП(б)У ухвалив низку розгромних постанов, присвячених питанням науки, літератури й мистецтва і спрямованих на викриття різноманітних політико-ідеологічних “прорахунків”, допущених представниками української інтелігенції.

Серед цих постанов – «Про журнал сатири і гумору “Перець”», «Про журнал “Вітчизна”», “Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення” (1946 р.), “Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”, «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали “Звезда” і “Ленинград”» (1947 р.), «Про стан і заходи поліпшення музичного мистецтва на Україні у зв’язку з постановою ЦК ВКП(б) “Про оперу “Большая дружба” В. Мураделі» (1948 р.) та ін. Вістря усіх кампаній, проведених в УРСР, спрямовувалось на боротьбу з “українським буржуазним націоналізмом”.

Найбільш гострої критики зазнали О. Довженко, М. Рильський, Ю. Яновський, І. Сенченко. Ще наприкінці війни на одному із засідань Політбюро ЦК ВКП(б) Сталін вказав на “антиленінські помилки і націоналістичні перекручування” в кіноповісті О. Довженка “Україна в огні”. Через кілька років виявлено “рецидиви націоналістичної ідеології” в поемі М. Рильського “Мандрівка в молодість”, романі Ю. Яновського “Жива вода”, повісті І. Сенченка “Його покоління”. Нищівній критиці піддано львівських письменників П. Карманського, М. Рудницького, А. Патрус-Карпатського, яких звинувачено в націоналізмі і виключено зі Спілки письменників України. Названо “порочними” окремі твори Л. Первомайського, Ю. Смолича та ін.

У цьому була особлива “заслуга” Л. Кагановича, який саме тоді очолив партійну організацію республіки. У вересні 1947 року він виступив з доповіддю на пленумі Спілки радянських письменників України, в якій, крім названих авторів, розкритикував І. Виргана, Т. Масенка,

В. Швеця, А. Шияна та інших літераторів. Л. Каганович звинуватив їх у “слабкій ідейно-теоретичній озброєності” і беззастережно стверджував, що твори цих письменників мають “серйозні ідейні та художні пороки”. Перший секретар ЦК КП(б)У говорив також про “буржуазно-націоналістичні збочення” в “Нарисі історії української літератури”, а також про ідейно-політичні помилки в роботі “Літературної газети” та журналів “Дніпро”, “Вітчизна”, “Радянський Львів” (див. Додатки. Документи № 3, 5).

Не менш різко критикували українських істориків, яких також звинуватили в “буржуазному націоналізмі”. Вістря цієї критики Л. Каганович спрямовував проти “контрреволюційних фальсификаторів історії України (Грушевський, Липинський, Крип’якевич та ін.), що перетворили історичну науку в знаряддя своєї політичної зрадницької діяльності...” Розкритиковано праці “Короткий курс історії України” (1940 р.) за редакцією М. Петровського, С. Білоусова, К. Гуслистого, М. Супруненка, Ф. Ястребова; “Нарис історії України” (1942 р.) за редакцією К. Гуслистого, Л. Славина, Ф. Ястребова, а також перший том “Історії України” за редакцією М. Петровського та інших провідних учених республіки.

В ході кампанії А. Каганович особливу увагу звертав на творчість І. Крип’якевича, називаючи його “запеклим націоналістом”, “одним з останніх представників виміраючого виду буржуазно-націоналістичних істориків України”. Партійний лідер наголошував, що “справа не стільки в особистих писаннях Крип’якевича, скільки в концепції, яку той представляє”. Аналізуючи роботу сесії Академії наук УРСР, що відбулася 1947 року, Л. Каганович підбив підсумок: «Треба рішуче покінчити з “об’єктивістським” підходом до питань історії, літератури і т. д. і вносити в розгляд питань історії, літератури і т. д. партійність, підходити до всіх питань суспільних, технічних, сільськогосподарських та інших наук з позицій нашої більшовицької партії, з позиції Леніна і Сталіна».

У 1948 році розгорнуто кампанію боротьби з генетикою, оголошеною буржуазною псевдонаукою. Початок цій кампанії поклала серпнева сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук імені Леніна, яка стала тріумфом лисенківщини, так званої народної агробіології. У доповіді президента ВАСГНІЛ Т. Лисенка, виголошеній на сумнозвісній сесії і попередньо схваленій особисто Сталіним, розвінчувався “реакційний вейсманізм-менделізм-морганізм” і завдавався нищівний удар по генетиці, клітинній теорії, фізіології вищої нервової діяльності та інших біологічних дисциплінах.

За словами В. Соїффера, лисенківщина чи лисенкоїзм – “це зовсім не система помилкових, антинаукових поглядів однієї людини, підтримуваної лідерами офіційної ідеології та державного апарату, а соціальне явище, що виникає в умовах зовнішньо планової побудови науки, а насправді жорсткого і безперервного диктату партії над вченими”. Ідейні основи цього явища закладалися ще тоді, «коли інтелігенція була оголошена непролетарським прошарком класового суспільства і коли Ленін закликав до створення нової, позбавленої “експлуататорського нальоту” інтелігенції, рекрутованої з робітничого класу і трудового селянства».

Після згаданої сесії розпочався справжній погром у радянській біології. У серпні-жовтні 1948 року в Україні пройшли республіканська та обласні наради працівників біологічних, сільськогосподарських і медичних наук за участю практиків-мічурінців. На них різко критикувалися провідні вчені-біологи, зокрема М. Холодний, Д. Третьяков, С. Гершензон, М. Гришко (Київ), І. Поляков, А. Делоне, Є. Фінкельштейн (Харків), Л. Литвинцев, С. Гребинський, Р. Чеботарьов (Львів), Д. Кальянов (Дніпропетровськ), І. Югас (Ужгород) та ін. Учених змушували зрікатися своїх поглядів і переконань, засуджувати “власні помилки і прорахунки”, відмежовуватися від “менделізму-морганізму як прояву ворожої зарубіжної ідеології в біологічній науці...”

У всіх вищих навчальних закладах України вилучено окремі підручники і навчальні посібники, написані прихильниками генетики. Переглянуто програми з біологічних та суміжних наук, знято курси “Генетика з основами селекції”, “Динаміка розвитку організму”, “Вступ у біологію”, “Дарвінізм”, “Генетика розведення сільськогосподарських тварин”. У серпні того ж року ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про стан викладання біологічних наук і заходи щодо зміцнення біологічних кафедр у вищих навчальних закладах”, а ЦК КП(б)У – постанову “Про заходи щодо перебудови роботи наукових установ, кафедр, видавництв, журналів і газет України в області біології і зміцнення цих ділянок кваліфікованими кадрами”.)

Лише протягом двох місяців, що минули після серпневої сесії ВАСГНІЛ, у вузах СРСР з роботи звільнено 115 осіб, у тому числі – 10 деканів, 65 завідувачів кафедр і ще 9 професорів, 23 доцентів та 8 асистентів. Серед звільнених були декани біологічних факультетів Львівського та Ужгородського університетів, завідувачі кафедр: Київського університету – С. Гершензон (дарвінізму), М. Гришко (генетики і селекції); Харківського університету – І. Поляков (дарвінізму і генетики), сільськогосподарського інституту – Л. Делоне (біології і генетики), медичного інституту – Є. Фінкельштейн (біології); Львівського медичного інституту – Єфимов (біології); Ужгородського університету – Рогаль (дарвінізму) та ін. (див. Додатки. Документи № 6, 7).

Чистка торкнулась також працівників академічних інститутів, дослідних станцій і лабораторій та інших наукових закладів, що займалися розробкою проблем біології. Завдання полягало не лише в тому, щоб розвінчати відвертих прихильників генетики, але й у виявленні працівників, які “намагалися примирити матеріалістичний та ідеалістичний напрямки, звужуючи гостроту боротьби з антимічурінським напрямком”. Для з’ясування стану біологічної науки на місцях і надання допомоги республіканській партійній організації відділ пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) направив в Україну кількох

перевіраних борців з “менделізмом-морганізмом”, зокрема завідувача лабораторії Інституту генетики АН СРСР І. Глуценка.

Ще однією наукою, яка не відповідала вульгарно потрактованому матеріалізму, стала кібернетика. Вона одержала клеймо “ворожої” і була фактично забороненою, що на тривалий час унеможливило дослідження у визначальній ділянці науково-технічного прогресу. Ідеологічних гонінь зазнали українські фізіологи: за спроби захистити “метафізичні концепції” і “ревізувати матеріалістичне вчення І. Павлова” критиковано академіка О. Богомольця, професорів Р. Кавецького, Д. Воронцова, М. Сиротіна, Ю. Спасокукоцького. На сесії наукової ради з проблем фізіологічного вчення академіка І. Павлова при Академії наук СРСР, що відбулася влітку 1952 року в Києві, викрито “серйозні помилки” (ідеологічного характеру) в роботі Інституту клінічної фізіології АН УРСР й Інституту експериментальної біології та патології Міністерства охорони здоров'я України.

На рубежі 40–50-х років проведено кампанію боротьби з “низькопоклонством перед Заходом”, “безродним космополітизмом”, що мала явний антисемітський характер. Початок їй поклала редакційна стаття “Про одну антипатріотичну групу”, опублікована в газеті “Правда” на початку 1949 року. Тоді ж з'явилися аналогічні матеріали в газетах “Культура и жизнь”, “Комсомольская правда” та інших періодичних виданнях. Перший удар завдали по групі “критиків ура-космополітів”, названих ворогами соціалістичного мистецтва, до яких віднесено О. Гурвича, Ю. Юзовського, І. Альтмана, Л. Субоцького, Ф. Левіна, Д. Даніна, Б. Яковлєва (Хольцмана), Б. Дайреджієва, а згодом – Г. Бровмана, А. Малюгіна та інших провідних критиків.

У лютому 1949 року пройшли закриті збори партійної організації Спілки радянських письменників, присвячені обговоренню питання “Про одну антипатріотичну групу театральних критиків”. У доповіді секретаря СРП А. Софронова, в ряді виступів наголошувалось, що

згадані автори робили спроби “популяризувати світову єврейську літературу”, вказувалось на “наявність серед єврейських письменників націоналістичних, сіоністських настроїв”. У березні того ж року відбулась нарада редакторів центральних газет і журналів, на якій наводилися факти “перехльостування” у боротьбі з космополітами, “недобросовісного цитування” тощо. Однак кампанія набирала все більших обертів, торкнувшись насамперед літературної, театральної, музичної критики, образотворчого мистецтва, естради, цирку, кіно.

Зрозуміло, після таких керівних настанов почалося повсюдне викриття “антипатріотів”. У березні 1949 року відбувся пленум правління Спілки радянських письменників України, на якому прозвучали різкі політичні звинувачення на адресу групи літературних критиків. У доповіді Л. Дмитерка говорилося, що в республіці “тривалий час вели свою шкідницьку роботу критики-космополіти Стебун (Кацнельсон), Санов (Смульсон), Адельгейм, Гордон...” Доповідач акцентував увагу на тому, що мова йде “не про якісь окремі недоліки... а про серйозну диверсію космополітів та їх прихвоснів”, які “об’єдналися на основі підривної роботи”. Тоді ж розпочалося слідство у справі Єврейського антифашистського комітету, яке закінчилося жорстокою розправою над його керівниками.

Такі політичні акції створювали нездорову психологічну атмосферу в суспільстві, породжували загальну підозріливість і взаємну недовіру. З архівних документів видно, що до ЦК ВКП(б) надходило чимало анонімних листів, у яких висувалися звинувачення на адресу окремих учених, викладачів, творчих працівників у різноманітних “відхиленнях” політико-ідеологічного характеру. За дорученням ЦК ВКП(б) створювалися спеціальні комісії, які займалися розглядом подібних заяв, вивчали науковий і творчий доробок критикованих і т. п. Потрібно зазначити, що кампанія боротьби з

“космополітами” негативно позначилась на стані буденної свідомості і посилила побутовий антисемітизм.

У 1950 році розгорнуто дискусію з приводу вчення академіка М. Марра, використану для наступу на українську культуру. В центрі дискусії знаходились питання про класовий характер мови, подолання “пережитків буржуазно-націоналістичних поглядів” з проблем мовознавства. У багатьох статтях і монографіях, у численних доповідях на вчених радах і наукових конференціях пропагувалася теза про “злиття мов” як неминучу перспективу розвитку радянського суспільства, як об’єктивний і закономірний процес на шляху до комунізму. Після публікації праці Сталіна “Марксизм і питання мовознавства” за підтримку теорії М. Марра рішенням президії Академії наук СРСР знято з адміністративних посад кількох титулованих учених.

У листопаді–грудні 1950 року в Києві пройшла наукова сесія АН УРСР, присвячена проблемам мовознавства. На ній були присутні 1000 осіб, у тому числі – 300 працівників академічних установ, 200 викладачів вищих навчальних закладів, 500 учителів середніх шкіл. На сесії вказувалось на “великі недоліки” в роботі Інституту мовознавства АН УРСР та інших установ, які займалися питаннями мови. Учасники сесії надіслали привітання Сталінові, в якому запевнили: “Завдання, поставлене Вами, товаришу Сталін, перед радянськими вченими – у найкоротший строк перевершити досягнення науки за кордоном – стало для нас законом. Завдяки Вашій невтомній турботі і Вашому мудрому керівництву радянська наука стала найпередовішою наукою в світі”.

Нову хвилю нападок на представників творчої і наукової інтелігенції республіки спричинила публікація кількох редакційних статей “Правди”, насамперед “Проти ідеологічних перекручень в літературі” (липень 1951 року). В ній різко критикувався вірш В. Сосюри “Любіть Україну”, який з’явився в журналі “Звезда” у перекладі О. Прокоф’єва. Цей твір, написаний у 1944 році, пройнятий ніжністю і любов’ю до рідної землі, був

дуже популярним. Але "Правда" виявила в ньому "націоналістичні збочення", оскільки В. Сосюра оспівував не радянську, не соціалістичну, а "якусь одвічну Україну, Україну взагалі". В статті згадано тих, хто не виявив належної пильності, хвалив вірш поета (зокрема М. Рильського), хто не дав йому принципової партійної оцінки (правління Спілки радянських письменників України).

Названа публікація викликала миттєву реакцію і породила справжній шквал викривальних статей та промов. Уже через кілька днів газета "Радянська Україна" помістила на своїх сторінках статтю "Ідейно порочні вірші", а дещо пізніше – передову під назвою "Докорінно поліпшити ідеологічну роботу". Відбулися емоційні обговорення в творчих спілках, академічних інститутах, партійних комітетах, під час яких звучали сотні варіацій офіційної оцінки на зразок: «націоналістичний вірш В. Сосюри "Любіть Україну" викликає в трудящих Радянської України почуття протесту і обурення». У листопаді 1951 року пройшов пленум ЦК КП(б)У, на якому гостро засуджено "помилки" у творчості окремих українських письменників.

На всіх згаданих зібраннях редакційна стаття "Правди" характеризувалась як "новий прояв батьківської турботи партії і товариша Сталіна про дальше зростання найбільш передової у світі радянської літератури..." На них говорилось, що керівництво Спілки радянських письменників України послабило політичну пильність, вимогливість до ідейної спрямованості літературних творів, що в комісіях і секціях СРПУ панувала атмосфера захвалювання, культивувалась думка про непогрішність провідних письменників. Робилися закиди на адресу редколегій "Літературної газети" (редактор А. Хижняк), журналів "Вітчизна" (А. Новиченко), "Жовтень" (Ю. Мельничук), "Советская Украина" (Б. Палійчук), видавництва "Радянський письменник" (голова редакційної ради Н. Рибак).

До числа порочних потрапили оповідання "Артистка" Ірини Вільде, "Овсієві клопоти" Г. Тютюнника, "Авто-

граф” З. Каменкович, “На ярмарку” і “Явтух Каленикович” Ю. Яновського. Критиці піддано повісті “Софія” і “Золоті ворота” А. Смілянського, книжки “Гори і долини” та “Весна людства” С. Крижанівського, вірші “Україно, рідний краю” С. Воскресенка, “Канадській українці” А. Забашти, “Лист” і “Оксано, мрійнице” П. Воронька. За “архаїзацію старовини і кохання минулим” преса критикувала поетів І. Виргана, П. Усенка, П. Дорошка, С. Голованівського. Об’єктом нападок були твори Л. Первомайського, зокрема вірш “Жінка біля Золотих воріт”: перед зором автора “мусили б стати не древні Золоті ворота Києва, а червоні зорі Кремля, до яких звертає свої очі все передове людство”. Немало ідейних “прорахунків” виявлено у працях літературних критиків, зокрема Ю. Кобилецького, С. Шаховського, О. Килимника, О. Бабишкіна, А. Трипільського.

Не меншу пильність демонстрували органи цензури, обласні партійні комітети та спілчанські організації (див. Додатки. Документ № 18). Вказано на окремі ідейно-політичні помилки в романі Б. Буряка “Тарас Журба”, у творах В. Беляєва і М. Бірюкова, статтях і нарисах М. Яцківа та М. Рудницького, на “прояви українського буржуазного націоналізму” у вірші “Іван Франко” та поемі “Галичина” А. Шмигельського (Львів). За ідейні прорахунки критиковано роман “Торжество життя” М. Дашкієва, повісті “Заробітчани” К. Гордієнка і “Женя Маслова” В. Добровольського, вірші “Чолом тобі, земле” та “Як терпко пахне сон-трава” Г. Брежньова (Харків). За прояви аполітичності піддано критиці книгу Б. Левіна “Золоті зерна” та один з нарисів В. Кучера (Чернігів), деякі твори О. Билинова та Ф. Ісаєва (Дніпропетровськ), П. Ребра і О. Джигурди (Запоріжжя) та ін.

Ряд застережень викликала дослідницька і видавнича робота науковців з Інституту української літератури імені Т. Шевченка. В письменницькій організації республіки зауважили і викрили “помилки націоналістичного характеру”, допущені при виданні творів класиків, у

тому числі І. Котляревського, В. Стефаника, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, а також антології української класичної поезії, в яку “поряд з письменниками демократичного табору включили твори О. Кониського, Олени Пчілки та інших письменників буржуазно-націоналістичного табору”. В грудні 1951 року в газеті “Радянська Україна” з’явилася стаття групи авторів, які звинувачували викладачів Львівського університету – доцентів Г. Гербільського, В. Осечинського та ще кількох – у “серйозних хибах у викладанні історії”. Хиби полягали в тому, що викладачі читали лекції нібито “в дусі буржуазного об’єктивізму”.

Кампанія набрала такого розмаху, що загрожувала “перемолоти” майже весь письменницький потенціал республіки. Виконуючи вказівку ЦК КП(б)У про посилення критики українських митців, редакції газет і журналів гарячково змагалися в “принциповості” й “наступальності”. Лише у липневому номері журналу “Жовтень” було розкритиковано 38 письменників, у тому числі всю письменницьку організацію Львова. Президія СРПУ згодом визнала, що у передовій статті цього номера редакція “легковажно жонглювала цілими об’єктами, складеними з імен відомих письменників, кидаючи їм тяжкі звинувачення”. Навіть кореспондент “Правди” Є. Кисельов з прикрістю констатував, що критика українських письменників у засобах масової інформації мала поверховий і бездоказовий характер (див. Додатки. Документ № 17).

Цікаво, що шовіністично настроєні члени СРПУ з особливою неприязню ставилися до А. Малишка. На початку 50-х років до ЦК ВКП(б) надійшло кілька анонімних листів та заяв, у яких висувалися політичні звинувачення на адресу відомого українського поета. В них твердилось, що А. Малишко начебто пропагував націоналістичні погляди, годинами читаючи напам’ять зривки з віршів “терористів і змовників” – Д. Чепурного, Д. Фальківського, О. Влизька, Є. Плужника та багатьох інших; що його улюблений поет – “фашист Маланюк,

один з найактивніших жовто-блакитних бандитів”; що в розмовах поет висловлював ненависть до Москви, виявляв антиросійські настрої і т. п. Серед найближчих помічників А. Малишка з “націоналістичної роботи” називались Ю. Кобилецький, С. Воскрекасенко, С. Крижанівський, а серед його покровителів – секретар ЦК КП(б)У І. Назаренко.

Після двох інших статей в “Правде” – “Невдала опера” та «Про оперу “Богдан Хмельницький»» – розгорнулася кампанія ідеологічної чистки в музиці. Перша стаття була присвячена опері Г. Жуковського “Від усього серця”, схвально зустрінутій музичною громадськістю. “Правда” гостро розкритикувала цей твір, оскільки автори лібрето “висунули на перший план сімейну драму і обійшли найголовніше в житті колгоспів і їх людей” – “патріотичну працю радянського селянства”. У другій статті йшлося про оперу К. Данькевича “Богдан Хмельницький”, постановка якої успішно пройшла на сценах Одеси, Києва, Харкова. Але під час показу твору в Москві з’ясувалось, що лібрето опери, написане О. Корнійчуком та В. Василевською, містить численні “ідейні прорахунки”, що й спричинило гучні публічні проробки.

Матеріали колишнього Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС дозволяють досить докладно простежити, як настирливо і прискіпливо відділ художньої літератури і мистецтва ЦК ВКП(б) добивався усунення виявлених “недоліків”. Після критики автори лібрето написали дві нові картини, показавши страждання українського народу під гнітом польської шляхти і втечу українського селянства в Росію; докорінно переробили картини “Запорозька Січ”, “Табір Б. Хмельницького перед боєм”; дещо змінили образи Богуна, Соломії, самого гетьмана; внесли зміни в третю дію; ввели нові дійові особи тощо. Проте працівники відділу ЦК ВКП(б), ознайомившись з доопрацьованим варіантом лібрето, сформулювали ще 11 пунктів зауважень (див. Додатки. Документ № 19). Навіть

В. Молотов у записці М. Суслову визнав, що “в цілому ця критика перебільшує недоліки лібрето”.

На пленумі Спілки радянських композиторів України, скликаному в жовтні 1951 року, піддано критиці її керівників – Г. Верьовку, А. Штогаренка, А. Філіпенка, які своїми позитивними відгуками на опери “Від усього серця” та “Богдан Хмельницький” лише “дезорієнтували музичну громадськість і радянських глядачів...” На пленумі критиковано музичну комедію В. Нахабіна і Д. Клебанова “За ваше здоров'я” (“Ця п'єса... неправильно вирішує питання ідейного навантаження”), Третю симфонію Б. Лятошинського (“творча невдача”, пов'язана з проявами формалізму), вокальний цикл П. Гайдамаки на слова В. Сосюри, а також деякі пісні П. Майбороди, М. Жербіна, Я. Цегляра, О. Сандлера, С. Жданова (“слабі з ідейного погляду”) та ін.

Досить показовим був виступ на пленумі львівського композитора А. Кос-Анатольського. Він розповів про свою роботу над балетом “Хустка Довбуша”, про численні доопрацювання і переробки твору. «Але мене переслідує фатальна думка, – мовив митець, – чи не буде з цією “Хусткою” так, як з тими двома творами? Все, що появилось в оперовому мистецтві, пішло шкереберть, тільки одна “хусточка” повисла в повітрі. Але навіть якщо б ще критикували, я далі буду працювати, бо цей твір мусить бути повноцінним». Композитор додав, що написав музику на вірш В. Сосюри “Любіть Україну”, проте, “на щастя, цей твір не був ще ніде виконаний і не приніс жодної шкоди”.

На різних зборах, пленумах і активах композиторам нагадували про відповідальне завдання, поставлене перед ними А. Ждановим: “наздогнати і перегнати композиторів-класиків”. Нагадували про те, що треба більше писати про дружбу народів, героїв наших днів, індустріалізацію України і гіганти промисловості. Секретар ЦК КП(б)У І. Назаренко обурювався, що “ні Комітет в справах мистецтв, ні керівництво Спілки композиторів ніяких практичних заходів не розгорнули для того, щоб

була написана опера і цим покрити свої гріхи, щоб ми могли сказати: ось, народ, ось, партія, получайте від нас доброякісну оперу на сучасну тему”. Політичне керівництво республіки вбачало головне завдання композиторів у тому, “щоб створювати класичну музику, щоб створювати класичні опери”.

Очевидно, що такий контроль не допускав жодних відхилень від ідеологічних канонів, визначених зверху і зафіксованих в офіційних документах. Не лише цензори – самі митці, примушені обставинами, здійснювали щоденний нагляд за ідейною “чистотою” власної творчості. Як у І. Світличного: “Що день Божий вчиняє душа самогубство”. Безпідставно звинувачені і публічно спалюжені письменники й композитори змушені були писати листи-покаяння, в яких визнавали свої “помилки”. 10 липня 1951 року газета “Правда” вмістила такий лист В. Сосюри, адресований редакції. З аналогічними заявами виступили в пресі О. Корнійчук, В. Василевська, К. Данькевич.

Розділ II. Спроба реформ

1. Критика “культу”

У 50–60-ті роки в суспільно-політичному житті СРСР яскраво виявилися суперечливі тенденції, що відображали альтернативи дальшого розвитку країни. Очевидно, всі наступники Сталіна, усе “колективне керівництво” визнавало необхідність змін і перетворень у радянському суспільстві. Однак кожен з найближчих соратників “вождя народів” по-своєму розцінював можливі масштаби і темпи змін, сутність і перспективи оновлення системи. Практика показала, що розходження між новими лідерами з тактичних питань у кінцевому підсумку переросли в протистояння принципового характеру, в протиборство двох політичних напрямів – ортодоксального і реформістського.

На численних зборах і мітингах, проведених після смерті Сталіна, наголошувалося: “Всіма своїми успіхами, своєю свободою і незалежністю, своїм щасливим життям український народ, як і всі народи нашої великої Батьківщини, зобов’язані Комуністичній партії, рідному Сталіну”. У доповідях і промовах незмінно підкреслювалось, що саме під його мудрим керівництвом Україна “возз’єднала всі свої землі в єдину радянську державу”, “виросла в квітучу індустріально-колгоспну республіку” і що “будуючи комунізм, втілюючи в життя геніальні сталінські накреслення, радянські люди будуть звеличувати безсмертну славу вічно живого – великого Сталіна”.

Така перспектива розвитку Радянського Союзу здавалася цілком очевидною або, принаймні, найбільш імовірною. Протягом кількох десятиліть у свідомості радянських громадян утверджувався образ “дорогого батька,

вчителя і друга”. З року в рік потужна машина пропаганди, партійний та державний апарати створювали новий ідол, своєрідний міфологічний тип – “вождя народів”. Проте вже навесні 1953 року в суспільно-політичному житті СРСР намітилась якісно нова тенденція, яка поступово посилювалась і відображала дальшу еволюцію тоталітарної системи. Майже відразу після смерті диктатора розпочався процес десталінізації радянського суспільства, який пройшов кілька етапів і істотно вплинув на долю мільйонів людей.

У широкому розумінні десталінізація означала відхід від крайніх проявів “класичного сталінізму” в усіх сферах життя – політичній, економічній, соціальній, духовній. Вона означала відхід від моделі так званого повного тоталітаризму і деяке зниження ступеня тоталітаризації радянського суспільства. Цей процес торкнувся ключових елементів системи, зокрема режиму особистої влади, застосування масового терору, потужного репресивного апарату, гіпертрофованого ідеологічного контролю.

У вузькому розумінні десталінізація пов’язувалась перш за все з критикою “культу особи”. Саме тому в окремих наукових працях і особливо науково-популярних роботах початок десталінізації відноситься до ХХ з’їзду КПРС, на якому М. Хрущов виступив з відомою “таємною” доповіддю. Однак такий підхід ігнорує чимало фактів, включаючи і той, що “тиха” критика “культу” розпочалася в 1953 році. Такий підхід спрощує реальний процес і оминає витoki та ранні форми десталінізації.

Перший її етап охоплював період з весни 1953 року до початку 1956 року. Вже через три тижні після смерті Сталіна було оголошено амністію, яка стосувалася осіб, засуджених на строк до п’яти років, а також за посадові, господарські й деякі військові злочини. Під амністію потрапили вагітні жінки, неповнолітні (до 18 років) та жінки, які мали дітей до 10 років. Указ Президії Верховної Ради СРСР передбачав скорочення наполовину терміну покарання тим, хто був позбавлений волі на строк понад п’ять років, однак – за певними винятками

(це, скажімо, не поширювалось на засуджених за “контр-революційну діяльність”).

Наприкінці березня – на початку квітня 1953 року в зв'язку з амністією і скороченням кількості в'язнів за розпорядженнями заступника міністра юстиції СРСР П. Кудрявцева та начальника Головного управління таборів І. Долгих було скорочено штати в системі “архіпелагу ГУЛАГ”. Уряд СРСР, уряди союзних республік прийняли низку постанов, які визначали порядок працевлаштування амністованих громадян. Виконання цих постанов покладалося насамперед на Головні управління організованого набору робітників при Радах Міністрів союзних республік та їх відділи при обласних Радах депутатів трудящих.

З довідок, підписаних начальником Головного управління організованого набору при Раді Міністрів УРСР С. Костюченком, дізнаємось про хід цієї роботи. Станом на 1 серпня 1953 року в Україну прибуло 169, 3 тис. осіб, звільнених за амністією. На цей час більшість з них була працевлаштована – 146,0 тис. осіб, зокрема в містах – 76,3 тис. осіб. Уряд республіки повідомляв у Держплан СРСР, що на 11 серпня кількість амністованих, які приїхали в УРСР, становила 172,4 тис. осіб (працевлаштовано 149,7 тис., зокрема в містах – 78,6 тис.), на 1 вересня – 173,4 тис. осіб (154,1 тис. і 79,2 тис.) і т. д.

У перших числах квітня 1953 року опубліковано повідомлення МВС СРСР про звільнення кремлівських лікарів, заарештованих у січні того ж року. На сторінках “Правды” з'явилася стаття про радянську соціалістичну законність, у якій скритиковано діяльність колишнього Міністерства державної безпеки. У квітні було виключено з партії міністра державної безпеки С. Ігнат'єва і розпочато широку чистку в органах, які навіювали панічний страх на радянських громадян.

У травні 1953 року МВС СРСР порушило питання про відміну постанови Ради Міністрів СРСР № 416–159сс та указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 року, які передбачали повторне покарання для

“особливо небезпечних злочинців”. До цієї категорії були віднесені “шпигуни, диверсанти, терористи, троцькісти, праві, меншовики, есери, анархісти, націоналісти, біло-емігранти, учасники інших антирадянських організацій і груп...” Після відбуття покарання вони направлялись у безстрокове заслання на поселення. Виняток робився тільки для безпомічних інвалідів, важкохворих та старих.

На основі спеціальної директиви, виданої 26 жовтня 1948 року МДБ СРСР та Генеральним прокурором СРСР, цих “особливо небезпечних злочинців” знову заарештовували, вони знову обвинувачувались за тими ж статтями кримінального кодексу, за якими вже відбули покарання. Слідство в таких справах проводилося спрощено, без перевірки попередніх доказів. Протягом 1948–1953 рр. особливі наради при МДБ СРСР направили на поселення 58 218 осіб. Згадані документи пропонувалося відмінити, подібні арешти – заборонити, а відправлених на поселення – звільнити.

Ім'я Сталіна тепер рідше згадувалось у пресі, офіційних документах. У вересні 1953 року ЦК КПРС прийняв постанову “Про завдання партійної освіти в новому навчальному році”, у якій прозвучали характерні інтонації: “В практиці пропагандистської роботи допускались спрощенство і вульгаризація марксизму-ленінізму в питанні про роль мас, партії та особи в історії...” І далі: “Партійна пропаганда нерідко збивалась на культ особи; у практиці пропагандистської роботи проявлялось безтурботне ставлення до вивчення таких найважливіших партійних документів, як рішення з'їздів партії, конференцій і пленумів ЦК, в яких висловлена вироблена за довгі роки внутрішня і зовнішня політика партії”.

У документі говорилося про марксизм-ленінізм і лише один раз – про “ленінсько-сталінську національну політику”. Інших згадок про Сталіна, будь-яких посилок на нього в тексті не було. В постановляючій частині знову наголошувалося на необхідності “викоренити з практики нашої пропаганди відступи від марксизму-ленінізму в питанні про роль особи в історії, що

виявилися у пропаганді ідеалістичної теорії культу особи, показуючи вирішальну роль народу – творця історії і роль Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили”. В тезах ЦК КПРС до 50-річчя утворення більшовицької партії також піддано критиці “ідеалістичну теорію культу особи”.

У вересні 1953 року ліквідовано інструменти масових чисток і терору – воєнні трибунали військ МВС і Особливу нараду МВС, яка мала право застосовувати в адміністративному порядку висилку, заслання і ув'язнення. Справи про злочини, спрямовані проти держави, тепер розглядалися не військовими, а цивільними судами. Під впливом усіх цих подій почалися хвилювання у таборах, які в багатьох місцях вилились у масові повстання. В'язні-українці, які становили значну частину контингенту ГУЛАГу, взяли активну участь у виступах. Проте повстання були жорстоко придушені, потоплені в крові: система карала за непокору.

У 1953 році почався перегляд справ деяких жертв сталінських репресій. Президія ЦК КПРС розглянула питання про реабілітацію діячів єврейської культури, розстріляних у 1952 році. Відбулася реабілітація окремих партійних і державних діячів, у тому числі з України. До вищих інстанцій ринув потік листів, автори яких зверталися з проханням переглянути справи, що стосувалися звинувачення у політичних “злочинах”, “контрреволюційній діяльності”. За даними Р. Медведева, до кінця 1953 року з тюрем і таборів випущено близько тисячі осіб.

У вітчизняній історіографії немає значних робіт, присвячених феномену реабілітації. На Заході ж вийшло кілька цікавих праць з даної проблеми, серед яких варто виділити книгу голландського вченого А. ван Гудовера. Він розрізняв три основні типи реабілітації: офіційну (юридичну і соціальну), включаючи відновлення членства в партії; публічну; посмертну. Особиста офіційна реабілітація – відновлення репутації, доброго імені, прав людини; при цьому присутній соціальний аспект – поновлення на колишньому місці праці, повернення конфіскованого

майна, компенсація за завдані збитки, вирішення питання про пенсію і т. п.

Публічною реабілітацією автор називав появу імен жертв репресій у пресі, науковій літературі і т. п. Різновидом цього типу вчений вважав неформальну реабілітацію, коли мали місце позитивні згадки про жертви сталінських репресій, навіть без жодних натяків на реабілітацію в інших публікаціях. Посмертна реабілітація стосувалася тих, хто був страчений, знищений режимом, хто загинув у тюрмах і таборах. А. ван Гудовер докладно проаналізував кожен з аспектів реабілітації, спираючись на великий фактичний матеріал, зібраний в результаті скрупульозного вивчення опублікованих джерел.

Деякі інші категорії вживали американська дослідниця Д. Шапіро та відомий радянолог Б. Левицький. Перший з визначених типів Д. Шапіро називала юридичною реабілітацією, її соціальні аспекти – фізичною реабілітацією. В публічній реабілітації авторка вирізняла так звану повну публічну реабілітацію, розуміючи під нею офіційне вшанування пам'яті репресованих та публікацію їх праць. Б. Левицький для означення цього аспекту реабілітації вживав близьке поняття – “повна реабілітація”. Щоправда, істотніше значення мала різниця у поглядах учених на процес десталінізації в цілому: Д. Шапіро оцінювала його більш оптимістично, ніж Б. Левицький.

На початку 1954 року сталася подія, яка завершила формування сучасних кордонів України. 19 лютого Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ “Про передачу Кримської області із складу РРФСР у склад УРСР”. У ньому вказувалось на спільність економіки, територіальну близькість, тісні господарські й культурні зв'язки між Кримом та Україною. Цей акт обговорювався на першій сесії Верховної Ради СРСР (четвертого скликання), а депутати П. Тичина і М. Бажан назвали його виявом дружби і довір'я російського народу до українського.

26 квітня 1954 року прийнято закон “Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу Української РСР”. На території Криму проживало 1,2 млн. осіб, серед них – 785 тис. міського і 417 тис. сільського населення (1959 р.). В області налічувалось 27 сільських районів, 13 міст і 25 селищ міського типу. Працювали медичний, педагогічний і сільськогосподарський інститути, до 20 різних технікумів та багато науково-дослідних установ. Діяло близько 3,5 тис. підприємств, на яких було зайнято до 80 тис. робітників.

Крим – природне продовження України, тісно пов'язане з нею історично – органічно влився в господарський комплекс республіки. Він залишився найбільшою курортною зоною СРСР, де щороку відпочивали й лікувалися сотні тисяч людей. Уряд вживав заходів для ширшого заселення півострова українцями й розвитку української мови. У 1954 році сюди прибув із Києва український театр драми і музичної комедії, щоб популяризувати українську драматургію. Однак етнічний склад населення істотно не змінився: у 1959 році українці становили 22,3 %, а росіяни – 71,4 % мешканців області.

Навесні 1954 року Президія Верховної Ради СРСР ліквідувала судову колегію у справах табірних судів Верховного Суду СРСР. Це був один з органів карально-репресивної системи, створеної Сталіним для зміцнення режиму особистої влади. Судова колегія і спеціальні табірні суди постали наприкінці 1944 року і служили інструментами розправи над в'язнями ГУЛАГу. У фонді згаданої Судової колегії, що знаходиться в Державному архіві Російської Федерації, налічується понад 3 тис. одиниць зберігання. Більшість з них стосується таких видів злочинів, як контрреволюційний саботаж, бандитизм, порушення трудової дисципліни. Окремі справи заведено за звинуваченнями в антирадянській агітації і пропаганді.

В'язнів судили за “націоналістичні розмови”, “вихвалення життя і законів капіталістичних країн”, “контрреволюційні випадки щодо вождя народів”, “висловлювання

наклепницьких вигадок про радянську дійсність”, інші прояви “антирадянської агітації і пропаганди”. Покарання – позбавлення волі на строк від 4 до 10 років з обмеженнями в правах на 3–5 років. У зв’язку з протестами Генерального прокурора СРСР пленум Верховного Суду СРСР постановив скасувати окремі вироки табірних судів, припинити відповідні справи і звільнити засуджених. Зазначимо, що перегляд деяких справ затягувався на десятиліття.

Очевидно, саме під впливом масових повстань у системі ГУЛАГу сталися певні зміни: скасували номери на одязі ув’язнених, із вікон табірних бараків зняли ґрати, в’язням спеціальних таборів дозволили побачення з рідними. Протягом 1954–1955 рр. Рада Міністрів СРСР прийняла низку постанов, які стосувалися спецпоселенців: “Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців” (№ 1439–649), “Про зняття обмежень по спецпоселенню з колишніх куркулів та інших осіб” (№ 1738–789сс), “Про видачу спецпоселенцям паспортів” (№ 449–272с), “Про зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців” (№ 1963–1052с).

Після повалення Л. Берії “колективне керівництво” прагнуло поставити каральні органи під більш жорсткий партійний контроль. Проведено значні кадрові перестановки, відкриті судові процеси над помічниками Л. Берії. Посилено прокурорський нагляд за дотриманням законності в місцях позбавлення волі, за роботою адміністрації таборів і колоній. Політичний мотив подібних новацій полягав більше в тому, щоб зміцнити позиції партійного апарату в структурі влади, підпорядкувати йому інші сектори влади, ніж у тому, щоб відновити соціальну справедливість і полегшити долю в’язнів.

У липні 1954 року ЦК КПРС ухвалив постанову “Про заходи покращення роботи виправно-трудових таборів та колоній МВС”. Тоді ж затверджено “Положення про виправно-трудові табори та колонії”. У серпні з’явилась відповідна постанова ЦК Компартії України. Документи зобов’язували прокурорів систематично відвідувати табо-

ри і колонії, проводити особисті опитування ув'язнених, вживати рішучі заходи до працівників, які допускали порушення законів. Разом з тим постанови вимагали забезпечити суворе покарання організаторів та активних учасників "групового непокорення табірній адміністрації".

У системі управління виправно-трудовах таборів та колоній МВС УРСР налічувалось 37 таборів, 17 колоній, 11 інших підрозділів. Загалом в них утримувалось понад 50 тис. осіб, у тому числі майже 8 тис. політичних в'язнів, засуджених за "контрреволюційні злочини". Режим праці, побутові умови в таборах та колоніях залишались надзвичайно важкими, не зважаючи на деякі нововведення (наприклад, умовно-дострокове звільнення та зниження строку відбуття покарання ув'язненим, які сумлінно ставились до праці і не порушували внутрішнього розпорядку; нова система заліку робочих днів і т. п.).

Процес реабілітації тривав. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову "Про трудовий стаж, працевлаштування і пенсійне забезпечення громадян, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності і згодом реабілітованих" (1955 рік). Згідно з цим документом, час перебування реабілітованих в ув'язненні зараховувався в трудовий стаж. Постанова зобов'язувала керівників підприємств і установ працевлаштовувати таких громадян, виконками Рад депутатів трудящих – забезпечувати їх житлом у першочерговому порядку. Пенсії реабілітованим, які досягли встановленого віку, призначали незалежно від того, чи працювали вони після звільнення.

У цей час Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР видав вказівку № 108сс про порядок розгляду заяв громадян, які цікавились долею рідних і близьких, розстріляних за рішеннями позасудових органів. Згідно з цією вказівкою, членам сімей репресованих повідомлялося, що їхні рідні були засуджені до 10 років виправно-трудовах таборів і померли в місцях позбавлення волі. В необхідних випадках органи безпеки

видавали свідectво, де дати смерті вказувались у межах 10 років з дня арешту, а причини смерті – вигадані. У відповідях на запити з-за кордону дати смерті засуджених до розстрілу вказувались не раніше дат виконання вироків і не пізніше 10 років з дня арешту.

Значну роботу провела комісія ЦК КПРС, яка розглядала документи показових судових процесів 1936–1938 рр. і деякі гучні справи 30-х років (М. Кірова, С. Орджонікідзе та ін.). Комісія ЦК КПРС, очолена секретарем ЦК П. Поспеловим, вивчала матеріали, пов'язані з “культу особи” Сталіна та його наслідками. “Таємна” доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС свідчила, що серед інших розглядалися також справи ряду українських партійних і державних діячів, знищених Сталіним. Зібрані комісіями матеріали М. Хрущов використав згодом у відкритому наступі проти “культу”.

У 1955 році видано положення про прокурорський нагляд, що відображало поступову трансформацію радянської правової системи. В процесі десталінізації України важливе значення мала амністія громадян, які співпрацювали у роки війни з німцями (вересень 1955 року). Адже багато українців, особливо мешканців західного регіону, які були під фашистською окупацією, нерідко безпідставно звинувачувались у “пособництві ворогові” і відправлялися у Сибір або інші віддалені райони країни. Чимало з них, звільнившись з таборів та заслання, повернулися на рідну землю.

На початку 1956 року скасовано постанову ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 року про порядок ведення справ “щодо підготовки і здійснення терористичних актів” та постанови від 1 грудня 1934 року й 14 вересня 1937 року про зміни в кримінально-процесуальних кодексах, за якими не дозволялися касаційні скарги у справах про шкідництво, терор та диверсії. Ці постанови дозволяли значно спростити процедуру розгляду справ, які мали політичний характер, і сприяли утвердженню одноособової диктатури, що спиралась на всепроникаюче насильство.

У цілому цей перший етап – період обережної, негласної, прихованої десталінізації, коли елементи сталінського минулого продовжували домінувати в політичній практиці, суспільній свідомості і коли традиційний догматизм заглушував розпочаті перетворення, перші паростки “відлиги”. Проте саме тоді розпочався складний і тривалий поворот у розвитку радянського тоталітаризму, який супроводжувався зміною окремих істотних ознак системи і який дозволяє твердити про реформованість цієї системи, про еволюційний тоталітаризм.

Другий етап десталінізації припадав на 1956–1961 рр. і проходив під знаком XX з'їзду КПРС. Звітна доповідь ЦК, виголошена М. Хрущовим, була витримана в спокійних, поміркованих тонах. У ній говорилося про перевірку ряду “сумнівних справ”, “відновлення справедливості”, реабілітацію “невинно засуджених людей”. У доповіді вказувалося, що “ЦК рішуче виступив проти чужого духові марксизму-ленінізму культу особи...”, поширення якого “приводило іноді до серйозних збук у нашій роботі”. М. Хрущов різко критикував “банду Берія”, не допустивши жодного прямого випадку проти Сталіна.

Під час обговорення доповіді проблеми “культу особи” особливо гостро торкнувся А. Мікоян. Він зробив кілька критичних зауважень з приводу праці Сталіна “Економічні проблеми соціалізму в СРСР”. Він твердив, що марксизм-ленінізм не слід вивчати виключно за “Коротким курсом”: “багатство ідей марксизму-ленінізму не може вміститися в обмежені рамки теми історії нашої партії і тим більше короткого її курсу”. А. Мікоян наголосив, що потрібно показувати не тільки фасадний бік, але й все багатогранне життя країни, і що наукове дослідження історії партії і радянського суспільства – “найбільш відстала ділянка нашої ідеологічної роботи”.

У своїй промові А. Мікоян порушив питання історії соціалістичної революції і громадянської війни в Україні. Він сказав, що деякі вчені пояснювали складні процеси 1917–1920 рр. не змінами співвідношень класових сил, а начебто шкідницькою діяльністю окремих тодішніх пар-

тійних керівників, згодом “неправильно оголошених во-рогами народу”. Промовець згадав прізвища реабілітованих українських партійних діячів В. Антонова-Овсієнка та С. Косіора і висловив надію, що “знайдуться українські історики, які напишуть історію виникнення і розвитку Української соціалістичної держави краще від деяких московських...”

Проте політичною кульмінацією ХХ з'їзду КПРС стало закрите засідання, на якому вперше прозвучала пряма і недвозначна критика сталінщини. В роботі з'їзду взяли участь близько 100 реабілітованих комуністів, список яких М. Хрущов затвердив особисто. У “таємній” доповіді згадано імена 23 партійних, державних, військових діячів, реабілітованих у судовому і партійному порядку, в тому числі С. Косіора, В. Чубаря, П. Постишева. М. Хрущов позитивно оцінював “розгром” опозиції – троцькістів, зінов'євців, бухарінців, але заперечував необхідність застосування репресій проти ідеологічних противників.

У доповіді було викрито насильницькі депортації цілих народів (названо чотири з них), намір вождя виселити українців. Зроблено різкі випадки проти канонічних “Короткого курсу”, “Короткої біографії Сталіна”. Однак критика “культу особи” не виходила за певні межі, поєднувалася з твердженнями про те, “що в минулому Сталін мав великі заслуги перед партією, робітничим класом і перед міжнародним робітничим рухом”. Критика репресій обмежувалась подіями після 1934 року, торкалась перш за все “великих чисток” 1937–1938 рр. М. Хрущов майже нічого не сказав про репресії в Україні, оскільки, очевидно, відчував власну причетність до них.

На адресу ХХ з'їзду КПРС надійшла велика кількість заяв від колишніх комуністів, які постраждали від сталінських чисток. Вони зверталися з проханням про реабілітацію та відновлення їх членства в партії. З'їзд передав ці заяви ЦК КПРС, а останній – ЦК та обкомам компартій союзних республік. Їм надавалося право розглядати подібні апеляції і приймати відповідні рішення,

чого раніше не практикувалось. Новий порядок розгляду заяв, імовірно, пояснювався значним обсягом роботи, виконати який силами центрального апарату було фізично неможливо.

Після XX з'їзду КПРС процес десталінізації пришвидшився. У березні 1956 року Рада Міністрів СРСР прийняла постанову “Про додаткове зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців” (№ 342–216сс), у травні – “Про зняття обмежень по спецпоселенню з членів сімей українських та білоруських націоналістів, що звільняються із заслання на поселенні” (№ 644–376с). Нагадаємо: на початку 50-х років на спецпоселенні перебувало понад 171,5 тис. “оунівців”, з них 131,3 тис. – дорослих. Найбільшими національними групами серед спецпоселенців були німці, чеченці та українці, а серед інших засланих і висланих – росіяни та українці.

У липні 1956 року в пресі з'явилося перше повідомлення про реабілітацію українських письменників, які стали жертвами сталінського терору. Після XX з'їзду КПРС розпочато кампанію за реабілітацію таких видатних діячів української культури, як драматург М. Куліш, режисер А. Курбас, кінорежисер О. Довженко. Припинилися нападки на В. Сосюру й інших опальних літераторів, які в період “ждановщини” звинувачувались у націоналізмі та відступак від офіційних політико-ідеологічних принципів.

Важкі випробування випали на долю української письменниці З. Тулуб. У двадцятирічному віці вона дебютувала на сторінках газети “Киевские вести”, і відтоді все частіше публікувалась у різних газетах і журналах. У 1926 році з'явився її перший твір, написаний російською мовою, оскільки письменниця виховувалась у російськомовному середовищі. За допомогою П. Тичини та І. Кулика вона прийшла у стан українського письменства, розпочавши наприкінці 20-х років роботу над головним своїм романом “Людолови”. Книжка таки побачила світ, але доля її авторки склалася драматично. Влітку 1937 року З. Тулуб заарештовано і на тривалий час, за її

словами, «викинуто за борт життя з каїною печаттю “ворога народу”». Письменницю звинувачено у належності до контрреволюційної організації “Виборчий центр”, про існування якої вона вперше дізналася з уст слідчого НКВС. Вирок був суворий: десять років в’язниці та п’ять років позбавлення прав.

Одразу ж після арешту Берії З. Тулуб звернулася до К. Ворошилова з проханням про реабілітацію і зняття безстрокового заслання, визначеного постановою Особливої наради МВС СРСР навесні 1950 року. У червні 1955 року письменниця написала до Прокуратури СРСР, прохаючи прискорити розгляд справи. Оскільки здоров’я, підірване табірними умовами, різко погіршилося, З. Тулуб повторно звернулася до К. Ворошилова, а згодом – до М. Хрущова. “Прошу допомогти мені зняти з мене пляму, з якою мені болісно-тяжко вернутися на Батьківщину й дивитися в очі товаришам по перу; вони мимохіть дивитимуться на мене з презирливим жалем, образливим, як плювок”. У її словах – біль та розпач: “Не дайте мені загинути на чужині. Я спігну! Врятуйте мене! Поверніть мені чесне ім’я радянської письменниці...” І лише 1956 року З. Тулуб реабілітовано.

Правління Спілки радянських письменників України зверталося з численними проханнями – до ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, КДБ при Раді Міністрів УРСР, Прокуратури УРСР, Військової прокуратури Київського військового округу – розглянути справи про реабілітацію репресованих українських письменників. Зберігся ряд звернень правління СРПУ до Генерального прокурора СРСР Р. Руденка, до Головної військової прокуратури з проханням прискорити розгляд питання про реабілітацію письменників Д. Чепурного, М. Мороза, Д. Фальківського, Г. Савченка, Ю. Будяка, Ф. Якубовського, М. Калинчука, М. Семенка, В. Кузьмича та інших.

Протягом 1956 року були реабілітовані, зокрема, Б. Антоненко-Давидович, П. Капельгородський, М. Куліш, В. Підмогильний, Є. Плужник, В. Гжицький, І. Микитенко, М. Ірчан, Г. Хоткевич, у наступні роки –

А. Кримський, В. Кузьмич, С. Пилипенко, О. Слісаренко (1957), М. Зеров, П. Рулін, Я. Савченко (1958) та багато інших. Керівництво Спілки радянських письменників України надсидало клопотання до відповідних інстанцій, добиваючись повернення реабілітованим конфіскованого майна і рукописів. Проте нерідко одержувало невтішну відповідь: “рукописи в протоколі обшуку вилученими не значаться”.

З подібними клопотаннями неодноразово звертався син Г. Хоткевича – Богдан. У листі до Голови Ради Міністрів УРСР Н. Кальченка він писав, що Львівське обласне управління МВС відмовилось передати архів його батька в Інститут літератури АН УРСР, що в архівному управлінні йому не дозволили навіть переглянути список матеріалів. Б. Хоткевич просив допомоги “в справі перевезення останків письменника і достойного поховання їх в рідній землі”, а також “офіційного дозволу працювати над підготовкою до друку, упорядкуванням та дослідженням літературної спадщини Гната Хоткевича...” (див. Додатки. Документ № 25).

Дружина і син відомого письменника провели десять років у таборах північного Уралу, Мордовської АРСР та інших віддалених районах СРСР. Вони опинилися “за дверима справжнього життя”, пройшли через злидні і страждання. Після звільнення і реабілітації вони виявились без засобів до існування, не мали даху над головою. На прохання дружини письменника Платоніди повернути будинок, у якому жила родина Хоткевичів, місцеві органи влади відповіли: “Не було ще випадку, щоб ми повертали такі будинки”.

У всіх союзних республіках працювали комісії Президії Верховної Ради СРСР, які розглядали справи ув'язнених. Зокрема, згідно з її указом від 24 березня 1956 року комісії переглядали справи засуджених за посадові, господарські злочини, а також неповнолітніх. Так, на Запоріжжі налічувалось 3,6 тис. ув'язнених, у тому числі 770 жінок. Комісією у цій області було розглянуто 580 справ: звільнено 447 осіб (63 неповнолітніх), знижено

термін покарання 60 особам (13 неповнолітнім). Політичних в'язнів на Запоріжжі не утримувалось.

Відповідно до постанови ЦК Компартії України 30 листопада 1956 року створено комісію, якій доручалось розглянути справи деяких осіб, звільнених з ув'язнення і заслання. До складу комісії увійшли М. Підгорний (голова), М. Гречуха, В. Нікітченко, О. Бровкін, Д. Панасюк, К. Москалець, а дещо пізніше – М. Гурєєв та В. Валусєв. У центрі її уваги були питання, пов'язані з поверненням у західні області України учасників оунівського підпілля. Станом на 1 грудня 1956 року після звільнення з таборів і спецпоселення їх повернулось у регіон понад 60 тис. осіб.

Завдання комісії ЦК Компартії України фактично полягало в тому, щоб перешкодити поверненню “політично непевних елементів”. Згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР від 9 листопада 1956 року, “колишнім керівникам і активним учасникам українського націоналістичного підпілля”, які були засуджені і відбули покарання, заборонялося повертатись у західні області УРСР. Комісія вимагала від обласних комітетів партії слідкувати за неухильним застосуванням указу установами Міністерства внутрішніх справ УРСР.

На початку 1957 року відповідні комісії почали діяти у всіх західних областях республіки. До них увійшли другі секретарі обкомів партії, начальники обласних управлінь КДБ і МВС, обласні прокурори. Комісії створювались “для розгляду матеріалів і організації роботи по переміщенню за межі західних областей осіб з числа колишніх оунівців та їх пособників, перебування яких в цій місцевості визнано небажаним”. Крім того, комісії розглядали пропозиції органів КДБ про додаткове опротестування частини рішень комісій Президії Верховної Ради Союзу РСР про дострокове звільнення таких осіб, щоб повернути їх до місць ув'язнення або заслання.

У Львові пройшла нарада других секретарів обкомів партії, начальників обласних управлінь КДБ і обласних прокурорів з участю керівних працівників ЦК Компартії

України, КДБ при Раді Міністрів УРСР і республіканської прокуратури. На нараді було заслухано повідомлення про стан роботи обласних комісій, визначено завдання на найближчу перспективу, а головне – дано докладні вказівки і рекомендації представникам місцевих партійних, державних органів, обласних комісій, попередньо погоджені на засіданні Президії ЦК Компартії України.

Інструкція вимагала: ще раз, більш ретельно розглянути стан справ у кожному селі, районі і скласти списки тих осіб, перебування яких є небажаним; роботу проводити без зайвого поспіху, але таким чином, щоб переміщення зазначених осіб здійснити в основному протягом січня–березня 1957 року; переміщення небажаних осіб здійснювати насамперед шляхом добровільного переселення або в порядку оргнабору робочої сили; доцільність переїзду в інші райони країни обґрунтовувати економічними причинами – перенаселенням західних областей, нестачею землі, обмеженою кількістю великих промислових підприємств, будов тощо.

Всю роботу слід було проводити диференційовано, “з конкретним підходом до кожної особи...” Потрібно було враховувати поведінку цих людей, їх ставлення до праці, висловлювані ними погляди, наявність у них житла і т. д. “Перебування на спецпоселенні сімей частини цих осіб використати для того, щоб порадити їм виїхати за межі західних областей і по місцю нового проживання клопотати про звільнення з спецпоселення їх сімей”.

Якщо така робота не даватиме наслідків, рекомендувалося застосовувати інші засоби впливу: “бесіди товаришів з числа райпартактиву” і “виклики до органів КДБ для поради залишити дану місцевість”. На нараді звучали конкретні вказівки з приводу того, як проводити “вилучення осіб, яких знову будуть повертати до місць ув’язнення...” Крім того, комісія розробила пропозиції про посилення роботи партійних і радянських органів республіки в зв’язку з поверненням із місць ув’язнення

колишніх учасників оунівського підпілля, подавши їх на розгляд Президії ЦК Компарії України.

З цих пропозицій привертають увагу насамперед такі: місцевим органам влади “виявляти всі факти самоуправних дій з боку осіб, що повернулися з місць ув’язнення та спецпоселення, по захопленню ними раніше конфіскованого майна і будівель та вжити заходів до його повернення законним власникам”; зобов’язати Міністерство юстиції УРСР і Верховний Суд УРСР “забезпечити своєчасне і правильне вирішення судовими органами цивільних справ колишніх учасників оунівського підпілля та їх пособників, не допускаючи незаконних рішень про повернення їм майна”.

Комісія ЦК Компарії України також пропонувала «увійти з пропозицією до ЦК КПРС про поширення на західні, Закарпатську і Чернівецьку області УРСР Указу Президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1948 року “Про виселення до віддалених районів осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя”». Комісія пропонувала поширити дію указу Президії Верховної Ради УРСР від 9 листопада 1956 року на окремих активних учасників оунівського підпілля, які повернулися в західні області України до видання цього указу.

На кінець 1956 року зі 60 тис. осіб, які прибули в західний регіон, 6 тис. осіб залишили його межі: повернулись до місць відбуття покарання (600 осіб), виїхали до східних областей самостійно (понад 5 тис.), за оргнабором і в порядку переселення (близько 400). Протягом 1956 року, виконуючи вказівку Президії ЦК Компарії України, органи влади притягнули до судової відповідальності 388 колишніх учасників підпілля, які повернулися у західний регіон УРСР, у тому числі в листопаді–грудні – 259 осіб (у Волинській області – 56, Львівській – 52, Станіславській – 44, Дрогобицькій – 40, Рівенській – 33, Тернопільській – 25).

Поряд з цим КДБ при Раді Міністрів УРСР і Прокуратура УРСР в жовтні–листопаді 1956 року направили до КДБ при Раді Міністрів СРСР та Генеральному прокуророві СРСР 148 справ на 158 колишніх активних учасників оунівського підпілля з проханням порушити клопотання перед Президією Верховної Ради СРСР щодо скасування рішень її комісій про дострокове звільнення цих осіб. До кінця року Президія Верховної Ради СРСР скасувала рішення комісій стосовно 19 осіб з поверненням їх до виправно-трудових колоній, заборонила проживати на території УРСР 11 особам. У клопотаннях щодо скасування рішень комісій стосовно 26 осіб було відмовлено.

Станом на 1 березня 1957 року із загальної кількості понад 1,6 тис. осіб, намічених до “переміщення” за межі західних областей, органи влади виселили 710 осіб. З надісланих до КДБ при Раді Міністрів СРСР і Прокуратури СРСР 213 справ з опротестуванням рішень про дострокове звільнення активних учасників підпілля було розглянуто 180 справ, з яких підтримано клопотання на 99 осіб, відхилено – на 81 особу, 33 справи знаходились на розгляді. На цей час Президія Верховної Ради СРСР розглянула справи на 99 осіб і прийняла рішення повернути до місць ув'язнення 50 осіб, заборонити проживати на території західних областей УРСР 23 особам.

Від 1 березня 1956 року до 1 березня 1957 року Комітет партійного контролю при ЦК КПРС розглянув 2323 заяви осіб, виключених з партії за політичними звинуваченнями і реабілітованих судовими органами. Після перевірки персональних справ 2307 осіб відновлено в КПРС, їм “надавалась необхідна допомога в одержанні відповідної роботи, в призначенні пенсії, у вирішенні питань в побутовому улаштуванні”. КПК при ЦК КПРС виключив з партії 68 колишніх працівників МВС і МДБ, які “порушували соціалістичну законність, застосовували недозволені методи слідства, фальсифікували звинувачувальні матеріали...”

У 1956–1961 рр. Комітет партійного контролю, ЦК компартій союзних республік, крайкоми і обкоми реабілітували у партійному порядку майже 31 тис. комуністів, раніше звинувачених у політичних злочинах. Серед них – 3693 колишніх керівних партійних і комсомольських працівники, 4148 керівних радянських працівників, 6165 керівних господарських працівників, 4394 командири і політпрацівники армії та флоту. В числі реабілітованих був 41 член ЦК ВКП(б), 48 кандидатів у члени ЦК, 17 членів Центральної ревізійної комісії, 27 членів Комісії партійного контролю, 99 секретарів ЦК компартій союзних республік, обкомів і крайкомів, 76 секретарів райкомів і міськкомів партії і т. д.

В одному звіті Комісії партійного контролю при ЦК КПРС зазначалось: “Великі втрати завдано в 1937–1938 рр. кадрам партійних і радянських працівників національних республік, де внаслідок масових репресій було знищено багато чесних і відданих справі партії керівних працівників з числа корінної національності”. У звіті названо ряд українських партійних і державних діячів, реабілітованих у партійному порядку, зокрема С. Косіора, В. Чубаря, П. Постишева, В. Затонського.

У цей період до партійних інстанцій надійшло понад 24 тис. заяв комуністів, виключених з партії за перебування в полоні на окупованій території. Влітку 1956 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову “Про усунення наслідків грубих порушень законності щодо колишніх військовополонених та членів їх сімей”. Комітет партійного контролю, ЦК компартій союзних республік, крайкоми і обкоми партії переглянули персональні справи таких комуністів. Більшість одержаних апеляцій була задоволена, в КПРС відновлено 16,2 тис. осіб.

Слід зауважити, що Комітет партійного контролю, місцеві партійні органи розглянули справи колишніх учасників опозиційних груп, реабілітованих у судовому порядку. Ці органи прийшли до висновку, що опозиціонерів “не було підстав притягати до судової відповідаль-

ності, але з партії вони у свій час були виключені правильно..." З даних мотивів відмовлено у відновленні в КПРС 195 особам. Розглянуто також 387 персональних справ комуністів, "винних в грубому порушенні соціалістичної законності". З партії виключено 347 осіб, у тому числі 10 міністрів внутрішніх справ і держбезпеки (союзних, республіканських) та їх заступників.

Дальші зміни відбулися в карально-репресивній системі. У 1958 році в розмові з професором Гарвардського університету Г. Берманом помічник Генерального прокурора СРСР П. Кудрявцев зазначив, що 70,0 % концтаборів у СРСР розформовано, серед в'язнів, які залишились, політичні становили тільки 2,0 % (див. Додатки. Табл. 11). Щоправда, західні оглядачі висловлювали сумнів з приводу останньої цифри. Так, "Социалистический вестник" писав: "За свідченням деяких репатрійованих з різних таборів німців, поляків та інших, кількість політичних, звільнених з таборів, була відносно значно нижчою, ніж кількість кримінальних".

На рубежі 50–60-х років тривало повернення в Україну колишніх спецпоселенців. Цей процес регулювався рядом документів, зокрема указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 травня 1958 року. Указ визначав порядок надання дозволу на проживання особам, які поверталися зі спецпоселення. 9 липня 1959 року виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих дозволив проживання на території області 880 особам, 8 серпня того ж року – 636 особам і т. д. Як правило, облвиконком щомісяця приймав кілька постанов, які стосувалися повернення колишніх спецпоселенців.

Місцеві органи влади незадовільно розглядали клопотання колишніх спецпоселенців. У вересні 1959 року Львівський облвиконком констатував, що виконкоми Пустомитівської, Сокальської, Яворівської районних Рад депутатів трудящих неухважно і несвоєчасно розглядали ці заяви, огульно відхиляли їх. 12 жовтня 1959 року заборонено проживання групі колишніх спецпоселенців у Рава-Руському, Забузькому, Яворівському районах; 5

листопада обвиконком відмовив у проживанні у Львові 82 особам, Забузькому районі – 25 і т. д.

Загалом на кінець 50-х років більша частина “контингенту”, який знаходився на спецпоселенні, була знята з обліку. У зв'язку з цим в 1959 році ліквідовано четвертий спецвідділ Міністерства внутрішніх справ СРСР (відділ створено навесні 1944 року, до осені 1954 року він називався відділом спецпоселень). Перестав існувати ще один інструмент насильства, на рахунку якого – депортації цілих народів, звинувачених у “зраді Батьківщини”, виселення селянства, віруючих, сотень тисяч людей, які боролися проти сталінщини.

На початку 60-х років процес реабілітації почав різко гальмуватися. За даними Міністерства безпеки Російської Федерації, у 1954–1961 рр. в СРСР було реабілітовано понад 737 тис. осіб. Поза межами цього процесу залишилось кілька мільйонів осіб, які далі вважалися політично неблагонадійними. Лише через кілька десятиліть реабілітацію було відновлено: від 1987 року до січня 1992 року реабілітовано 1 073 750 осіб, відмовлено в перегляді справ 56 342 особам. У республіках колишнього СРСР непереглянутими залишилися близько 1,5 млн. справ.

Нарешті, третій етап десталінізації охоплював період з осені 1961 року до осені 1964 року. Цей етап був пов'язаний з XXII з'їздом КПРС, на якому з новою силою прозвучала критика “культу особи”. На з'їзді, що відбувся після розгрому “антипартійної групи”, йшлося не тільки про злочини Сталіна, а й про його активних помічників та підручних, насамперед В. Молотова, Л. Кагановича, Г. Маленкова, К. Ворошилова. За словами М. Хрущова, вони “чинили різкий опір лінії партії на засудження культу особи, на розв'язування внутріпартійної демократії...”, “на виявлення конкретних винуватців репресій...”

Така їх позиція, підкреслював М. Хрущов, була не випадковою: вони несли персональну відповідальність за численні масові репресії, інші зловживання владою. На з'їзді наводились факти про пряму причетність до

репресій В. Молотова, К. Ворошилова (промови М. Шверника, О. Шелепіна), Г. Маленкова (промови І. Спиридонова, К. Мазурова, Л. Єфремова), Л. Кагановича (промови М. Підгорного, Д. Полянського, Б. Бещева). Саме тоді було вперше сказано про ганебну діяльність Л. Кагановича в Україні, а час його секретарювання названо "чорними днями" для республіки.

На цьому питанні детально спинився у своїй промові перший секретар ЦК Компартії України М. Підгорний. Наведемо кілька характерних витягів: "В цьому зв'язку не можна не розповісти про провокаційну діяльність на Україні Кагановича. Ставши у 1947 році секретарем ЦК КП України, він оточив себе зграєю безпринципних людей і підлабузників, переслідував віддані партії кадри, цькував і тероризував керівних працівників республіки. Як справжній садист, Каганович знаходив задоволення в знушанні з активістів, з інтелігенції, принижував їх людську гідність, погрожував арештами і тюрмою".

М. Підгорний відзначив, що Л. Каганович роздмухував культ особи Сталіна, створивши водночас культ своєї персони, сам, поза ЦК, вирішував найважливіші питання. І далі: "Будучи великим майстром інтриг і провокацій, не маючи буквально ніяких підстав, він обвинуватив у націоналізмі провідних письменників республіки, а також ряд керівних партійних працівників". Більше того, сказав промовець, Л. Каганович «добивався скликання Пленуму ЦК з порядком денним: "Боротьба проти націоналізму, як головної небезпеки в КП(б)У", хоча насправді такої небезпеки не було й сліду».

Наприкінці жовтня 1961 року делегати XXII з'їзду КПРС одноголосно висловилися за те, щоб винести саркофаг з труною Сталіна з мавзолею на Красній площі. За цим кроком були зроблені інші – знімалися пам'ятники, закривалися музеї, переіменувалися школи, фабрики і заводи, колгоспи і радгоспи. У листопаді 1961 року указом Президії Верховної Ради УРСР Сталінську область перейменовано на Донецьку, місто Сталіно – на Донецьк. Перелік законів СРСР і указів Президії Верхов-

ної Ради СРСР, що стосувалися присвоєння імені Сталіна і визнавалися такими, що втратили чинність, займав майже чотири сторінки.

Після з'їзду відбулася Всесоюзна нарада з питань ідеологічної роботи, на якій продовжено критику сталінізми. В доповіді секретаря ЦК КПРС Л. Ільчова говорилось, що розвінчання культу особи – “політичний героїзм партії”. На нараді вказувалось на помилки Сталіна в історико-партійній науці, економічній теорії, філософії. Звучала критика “сталінського етапу” в розвитку марксизму-ленінізму. Разом з тим позитивно оцінено окремі праці вождя, зокрема “Марксизм і національне питання” та “Про основи ленінізму”, і підкреслено необхідність “проводити чітку межу між культом особи і всією багаторічною і багатогранною діяльністю нашої партії”.

Після гострих критичних зауважень, висловлених на адресу “Короткого курсу історії ВКП(б)”, велась підготовка нового підручника з історії партії. Відомо, що В. Молотов і Л. Каганович енергійно захищали “Короткий курс”, чинили опір перегляду історії КПРС. Проте вже влітку 1959 року в світ вийшов новий підручник, написаний авторським колективом на чолі з Б. Пономарьовим. Наприкінці року в газетах з'явилися великі статті, присвячені новим “Основам марксизму-ленінізму”. У 1962 році опубліковано друге, доповнене видання цього підручника з історії КПРС.

Поступово долалися страхотливі наслідки режиму особистої влади, заснованого на терорі й насильстві. Крок за кроком розвінчувався образ “великого вождя”, створений апаратом пропаганди. Але процес десталінізації здійснювався непослідовно, часто підпорядковувався тактичним політичним потребам і розрахункам. Гостра критика “культу особи” перемешувалась твердженнями на кшталт: Сталін – “видатний марксист-ленінець”, “нашого Сталіна ми нікому не віддамо”. За словами американського історика А. Д'Агостіно, десталінізація проводилася сталіністами подібно до того, як робив цар

Олександр II у середині XIX століття, керуючись принципом: краще дати свободу зверху, ніж чекати, доки її візьмуть знизу. Після останнього яскравого спалаху критики – на XXII з'їзді КПРС – процес десталінізації почав різко затухати. З поваленням М. Хрущова десталінізацію було остаточно згорнуто.

2. Криза влади

Події, які сталися після смерті Сталіна, засвідчили кризу радянського тоталітаризму. Вона охопила політичні, економічні, ідеологічні відносини, висвітлила зростаючу необхідність модернізації режиму. У політичній сфері ця криза насамперед торкнулася керівної верхівки, знайшла відображення в боротьбі за переділ влади, трансформації механізму правління.

Цементуючим елементом радянської політичної системи була партія. Принцип демократичного централізму на практиці означав жорстке підпорядкування рядових комуністів партійному апаратові, а останнього – лідерів, вождів. Смерть Сталіна привела до порушення рівноваги на вершині влади, загострення внутрішніх конфліктів. Відсутність рівнозначного лідера, наступника “вождя народів” породила олігархічні тенденції і чергову спробу “колективного керівництва”.

У цей період провідні позиції у правлячій верхівці займали Г. Маленков, Л. Берія і М. Хрущов. Ще за дві години до смерті Сталіна почався переділ влади, що закріпив нову розстановку сил. На спільному засіданні пленуму ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, Президії Верховної Ради СРСР визначено “ряд заходів по організації партійного і державного керівництва...” Протокол цього засідання свідчив, що сталінські діадохи нарешті відчули себе повновладними господарями.

Саме тоді відбулося своєрідне “усунення” від влади “вождя народів”. Своєрідне тому, що Сталін вже знахо-

дився на смертному одрі і зміна керівництва була невідворотною. На спільному засіданні прийнято рішення призначити головою Ради Міністрів СРСР Г. Маленкова, його першими заступниками – Л. Берію, В. Молотова, М. Булганіна, А. Кагановича. Вирішено об'єднати МДБ СРСР і МВС СРСР в одне міністерство – внутрішніх справ СРСР, міністром призначити Л. Берію. Ухвалено об'єднати ще ряд міністерств, провести кадрові зміни в уряді.

Замість двох органів ЦК КПРС – Президії і Бюро Президії створено один орган – Президію ЦК КПРС. Його кількісний склад зменшено з 36 до 15 осіб, до нього включено також Сталіна. Одним з кандидатів у члени Президії ЦК КПРС затверджено першого секретаря ЦК Компартії України А. Мельникова. Проте істотне значення мало інше рішення: визнати доцільним, щоб М. Хрущов зосередився на роботі в ЦК КПРС. Приймаючи його, Г. Маленков і Л. Берія допустилися помилки: вони недооцінили потенційні можливості і силу партійного апарату.

Західні автори схильні перебільшувати суперечності, які виникали між двома секторами влади. Проте повністю заперечувати існування таких суперечностей не слід. В останній період сталінського правління авторитет і значення партійного апарату значно зменшились. Навпаки, позиції другого сектора влади – державного апарату – відчутно посилились. Досягнувши одноособового керівництва, Сталін усе частіше ігнорував найвищі партійні органи, включаючи Президію ЦК КПРС. Водночас відбувалось нарощування сили державного апарату, зокрема його репресивних структур.

Відразу після смерті вождя Г. Маленков поєднував дві ключові посади – секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР. Та протиборство нових лідерів і проголошення “колективного керівництва” не допускало надмірної концентрації влади в одних руках. Тоді ж, у березні 1953 року, Г. Маленков склав із себе обов'язки секретаря ЦК КПРС, залишившись головою Ради Мініст-

рів СРСР. Немає сумніву, що в боротьбі за владу він прагнув спертися на урядовий апарат, вважаючи його більш впливовим.

Окремі історики твердять, що саме Г. Маленков започаткував критику "культу особи", політику реформування радянського суспільства. Ще в березні 1953 року на засіданні Президії ЦК КПРС він вказував на "великі ненормальності", що були в минулому. Із записів секретаря ЦК КПРС П. Поспелова, зроблених на цьому засіданні, видно: допущені недоліки й прорахунки Г. Маленков пов'язував з практикою одноособового керівництва, підкреслюючи необхідність "припинити політику культу особи".

Таку ж ставку на державний апарат, точніше – на керовані ним органи внутрішніх справ і державної безпеки, зробив Л. Берія. Тієї весни він став другою людиною в керівництві: у списку перших заступників голови Ради Міністрів СРСР він значився першим, а в списку членів Президії ЦК КПРС – другим, відразу за Г. Маленковим. Більше того, Л. Берія запропонував провести деякі реформи, які стосувалися внутрішньої і зовнішньої політики і за які його згодом, після арешту, різко критикували.

В оцінці діяльності Л. Берії зустрічаються діаметрально протилежні підходи: перший, традиційний, розглядає його як кривавого вбивцю і підступного інтригана, жертвами якого стало чимало чесних партійців, який вводив в оману самого Сталіна, тощо; другий, модерністський, визнає в ньому радикального реформатора і видатного десталінізатора, який мав "програму оздоровлення країни" чи навіть прагнув до "підриву сталінської системи", "відмови від неї" і т. п.

Обидва підходи потребують певних коректив. Визнаючи злочини Л. Берії, не можна перекладати на нього всю відповідальність за терор і репресії, за акції каральних органів, "вибілювати" за рахунок нього інших керівників партії, держави та систему в цілому. З другого боку, на нашу думку, ми маємо більше підстав

говорити про Л. Берію не як радикального реформатора, а як тверезого прагматика, який розумів необхідність певних змін і пристосування системи до нових обставин.

Така відмінність у визначеннях – не радикальний реформатор, а тверезий прагматик – в даному випадку досить істотна, оскільки дозволяє уникнути безпідставних перебільшень і обмежитись в оцінюванні політика тими реальними кроками, які він зробив. Крім того, не можна скидати з рахунку, що Л. Берія докладав значні зусилля для зміцнення органів внутрішніх справ, підвищення їх політичного статусу, що не зовсім вкладається в схему “радикального реформаторства”.

На нашу думку, пошуки конкретного ініціатора критики “культу особи” є досить непродуктивними. Так само, як спроби визначити, хто на цьому початковому етапі був “більшим” чи “визначнішим” реформатором. По-перше, всі провідні діячі політичного керівництва – Г. Маленков, Л. Берія та М. Хрущов виступали з тими чи іншими реформаторськими пропозиціями. По-друге, усі принципові питання при відсутності єдиного незаперечного лідера вирішувались Президією ЦК КПРС. Тому розпочаті переміни варто розглядати як скоординовану політику вузької олігархічної групи.

На початку березня 1953 року міністерства державної безпеки і внутрішніх справ УРСР об'єднали в одне міністерство – внутрішніх справ УРСР. На чолі цього відомства, влучно названого колись “міністерством життя і смерті”, став генерал-лейтенант П. Мешик. Він працював в органах ОГПУ–НКВС з 1930 року, деякий час очолював Наркомат держбезпеки УРСР, а потім – управління НКВС СРСР. Новий міністр користувався повною довірою Л. Берії і діяв відповідно з його рекомендаціями.

При підтримці патрона П. Мешик намагався послабити втручання партійних органів у діяльність МВС УРСР. За наказом Л. Берії було проведено значні кадрові переміщення, знято з посад заступників міністра – колишніх партійних працівників, направлених на цю

роботу ЦК Компартії України. Менш ніж за два місяці змінено керівництво всіх обласних управлінь Міністерства внутрішніх справ УРСР. За твердженням першого секретаря Львівського обкому партії З. Сердюка, це робилося без відома ЦК Компартії України.

Пропозиції про перегляд “справи лікарів”, оголошення амністії, відновлення законності, реорганізації ГУЛАГу та ін. вийшли з Міністерства внутрішніх справ СРСР. Можливо, Л. Берія одним з перших зрозумів важливість перемін, разом з тим подібна активність дозволяла йому утримувати політичну ініціативу. Очевидно, з цих позицій слід розглядати доповідну записку Л. Берії до Президії ЦК КПРС, присвячену становищу в західних областях УРСР. 26 травня 1953 року ЦК КПРС прийняв по ній спеціальну постанову, а 2–4 червня ЦК Компартії України провів у зв'язку з цим пленум.

У згаданій постанові ЦК КПРС вказав на “грубе викривлення ленінсько-сталінської національної політики” у західних областях УРСР. Насамперед мова йшла про русифікацію вищої школи і дискримінацію місцевих кадрів. Керівництво західними областями з боку ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР, відповідних обкомів партії визнано незадовільним. Першого секретаря ЦК Компартії України Л. Мельникова звинувачено у тому, що він не забезпечив належного керівництва, а тому знято з посади і відкликано в розпорядження ЦК КПРС (див. Додатки. Документ № 20).

Червневий пленум ЦК Компартії України увільнив від обов'язків першого секретаря і члена Бюро Л. Мельникова. На чолі республіканської партійної організації вперше став українець – О. Кириченко (якщо не брати до уваги короткочасного секретарювання у 20-ті роки Д. Мануїльського). У 1930 році О. Кириченко вступив до партії, а вже навесні 1938 року почав працювати в апараті ЦК КП(б)У. Саме тоді відбулося його знайомство з М. Хрущовим, який сприяв подальшому злетові молодого політика. Крім того, пленум затвердив членом Бюро ЦК

Компартії України О. Корнійчука, першого заступника голови Ради Міністрів УРСР.

У середині червня 1953 року за пропозицією Л. Берії проведено чергові кадрові перестановки. Начальниками обласних управлінь МВС УРСР затверджені: Вінницької області – полковник Г. Калашников, Ворошиловградської – полковник М. Мороз, Волинської – полковник М. Стебловський, Дніпропетровської – полковник І. Магльованний, Дрогобицької – полковник О. Хімченко, Житомирської – полковник А. Цвігун, Закарпатської – полковник С. Бойко, Запорізької – підполковник І. Власенко, Ізмаїльської – полковник І. Антонюк, Кам'янець-Подільської – полковник М. Руденко.

Начальниками управлінь МВС УРСР також призначено: Київської області – полковника М. Бондаренка, Кіровоградської – полковника С. Фришка, Львівської – полковника В. Шевченка, Миколаївської – підполковника А. Пастельняка, Одеської – полковника В. Гавриша, Полтавської – полковника П. Пугача, Ровенської – полковника Р. Сараєва, Сталінської – полковника В. Коломійця, Станіславської – полковника О. Костенка, Сумської – полковника К. Касаткіна, Тернопільської – полковника С. Хорсуна, Харківської – генерал-майора Д. Єсипенка, Херсонської – підполковника Г. Бурлаченка, Чернігівської – полковника В. Яроцького, Чернівецької – підполковника А. Дубініна.

Однак завершити свої задуми Л. Берія не встиг. 26 червня 1953 року становище у владній верхівці істотно змінилося: на засіданні Президії ЦК КПРС його заарештували. Ще через кілька днів – 29 червня Президія ЦК прийняла постанову “Про організацію слідства в справі про злочинні антипартійні і антидержавні дії Берія”. А 2–7 липня відбувся пленум ЦК КПРС, на якому колишнього всесильного міністра виключено з партії, звинувачено у численних гріхах і названо “заклятим ворогом народу”, “агентом міжнародного імперіалізму”.

Слідство було нетривалим. Суд визнав Л. Берію винним у зраді батьківщини. В офіційному повідомленні

зазначалося, що він організував антирадянську заколотницьку групу, до якої входили В. Меркулов, В. Деканозов, Б. Кобулов, С. Гоглідзе, П. Мешик, Л. Владзимирський. За висновком суду, група намагалася поставити Міністерство внутрішніх справ над партією і урядом, захопити владу, ліквідувати радянський робітничо-селянський лад. У грудні 1953 року Спеціальна судова присутність Верховного Суду СРСР ухвалила засудити Л. Берію та інших підсудних до вищої міри покарання – розстрілу.

Після цих бурхливих подій криза політичної еліти знову набрала завуальованих форм. Вона вступила у чергову стадію, на якій лідерами “колективного керівництва” стали Г. Маленков і М. Хрущов. Улітку–восени 1953 року відбулися інтенсивні перестановки в керівництві, покликані закріпити досягнутий баланс сил. Значні кадрові переміщення проведено в МВС СРСР, на чолі якого став С. Круглов. Вони торкнулися центрального апарату, республіканських міністерств, обласних управлінь. Серйозні зміни відбулися в апаратах Міністерства оборони, очолюваного М. Булганіним, Міністерства закордонних справ, керованого В. Молотовим, та ін.

Численні кадрові перестановки сталися в Україні. У серпні 1953 року другим секретарем ЦК Компартії України обрано М. Підгорного, який раніше виконував обов'язки першого секретаря Харківського обкому партії. Ряд переміщень здійснено в місцевих партійних комітетах, деякі – досить симптоматичні. Так, другим секретарем Львівського обкому партії став Б. Дудикевич, колишній член КПЗУ, хоча Комуністична партія Західної України на той час ще не була реабілітована. Змінилось керівництво Української республіканської ради професійних спілок: замість А. Клебанова головою УРПС обрано К. Москальця.

30 червня 1953 року Секретаріат ЦК КПРС прийняв пропозицію міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова про призначення міністром внутрішніх справ УРСР Т. Строкача, а 2 липня Президія ЦК КПРС затвердила

вказане рішення. Протягом наступних місяців першим заступником міністра внутрішніх справ УРСР призначено полковника М. Слоня, заступником міністра – генерал-майора Р. Будовича. За досить короткий час змінено значну частину працівників центрального апарату і начальників обласних управлінь МВС УРСР.

Так, на чолі обласних управлінь стали: у Вінницькій області – С. Стехов, Дніпропетровській – М. Єрмолов, Дрогобицькій – О. Гриценко, Житомирській – В. Голик, Запорізькій – О. Мартинов, Миколаївській – І. Сидоров, Одеській – П. Тихонов, Полтавській – І. Алексеев, Ровенській – П. Арнаутенко, Сумській – О. Хорошун, Харківській – М. Решетов, Херсонській – А. Логвиненко (всі – у званні полковника).

Лише в одному випадку – при зміщенні начальника управління МВС Сумської області К. Касаткіна – вжито формулювання: “звільнити з роботи як такого, що не справився з покладеними на нього обов’язками”. Якщо припустити, що в інших областях зміна керівництва мала профілактичний характер, не викликає сумніву головний мотив усіх тодішніх кадрових переміщень у системі МВС УРСР: посилити контроль ЦК Компартії України та місцевих партійних комітетів над органами внутрішніх справ.

Виступ проти А. Берії тимчасово консолідував правлячу верхівку, почалися обережні спроби коригування політичного курсу. Вони торкнулися практики роботи партійних і державних структур, економічних і соціальних питань, зовнішньої політики і т. д. Проте кожний наступний крок викликав усе гостріші дискусії, щораз більші розходження в “колективному керівництві”. На даному етапі суперечності в політичній еліті наростали, але ще не дійшли до відкритого конфлікту.

Позиції партійного апарату в системі влади поступово зміцнювались, чому сприяло усунення “луб’янського маршала” і встановлення жорсткого контролю ЦК КПРС над Міністерством внутрішніх справ. У вересні 1953 року першим секретарем ЦК КПРС обрано М. Хрущова, який

енергійно добивався відновлення верховенства партії і особистого лідерства у правлячій верхівці. Він доклав чимало зусиль для того, щоб послабити вплив Г. Маленкова, зокрема сприяв перегляду “ленінградської справи”. Розслідування показало, що Г. Маленков був безпосередньо причетний до цієї розправи.

За короткий час М. Хрущов повністю підпорядкував собі апарат ЦК КПРС. У листопаді 1954 року він провів через Секретаріат ЦК рішення про створення загального відділу ЦК КПРС, до якого перейшли функції канцелярії Президії ЦК, що раніше знаходилась у віданні Г. Маленкова. Щоб остаточно позбутися головного конкурента, М. Хрущов розгорнув критику практичної діяльності Г. Маленкова, поклавши на Раду Міністрів СРСР відповідальність за відставання сільського господарства та окремих галузей промисловості.

Для дискредитації голови уряду використано “план Маленкова”, що передбачав форсування темпів розвитку промисловості групи “Б”, хоча, очевидно, авторство плану належало всій Президії ЦК КПРС. 24 січня 1955 року в газеті “Правда” опубліковано статтю Д. Шепілова “Генеральна лінія партії і вульгаризатори марксизму”, в якій піддано критиці кількох економістів за “фальшивий виверт” – можливість випереджувальних темпів розвитку легкої промисловості та сільського господарства.

Наступного дня розпочався пленум ЦК КПРС, на якому план Г. Маленкова названо “відрижкою правого ухилу”, “капітулянтською політикою Бухаріна і Рикова”. З критикою голови уряду виступили М. Хрущов, В. Молотов, А. Каганович, інші учасники пленуму. В лютому 1955 року на сесії Верховної Ради СРСР Г. Маленков був знятий з посади голови Ради Міністрів СРСР, котру зайняв маршал М. Булганін. Колишнього голову уряду призначено міністром електростанцій, а також заступником голови Ради Міністрів СРСР.

Тоді ж М. Хрущов ужив низку заходів, щоб послабити позиції інших “старих гвардійців” – В. Молотова і А. Кагановича. Створено комісію ЦК КПРС, яка розгля-

нула “югославську проблему” і визнала ФНРЮ соціалістичною державою, в якій немає “військово-фашистської диктатури”. В. Молотова гостро критиковано за ортодоксальний підхід у югославському питанні і згодом знято з посади міністра закордонних справ. Іншого потенційного конкурента – Л. Кагановича змушено залишити посаду першого заступника голови Ради Міністрів СРСР і призначено головою Державного комітету з питань праці і зарплати, а пізніше – міністром промисловості будівельних матеріалів.

Отже, протягом 1954–1955 рр. центр ваги в системі влади перемістився з державного апарату в партійний. Паралельно розвивався процес трансформації політичної еліти, зміни статусу лідерів. За кілька років позиції основних конкурентів М. Хрущова значно послабшали, а їх можливості впливати на визначення стратегії розвитку – помітно звузились. На нашу думку, стан правлячої верхівки, що склався у 1955 році й утримувався до 1958 року, можна визначити як нестабільне домінування М. Хрущова.

Не менш важливі зміни відбувалися в Україні. В партійному і державному апаратах, в управлінні господарським і культурним життям зростала участь національних кадрів. Звичайно, даний процес пояснювався перш за все зрушеннями, які намітились у “великій політиці”. Можливо, цьому сприяла особиста підтримка М. Хрущова, тісно пов’язаного з Україною. Так чи інакше, значення національного елемента в політичному керівництві республіки помітно посилювалося.

Ця тенденція чітко виявилась після того, як посади першого і другого секретарів ЦК Компартії України зайняли О. Кириченко і М. Підгорний. Нову орієнтацію закріпив XVIII з’їзд Компартії України, який пройшов у березні 1954 року. Склад керівних партійних органів, обраних з’їздом, значно оновився: членів ЦК – на 29,7 %, кандидатів у члени ЦК – на 49,2 %, членів Ревізійної комісії – на 61,5 %. Кандидатами в члени ЦК Компартії України вперше стали П. Шелест і В. Щербицький (остан-

ній раніше обирався членом Центральної ревізійної комісії КП(б)У).

Всупереч практиці, що склалася за часів сталінщини, 26 березня 1954 року пленум ЦК Компартії України обрав до складу Президії ЦК майже самих українців (членами – О. Кириченка, М. Гречуху, Н. Кальченка, О. Корнійчука, Д. Коротченка, І. Назаренка, М. Підгорного, І. Сеніна; кандидатами у члени – Г. Гришка, І. Конєва, Б. Чуйкова). До складу Секретаріату ЦК увійшли тільки українці: О. Кириченко, М. Підгорний, М. Бубновський, І. Назаренко (двома місяцями пізніше – О. Іващенко).

Б. Кравченко слушно писав, що XVIII з'їзд Компартії України засвідчив появу нової української політичної еліти. Першої такої еліти, що володіла значною більшістю ключових посад у республіці. Правляча верхівка в Україні, з одного боку, демонструвала центрові цілковитий послух, а з другого – обережно домагалась більших прав і компетенцій в управлінні республікою. Поєднання цих суперечливих тенденцій – централістської та автономістської – стало визначати характер діяльності політичної еліти і спрямування політичних процесів в Україні.

Зрозуміло, що “стара гвардія” виявляла невдоволення втратою позицій. Особисті образи, уражені амбіції доповнювалися принциповими розходженнями в політичних питаннях. Значні дискусії викликало обговорення міжнародних проблем, насамперед відносин з Югославією, аграрної політики, зокрема програми освоєння цілини, тощо. Проте справжній розкол у верхівці спричинив курс на викриття “культу особи”, на розвінчування Сталіна.

До певного часу критика “культу” мала безособовий характер, не торкалася “вождя народів”. Спроби відновлення законності, перегляд сфальсифікованих справ, реабілітація жертв терору створювали нову моральну атмосферу. Свідчення про численні “відступи від ленінських норм” у партійному, державному житті, у політичній практиці сприяли формуванню більш тверезого погляду на соціалізм. Назрівало питання про роль у цих

подіях Сталіна, про міру його відповідальності за все, що сталося.

У лютому 1956 року на XX з'їзді КПРС вперше прозвучала безпосередня критика на адресу вождя. Щоправда, у звітній доповіді М. Хрущова питання про "культ особи" ставилося досить абстрактно, виключно теоретично. Але ще 13 лютого 1956 року Президія ЦК КПРС, а за нею – пленум ЦК прийняли пропозицію про проведення закритого засідання і виступ на ньому М. Хрущова з доповіддю "Про культ особи і його наслідки".

Проект цієї доповіді готували похапцем, можливо, навіть у ході з'їзду. В роботі над текстом брали участь секретарі ЦК КПРС П. Поспелов і Д. Шепілов. У доповіді, виголошеній М. Хрущовим на закритому засіданні, давалась різка критика злочинів Сталіна. Однак ця критика була недостатньо глибокою, оскільки не торкалася системних засад, фундаментальних причин режиму особистої влади.

Джерела "культу" М. Хрущов вбачав у ворожому капіталістичному оточенні, гострій класовій боротьбі, головне ж – у негативних рисах характеру самого Сталіна. Проте навіть така критика багатьох комуністів буквально шокувала. За спогадами сучасників, кілька делегатів утратили свідомість, їх тихо винесли із залу. Викриття злочинів сталінщини справило значний вплив на політичні процеси, психологічні настрої в країні, розтопивши лід страху і довголітнього мовчання, розкривши правду про методи соціалістичного будівництва в СРСР.

Розгортання гласної і персоніфікованої критики "культу особи" викликало зростаюче занепокоєння частини політичного керівництва. Стало очевидним, що причини численних "відхилень" і "деформацій" не можна пояснити лише підступною діяльністю кількох "мерзенних ворогів" на зразок М. Єжова, Л. Берії чи В. Абакумова. Критика Сталіна неминуче кидала тінь на його

найближче оточення, тодішню правлячу верхівку, а в кінцевому підсумку – на систему в цілому.

Чергове загострення кризи політичної еліти зумовлювалося ще принаймні двома факторами. Процес лібералізації радянського суспільства спричинив масові заворушення в сателітних країнах. Широкі кола громадян у державах так званої народної демократії демонстрували неприйняття сталінської моделі “земного раю”. Восени 1956 року наростаюча непоко́ра вилилась у народне повстання в Угорщині, спрямоване проти тоталітаризму і придушене радянськими танками.

Врешті, останнім поштовхом до різкого розмежування в правлячій верхівці стала реформа управління промисловістю і будівництвом. Така перебудова пояснювалась не тільки господарською доцільністю, але й політичними мотивами. Продовжуючи зусилля щодо зміцнення партійного сектора влади, М. Хрущов прагнув завдати удару по державній бюрократії. На початку 1957 року пленум ЦК КПРС ухвалив рішення про децентралізацію управління промисловістю, скорочення більшості союзних міністерств, а сесія Верховної Ради СРСР прийняла відповідний закон.

Події, що відбулися влітку 1957 року, стали заключною частиною в боротьбі за владу спадкоємців Сталіна. На засіданні Президії ЦК КПРС, терміново скликаному 18 червня, Г. Маленков, В. Молотов і Л. Каганович піддали різкій критиці М. Хрущова. Вони намагалися негайно змістити його з посади першого секретаря, однак зустріли опір з боку А. Мікояна і самого М. Хрущова, а також кандидатів у члени Президії ЦК – Л. Брежнєва, Г. Жукова та ін. Перша спроба партійного перевороту завершилася невдало.

Наступного дня, коли зібрався повний склад Президії ЦК КПРС, виступили ті ж Г. Маленков, В. Молотов, Л. Каганович, до яких приєднався Д. Шепілов. Першого секретаря звинувачували у порушеннях принципу колективності керівництва, прорахунках у сільському господарстві, промисловості, “небезпечних зигзагах” у зовніш-

ній політиці тощо. Крім того, групу Г. Маленкова підтримали М. Булганін, К. Ворошилов, М. Первухін, М. Сабуров. На бік М. Хрущова стали А. Мікоян, О. Кириченко, М. Сулов.

Однак друге, а потім третє засідання не дали конкретних результатів. У цьому протиборстві важливу роль відіграли “силові” відомства – армія і КДБ, які в особі Г. Жукова та І. Серова однозначно виступили проти опозиціонерів. Не менш важливе значення для М. Хрущова мала підтримка партійного апарату, який наполягав на скликанні пленуму ЦК КПРС. Цей форум, що пройшов 22–29 червня, засудив “фракційну діяльність антипартійної групи Маленкова, Кагановича, Молотова і Шепілова, що примкнув до них”. Усіх чотирьох виведено зі складу Президії ЦК і складу ЦК КПРС.

Оскільки М. Булганін, М. Первухін і М. Сабуров визнали свої помилки, засудили діяльність “антипартійної групи”, на них накладено менш суворі стягнення, щодо К. Ворошилова вирішено обмежитись обговоренням. М. Булганін залишився головою Ради Міністрів СРСР, К. Ворошилов – головою Президії Верховної Ради СРСР. Проте зрозуміло, що після згаданих подій вони потрапили в цілковиту залежність від М. Хрущова. На пленумі обрано нову Президію ЦК КПРС, що налічувала 15 членів і 9 кандидатів, які своїм новим становищем завдячували першому секретареві.

Восени 1957 року М. Хрущов усунув від активної політичної діяльності Г. Жукова, можливо, вбачаючи в ньому потенційного противника. Маршала звинуватили в згортанні роботи політorganів, військових рад, звільнили від обов'язків міністра оборони, вивели зі складу керівних партійних органів. На початку 1958 року М. Хрущов змістив з посади голови Ради Міністрів СРСР М. Булганіна, ставши на чолі союзного уряду і поєднавши ключові позиції в партійному і державному апаратах.

Таким чином, персональна боротьба за переділ влади завершилась. Період кризи і гострого протистояння змінився стабілізацією політичної еліти. Протягом 1958–

1964 рр. у правлячій верхівці зберігалось стійке домінування М. Хрущова. Проте було б перебільшенням назвати нового лідера “самодержцем на сталінський лад”, швидше за все він залишався лише “кандидатом у Сталіни”. Значне посилення автократичних тенденцій, яке почалося в даний період, не призвело до встановлення чергової диктатури.

Підтримавши М. Хрущова в критичний період, українська політична верхівка зміцнила власні позиції. Перший секретар ЦК Компартії України О. Кириченко, обраний у липні 1953 року кандидатом у члени, а в лютому 1956 року – членом Президії ЦК КПРС, відіграв активну роль у червневих подіях. Не дивно, що в грудні 1957 року він пішов на підвищення, ставши секретарем ЦК КПРС. У 1957–1958 рр. кандидатами в члени Президії ЦК КПРС обрано голову Президії Верховної Ради УРСР Д. Коротченка і нового першого секретаря ЦК Компартії України М. Підгорного.

Процес лібералізації радянського суспільства, вдало названий “відлигою”, створював ґрунт для утвердження національних еліт. Деяке згортання централізму, здійснюване М. Хрущовим, призводило до поступового розширення сфери політичної активності. Зрозуміло, що ключовим суб’єктом політичної діяльності залишалася Президія ЦК КПРС, що спиралась на апарат ЦК партії, розгалужену мережу номенклатури. Разом з тим можливості керівних партійних і державних органів союзних республік помітно зросли, посилюючи автономістські домагання, особисті амбіції місцевих лідерів.

У другій половині 50-х років зберігалась тенденція до “коренізації” партійного апарату. У 1956–1957 рр. членами Президії ЦК Компартії України обрано М. Гурєєва, А. Найденка, В. Щербицького, А. Гайового, кандидатами в члени – М. Бубновського, О. Іващенко, С. Червоненка (за даний період зі складу Президії вибули І. Назаренко та Г. Гришко). Восени 1959 року кандидатом у члени Президії ЦК став А. Скаба, замінивши С. Червоненка, увільненого від цих обов’язків у зв’язку з переходом на

іншу роботу. Секретарями ЦК залишалися тільки українці.

На початку 1960 року пленум ЦК Компартії України затвердив Президію ЦК у такому складі: члени – М. Підгорний (перший секретар ЦК), А. Гайовий, М. Гречуха, О. Іващенко, І. Казанець (другий секретар ЦК), Н. Кальченко, Д. Коротченко, І. Сенін, В. Щербицький; кандидати у члени – М. Бубновський, А. Скаба, В. Чуйков, П. Шелест. Згодом частка українців у цьому органі стала ще більшою: з його складу вийшли М. Гречуха і В. Чуйков, до нього увійшли М. Синиця, В. Клименко, П. Кошовий.

У 1961 році до складу Секретаріату ЦК Компартії України входили шість осіб: М. Підгорний, І. Казанець, М. Бубновський, О. Іващенко, А. Скаба, В. Щербицький. Навесні 1961 року замість В. Щербицького, призначеного головою Ради Міністрів УРСР, секретарем ЦК обрано А. Гайового. В 1962 році до Секретаріату ЦК увійшли П. Шелест, І. Грушецький, В. Комяхов. У липні 1963 року пленум ЦК Компартії України увільнив М. Підгорного від обов'язків першого секретаря, а І. Казанця – другого секретаря ЦК Компартії України. Ці посади зайняли відповідно П. Шелест і М. Соболев, секретарем ЦК обрано також О. Ляшка.

П. Шелест, що очолив республіканську партійну організацію, народився у 1908 році в с. Андріївка на Херсонщині. Він виріс у бідній селянській родині, наймитував. Працював робітником у Харкові, інженером, начальником цеху на Маріупольському заводі імені Ілліча, головним інженером Харківського заводу “Серп і молот”. У 1940 році обраний секретарем Харківського міськкому КП(б)У. Після війни очолював великі заводи в Ленінграді та Києві, а у 1954 році знову перейшов на партійну роботу: був другим секретарем Київського міськкому, пізніше – Київського обкому Компартії України. З лютого 1957 року – перший секретар Київського обкому партії.

Позиції української політичної еліти в керівних органах КПРС залишалися досить стабільними. Точніше,

її “норма представництва” в них не змінилась, відбулися лише деякі персональні перестановки. Навесні 1960 року, потрапивши в опалу, був звільнений від обов’язків секретаря ЦК і члена Президії ЦК КПРС О. Кириченко. Натомість з кандидатів у повні члени Президії ЦК КПРС переведено М. Підгорного, а у жовтні наступного року кандидатом у члени Президії ЦК КПРС затверджено В. Щербицького.

Влітку 1963 року М. Підгорний, який мав великий авторитет у М. Хрущова, стрімко “пішов угору”, ставши секретарем ЦК КПРС. Навпаки, кар’єра В. Щербицького, який чимось не догодив “першому”, драматично захиталася. Наприкінці 1963 року його увільнено з Президії ЦК КПРС, знято з посади голови Ради Міністрів УРСР і відправлено у Дніпропетровськ, звідки він починав сходження на апаратний олімп. Тоді ж, у грудні 1963 року, кандидатом у члени Президії ЦК КПРС обрано П. Шелеста.

Під кінець свого правління М. Хрущов провів ще одну масштабну перебудову. На його думку, нові форми господарського управління вимагали поділу партійних організацій на промислові і сільські. У вересні 1962 року він написав записку в Президію ЦК КПРС, в якій виклав програму наступної реорганізації. Згодом відбулися пленуми ЦК КПРС і ЦК Компартії України, на яких прийнято постанови про перебудову партійних органів за виробничою ознакою.

Метою цих змін, говорилося у постановах, було забезпечення справді оперативного і повсякденного партійного керівництва господарством. У межах областей утворились дві самостійні партійні організації, на чолі яких стояли відповідні обкоми Компартії України: з керівництва промисловістю і з керівництва сільським господарством. Замість райкомів партії створено 250 виробничих колгоспно-радгоспних управлінь, а також 78 промислово-виробничих парткомів, що керували парт-організаціями підприємств і будов, розміщених у сільській місцевості.

Крім того, в республіці діяли 92 міські комітети і 71 міський райком Компартії України, які очолювали партійні організації підприємств промисловості, транспорту, зв'язку і будівництва у містах. Потрібно зазначити, що згадану реорганізацію проведено у 19 областях УРСР, єдині партійні органи залишено в шести західних областях, а саме: Волинській, Івано-Франківській, Тернопільській, Закарпатській, Ровенській та Чернівецькій.

У ЦК Компартії України обрано Бюро з керівництва промисловим виробництвом і Бюро з керівництва сільськогосподарським виробництвом, а для координації їх діяльності – Президію. За тим самим принципом відбувалася перебудова профспілкових і комсомольських органів. У грудні 1962 року прийнято указ Президії Верховної Ради УРСР про утворення обласних (промислових) і обласних (сільських) Рад депутатів трудящих, а навесні наступного року – відповідний закон. Поділ профспілкових, комсомольських і радянських органів здійснено в тих же 19 областях УРСР.

Така перебудова викликала здивування навіть у палких прихильників М. Хрущова. Вона стала одним із найбільш разючих прикладів поспішного і недостатньо продуманого рішення. З другого боку, поділ партійних органів на промислові і сільські був виявом типового для радянської політичної системи процесу – переплетення партійних і державних структур, підміни партійними організаціями господарських органів, іншими словами, наочним проявом подвійної структури влади та існування симбіозу партії-держави.

Як бачимо, гостра криза правлячої верхівки, пов'язана з боротьбою за особисте лідерство та вибір суспільної перспективи, завершилась витісненням найбільш догматичних сил і лібералізацією політичного курсу. Проте реформаторська течія в партійно-державній номенклатурі, що сформувалась у період хрущовської “відлиги”, виявилась надзвичайно слабкою і згодом не змогла протистояти частковій ресталінізації радянського суспільства.

3. Наболілі проблеми

Аграрна політика в СРСР післясталінського періоду відзначалась протиборством двох тенденцій – прагматичної та ідеологічної. Перша відображала назрілу потребу в реформуванні цієї відсталої галузі господарства, друга – традиційну лінію соціалістичної і комуністичної перебудови аграрного сектора економіки згідно з офіційними ідеологічними догмами, нерідко всупереч здоровому глузду та елементарній господарській доцільності. Перша з названих тенденцій означала спробу хоча б часткового переходу від реквізиційних до паритетних стосунків з селом, а друга – дальше одержавлення сільського господарства, “підтягування” кооперативно-колгоспної форми власності до рівня “вищої”, “передової” – державної власності.

Перші заходи нового керівництва в сфері економіки стосувалися сільського господарства. Воно було пасинком соціалізму і з часів колективізації знаходилося в стані хронічного застою. Колгоспи і радгоспи працювали, як правило, малоефективно і досягли довоєнних показників пізніше, ніж підприємства промисловості. Численні обмеження стримували розвиток особистих підсобних господарств, хоча ті й давали вагому частку продукції аграрного сектора економіки. Кілька років не зростало зернове виробництво: заява Г. Маленкова, зроблена на XIX з’їзді КПРС, про те, що зернова проблема в СРСР повністю вирішена, не відповідала дійсності. По суті, критична ситуація склалася у тваринництві: в 1952 році в умовах браку кормів почались великий падіж і масовий забій тварин, тому, наприклад, поголів’я великої рогатої худоби скоротилося на 2,2 млн. голів.

У розвитку аграрної політики певне значення відіграли пленуми ЦК КПРС, які відбулися у 1953–1955 рр. Вжиті тоді заходи сприяли піднесенню сільського господарства і поліпшенню становища населення. Серед найважливіших кроків М. Хрущова – підвищення мате-

ріальної зацікавленості колгоспників, збільшення державних асигнувань на потреби села, покращення технічного і кадрового забезпечення господарств. Так, істотно зросли заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію: протягом 1953–1958 рр. на зерно – майже в 7 разів, на картоплю – майже у 8 разів, на продукти тваринництва – у 5,5 раза. Вже восени 1953 року з колгоспів списано всю заборгованість за обов'язкові поставки продуктів тваринництва у минулі роки. Вирішено не доводити до окремих районів і колгоспів завдань щодо поголів'я тих видів худоби і птиці, розведення яких у даних умовах економічно не вигідно. З метою кращого стимулювання дозволено видавати колгоспникам грошовий аванс – 25 % від засобів, що надходили від реалізації худоби і продуктів тваринництва.

На початку 1954 року пленум ЦК КПРС прийняв постанову про освоєння цілинних і перелогових земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу й частково Північного Кавказу. В цьому питанні не було однастайності: В. Молотов, наприклад, вважав за доцільніше вкласти кошти у піднесення сільського господарства центральної нечорноземної смуги та України. 22 лютого на цілину виїхала перша група української молоді – кілька десятків трактористів, комбайнерів, механіків МТС, робітників заводів і будов Київщини. Ця група прибула в Казахстан і працювала у Федоровському районі Кустанайської області. На початку березня до Казахстану прибули великі загони молоді з Харківщини, Дніпропетровщини, Хмельниччини та інших областей України. Робітничі колективи ряду колгоспів, утворених на цілинних землях, майже повністю склалися з переселенців-українців. Так було, наприклад, у радгоспах “Київський”, “Харківський” Кустанайської, “Київський”, “Херсонський” Акмолинської областей та ін. У 1956 році в господарствах Казахстану, Західного Сибіру та Північного Кавказу працювало понад 76 тис. українських юнаків і дівчат.

Цілинна програма дозволила розширити зернове виробництво, але надовго законсервувала екстенсивний

характер сільського господарства. Збір зерна мав вирости і внаслідок значного збільшення посівів кукурудзи, яке почалося в 1955 році. Нова кампанія здійснювалась майже повсюдно і часто без належного економічного обґрунтування. У 1953 році посіви кукурудзи займали в Україні близько 2,2 млн. га, у тому числі на зерно – 1,8 млн. га. За рішенням лютневого (1955 р.) пленуму ЦК Компартії України вже в 1955 році планувалося сіяти понад 5,2 млн. га цієї культури, зокрема 4,3 млн. га на зерно. У південних, лісостепових та поліських районах республіки істотно скоротилися посіви озимої пшениці, зменшилися площі під окремими кормовими культурами. У 1961 році колгоспи та радгоспи республіки “за порадою товарища М. Хрущова” виділили 3 млн. га кращих земель, що повинно було забезпечити перемогу в боротьбі за “велику кукурудзу”. Таким чином, за короткий час посіви “цариці полів” досягли в Україні понад 20 % усієї посівної площі. У цій кампанії яскраво проявилися суб’єктивізм хрущовського керівництва, а також вади самої командної економіки. Зернову проблему повністю розв’язати не вдалося: після неврожаю 1963 року зерно почали імпортувати зі США та Канади.

Протягом 50-х років відбувалось укрупнення колгоспів, отже, частково зменшився апарат управління. У грудні 1957 року, перебуваючи в Києві, М. Хрущов уперше висловив думку про реорганізацію машинно-тракторних станцій. Весною 1958 року вони були перетворені в ремонтно-технічні станції, а землю і техніку об’єднали в одних руках. Колгоспи купували машини, комбайни, трактори, на РТС поклали постачання техніки, запасних частин, добрив і т. ін. Почався розвиток міжколгоспної кооперації, насамперед у ділянці будівництва: у 1959 році організації міжколгоспбуду об’єднували 85,0 % колгоспів, виконуючи значний обсяг робіт. Загалом протягом 1955–1959 рр. валова продукція сільського господарства зростала в середньому на 7,6 % за рік, виробництво стало рентабельним. Проте піднесення, досягнуте внаслідок правильного ціноутворення,

стимулювання та інших заходів, виявилось нетривалим, нестабільним.

Після смерті Сталіна було знижено норми постачання з особистих підсобних господарств, внесено зміни в систему оподаткування колгоспників, зменшено грошовий податок у середньому в два рази з кожного колгоспного двора, повністю знято недоплату за минулі роки. У липні 1957 року прийнято постанову про відміну обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі колгоспниками, робітниками і службовцями. Однак, як тільки економіка села зміцніла, коли намітилося зростання урожайності зернових, поголів'я худоби, – почалися дальші обмеження особистих господарств колгоспників. У 1955 році вдвоє зменшено розміри присадибного господарства, хоча воно давало немало частку державних заготівель сільськогосподарської продукції. В 1959 році встановлено грошовий податок з громадян, які тримали худобу в містах, а влітку 1959 року прийнято указ Президії Верховної Ради УРСР про заборону утримання худоби в містах і робітничих селищах.

Очевидно, що протягом 1953–1958 рр. в аграрній політиці в СРСР домінувала прагматична тенденція. Проте ідеологічні упередження, традиційні догматичні підходи, які глибоко вкорінилися в управлінському апараті, знову набирали силу. Наприкінці 50-х років проголошено, що соціалізм у Радянському Союзі переміг повністю й остаточно, що країна стала на шлях розгорнутого будівництва комунізму. У 1959–1964 рр. в керівництві сільським господарством запанувала консервативна – ідеологічна тенденція, що знайшло найбільш повний і яскравий вияв у питаннях розвитку особистих підсобних господарств (у цій сфері ідеологічні підходи почали переважати уже в середині 50-х років, та й не випадково: проблема форм власності завжди розглядалася комуністами як визначальна). Дослідники зауважили, що новий поворот в аграрній політиці М. Хрущова позначився не лише на змісті, але й на стилі, тоні його

промов, доповідей, записок, відображаючи посилення ортодоксальних настроїв у правлячій верхівці.

Ще в 1956 році М. Хрущов запропонував, щоб селяни продавали своїх корів колгоспам, а молоко одержували на трудовні, вважаючи, що особисті підсобні господарства втрачатимуть своє значення і що незабаром їх не стане. У 1957 році ЦК Компартії України поставив перед партійними, радянськими, сільськогосподарськими органами завдання: забезпечити різке збільшення поголів'я корів на 100 гектарів земельних угідь. Виступаючи на пленумі ЦК Компартії України, М. Хрущов знову порушив питання про добровільний продаж колгоспниками корів господарствам, у яких підтримувались належні умови для утримання худоби. Однак на практиці кампанія здійснювалася за більш звичними і краще знайомими керівництву принципами – примусу й адміністрування, викликавши невдоволення селян і не давши очікуваних результатів.

Особливо енергійно цю кампанію здійснювали на Запоріжжі, хоча об'єктивних умов для подібної активності там не було. У 1957 році в області налічувалося 7 корів на 100 гектарів угідь, тоді як ЦК Компартії України вимагав у найближчих три-чотири роки збільшити даний показник удвоє. Під тиском адміністрації в колгоспі "Прапор комунізму" Мелітопольського району протягом трьох днів було закуплено у колгоспників 150 корів, у колгоспі "Перемога" Приморського району – 115 корів і т. п. Проте згодом з'ясувалося, що в багатьох випадках корів у селян просто забрали, грошей чи обіцяного молока не давали, худобу утримували надзвичайно погано, що викликало обурення людей і хвилю скарг на адресу ЦК КПРС та ЦК Компартії України.

Уже на початку 1958 року ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР прийняли постанову "Про помилки, допущені в окремих колгоспах Запорізької області при закупівлі корів у колгоспників". У цьому документі зазначалося, що деякі правління і голови колгоспів Мелітопольського, Приморського, Полозького районів під

виглядом закупівлі примушували колгоспників усупільнювати корів, які належали їм особисто, порушували принцип добровільності, чинили тиск на людей тощо. Такі ж факти виявлено в Осипенківському, Андріївському, Приазовському, Велико-Токмацькому та інших районах області. Однак варто зазначити, що справа не зводилась до “окремих прорахунків”, допущених “деякими керівниками”: за цими найбільш яскравими прикладами адміністрування простежувалася загальна політична орієнтація, традиційна управлінська практика.

Після прийняття названої постанови почався зворотний процес: колгоспники забирали корів, “добровільно” проданих господарствам. Станом на 17 лютого 1958 року в колгоспі “Перемога” Приморського району селяни забрали 111 зі 115 проданих корів, у колгоспі імені Димитрова того ж району – 64 з 83, усього ж по району – 319 із 393 корів. Але навіть тоді, коли став очевидним провал розпочатої кампанії, загальний політичний курс – на обмеження, а в перспективі ліквідацію особистих підсобних господарств – вважався цілком правильним і незаперечним. Виступаючи на пленумі Запорізького обкому Компартії України, голова Ради Міністрів УРСР Н. Кальченко говорив про закупівлю корів у колгоспників як про “комуністичні паростки”, “частковий перехід до комунізму”.

Заходи партії-держави щодо обмеження індивідуальних підсобних господарств призвели до помітного зменшення поголів'я худоби, що знаходилося в особистому користуванні колгоспників. Інакше кажучи, вже вкотре економічна доцільність і розрахунок були знехтувані на догоду ідеологічним догмам. У травні 1963 року Президія Верховної Ради УРСР прийняла укази “Про норми утримання худоби в особистій власності громадян, які не є членами колгоспів” та “Про грошовий податок з громадян-власників худоби, які не займаються суспільно корисною працею, та з громадян, що утримують худобу з метою особистого збагачення”. За 1954–1964 рр. поголів'я великої рогатої худоби в підсобних господарствах

колгоспників в Україні скоротилося на 14,4 %, в тому числі корів – на 9,0 %, поголів'я свиней – на 20,0 %, а овець і кіз – на 53,3 %. На колгоспних ринках зменшився продаж продукції тваринництва, підвищилися ціни.

Доба реформ – це й десятиліття урочистих обіцянок, більшість з яких залишилась невиконаною. Людина вольова й енергійна, М. Хрущов здійснював постійні кадрові перестановки, численні перебудови і реорганізації, намагаючись досягнути негайного результату. Лідер сміливий і рішучий, він брався за вирішення багатьох складних завдань, але при цьому часто діяв непродумано, надто імпульсивно, не зважаючи на реальні можливості. Фраза про те, що “ми за два-три роки вирішимо проблему”, стала рефреном майже кожної його доповіді чи промови. На початку 1956 року XX з'їзд КПРС констатував, що в СРСР склалися всі необхідні умови, щоб у найкоротший термін вирішити основне економічне завдання – наздогнати й перегнати найбільш розвинуті капіталістичні країни з виробництва продукції на душу населення.

Навесні 1957 року М. Хрущов висунув програму “у найближчі роки” наздогнати США з виробництва м'яса, масла і молока на душу населення, а в січні наступного республіканська нарада передовиків сільського господарства оптимістично заявила, що “є всі можливості вже в 1958 році випередити Америку по виробництву молока і масла на душу населення”. У своїй доповіді на XX з'їзді Компартії України перший секретар ЦК М. Підгорний поставив питання про те, щоб завдання семирічки (1959–1965 рр.) в галузі сільського господарства виконати за п'ять років, а в окремих господарствах і районах – за ще коротші строки. Навіть тоді, коли відбувся серйозний спад виробництва, М. Хрущов запевняв: якщо добре попрацювати, Україна може наздогнати Америку по виробництву м'яса на душу населення за три, максимум – чотири роки.

Улітку 1962 року в усіх союзних, республіканських та обласних газетах з'явилось Звернення ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР до

трудящих країни. В ньому вказувалося, що труднощі в сільському господарстві спричинили складну ситуацію з продуктами. Щоб виправити становище, поліпшити постачання населення, необхідно здійснити ряд заходів. У документі, зокрема, говорилося: якщо колгоспи зуміють одержати за рік свиню у 100 кілограмів на гектар орної землі, продовольчі проблеми будуть розв'язані. Відомий український публіцист, кіносценарист С. Колесник згадував: “І раптом через п'ятнадцять днів з'являється Звернення цих же високих інстанцій до трудящих, і в ньому повідомляється, що така середньостатистична свиня на кожен гектар ріллі вже є. Де? У Гребінківському районі на Київщині. Дзвінок від редактора Педанюка – негайно до редакції. Зрозуміло, що мене терміново виряджують у Гребінки, щоб поширити на сторінках газети досвід чудо-свинарів”. Та коли кореспондент “Радянської України” разом зі своїм колегою поїздив по району, зробив економічні розрахунки, результати виявились далеко не рекордними. “З'ясувалося: якщо здати все свинопоголів'я Гребінківського району, враховуючи навіть найменші поросятка, навіть тоді цифра не дотягнеться до рекордної”.

«Повернувшись до Києва, – продовжував С. Колесник, – я відзвітував про відрядження редакторів газети. Той одразу ж подзвонив Підгорному, першому секретареві ЦК Компартії України, і розповів про “гребінківську свиню”. “Негайно напишіть доповідну на моє ім'я”, – було розпорядження. Дуже не хотілося komponувати ту доповідну, бо руки свербіли опублікувати критичну статтю. Та редактор переконав: “Пиши! А інакше полетять наші голови!” Я написав чималеньку доповідну, в якій прозвучало з різко негативним акцентом ім'я П.Ю. Шелеста, тоді першого секретаря Київського обкому партії. Саме він примусив Гребінківський райком “організувати” свиню. Невдовзі Педанюк розповів, що питання слухалося в ЦК, і Шелесту дісталось». Однак правдиве слово нагорі не сподобалось. Через два роки за критичну статтю “Верблюди і капуста”, де йшлося про таке ж фіктивне “виконання” програми малого зрошення, С. Ко-

лесника покарали. Президія ЦК Компартії України винесла авторові статті сувору догану із занесенням в особову справу, звільнивши його з роботи і заборонивши працювати в пресі.

Після 1958 року темпи розвитку сільського господарства значно знизилися, становлячи в середньому 2 % на рік, виробництво продуктів тваринництва майже не зростало. У 1960 році валовий збір зерна в Україні становив 1,33 млрд. пудів замість 2 млрд., що намічалось одержати; продано хліба державі 358,5 млн. пудів, тоді як у минулі роки республіка продавала його понад 500–600 млн. пудів. Цей урожай ледь перевищував валовий збір 1950 року, але не досягав навіть довоєнного рівня. Не було виконано план виробництва і закупівель м'яса, молока, яєць, цукрових буряків і картоплі. Тому на січневому (1961 р.) пленумі ЦК КПРС М. Хрущов різко критикував керівників республіки. Зокрема, він згадав колишнього першого секретаря ЦК Компартії України О. Кириченка і тодішнього голову Ради Міністрів УРСР Н. Кальченка, назвавши їх "горе-керівниками". Такі події погіршили стосунки між М. Хрущовим і деякими лідерами в Україні. У наступному році республіка зібрала рекордний урожай зернових, що перевищив 2 млрд. пудів. Однак у 1963 році відбувся новий спад, який болісно вдарив не тільки по зерновому господарству, а й по тваринництву. Неврожай 1963 року досить відчутно позначився на постачанні населення, а в кінцевому підсумку – на соціально-політичній атмосфері в країні.

Варто зазначити, що на той час виробництво основних продуктів землеробства стало рентабельним, особливо соняшника і зернових культур. Серед його товарних галузей найменшу рентабельність мало овочівництво. В кінці 50-х років було прийнято рішення скасувати заходи, які стимулювали виробництво і продаж цукрових буряків. Це завдало значної шкоди колгоспам: валові збори, урожайність і заготівлі цінної технічної культури почали скорочуватись. Щоб виправити становище, в кінці 1963 року закупівельні ціни на цукрові буряки

підвищено на 18 %, а на початку 1964 року відновлено до певної міри матеріальні стимули, які застосовувалися раніше.

Проте найгірша ситуація склалася в тваринництві, де виробництво зростало дуже повільно і де рік у рік не виконувалися державні плани. На відміну від землеробства, тваринництво залишалося збитковим, незважаючи навіть на деякі пільги. Так, у 1962 році підвищено закупівельні ціни на худобу і птицю, відмінено сезонні ціни на молоко та яйця, змінено податки з прибутків від тваринництва. Але відчутного поліпшення не відбулося, насамперед через значне відставання з виробництвом кормів. Отже, на рубежі 1963 і 1964 рр. об'єктивні обставини примусили керівництво посилити матеріальне стимулювання виробництва, прагматичні аспекти аграрної політики. А вже після повалення М. Хрущова, за логікою політичної боротьби та з міркувань економічної доцільності, ліквідовано крайні прояви ідеологічного фетишизму в сільському господарстві.

В. Черчіллю належать слова: Сталін “прийняв Росію з сохою, а залишив оснащеною ядерною зброєю”. За нетривалий час СРСР перетворився з відсталої аграрної країни в індустріалізовану державу. Високими темпами зростало промислове виробництво, особливо в галузях групи “А”. На кінець 30-х років Радянський Союз вийшов на третє місце в світі за обсягом національного доходу. Зрозуміло, не все робилося з примусу: не можна заперечувати щирий запал, ентузіазм людей того покоління, їхню готовність до самопожертви. Однак не варто забувати, що тоталітаризм відверто паразитував на кращих почуттях і настроях трудящих. Зміцнення індустріальної та військової могутності держави оплачувалось дорогим коштом – низьким рівнем життя людей, занедбаною соціальною сферою суспільства.

У серпні 1953 року на сесії Верховної Ради СРСР уперше поставлено питання про необхідність вирівнювання темпів розвитку промисловості групи “А” і групи “Б”. У промові Г. Маленкова зазначалося, що за період

1940–1953 рр. виробництво засобів виробництва збільшилося у три з лишком рази, а виробництво предметів споживання – лише на 72,0 %. Тож в умовах, коли створено міцний індустріальний фундамент, потрібно організувати “круте піднесення виробництва предметів народного споживання”, “всемірно форсувати” розвиток легкої й харчової промисловості, сільського господарства. У цій промові Г. Маленков поставив завдання “у найближчі два–три роки добитися створення в нашій країні достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості”.

Незабаром у магазинах з’явилося більше продуктів, почалися закупки деяких товарів за кордоном і т. ін. Порівняно з 1940 роком випуск товарів народного споживання в Українській РСР становив у 1950 році 175,8 %, в 1955 році – 481,0 %. Проте тенденція до зростання темпів розвитку групи “Б” виявилась нестійкою, а “план Маленкова” використано для дискредитації та усунення від влади самого Г. Маленкова. Традиційний політичний курс, сформований у сталінський період, взяв гору над обережними реформаторськими спробами. Частка виробництва засобів виробництва (група “А”), що в 1940 році становила в загальному обсязі продукції промисловості УРСР 62,0 %, у 1960 році досягала 71,4 %, а в 1970 році – 71,0 %.

Навесні 1956 року прийнято низку документів, спрямованих на поліпшення умов праці і підвищення рівня життя людей. У березні на дві години скорочено тривалість робочого дня у передвихідні й передсвяткові дні, збільшено тривалість відпусток по вагітності і пологах (із 77 до 112 календарних днів), у квітні – відмінено судову відповідальність працівників за самовільне залишення підприємств і установ та прогул без поважних причин, а в травні – встановлено шестигодинний робочий день для підлітків від 16 до 18 років. Відмінено плату за навчання у старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладах.

У липні прийнято закон про державні пенсії, за яким значно збільшено розміри нижчих розрядів і знижено розміри високих пенсій: мінімальний розмір пенсії за старістю – 300 крб., максимальний – 1200 крб. У вересні вийшла постанова про підвищення зарплати низькооплачуваним робітникам і службовцям, у середньому на 33 % у всій групі. Заробітна плата встановлювалась не менше 300 крб. на місяць у містах і робітничих селищах та не менше 270 крб. на місяць у сільській місцевості. Підвищено неоподатковуваний мінімум зарплати робітників і службовців (з 260 до 370 крб.).

Скорочення робочого дня, передбачене рішенням XX з'їзду КПРС, тривало у наступний період. Протягом 1956–1960 рр. у більшості галузей промисловості України здійснено перехід з восьмигодинного на семигодинний робочий день, а на підземних та інших роботах зі шкідливими умовами праці – на шестигодинний. Внаслідок цього робочий тиждень у робітників і службовців республіки зменшився з 48 до 41 години, а в робітників, зайнятих на підземних роботах, – з 48 до 36 годин. Середня тривалість робочого тижня для дорослих робітників в економіці УРСР становила 39,1 години, у промисловості – 39,5 години. Відповідно до постанови ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС, прийнятої у вересні 1959 року, підприємства, організації та установи України почали перехід на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями при восьмигодинному робочому дні.

Відомо, наскільки тяжким і злиденним було становище селянства. Ще від часів колективізації склалася практика, коли основна частина доходів, що мала розподілятися за трудовими, видавалась колгоспникам після закінчення господарського року. Це не тільки позначалося на рівні їх життя, подібна практика не створювала стимулів для підвищення продуктивності праці. У середині 50-х років окремі колгоспи почали переходити до іншої системи розподілу доходів: щомісячного авансування працівників громадських господарств.

Частина колгоспів запровадила гарантовану оплату трудодня, інша – гарантовану оплату грошима (без нарахування трудоднів).

У директивах XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР колгоспам рекомендувалось широко застосовувати щомісячне авансування колгоспників як важливий стимул підвищення продуктивності праці. Того ж 1956 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову "Про щомісячне авансування колгоспників і додаткову оплату праці в колгоспах", згідно з якою господарства за рішенням загальних зборів могли видавати членам артїлі щомісячно протягом року авансом на трудодні не менш як 25 % грошових доходів, фактично одержаних з усіх галузей громадського господарства, і 50 % грошових засобів, що надходили у вигляді авансів з контрактації, закупівель та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції.

У зв'язку з цим Держбанку СРСР доручено на вимогу колгоспів зараховувати такі засоби на особливий поточний рахунок, гроші з якого правління колгоспів могли витратити тільки на виплату колгоспникам авансів і для розподілу за трудоднями. З 1956 року колгоспи, на їх прохання, одержували грошові аванси, що становили 50 % вартості зерна, соняшнику, картоплі, овочів та м'яса, які належало здати державі як обов'язкові поставки. З того ж 1956 року в колгоспах збільшилась кількість різних форм додаткової оплати праці, а протягом 1961–1962 рр. у більшості областей республіки розроблено особливі варіанти заохочувальної оплати праці колгоспників, що враховували специфіку відповідних регіонів.

Як правило, перехід на нову систему оплати здійснювався поступово, поетапно, що видно на прикладі колгоспу імені Суворова Тульчинського району Вінницької області. В 1956 році тут введено щомісячне авансування грїшми по 5 крб., у 1957 році – по 6 крб., у 1958 році – по 7 крб. на трудодень. У 1958 році колгосп перейшов на гарантовану оплату трудодня грїшми і натурою, а з

початку 1959 року – на грошову оплату без нарахування трудоднів. У 1964 році гарантовану оплату в Україні застосовували майже 2,2 тис. колгоспів, або більш як 20 % їх загальної кількості. В другій половині 60-х років у колгоспах почали запроваджувати гарантовану оплату праці, причому в деяких областях – досить швидко.

Поряд з тим вживалися інші заходи, спрямовані на удосконалення системи оплати праці в колгоспах. У червні 1963 року ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР своєю постановою дозволили Міністерству виробництва і заготівель сільськогосподарських продуктів УРСР запровадити, як експеримент, у колгоспах Каховського виробничого управління Херсонської області, Тульчинського управління Вінницької області та Ковельського управління Волинської області оплату праці механізаторів залежно від кількості виробленої продукції, що забезпечувало більш ефективне матеріальне стимулювання і разом з тим – дещо стабільніше соціальне становище сільських трудівників.

Але втілення згаданих заходів викликало чимало застережень. Перевірки, проведені органами контролю, показали: в багатьох колгоспах Вінницької, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Ровенської, Харківської та інших областей взагалі не було створено грошових фондів для щомісячного авансування колгоспників. В інших господарствах засоби зі спеціальних рахунків на оплату праці колгоспників часто використовувались не за призначенням: ці кошти йшли на оплату сільгосподатку, страхових платежів, придбання лотерейних білетів, передплату на газети та журнали тощо. У ряді колгоспів значна частина засобів, передбачених на авансування працівників, використовувалась на купівлю автомашин, запчастин, худоби і т. п. (колгоспи “Вітчизна” Млинівського виробничого управління Ровенської, “Більшовик” Шепетівського управління Хмельницької, “Червоний Жовтень” Могилів-Подільського управління Вінницької області та ін.).

У липні 1964 року Верховна Рада СРСР прийняла закон про пенсії і допомогу членам колгоспів, що означало встановлення державної системи соціального забезпечення колгоспників. Стара система підтримки непрацездатних селян здійснювалася за кошти самих колгоспів, причому обсяг засобів, що виділялися для цього, ніяк не регламентувався. Право на пенсію тепер одержали члени громадських господарств: чоловіки – від 65 років (при стажі роботи не менше 25 років), жінки – від 60 років (при стажі роботи не менше 20 років). Мінімальний розмір пенсії колгоспників встановлювався 12 крб. на місяць, на них поширювались єдині для всіх громадян СРСР умови і розміри пенсійного забезпечення.

У даний період були вжиті деякі заходи для допомоги матерям, зокрема створено школи-інтернати і групи продовженого дня. Вже в 1956 році в усіх областях республіки відкрилося 50 таких шкіл, у них навчалось близько 10 тис. дітей. Окремі фабрики і заводи брали школи під свою опіку, надавали їм посильну допомогу. Наприклад, завод імені Кірова в Макіївці передав для школи-інтернату дачу "Горки", на території якої розміщувались великий парк, фруктовий сад і шість будов загальною площею 3 тис. кв. м. У 50-ті роки зросли витрати на освіту в СРСР: вони становили близько 10 % національного доходу, тобто були найбільшими в світі, однак пізніше почали неухильно зменшуватися.

За офіційною статистикою, матеріально-технічна база освіти в Україні розвивалась досить успішно. У 1956–1960 рр. в республіці введено в дію 3362 загальноосвітні школи, в яких налічувалось 772,7 тис. учнівських місць, у 1961–1965 рр. – 4021 школу на 1244,2 тис. місць. Зростала кількість дошкільних закладів: у 1956–1960 рр. в дію введено ясел і садків на 274,4 тис. місць, в 1961–1965 рр. – на 489,1 тис. У наступний період спостерігалось постійне зниження вказаних показників: усе наочніше простежувався так званий залишковий принцип фінансування соціальної сфери суспільства, що різко розходився з гаслами розгорнутого будівництва комунізму.

В 50–60-ті роки дещо більша увага стала приділятися медичному і санаторно-курортному обслуговуванню населення. Це була одна з найважливіших ланок соціального життя, яка довгий час займала третьорядне місце в політиці держави. У період, що досліджується, медичні й санаторно-курортні заклади республіки почали розвиватися більш динамічно, хоча й не повністю відповідали потребам людей і сучасному науковому рівню. Тоді як у 1951–1955 рр. в УРСР введено в дію лікарень на 11,9 тис. ліжок, то в 1956–1960 рр. – на 30,3 тис., 1961–1965 рр. – на 65,4 тис. Протягом 50-х років в Україні відкрито санаторіїв і будинків відпочинку на 19,5 тис. ліжок, у 60-ті роки – на 43,6 тис., тобто в 2,2 раза більше.

Видатки на безплатне навчання і медичне обслуговування, утримання ясел, садків і шкіл-інтернатів, санаторіїв та будинків відпочинку, на розвиток системи соціального забезпечення та культурно-побутове обслуговування населення здійснювалися за рахунок суспільних фондів споживання. Ці фонди формувались насамперед завдяки державним асигнуванням, а також з бюджетів соціального страхування і ВЦРПС, фондів підприємств, організацій і колгоспів тощо. В середині 60-х років суспільні фонди споживання становили 41,5 млрд. крб. і витрачались на утримання старих і непрацездатних членів суспільства (26,0 %), охорону здоров'я і відпочинок населення (31,0 %), підготовку кадрів і виховання підростаючого покоління (32,4 %) та культурно-побутове обслуговування громадян (10,6 %).

У 1965 році виплати й пільги з суспільних фондів споживання в розрахунку на кожного працівника в Україні досягали 390 крб. і становили 35,0 % середньої грошової заробітної плати. У складі реальних доходів населення надходження з названих фондів, як зазначалось, виступали у двох формах: по-перше, витрат на суспільне споживання, функціонування сфери безплатного обслуговування і, по-друге, грошових виплат непрацюючим, що перебували на утриманні держави чи колгоспів (пенсії, допомоги, стипендії). Перші виплати,

як відомо, не індивідуалізувались і розподілялися незалежно від трудового внеску кожного члена суспільства у виробництво, тоді як другі, крім стипендій і допомоги самотнім та багатодітним матерям, великою мірою зумовлювались рівнем оплати праці.

Значно відставав від запитів населення розвиток громадського харчування і сфери послуг, особливо в сільській місцевості. Кілька постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, прийнятих з цього приводу, зокрема в 1953 і 1956 роках, не виправили становища. Наприкінці 50-х років підприємства громадського харчування України охоплювали тільки 14,0 % населення республіки, в тому числі 4,0 % сільських мешканців. Усе ж за 1950–1964 рр. кількість закладів громадського харчування зросла з 17,8 тис. до 33,6 тис., або в 1,9 раза, а посадкових місць у них – з 425,5 тис. до 1 млн. 172 тис., або в 2,7 раза. В даний період загальний обсяг роздрібного товарообігу державної та кооперативної торгівлі, включаючи громадське харчування, збільшився з 5,7 млрд. до 16,8 млрд. крб.

Не менші проблеми залишалися в сфері послуг, де в середині 60-х років працювало близько 36,5 тис. підприємств і майстерень, зокрема комбінатів, перукарень, пралень, лазень, ательє тощо. За даними Міністерства побутового обслуговування УРСР, на той час у республіці все ще не вистачало перукарень, пралень і фотомайстерень. Не виконувались плани надання окремих видів послуг, зокрема з ремонту взуття, швейних виробів, технічного обслуговування, а також із хімічної чистки та фарбування. Більшість побутових підприємств республіки працювала в одну зміну, а перехід на двозмінну роботу здійснювався дуже повільно. Значно відставав рівень побутового обслуговування сільських мешканців, яким надавалось послуг у 3,65 раза менше, ніж міським жителям (у розрахунку на одну людину). В цілому в республіці близько 45,0 % колгоспів і радгоспів не мали жодних побутових підприємств.

Варто підкреслити, що в даний період поліпшувалось постачання населення товарами широкого вжитку. В побут входили швейні і пральні машини, холодильники і телевізори. На перших початках цих товарів вироблялось недостатньо, щоб забезпечити мешканців республіки: у 1958 році в Україні випущено 77 тис. пральних машин, 51 тис. холодильників, 132 тис. телевізорів тощо. Однак поступово їх виробництво збільшувалось: у 1964 році випуск названих товарів досягнув відповідно 457 тис., 155 тис., 515 тис. штук. Сталися зрушення у структурі споживання населення: якщо в 1940 році співвідношення між продовольчими і непродовольчими товарами широкого вжитку в усьому товарообігу було 59,7 до 40,3, то в 1960 році – 51,0 до 49,0.

Централізована система планування працювала таким чином, що ті чи інші товари широкого вжитку періодично зникали з прилавків магазинів. Так, на початку 60-х років у багатьох областях республіки хронічно не вистачало господарського мила та мийних засобів. Тому союзні органи спланували збудувати в Україні та Казахстані миловарні заводи потужністю 30 тис. т на рік кожний. Протягом цього десятиліття з великими перебоями йшла торгівля авторучками, термосами, гудзиками, грамплатівками, учнівськими зошитами, освітлювальними електролампами, лезами для гоління, кришками для домашнього консервування. Враховуючи заявки торговельних організацій, планові відомства передбачали збільшення випуску дефіцитних товарів, однак згодом з'ясовувалося, що з продажу зникали інші товари. Дефіцит і черги стали соціальною прикметою радянського суспільства.

Доволі високі темпи зростання виробництва привели до значного збільшення грошового обігу. Тому навесні 1960 року Рада Міністрів СРСР прийняла постанову про зміну масштабу цін та обмін грошових знаків. Усі ціни товарів, тарифи заробітної плати, розміри пенсій, стипендій і допомог тощо змінено у співвідношенні 10:1. З 1 січня по 1 квітня 1961 року старі грошові знаки було

обмінано на нові у вказаному співвідношенні без будь-яких обмежень. Обмінні пункти діяли не тільки у містах, але й в деяких селах: так, на Львівщині налічувалось по три пункти в Кам'яно-Бузькому, Перемишлянському, по чотири – в Городоцькому, Бориславському районах і т. д.

Зменшення грошової маси сприяло пришвидшенню фінансових операцій, скороченню витрат на їх обслуговування. Зменшення формату грошових знаків, запровадження монет вартістю в 10, 15, 20 і 50 коп., які могли значно довше перебувати в обігу, ніж паперові гроші, також давало певну економію коштів. Крім того, зміна масштабу цін означала зміну золотого вмісту карбованця, щоправда, він зріс не в 10 разів, а в 4,4 раза, досягнувши 0,987412 г золота. Встановлено новий курс карбованця в доларах США – 90 коп. за долар, що дозволяло співставляти оптові ціни в СРСР з цінами світового ринку.

Та все ж найбільш гострою проблемою цього періоду виявилось підвищення цін на м'ясомолочну продукцію, що викликало широке громадське невдоволення і навіть призвело до кривавої розправи над учасниками заворушень. Нагадаємо, що на рубежі 50–60-х років сільське господарство СРСР пережило значний спад, який торкнувся насамперед тваринництва. За 1958–1963 рр. собівартість тваринницької продукції в колгоспах країни зростає: молока зі 139 до 157 крб. за центнер; приросту живої ваги великої рогатої худоби – з 806 до 1040 крб., приросту свиней – з 1007 до 1462 крб. за центнер. Нерентабельність тваринництва впливала не лише на розвиток сільського господарства, але й на загальний стан економіки країни, а в кінцевому підсумку – на всю соціально-політичну атмосферу в суспільстві.

У 1962 році було прийнято рішення про підвищення роздрібних цін на масло – на 25 %, на м'ясо і м'ясні продукти – на 30 %. Це рішення ускладнило ситуацію в окремих районах СРСР і породило гострі акції протесту. Вранці 1 червня 1962 року, відразу після оголошення про підвищення цін по Центральному радіо, застрайкували

робітники Новочеркаського електровозобудівного заводу імені Будьонного. Страйк перетворився на багатолюдний мітинг, а згодом – на велику демонстрацію, учасники якої вимагали збільшення продажу продуктів харчування, підвищення заробітної плати, зниження норм виробітку (на початку року адміністрація підприємства переглянула згадані норми, внаслідок чого у деякої категорії робітників зарплата знизилась на 30 %).

За вказівкою членів Президії ЦК КПРС А. Кириленка і О. Шелепіна, які прибули на місце подій, схваленою головою Президії Верховної Ради СРСР А. Мікояном і, очевидно, М. Хрущовим, назустріч демонстрантам виступили підрозділи внутрішніх військ і Північнокавказького військового округу. За ініціативою одного з учасників виступу протесту – Б. Мокроусова, для ведення переговорів з військовим командуванням та зустрічі з представниками партійно-державного керівництва створено делегацію з дев'яти осіб, однак її зусилля виявились марними. Під час сутичок між військовими і демонстрантами, що сталися наступного дня, зокрема біля будинків міськкому партії і міськвиконкому, міськвідділів міліції і КДБ, загинуло 22 особи, а ще 39 одержали поранення. Крім того, травмовано і поранено 35 військовослужбовців.

Протягом кількох днів після придушення демонстрації затримано 146 осіб, запідозрених у причетності до її організації. У серпні того ж року в Новочеркаську відбувся відкритий судовий процес, на якому розглядалася справа по звинуваченню у бандитських діях 14 активних учасників демонстрації, з яких 13 осіб – робітники. Усі підсудні, за винятком студента Новочеркаського політехнічного інституту Ю. Дементьєва, визнали свою вину і заявили про своє розкаяння. Однак суд під “тривалі оплески переповненого залу”, як зазначалося в офіційній довідці, надісланій до ЦК КПРС, оголосив вирок: засудити сім осіб до різних строків ув'язнення – від 10 до 15 років, а В. Черепанова, Б. Мокроусова, М. Кузнецова, С. Сотникова, О. Зайцева,

В. Шуваєва та А. Коркача до вищої міри покарання – розстрілу.

У ряді документів, розсекречених останніми роками, мовиться про “масові хуліганські прояви” в Україні. У спільному наказі голови КДБ при Раді Міністрів УРСР та міністра охорони громадського порядку УРСР, виданому у вересні 1962 року, вказувалось на факти масових заворушень у деяких містах і селах республіки. В окремих випадках вони супроводжувались погромами адміністративних будівель, знищенням громадського майна, нападом на представників влади, працівників міліції та дружинників. У наказі зазначалося, що призвідниками таких заворушень, як правило, були “кримінально-хуліганські елементи”, хоча “у деяких випадках впливали на поверхню і виявляли себе антирадянські елементи”. Нарешті, в документі підкреслювалося, що учасники заворушень використовували “тимчасові труднощі в житлово-побутових умовах і постачанні, факти непорядкованості в оплаті праці робітників і колгоспників...” тощо.

У 1963 році в багатьох містах республіки з'явилися довгі черги за хлібом і молоком. Труднощі в постачанні населення продуктами харчування змусили політичне керівництво вжити непопулярні заходи. 20 серпня 1963 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР, 28 серпня – ЦК Компартії України і Рада Міністрів УРСР прийняли постанови “Про заходи по економії державних ресурсів хліба”, а наступного місяця – постанови “Про додаткові заходи по економії державних ресурсів хліба”. Постанови зобов'язували відповідні міністерства, відомства й організації збільшити з 15 жовтня 1963 року виробіток кукурудзяної і ячмінної муки і домішки їх при випіканні хліба та хлібобулочних виробів до 20–30 %, а також припинити з 1 жовтня 1963 року використання пшеничної муки вищого і першого сортів на випікання хліба.

Але тодішнє керівництво прагнуло не допустити дальшого ускладнення ситуації, зокрема чергового розкручування цін: уже підготовлені на 1963 рік нові оптові

ціни і тарифи запроваджено в 1966–1967 роках. Слід зазначити, що спочатку переглянули оптові ціни на продукцію паливних і сировинних галузей промисловості, тарифи на електричну й теплову енергію та перевезення вантажів, потім – оптові ціни на продукцію всіх інших галузей важкої промисловості і закупівельні (здавальні) – на продукцію сільського господарства, а вже після цього – оптові й роздрібні ціни на товари народного споживання, а також тарифи й ціни на ремонтно-побутові та комунальні послуги.

У 50-х роках дуже гостро стояла житлова проблема, хоча після війни докладено немалих зусиль для відбудови знищених гітлерівцями міст і сіл. З руїн піднялися тисячі шахт, фабрик, заводів, відновлювався або створювався наново житловий фонд України. Проте темпи будівництва залишалися недостатніми, а рівень забезпеченості населення житлом – досить низьким. За станом на 1 січня 1959 року на одну людину в республіці припадало в середньому 6,35 кв. м житлової площі, причому в містах – 5,8 кв. м, у селах – 6,8 кв. м. Стан житлового будівництва в УРСР не відповідав зрослим потребам суспільства, все гостріше відчувалась необхідність у реорганізації галузі та впровадженні індустріальних методів виробництва.

У 1954 році ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову “Про розвиток виробництва збірних залізобетонних конструкцій і деталей для будівництва”, яка передбачала створення відповідних підприємств і широке застосування в будівництві збірних блочних і великопанельних конструкцій. Після цього відбулася принципова переорієнтація в житловому, цивільному та промисловому будівництві: зроблено акцент на спорудження будівель за типовими проектами, “без надмірностей”. Згідно з постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 22 вересня 1955 року, будівництво житлових і культурно-побутових споруд повинно було здійснюватись тільки за типовими проектами, за індивідуальними – лише в окремих випадках, за доз-

волом Держбуду УРСР, а в Києві – Київського міськвиконкому.

Але ще відчутніші зміни сталися після того, як у липні 1957 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили постанову “Про розвиток житлового будівництва в СРСР”. У ній ставилося завдання у найближчих 10–12 років повністю розв’язати житлову проблему в країні. Саме в цей час відбулося відчутне нарощування потужності будівельних організацій і збільшення капіталовкладень на цілі будівництва. Саме тоді площа введених у дію житлових будинків різко зросла, тисячі людей залишили бараки й комуналки, переселившись у нові квартири сімейного типу. Очевидно, що боротьба з “надмірностями” і перехід до індустріальних методів виробництва дозволили значно прискорити будівництво, але водночас призвели до зниження архітектурно-художніх вимог, поклали початок типовій одноманітності наших міст і селищ.

У травні 1958 року Рада Міністрів УРСР прийняла постанову, що визначала порядок застосування типових проектів у будівництві. За цією постановою, слід було переробити проекти з урахуванням зменшення висоти приміщень до 2,5 метра, розробити проекти будинків для малосімейних та одиноких мешканців, типові проекти культурно-побутових та дитячих установ з уніфікованими конструкціями для забудови житлових районів. У малих та середніх містах дозволено споруджувати житлові будинки на 2–3 поверхи, у великих – на 4–5 поверхів. За новими нормативами, знижено мінімальну житлову площу квартир з відповідним зменшенням площі кімнат; знижено мінімальну площу підсобних приміщень, зокрема кухонь; дозволено планування об’єднаних санітарних вузлів у квартирах з житловою площею до 45 кв. м і т. д.

Зміни нормативів передбачали введення певних економічних обмежень. Перед проектувальниками, господарниками, керівниками місцевих органів влади ставилося завдання: істотно зменшити витрати на будів-

ництво, в тому числі вартість квадратного метра житла. В багатьох областях республіки створювалися спеціальні комісії, очолювані секретарями обкомів партії, які займалися питаннями здешевлення будівництва. У 1957 році вартість квадратного метра житла в Україні становила 1529 крб., на 1959 рік цю вартість планувалося знизити до 1240 крб. Однак потрібно зазначити, що визначене завдання виконати не вдалося: за цей час вартість квадратного метра житла в УРСР зменшилась лише на 1,5 % і досягла 1506 крб.

У наступному десятилітті в Україні переважала п'ятиповерхова забудова міст. В середині 60-х років п'ятиповерхові будинки становили 72 %, тоді як одночотиріповерхові – 21 %, а шести-дев'ятиповерхові – тільки 7 % усієї збудованої житлової площі. В другій половині 60-х років почала змінюватися система розрахунків за виконані роботи між замовниками і підрядними організаціями. Щоб скоротити незавершене виробництво, прискорити введення в дію будинків, стали практикуватись розрахунки за готові об'єкти чи окремі етапи будівництва. Та все ж якість виконуваних робіт залишалась досить низькою: з прийнятих в експлуатацію у 1966 році споруд оцінку “відмінно” одержали 1,1 %, “добре” – 61,3 %, “задовільно” – 37,6 %.

Нестачу житла повністю ліквідовано не було, але гостроту житлової проблеми значною мірою вдалося зняти. Якщо за 1918–1955 рр. загальна (корисна) площа введених у дію житлових будинків становила 188 млн. 917 тис. кв. м, то за 1956–1965 рр. – 182 млн. 423 тис. кв. м. У 1956–1960 рр. житлові умови поліпшили 8,8 млн., 1961–1965 рр. – 9,1 млн. осіб. Зрозуміло, в житловому будівництві залишалось чимало недоліків і проблем, проте можна стверджувати: протягом 50–60-х років у цій галузі сталися досить істотні зрушення. В даний період помітно зросли обсяги будівництва, здійснено перехід до квартир сімейного типу, багато людей відселено з підвалів, бараків, аварійних приміщень і т. д.

Зміни в соціальній політиці можна розглядати як один з найбільш дійових засобів пристосування системи до нових умов, до вимог реальності. Після смерті Сталіна соціальне становище населення стало більш стабільним і захищеним, хоча притаманні радянському суспільству суперечливі тенденції – до вирізнення привілейованої верхівки номенклатури та зрівняльності в розподільчих відносинах щодо основної маси громадян – залишилися незмінними.

4. Обмеження централізму

Протягом 50–60-х років особливо радикальні реформи були здійснені у промисловості. М. Хрущов розумів, що зберегти стару систему планування й управління господарством – значить залишити на місці, без змін, адміністративно-бюрократичний апарат, який чинив опір будь-яким спробам оновлення суспільства.

До середини 50-х років планування й управління господарством України майже цілковито зосереджувалося в Москві. Більшістю найважливіших галузей промисловості республіки – вугільною, металургійною, машинобудівною, енергетичною та ін. – керували союзні міністерства. Тому обмеження централізму й бюрократії неминуче розширювало економічні права і компетенції України.

У квітні 1953 року Президія Верховної Ради СРСР прийняла рішення про зменшення числа союзних (з 30 до 20) та союзно-республіканських (з 21 до 13) міністерств. Хоча наступного року їх кількість знову зросла, – сталися перші відчутні зміни на користь республік, оскільки деякі союзні міністерства одержали союзно-республіканський статус.

У цей час у підпорядкування республіки перейшло багато підприємств вугільної, нафтової, металургійної,

лісової і харчової, м'ясної і молочної, легкої і текстильної промисловості, промисловості будівельних матеріалів, а також зв'язку та автомобільного транспорту. З 1953 до 1956 року близько 10 тис. підприємств та установ були передані в підпорядкування Української РСР, що збільшило частку республіканської промисловості з 36 до 78 % (див. Додатки. Табл. 9).

У травні 1956 року ліквідовано Міністерство юстиції СРСР, функції якого були передані союзним республікам. Значно розширилися законодавчі права України: у її відання перейшли питання обласного й крайового адміністративно-територіального устрою, затвердження цивільного та кримінального кодексів. Ширшими стали права республіки у вирішенні бюджетних питань, у галузі роздрібної торгівлі тощо.

На початку 1954 року ЦК КПРС прийняв рішення про зменшення чисельності адміністративно-управлінського персоналу міністерств і відомств. Згідно з ним, планувалося скоротити 450 тис. осіб, що дало б економію понад 5 млрд. крб. на рік. У жовтні цього ж року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли спеціальну постанову, в якій викрили недоліки в структурі міністерств і відомств і визначили заходи щодо поліпшення роботи державного апарату.

У постанові йшлося про роздутий штат управлінців, який займався не стільки справами, скільки складанням резолюцій, директив, довідок; про широку мережу структурних підрозділів, що вимагали великих витрат на своє утримання; про порушення норм співвідношення між керівниками і виконавцями, коли на кожних трьох-чотирьох працівників припадав один начальник. Уже перші заходи дали відчутні наслідки: лише за 1954–1955 рр. в республіці вивільнено понад 61 тис. осіб. Зокрема, в системі Міністерства чорної металургії УРСР було скорочено понад 3,4 тис., Міністерства промисловості продовольчих товарів УРСР – майже 5 тис. управлінських працівників. В одне міністерство об'єднано міністерства місцевої та паливної промисловості України.

У центрі й на місцях велося обговорення питань, пов'язаних з розширенням повноважень союзних республік. В Україні діяла спеціальна комісія, що розробляла відповідні пропозиції, готувала проекти документів. До неї входили урядовці і господарники, очолював її заступник голови Ради Міністрів УРСР В. Валуєв. На засіданні комісії, що відбулося 13 березня 1956 року, звучали сумнівні і застереження: чи не надто великою буде влада союзних республік? У відповідь на подібні зауваження В. Валуєв сказав: "Ставиться питання так, щоб Рада Міністрів республіки мала більше прав, ніж той чи інший союзний міністр".

Слід зазначити, що певний вплив на підготовку економічної реформи в СРСР справили події в країнах так званої народної демократії. На початку 50-х років розгорнуто ґрунтовні перетворення в Югославії, яка відмовилась копіювати радянську модель. На VI з'їзді Союзу комуністів Югославії (1952 рік) Й. Броз Тіто твердив, що СРСР зійшов з дороги соціалізму і став на шлях державного капіталізму. Він різко критикував "радянську контрреволюційну бюрократію", яка піднялася над суспільством і щораз більше перетворювалась в експлуататорську силу.

Робилися спроби відійти від директивної, бюрократичної, надзвичайно централізованої системи управління, характерної для Радянського Союзу. Альтернативу цій системі вбачали у розширенні ініціативи і самостійності підприємств, у збільшенні прав і можливостей робітничих колективів. По суті ж, мова йшла про пошуки нової моделі – ринкового соціалізму, в якій взаємодіяли б планові і ринкові механізми. Дискусії навколо проблеми реформи широко розгорнулися в Угорщині та особливо – в Польщі, де чимало оригінальних ідей висловили О. Ланге, М. Калецький та інші талановиті економісти.

Наприкінці 1956 року М. Хрущов посилив наступ на урядову бюрократію. Але перша спроба, зроблена на грудневому пленумі ЦК КПРС, завершилась невдало. В лютому наступного року він зробив чергову спробу де-

централізації управління промисловістю і скорочення більшості союзних міністерств. Цього разу вдалося зламати опір консерваторів і почати масштабну реформу в промисловості. 31 травня 1957 року четверта сесія Верховної Ради УРСР (четвертого скликання) прийняла закон “Про дальше вдосконалення організації управління промисловістю в Українській РСР”.

Згідно з ним, стара система галузевого, вертикального управління ліквідовувалась. На її місці постала система раднаргоспів, які здійснювали територіальне планування й управління промисловістю і будівництвом у рамках відповідних економічних адміністративних районів. На території СРСР було створено понад 100 таких районів: 70 в РРФСР, 11 в Україні, дев'ять в Казахстані, чотири в Узбекистані, по одному в інших республіках. Перебудова управління пояснювалась не тільки пошуками більш раціональної моделі господарювання, але й політичними міркуваннями: адже саме в бюрократичних апаратах коренились основні джерела консервативних тенденцій, основні сили антиреформістського, престалінського напрямку.

За цією реформою у 1957 році ліквідовано 10 союзних і 15 союзно-республіканських міністерств. На кінець року із загальносоюзних залишились міністерства хімічної, радіотехнічної, авіаційної, суднобудівної промисловості, середнього машинобудування і транспортного будівництва. Крім того, об'єднано міністерства оборонної промисловості й загального машинобудування та електростанцій і будівництва електростанцій. В Україні ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а два міністерства перетворено із союзно-республіканських у республіканські. Міністерства, що залишилися, звільнялися від безпосереднього управління підприємствами, здійснюючи свої нові функції через ради народного господарства.

За постановою Ради Міністрів УРСР № 64 від 28 червня 1957 року, здійснено передачу підприємств і організацій у підпорядкування раднаргоспів, обласних

Рад депутатів трудящих і міністерств Української РСР. Передача проводилася з усім господарством, спорудами, будовами, дирекціями об'єктів, що будувалися, і майном, яке належало зазначеним підприємствам та організаціям. Зокрема, у відання обласних Рад депутатів трудящих перейшли міжобласні та обласні льоноконоплетрести Міністерства легкої промисловості УРСР, міжобласні трести хлібопекарської і пивоварної промисловості Міністерства промисловості продовольчих товарів УРСР.

Згідно з постановою, здійснено й інші перепідпорядкування. Так, у відання Міністерства сільського господарства УРСР передано ряд підприємств і організацій, що належали до Міністерства промисловості продовольчих товарів УРСР: радгоспи, заготівельні бази і ферментаційні фабрики Укртютюномахортресту, а також радгоспи, підприємства й організації Укрсадовинтресту та Укрхмільтресту. В міністерствах, що припинили свою роботу, створювались ліквідаційні комісії: у Міністерстві вугільного будівництва УРСР ліквідком налічував 26 осіб, Міністерстві легкої промисловості УРСР – 45 осіб і т. д.

Тепер майже вся промисловість республіки знаходилась у підпорядкуванні Ради Міністрів УРСР, у тому числі рад народного господарства і місцевих Рад депутатів трудящих. У рамках раднаргоспів підприємства об'єднувались у трести і комбінати за галузевим принципом, підпорядковуючись відповідним галузевим управлінням. У вересні 1957 року затверджено Статут ради народного господарства, за яким Рада Міністрів УРСР могла скасовувати, а Рада Міністрів СРСР – припиняти виконання постанов і розпоряджень раднаргоспу економічного адміністративного району.

Мета реформи – подолання недоліків галузевої системи управління, яка створювала відомчі бар'єри між підприємствами різних міністерств. Ця система стримувала розвиток спеціалізації і кооперування виробництва, породжувала нерациональні перевезення та значні зустрічні вантажопотоки. Для прикладу, завод “Азовкабель” у

м. Осипенко Запорізької області одержував литво з Астрахані і Кольчугіна, а розміщений по сусідству механічний завод виробляв таке ж литво на вивіз. Київському заводу “Укркабель” для відправки кабелю були потрібні дерев’яні катушки, які з успіхом могли б виготовляти деревообробні підприємства Києва, але їх через відомчі бар’єри завозили з Івановської області.

Подібних прикладів можна навести чимало. Закарпатська тютюнова фабрика одержувала пакувальну фанеру з Пінська Білоруської РСР, а Ужгородський меблевий комбінат, розташований поруч, не знав, куди збувати свою фанеру. З Волині ліс вивозився у Станіславську і Львівську області, а зі Станіслава, тільки вже в інших вагонах, ліс ішов на Ківерцівський та Цуманський деревообробні комбінати Волинської області. Крім того, відомча система управління негативно позначалася на організації матеріально-технічного постачання підприємств і будов. Адже кожне міністерство мало свій громіздкий постачальний і збутовий апарат, який обходився надзвичайно дорого. Лише в Харківській області до реорганізації існувало 104 постачальні організації з апаратом понад 5 тис. осіб, на утримання якого щороку витрачалося 45 млн. крб.

Найбільшим раднаргоспом в Україні був Київський, який керував великими промисловими підприємствами Київщини, Житомирщини, Чернігівщини, Черкащини і Кіровоградщини. Територія названих областей становила 135,1 тис. кв. км, або п’яту частину території республіки. В межах цього району проживало понад 8,5 млн. осіб, тобто понад 20,0 % усього населення України. Дещо меншим був Харківський економічний адміністративний район, що об’єднував Харківську, Полтавську і Сумську області, з територією 84,7 тис. кв. км і населенням 5,6 млн. осіб. Далі – Львівський економічний адміністративний район, у відання якого входили Львівська, Волинська, Ровенська, Тернопільська області, з територією 66,3 тис. кв. км і населенням 4,1 млн. осіб.

Поряд з названими в республіці створено Вінницький, Ворошиловградський, Дніпропетровський, Запорізький, Одеський, Сталінський, Станіславський, Херсонський економічні адміністративні райони. З точки зору економічного потенціалу, зокрема за вартістю промислової продукції, що випускалася, і чисельністю робітників, зайнятих на виробництві, перед вели Сталінський, Харківський та Київський раднаргопси. Всього у відання рад народного господарства України перейшло близько 2,8 тис. підприємств, які виробляли абсолютну більшість промислової продукції республіки.

Щоб мати повніше уявлення про структуру управління промисловістю і будівництвом економічних адміністративних районів, розглянемо діяльність одного з раднаргоспів – Київського. Він знаходився у підпорядкуванні Ради Міністрів УРСР, а його голова за обсягом повноважень прирівнювався до міністра. Хоча раднаргосп не підлягав місцевим Радам депутатів трудящих, він повинен був координувати з ними свою роботу.

При раді народного господарства діяла техніко-економічна рада – на правах дорадчого органу. Налічувалось 10 функціональних відділів, які утримувалися за рахунок державного бюджету, – виробничий, технічний, планово-економічний, капітального будівництва та ін. Працювало 16 галузевих управлінь, кошти на утримування яких одержували за рахунок нарахувань від собівартості продукції підвідомчих підприємств, – машинобудівної, хімічної, легкої, харчової, цукрової промисловості, транспорту, будівництва тощо.

Зазначимо, що промислові підприємства підпорядковувались раднаргоспові безпосередньо або через проміжне господарське об'єднання, зокрема трест. Прикладом дволанкової системи управління можуть бути київський машинобудівний завод “Більшовик”, машинобудівні заводи “Будшляхмаш” у Прилуках і “Червона зірка” у Кіровограді. Триланкова система управління застосовувалась у легкій, м'ясомолочній, харчовій, цукровій та деяких інших галузях промисловості.

У ході реформи робилися спроби спрощення і раціоналізації управління підприємствами. З метою скорочення витрат на адміністративний персонал на багатьох заводах і фабриках республіки проводились укрупнення дільниць і ліквідація цехового апарату, функції якого виконували відділи заводууправління. У 1958 році на безцехове управління тільки в Харківському, Запорізькому, Київському та Херсонському раднаргоспах переведено 70 невеликих підприємств. У зв'язку з переходом на безцехову структуру й об'єднанням цехів на підприємствах раднаргоспів вивільнено близько 2,5 тис. осіб.

Значна увага зверталась на об'єднання споріднених виробництв і створення системи головних підприємств. У Сталінському раднаргоспі злито Смоляннівський і Рутченківський коксохімічні заводи, Дзержинська збагачувальна фабрика і Щербинівський коксохімічний завод та чимало інших. Таке комбінування ґрунтувалося на комплексному використанні сировини, палива, електроенергії або на послідовних стадіях переробки сировини, об'єднаних у єдиний цикл. Воно було найбільш розвинуто в металургійній, гірничорудній, хімічній та вугільній промисловості. За 1957–1960 рр. об'єднано близько 800 фабрик і заводів республіки, на місці яких виникло близько 400 укрупнених підприємств. У підсумку чисельність персоналу скоротилася на 5 тис. осіб, а економія фонду зарплати становила 4,8 млн. крб.

Основна частина підприємств місцевого значення перейшла з-під відання союзних і республіканських міністерств та відомств у підпорядкування обласних Рад депутатів трудящих. Органи влади на місцях одержали досить широкі права у вирішенні питань, пов'язаних з плануванням виробництва, фінансуванням і постачанням підприємств і т. п. Для прикладу, Львівському облвиконкому передано всі підприємства хлібовипікання (крім кооперативних), пивоварні та дріжджевий заводи, макаронну фабрику й консервні підприємства, майже все виробництво стінових і місцевих в'язучих мате-

ріалів, будівельний трест колишнього Міністерства міського і сільського будівництва, ряд інших підприємств і організацій.

Якщо до реорганізації управління на місцеву промисловість Львівського облвиконкому припадало лише 7,9 % від загальної валової продукції промисловості області, то в 1958 році її частка зростає до 14,6 %, а разом з підприємствами кооперації – до 21,2 %. У 1960 році на заводах і фабриках місцевої промисловості Львівщини випускалось 90,2 % хлібобулочних виробів, 100 % пива, макаронів і фруктових-овочевих консервів, 65,7 % цегли, 100 % вапна, гіпсу і низьковольтних електроламп, значна частина товарів широкого споживання.

Влітку 1957 року в підпорядкування місцевих Рад депутатів трудящих Запорізької області перейшло 15 підприємств, обсяг виробництва яких становив 263,5 млн. крб. на рік. Серед них були Осипенківська макаронна фабрика, Гуляйпільський завод сільсько-господарського обладнання, Запорізький пивоварний завод та ін. Уже наприкінці того ж року валова продукція підприємств місцевої і кооперативної промисловості області досягла 1,4 млрд. крб., що перевищувало рівень 1950 року більш ніж удвоє. Всього у відання місцевих Рад в Україні передано 760 промислових підприємств.

Наприкінці 50-х років заступник голови Ради Міністрів УРСР Г. Онищенко звернувся до ЦК Компартії України з запискою, в якій пропонував здійснити дальшу децентралізацію місцевої промисловості. Для розгляду питання було створено спеціальну комісію, яка підготувала відповідні пропозиції. У серпні 1958 року відбулося кілька засідань цієї комісії, які проводив заступник голови Ради Міністрів УРСР М. Гречуха. Особливу дискусію на них викликали пропозиції про ліквідацію промкооперації і передачу громадського харчування з-підпорядкування Міністерства торгівлі УРСР у відання місцевих Рад депутатів трудящих.

У ці роки тяжке становище склалося з видобутком вугілля у Донбасі. Після війни і відбудови виробництво

палива зростало надзвичайно повільно. Понад 60,0 % шахт, що діяли в басейні, було збудовано в довоєнний період, з них чимало – у дореволюційний час. Але їх реконструкція розпочалась лише в 1952–1953 рр. і не привела до корінного поліпшення стану гірничого господарства. Особливо гостро відчувалась нестача нової техніки, засобів комплексної механізації та автоматизації процесів вуглевидобутку. В 1956 році продуктивність праці гірників зменшилася порівняно з попереднім роком і навіть не досягла довоєнного рівня.

Наприкінці 50-х років середньодобовий видобуток на одну шахту в українській частині Донбасу становив близько 720 т, тобто перебував на рівні 1940 року (в інших вугільних басейнах СРСР видобувалося в середньому 1500–2000 т за добу). Беручи до уваги, що в паливному балансі України вугілля займало 89,0 %, а газ і нафта – лише 9,0 %, зрозуміло, які наслідки для розвитку господарства республіки мало подібне відставання. Водночас зазначимо, що в 50–60-ті роки в УРСР сформувались нові паливні бази, зокрема Львівсько-Волинський вугільний басейн, буровугільна промисловість Правобережжя, район газової промисловості в Харківській області (Шебелинка), нафтопромисли в Чернігівській і Полтавській областях.

Щоб виправити становище, розроблено комплексний план реконструкції та модернізації діючих шахт Донбасу. За цим планом передбачалась низка невідкладних заходів, спрямованих на підвищення продуктивності праці гірників і збільшення виробництва вугілля. На початку 1959 року шахтний фонд українського Донбасу складався з 555 шахт із сумарною проектною потужністю 155,6 млн. т на рік. Планувалося протягом 10–12 років закрити 146 шахт із річною потужністю 22,7 млн. т у зв'язку з виробленням промислових запасів або як нерентабельні, а на інших – провести модернізацію. Почалось укрупнення багатьох шахт, а також будівництво нових.

Реформа управління порушила багаторічну практику планування всієї продукції з центру, без урахування місцевих можливостей і потреб. До реформи Держплан УРСР планував розвиток місцевої промисловості, охорони здоров'я і культури, інакше кажучи, лише десяту частину продукції, що випускалася в республіці. Тепер до неї додалися паливна й енергетична, чорна і кольорова металургія, машинобудування та інші галузі індустрії. Держплан СРСР визначав контрольні цифри, які лягали в основу планування розвитку господарства республіки. Разом з тим він крок за кроком посилював "опіку" і нагляд над союзними республіками.

З метою дальшого наближення керівництва до підприємств і будов, указом Президії Верховної Ради УРСР від 17 травня 1960 року створено ще три раднаргоспи – Кримський, Полтавський і Черкаський (відповідний закон прийнято третьою сесією Верховної Ради УРСР 30 червня того ж року). Кримський і Полтавський економічні адміністративні райони мали у своєму віданні по одній області, а Черкаський – Черкаську та Кіровоградську області. Однак нова система управління породила нові труднощі й проблеми, зокрема так зване місництво. Для подолання цих тенденцій і координації діяльності раднаргоспів Президія Верховної Ради УРСР створила Українську раду народного господарства, голова якої входив до складу Ради Міністрів України.

Згідно з постановою уряду УРСР № 1089 від 7 липня 1960 року, на Українську раду народного господарства покладалося: здійснення координації роботи раднаргоспів УРСР щодо реалізації народногосподарських планів, спеціалізації і кооперування промисловості та капітального будівництва; вирішення оперативних питань господарських зв'язків між раднаргоспами, що виникали в процесі виконання планів; здійснення контролю за реалізацією господарських завдань УРСР і забезпечення планомірного й безперебійного матеріально-технічного постачання промисловості та будівництва.

Іншою постановою Ради Міністрів УРСР затверджено структуру Української ради народного господарства. До її складу входили 14 головних галузевих управлінь (металургійної промисловості, важкого машинобудування, вугільної, торфової і сланцевої промисловості, нафтової і газової промисловості тощо), 16 функціональних головних управлінь, управлінь та відділів (планово-економічне, головне технічне, праці й заробітної плати, фінансове, транспорту і зв'язку, капітального будівництва та ін.), а також ряд організацій (проектних інститутів, конструкторських бюро, технікумів, училищ, лабораторій і т. п.).

Серед головних напрямків діяльності Укруднархозу слід виділити: розробку і здійснення річних планів виробництва й капітального будівництва; перерозподіл капітальних вкладень між раднархозами – в межах окремої галузі і між галузями промисловості й будівництва; перерозподіл фондів на сировину, паливо, матеріали, устаткування, машини і транспортні засоби; затвердження кошторисів, фондів заробітної плати адміністративно-управлінського персоналу, підготовка проектів штатного розпису адміністративно-управлінського апарату підприємств, установ і організацій рад народного господарства.

Реформа передбачала, що основна робота щодо складання планів перенесеться на місця – в економічні адміністративні райони. В офіційних документах вказувалося, що розроблення планів повинно розпочинатися на підприємствах, продовжуватись у відповідних галузевих управліннях, радах народного господарства та Держплані УРСР, а завершуватись – у Держплані СРСР, який мав ряд зведених економічних відділів (фінансів, товарообігу, капітальних вкладень та ін.) та кілька десятків галузевих відділів (чорної металургії, кольорової металургії, електрифікації, машинобудування тощо). Однак вироблена протягом років практика централізованого планування значною мірою збереглася й істотно обмежувала можливості союзних республік.

Восени 1962 року в “Діловому клубі” тижневика “Экономическая газета” відбулася цікава нарада, присвячена проблемам планування. У ній взяло участь чимало вчених і працівників планових органів, у тому числі з України. Так, начальник планово-економічного управління Уккранаргоспу М. Дрогобичський сказав, що плани підприємств так і не стали основою планування народного господарства, завдання спускалися фабрикам і заводам зверху, як і до реформи. Заступник голови Луганського раднаргоспу М. Дмитрієв вказав на скромні можливості республіканського раднаргоспу щодо планування і запропонував надати йому право поточного планування промислового й капітального будівництва.

Але особливий інтерес викликає оцінка, яку фахівці давали роботі Держплану СРСР. У своєму виступі на нараді начальник відділу Держплану України В. Суриков наголосив, що за роки реорганізації, тобто з 1957 року, планування, по суті, не змінилося. Держплан СРСР нерідко прагнув продовжувати практику централізації планування, причому навіть за більш широкою і розгорнутою номенклатурою. Союзні республіки одержали велику економічну самостійність і несуть повну відповідальність за здійснення господарських планів на своїй території. Ось чому, сказав В. Суриков, вони повинні більш самостійно вирішувати питання планування народного господарства. Але центр прагне встановити дріб'язкову опіку над республікою: навіть визначення замовлень по сортаменту прокату чорних металів і за нарядка металу споживачам здійснюються Союзголоваметалом Держплану СРСР, а це успішно могли б робити на основі затвердженої спеціалізації прокатних станів самі союзні республіки.

За словами головного інженера планового відділу Київського раднаргоспу Є. Гонопольської, Держплан СРСР ішов шляхом поступового “розширення номенклатури продукції, що планувалася з центру”. Це ж відзначив завідувач кафедри Харківського політехнічного інституту П. Левитський: “Централізація планування

залишилась у ряді випадків такою ж, якою вона була до 1957 року, а можливо, навіть збільшилась. Це не дає позитивних наслідків”.

На початку 60-х років в Україні виникли перші виробничі об'єднання або комплекси. Формувалися вони за галузевим принципом, причому із однотипних промислових підприємств. Такі комплекси, як правило, створювались на основі фабрик і заводів, що мали найкращі господарські показники і високу культуру виробництва. У 1961 році у Львові з'явилося перше об'єднання – взуттєва фірма “Прогрес”, яка мала права юридичної особи і працювала як госпрозрахункова одиниця із закінченим балансом. На кінець 1962 року в Львівському раднаргоспі налічувалось 26 виробничих об'єднань, створених у різних галузях промисловості.

Головне, чи базове, підприємство здійснювало безпосереднє керівництво групою об'єднаних фабрик і заводів, а його дирекція виконувала функції апарату всієї фірми. У філіалах об'єднання, у її виробничих підрозділах запроваджувався внутрішній госпрозрахунок, у ряді випадків філіали мали поточний рахунок у банку. Нова форма управління досить швидко дала позитивні результати і підтвердила доцільність таких об'єднань, або, як їх стали називати, радянських фірм. Тільки у Львівському раднаргоспі планувалося створити 42 виробничих об'єднання, до яких увійшли б 224 підприємства, тобто дві третини усіх фабрик і заводів раднаргоспу.

Раднаргоспи прийняли від ліквідованих міністерств і відомств кілька тисяч великих підприємств. У їх відання перейшли науково-дослідні та проектно-конструкторські організації. При них створювались, як зазначалося, техніко-економічні ради, до роботи в яких залучалося широке коло працівників. Частка промисловості раднаргоспів поступово збільшувалась, особливо в Запорізькому, Ворошиловградському (з 1958 року – Луганському), Сталінському (з 1961 року – Донецькому) та Херсонському економічних адміністративних районах.

Проте в цілому темпи розвитку промисловості України знижувалися. За 1959–1963 рр. обсяг промислового виробництва в республіці збільшився на 56 %, а продуктивність праці зросла тільки на 29 %. На думку економістів, спроба децентралізації керівництва промисловістю шляхом переходу від галузевого до територіального управління не дала бажаних наслідків. Значною мірою справа звелася до перетрушування бюрократичних структур: адміністративний прес раднаргоспів виявився не менш обтяжливим для підприємств, аніж всеохоплююче регулювання колишніх галузевих міністерств.

У другій половині 50-х років зросла роль місцевих Рад депутатів трудящих, які одержали ширші права в господарському і соціально-культурному будівництві. Але згодом, особливо в 1961–1963 рр., можливості місцевих органів влади були відчутно обмежені, насамперед у питаннях економічного розвитку, в управлінні господарством. Уже відзначалося, що в перші роки семирічки місцева промисловість знаходилась у підпорядкуванні місцевих Рад, що зміцнило доходну частину їх бюджетів, дозволило краще використовувати власні джерела сировини, відходи виробництва тощо. Та після передачі місцевої промисловості у підпорядкування раднаргоспам ситуація змінилася, причому не на користь справи.

До цієї передачі питома вага доходів від місцевого господарства в бюджеті, наприклад, Сумської області становила від 11,0 до 13,7 %, тоді як після передання в 1964 році зменшилась до 5,2 %, а в 1965 році – до 4,5 %. В перших три роки семирічки темпи приросту випуску цегли становили в середньому 20,0 % за рік, після переходу підприємств будівельних матеріалів у відання раднаргоспів – тільки 3,0 % за рік. Із продажу зникло чимало дрібних, але потрібних населенню товарів домашнього вжитку, оскільки раднаргоспи не приділяли місцевій промисловості належної уваги.

Згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР від 26 грудня 1962 року, замість 14 економічних адміністративних районів створено 7 економічних районів (слово

“адміністративний” знято). Це – Донецький (Донецька і Луганська області), Київський (Київська, Житомирська, Черкаська і Чернігівська області), Львівський (Львівська, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська і Ровенська області), Подільський (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська і Чернігівська області), Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька і Кіровоградська області), Харківський (Харківська, Полтавська і Сумська області), Чорноморський (Одеська, Кримська, Миколаївська і Херсонська області).

Почалось посилення централістських тенденцій в управлінні економікою. На сторінках преси частіше звучала критика місництва і господарської відособленості. Президія ЦК Компартії України розглянула питання про прояви місництва і порушення державної дисципліни з боку працівників Київського раднаргоспу. ЦК Компартії України закликав посилити вимогливість до керівних кадрів, непримиренність до недоліків і проявів місництва, тяганини і бюрократизму. Навесні 1963 року указами Президії Верховної Ради УРСР республіканські Держплан, Держбуд і Українську раду народного господарства перетворено в союзно-республіканські органи.

Проте загальна картина ще істотно не змінилась. У 1957–1963 рр. частка промисловості УРСР, що знаходилась у прямому підпорядкуванні союзних відомств, коливалась у межах 2,9–3,8 %. У 1964–1965 рр. ця частка, підрахована за валовою продукцією, досягала лише 4,2 %. Вся інша промисловість республіки була підпорядкована Раді Міністрів УРСР, а через неї – радам народного господарства та місцевим Радам депутатів трудящих. За 1957–1965 рр. питома вага раднаргоспів у випуску валової продукції промисловості України збільшилася з 73,3 до 86,6 %, а в окремих районах – ще більше (Донецькому – до 89,0 %, Придніпровському – 87,0 % і т. п.).

У вересні 1963 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову № 1028 “Про уточнення складу

економічних районів СРСР". Відповідно до неї, Радянський Союз поділявся на 19 економічних районів: Північно-Західний, Центральний, Волго-В'ятський, Центральночорноземний, Поволзький, Північнокавказький, Уральський, Західносибірський, Східносибірський, Далекосхідний, Прибалтійський, Закавказький, Середньоазіатський, Казахстанський, Білоруський, Молдавський, а також Донецько-Придніпровський, Південно-Західний та Південний (останні – в межах УРСР).

У жовтні 1963 року питання про уточнення складу економічних районів розглядалося Президією ЦК Компартії України. Згідно з прийнятою постановою, економічні райони в межах України мали такий вигляд: Донецько-Придніпровський – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Луганська, Полтавська, Сумська, Харківська області; Південно-Західний – Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Ровенська, Тернопільська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська, Чернівецька області; Південний – Кримська, Миколаївська, Одеська, Херсонська області.

У всіх економічних районах створювалися планові комісії і ради з координації розвитку народного господарства. Основні завдання планових комісій, що підпорядковувались Держплану УРСР, полягали в поліпшенні розміщення продуктивних сил, міжрайонних господарських і транспортних зв'язків, спеціалізації промислового і сільськогосподарського виробництва, у розробці пропозицій до планів розвитку промисловості, капітального будівництва, сільського господарства і т. ін. даного економічного району. Голови планових комісій призначались Радою Міністрів УРСР, штатна чисельність апарату кожної комісії становила 20–40 осіб.

Ради з координації створювалися для забезпечення комплексного розвитку промисловості, будівництва, транспорту, інших галузей господарства, для координації всієї економічної діяльності району. До складу рад входили перші секретарі обкомів партії, голови облвикон-

комів, керівники раднаргоспів, територіальних будівельних організацій, начальники виробничих колгоспно-радгоспних управлінь, голови планових комісій обласконкомів і економічних районів, провідні спеціалісти та відомі вчені. Проте реальна віддача цих органів була досить незначною.

За 1957–1965 рр. обсяг промислового виробництва раднаргоспів України зріс у 2,2 рази, виробництво валової продукції в 1956 році становило 12,5 млрд. крб., у 1965 році – 28,1 млрд. крб. У цей період середньорічний приріст випуску валової продукції досягав 9,35 %, зокрема у 1957–1959 рр. – 10,5 %, 1960 році – 8,1 %, 1961 році – 11,0 %, 1962 році – 10,1 %, 1963 році – 6,6 %, 1964 році – 6,7 %, 1965 році – 10,2 %. За офіційною статистикою, річні плани виробництва валової продукції промисловості перевиконувались усіма раднаргоспами республіки.

В основних галузях індустрії завдання семирічного плану (1959–1965 рр.) з обсягу виробництва були виконані. За темпами зростання ряд галузей не досягнув показників, передбачених планом (хімічна, нафтопереробна, легка, харчова, вугільна промисловість). У деяких галузях не виконано завдань з виробництва окремих видів продукції (важкому машинобудуванню, електротехнічній промисловості, у легкій промисловості – шерстяних, шовкових, бавовняних тканин, у харчовій промисловості – м'яса, цукру-піску, тваринного масла, цільномолочної продукції).

Потрібно зауважити, що кожного року робилися уточнення потреб в окремих видах продукції, зміни в лімітах матеріальних ресурсів, коригування обсягів виділених капіталовкладень, завдань щодо введення виробничих потужностей і т. п. Не випадково, що з багатьох позицій річні плани виробництва різних галузей промисловості відрізнялися від контрольних показників семирічного плану. Для прикладу, завдання семирічки з виробництва вугілля в УРСР становили 1 млрд. 385 млн. т,

сума річних планів – 1 млрд. 227,3 млн., а фактичне виконання – 1 млрд. 247,4 млн.

Однак загалом становище у вугільній промисловості залишалося досить складним. У цій галузі працювало 14,0 % трудящих, зайнятих у промисловості України. Частка республіки в загальносоюзному видобутку вугілля у 1958 році становила 33,2 %, а в 1961 році – 33,6 %. На початку семирічки вугільна промисловість УРСР мала 555 основних шахт, 144 дрібні шахти, 3 буровугільних розрізи, всього – 702 підприємства з річною продуктивною потужністю 159,3 млн. т. Ці технічні одиниці об'єднувались 438 адміністративними підрозділами, в тому числі шахто- і розрізуправліннями.

У 1959–1965 рр. близько 100 вугільних шахт і 2 буровугільних розрізи вибули через вичерпання запасів шахтових полів. Частина шахт закрили через їх нерентабельність, високу собівартість продукції. Зі 144 дрібних шахт із різних причин вибуло 123 шахти, тобто 85,4 %. За роки семирічки введено в дію 40 нових шахт і 5 буровугільних розрізів потужністю 34,6 млн. т. На 1 січня 1966 року вугільна промисловість України налічувала 502 вугільні шахти та 6 буровугільних розрізів, об'єднаних у 358 управлінь, з середньорічною виробничою потужністю 188,3 млн. т.

Реформа не торкнулась багатьох загальних принципів економічної політики, визначених у сталінський період. Тривало нарощування виробництва засобів виробництва, власне – безпрецедентний процес надіндустріалізації суспільства. В 1958–1965 рр. у структурі промисловості УРСР частка легкої промисловості зменшилася з 2,45 до 1,75 %, харчової – з 17,28 до 15,66 % і т. д. Але нарощування виробництва засобів виробництва, поглинаючи величезні матеріальні і трудові ресурси, не давало адекватного господарського результату. Складалася парадоксальна ситуація, коли навіть більш швидке зростання національного доходу неістотно впливало на рівень життя населення, оскільки економіка працювала сама на себе, а не на людину.

Протягом 50–60-х років розширення виробництва досягалося передусім за рахунок більших затрат праці, залучення додаткових ресурсів. Економіка розвивалася екстенсивним шляхом, будувалося чимало підприємств, у виробництво залучались усе нові й нові робочі руки. Якісним факторам, які сприяли б переходові до інтенсивного типу економічного зростання, приділялася недостатня увага (мова йде про модернізацію обладнання, поліпшення технічного оснащення фабрик і заводів, раціональне використання сировини, палива, робочої сили і т. ін.). При великій кількості “довгобудів” доводилося використовувати морально і фізично застарілі підприємства, що негативно позначалося на ефективності виробництва.

У 1959–1965 рр. виконання річних планів з нової техніки становило в УРСР тільки 76,2 %. У 1961–1965 рр. цей показник по Укруднаргоспу досягав лише 84,0 %. Таке становище пояснювалось не тільки фінансовими ускладненнями, дефіцитом матеріальних ресурсів у перші роки семирічки, недостатнім контролем за виконанням визначених завдань і т. п. Воно було закономірним наслідком стратегічної орієнтації економіки на кількісні, екстенсивні фактори зростання, хронічного застою якісних, інтенсифікуючих елементів господарського розвитку.

Не досягли рівня, передбаченого контрольними цифрами семирічки, темпи підвищення продуктивності праці в промисловості УРСР (план – 6,0 %, виконання – 5,75 %). У ряді галузей індустрії ці темпи дещо перевищили планові (чорна металургія, вугільна і хімічна промисловість, нафтова і газова промисловість, промисловість будівельних матеріалів), в інших – істотно відставали від завдань семирічки (кольорова металургія, машинобудування і металообробка, лісова, паперова і деревообробна промисловість, легка і харчова промисловість та ін.).

Загальний підсумок хрущовських перетворень досить суперечливий. З одного боку, численні зміни в

управлінні вносили певну нестабільність у роботу промислових підприємств і будівельних організацій. За словами А. Ноува, надмірні реорганізації вели лише до дезорганізації суспільства. З другого боку, перебудова управління сприяла поліпшенню системи матеріально-технічного постачання, комбінуванню споріднених підприємств, створенню виробничих об'єднань, прийняттю ряду раціональних економічних рішень.

Реформа істотно не зачепила підвалини, основні принципи функціонування соціалістичного господарства, проте забезпечила перерозподіл компетенцій між владними, планово-директивними управлінськими структурами у центрі і союзних республіках. За 1953–1965 рр. частка промисловості України, підпорядкована Раді Міністрів УРСР, збільшилася з 36,0 до 95,8 % (див. Додатки. Табл. 9). Зрозуміло, центральні органи залишали за собою право вирішального слова, втручання в оперативне керівництво на місцях, однак розширення прав і компетенцій національних республік забезпечило нетривалу економічну автономію України.

5. Паростки відродження

Корінна ознака тоталітаризму – проникнення державного елементу в усі пори суспільства. При цій системі контроль охоплював не тільки політику, економіку, але й духовні та культурні процеси, пронизував найбільш тонкі й уразливі сфери людської діяльності. Ця система прагнула цілковито підпорядкувати своєму впливові літературу і мистецтво, спрямувати їх у відповідне політичне й ідеологічне русло, регламентувати найрізноманітніші прояви творчої активності та інтелектуального пошуку.

Важливим інструментом такого контролю залишалася цензура. Після смерті Сталіна органи цензури були

включені в систему Міністерства внутрішніх справ. Усунення від влади Л. Берії привело до нової реорганізації і виділення Головліту СРСР із системи МВС СРСР. Це питання кілька разів розглядалося на засіданнях Секретаріату ЦК, Президії ЦК КПРС і було остаточно вирішено на початку жовтня 1953 року. В листопаді того ж року вийшла постанова Ради Міністрів УРСР № 2374 "Про виділення з системи Міністерства внутрішніх справ УРСР органів по охороні військових і державних таємниць у пресі (Головліт)".

У цей період не припинялося вилучення з бібліотек громадського користування і книготорговельної мережі застарілої літератури. Списки таких видань затверджувались відділами пропаганди і агітації ЦК КПРС та ЦК Компартії України. В них потрапило чимало брошур і книжок, переважно пропагандистського характеру (наприклад, "Як працюють і живуть у безбожному колгоспі" та ін.). Бібліографічний покажчик застарілих видань, що підлягали вилученню із загальних фондів бібліотек та книгарень Української РСР, налічував майже 200 назв.

У 1953 році в органах цензури УРСР працювало 395 осіб, з них керівників і цензорів – 295 осіб. У центральному апараті налічувалось 50 працівників, з них керівників і цензорів – 35 осіб. Діяло чотири відділи: попередньої цензури, наступної цензури, іноземної цензури та з контролю за творами мистецтва. Штатний розпис місцевих органів цензури республіки включав 345 осіб, з них керівників і цензорів – 260 осіб. З обласних управлінь найбільшими були Сталінське (33 особи), Київське і Харківське (по 24 особи), Львівське та Дніпропетровське (по 18 осіб).

У 50-ті роки радянське суспільство зазнало значної еволюції. Критика "культу особи" супроводжувалась викриттям беззаконня і масових репресій. Почався процес реабілітації українських митців, учених, письменників, які стали жертвами сталінського терору, окремих партійних, державних і військових діячів, ліквідованих у

30-ті роки, в тому числі членів розпущеної КПЗУ. Все це наклало певний відбиток на діяльність органів цензури, які переглядали колишні рішення і повертали до відкритих фондів загального користування твори реабілітованих авторів.

Більше того, нова суспільно-політична атмосфера породила занадто сміливі і радикальні настрої серед частини цензорських працівників. У квітні 1957 року ЦК КПРС прийняв постанову "Про роботу Головліту СРСР", в якій викрив "серйозні недоліки" в діяльності органів цензури. У ній зазначалось, що окремі працівники висловлювали хибні погляди на роль і значення радянської цензури в сучасних умовах, які зводилися, по суті, до ліквідації цензури. У постанові йшлося про слабку регламентацію роботи органів цензури, відсутність Положення про Головліт СРСР і документів, які визначали б порядок відкриття виставок, музеїв, вивезення з країни літератури тощо.

Виконуючи вказівки ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР у лютому 1958 року затвердила Положення про Головліт СРСР, яке визначало основні права і обов'язки Головного управління та місцевих органів цензури. Згідно з цим документом, Головліт СРСР здійснював контроль за друкованими виданнями, що випускалися для відкритого поширення всіма видавництвами країни, редакціями газет і журналів, за всіма матеріалами, призначеними для відкритого показу чи мовлення; контроль іноземної літератури, що надходила в СРСР; контроль рукописів, текстів доповідей та інших матеріалів, що вивозилися за кордон, і т. д. (див. Додатки. Документ № 27).

У постанові ЦК КПРС вказувалось, що основний керівний документ Головліту – "Перелік відомостей, заборонених до опублікування у відкритій пресі" був перевантажений застарілими положеннями, протягом восьми років не перевидавався, що він обріс великою кількістю циркулярних вказівок. Тому в липні 1957 року і серпні 1960 року прийнято два видання нового "Переліку відомостей, що заборонені до опублікування в

районних, міських, багатотиражних газетах і передачах по радіо". Влітку 1960 року видано нову "Інструкцію про порядок цензорського контролю", випущено ряд інших регламентуючих документів.

У лютому 1959 року, відповідно до постанови ЦК КПРС, Головіт СРСР поставив перед редакціями газет "Правда", "Известия", "Советская Россия", журналів "Коммунист", "Агитатор" і "Партийная жизнь" питання про звільнення матеріалів, що публікувалися у названих виданнях, від попереднього цензорського контролю. Але жодна з редакцій не погодилась на таку пропозицію, і їх видання, як і раніше, контролювалися цензорами Головліту (див. Додатки. Документ № 31). Крім того, в 1958–1959 рр. проведено атестацію всього цензорського складу Головного управління і місцевих органів цензури. На початку 1959 року за серйозні недоліки в роботі змінено керівництво Головліту УРСР (його начальником замість К. Полонника став М. Поздняков).

Та все ж певні зрушення відбулися. У різний час Головіт СРСР склав і надіслав бібліотекам 44 списки на вилучення близько 30 тис. назв літератури, виданої в Радянському Союзі. Вилучені за вказівкою партійних органів, ці "політично шкідливі" видання зберігалися у спецфондах, створених у 210 бібліотеках СРСР. У зв'язку з реабілітацією багатьох авторів, на основі рішень Прокуратури і Військової колегії Верховного Суду з авторських списків, що налічували 3310 осіб, всі твори яких раніше вилучалися з відкритого користування, до 1 січня 1960 року виключено 2635 імен. Внаслідок цього в загальні фонди бібліотек повернуто близько 18 тис. назв книжок (див. Додатки. Документи № 21, 28).

При перегляді літератури, яка залишалася у спецфондах, було встановлено, що значна її частина не становила цінності з наукового та виробничого погляду. Дві третини цієї літератури застаріли. Головіт СРСР доповідав у ЦК КПРС, що подальше зберігання таких видань недоцільне. Тому було підготовлено "Список видань, що знаходяться у спецфондах бібліотек і

підлягають списанню в макулатуру". Головліт СРСР вважав, що замість 12 тис. назв видань у спецфондах потрібно залишити близько 4 тис. назв, а замість 23 списків на вилучення, що діяли в кінці 50-х років, підготував один "Зведений список книг, що підлягали вилученню із загальних фондів бібліотек і книготорговельної мережі".

"Доробок" органів цензури був досить значний. Протягом 1957–1960 рр., зокрема, лише три відділи Головліту СРСР, які здійснювали попередній контроль друкованої продукції, підписали до друку 678 232 друкованих аркушів матеріалів, що проходили через видавництва, журнали та організації, які займалися видавничою діяльністю. При цьому загальна кількість цензорських втручань становила 15 470, в тому числі перелікових – 14 542, політико-ідеологічних – 928.

Вказані відділи контролювали художню, політичну, соціально-економічну, навчально-педагогічну літературу, політичну образотворчу продукцію і затверджені до виробництва сценарії художніх фільмів (четвертий відділ); наукову, науково-технічну і виробничу літературу, рукописи і бандеролі з друкованими творами, що вивозилися за кордон, матеріали ВДНГ СРСР і радянських виставок за кордоном (п'ятий відділ); центральні газети, матеріали ТАРС, Радінформбюро, радіо і телебачення, а також кінохроніки (шостий відділ).

За 1957–1960 рр. з політико-ідеологічних мотивів не було підписано до друку, постановки чи виконання 187 самостійних творів, статей і нарисів, з них понад 60 творів естради та 14 п'єс. Після зауважень, зроблених працівниками Головліту СРСР, серйозної переробки зазнали ще 72 твори. За той же період три відділи проконтролювали 13 тис. друкованих аркушів рукописів, 779 тис. бандеролей і посилок з друкованими творами, що надсилалися за кордон, велику кількість образотворчої продукції, матеріалів радіо, телебачення, ТАРС та ін.

Вилученню підлягали не тільки "ворожі" видання, але й праці партійних та державних діячів, які зазнали

поразки у політичній боротьбі чи з різних причин потрапили у немилість найвищого керівництва. Так, за згодою ЦК КПРС, Головліт СРСР 10 січня 1959 року видав наказ № 17 на вилучення з бібліотек загального користування і книготорговельної мережі окремо виданих брошур та книжок членів “антипартійної групи” В. Молотова, Г. Маленкова, Л. Кагановича, М. Булганіна та Д. Шепілова. Дещо пізніше з книжкової мережі вилучено доповіді і промови О. Кириченка, А. Жданова та ін.

Органи цензури постійно контролювали іноземну літературу, яка надходила у 1957 році з 75 країн світу, а в 1960 році – з 83 країн 34-ма мовами. Наприкінці 1958 року контроль іноземної літератури, що виходила мовами народів СРСР, передано в Головліти України, Латвії, Литви, Естонії та Вірменії. Лише за 1959–1960 рр. Головліти цих республік проконтролювали 23 тис. примірників видань (номерів газет і журналів, назв книжок та брошур) загальним тиражем 650 тис. примірників.

В Україну регулярно надсилалися газети “Сучасна Україна”, “Українська літературна газета” (по 300 примірників кожного номера), журнали “Український самостійник” (близько 100 примірників), “Визвольний шлях” та інші видання. Газети і журнали адресувалися бібліотекам, вузам і технікумам, редакціям газет і журналів, а книги і брошури – великим бібліотекам та установам Академії наук УРСР. За три квартали 1960 року з 16,3 млн. примірників видань, надісланих до СРСР з-за кордону, 3,9 млн. примірників направлено у спецфонди бібліотек, а 192 тис. примірників конфісковано.

Критика “культу особи” відкрила можливість певного оновлення, лібералізації суспільства. Цей процес проходив важко, суперечливо, але загалом сприяв громадському пробудженню і національному відродженню в Україні. Серед різних категорій населення зріс інтерес до української мови і культури, до історії свого народу. З’явилися нові періодичні видання, зокрема журнали “Прапор” (1956 р.) і “Радянське літературознавство” (1957 р.), відновився вихід журналу “Всесвіт” (1958 р.). У

цей час створено такі наукові центри, як Академія будівництва і архітектури, Українська сільськогосподарська академія наук (1956 р.), а також нові творчі спілки – Спілка журналістів України (1957 р.) та Спілка працівників кінематографії України (1958 р.).

У середині 50-х років права і можливості республіканських творчих спілок були дуже обмеженими. Так, Спілка радянських художників України не могла остаточно вирішувати питання про прийом того чи іншого художника в члени Спілки. Рішення в даній справі набували чинності лише після того, як запропоновані кандидатури затверджувались у Москві. Республіканській державній закупівельній комісії дозволялось оцінювати художні твори за значно нижчими цінами, ніж аналогічній союзній комісії. Всі ключові питання культурно-мистецького життя вирішувалися у центрі.

На II з'їзді художників України, що відбувся навесні 1956 року, наголошувалось: оргкомітет Спілки радянських художників СРСР “аж ніяк не сприяє розвитку ініціативи й підвищенню відповідальності республіканських організацій...” Керівництво Спілки допускало дріб'язкову опіку, сковувало ініціативу, принижувало значення республіканських організацій. На з'їзді наводились приклади “грубого порушення національної політики, приниження ролі республік у творчому процесі”, зокрема з боку Міністерства культури СРСР.

Траплялися випадки, коли за наказом міністра культури СРСР членами виставкового комітету Всесоюзної художньої виставки затверджувались лише московські художники та мистецтвознавці. Художникам союзних республік відводилась роль неповноправних “представників”: вони могли голосувати тільки тоді, коли розглядалися твори, виконані митцями їх республік. Подібні факти зустріли осуд з боку делегатів II з'їзду художників України, які закликали “покінчити з порочною практикою” і розширити права республіканських творчих спілок та міністерств культури.

Наприкінці 50-х років тенденція до активізації культурно-національного розвитку посилилась. Творчість українських письменників, художників, режисерів збагатилась новими фарбами. Їх роботи стали відзначатися ширшою тематикою, більшою стильовою різноманітністю, глибшим національним змістом. Почалося видання першої “Української радянської енциклопедії”, щомісячників “Український історичний журнал”, “Радянське право”, “Економіка Радянської України”, “Народна творчість і етнографія”.

У 1958 році ЦК КПРС і ЦК Компартії України прийняли постанови, які знімали безпідставні звинувачення з композиторів В. Мураделі, К. Данькевича, Г. Жуковського, Б. Лятошинського, М. Колесси та ін. Припинилися нападки на В. Сосюру, А. Малишка та інших письменників, які були об'єктами критики борців проти “космополітизму й буржуазного націоналізму”. На зміну чорній смузї духовного терору та фізичного насильства, відомій під назвою “ждановщини”, прийшов період нестійкої й нетривалої лібералізації – хрущовської “відлиги”.

У квітні 1959 року відбувся I з'їзд журналістів України. На той час журналістська організація республіки налічувала 3,1 тис. членів. З'їзд обговорив назрілі питання, що хвилювали журналістську громадськість, визначив перспективи діяльності творчого об'єднання. На з'їзді було обрано правління Спілки журналістів України, що налічувало 45 осіб, а також президію правління (15 осіб), яку очолив М. Білогуров. У листопаді того ж року пройшов I Всесоюзний з'їзд журналістів, який затвердив статут цього творчого союзу.

Досить плідно працювало оргбюро Спілки працівників кінематографії України, до якого входило 23 особи. У ньому діяло кілька секцій і комісій, керував ним Т. Левчук. У даний період українські кіномитці перейшли до створення 18–20 повнометражних художніх картин, десятків науково-популярних фільмів на рік. Щоправда, творчий рівень багатьох стрічок залишався недостатньо високим, про що свідчили відгуки глядачів (“Коли

співають солов'ї", "Кінець Чирви козиря", "Повість наших днів" та ін.).

На рубежі 50–60-х років розширилися зв'язки України із зовнішнім світом. Усе частіше за кордон виїжджали туристські групи, творчі колективи. У даний період відбулися гастролі Державного українського народного хору в ФРН, Д. Гнатюка – в Канаді, Державного ансамблю танцю УРСР – у Франції, поїздка групи діячів української культури в США та Канаду. До речі, таку інтенсифікацію контактів партійне керівництво прагнуло використати для посилення інформаційно-пропагандистської роботи серед української еміграції. Це питання неодноразово розглядалося на засіданнях Президії ЦК Компартії України.

Критика "культу особи" поклала край сталініані в мистецтві УРСР. З музеїв, виставок, галерей вилучалися численні полотна і скульптури, присвячені "вождю всіх народів". Митці України, перш за все графіки, почали пошуки нових форм в образотворчому мистецтві. Під час святкування 100-річчя від дня народження І. Франка в Києві відбулося урочисте відкриття пам'ятника Каменярєві, виконаного скульпторами С. Білостоцьким і О. Супруном та архітектором М. Іванченком. У зв'язку з відзначенням 150-річчя від дня народження Т. Шевченка у Москві споруджено пам'ятник Кобзарєві (роботи М. Грицюка, Ю. Сінкевича і А. Фуженка).

Того ж року у Львові в парку перед університетом відкрито пам'ятник І. Франкові, виконаний В. Борисенком, Є. Миськом, В. Одрєхівським, Я. Чайкою та А. Шуляром. Цікаві твори станкової скульптури створили М. Рябінін і В. Сколоздра ("Олекса Довбуш"), Г. Петрашевич ("Дитино моя") та інші митці. У 1962 році встановлено щорічну Шевченківську премію, яка присуджувалась у ділянці літератури, журналістики, мистецтва й архітектури. Лібералізація принесла нову морально-політичну атмосферу і породила значні надії та сподівання.

Ці явища в житті країни особливо гостро відчувала інтелігенція. "Відлига" і десталінізація суспільства мали

позитивне значення для розвитку української літератури. У цей час були написані “Зачарована Десна” і “Поєма про море” О. Довженка, “Гомоніла Україна” П. Панча і “Вир” Г. Тютюнника, “Людина і зброя” Олесея Гончара та “Правда і кривда” М. Стельмаха, нові поетичні збірки М. Рильського, М. Бажана та інших авторів. На тому ж ґрунті зроста плеяда молодих митців, які внесли свіжий струмінь в українську культуру. З’явилося покоління літераторів, художників, натхнених вірою в оновлення суспільства, в торжество свободи й демократії, – покоління шістдесятників.

За словами одного західного оглядача, перший наступ на післясталінський режим у літературі здійснили не російські, а українські письменники – молоді ліричні поети і прозаїки. До цього покоління шістдесятників належали поети В. Симоненко і Л. Костенко, І. Драч і Д. Павличко, М. Вінграновський, В. Коротич, Б. Олійник, І. Калинець, В. Стус, прозаїки Г. Тютюнник і В. Шевчук, Є. Гуцало та Р. Іванчук, художники А. Горська, В. Зарецький, А. Семикіна, критики І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, перекладачі М. Лукаш, Г. Кочур, публіцист В. Чорновіл та ін.

Названі митці – діти свого часу, свого народу. Про ту добу, що народила покоління шістдесятників, яскраво сказав М. Вінграновський: “Наші юність і молодість, наше тодішнє молоде життя мало подвійну сутність: одну офіційну, казенну, для вчителів та оцінок у школі, а другу – поза школою, там, де було життя справжнє, життя реальне. Коли ця подвійність була усвідомлена, стався бунт: піднялася наша справжня сутність і відкинула оту офіційну, фальшиву”. З цього бунту і почалося “шістдесятництво”, а з творчості шістдесятників – культурно-національне пробудження України.

Молоді митці стрімко увійшли в літературу. Вони виступили проти фальшу і єлейності в зображенні радянської дійсності, прагнули зламати шаблони і знайти нові зображувальні форми, переступити через одновимірне, одноколірне, догматичне сприйняття світу.

Велику зацікавленість викликали збірки поезій А. Костенко “Проміння землі” (1957 р.), “Вітрила” (1958 р.), “Мандрівки серця” (1961 р.). Читачі чекали кожного нового твору Д. Павличка, який дебютував у 1953 році книжкою “Любов і ненависть”. Широкий відгук одержали перші збірки поезій І. Драча – “Соняшник”, В. Симоненка – “Тиша і грім”, М. Вінграновського – “Атомні прелюди”, які побачили світ 1962 року.

У творах цих поетів відчувався біль за людину, за суспільство, причетність до всього, що відбувалося навкруги. Відомий критик і літературознавець Л. Новиченко, назвавши І. Драча “новобранцем”, одразу зарахував його до “справжніх поетів”. А через чверть віку, підбиваючи певні підсумки, написав про покоління шістдесятників: “Так чи інакше, при всіх дискусійних аспектах, виступи молодих новобранців української поезії, так само, як і їх співдрузів у російській та інших братніх літературах... стали одним з найпомітніших явищ тогочасного художнього життя країни”.

Значну роль у згуртуванні столичної інтелігенції відіграв Клуб творчої молоді. На початку 1960 року під час новорічних колядок і щедрівок виникли перші його групи. Навколо А. Танюка об'єдналась талановита молодь, яка прагнула відродження української культури, шукала нових шляхів у мистецтві. До клубу входили студенти багатьох київських вузів – художники і літератори, актори, режисери та композитори. У ньому працювали І. Драч, І. Жиленко, І. Дзюба, М. Вінграновський, І. Світличний, М. Коцюбинська, Є. Сверстюк та ін. Зі спогадів відомо, що особливо активна робота розпочалася з приходом А. Горської, інших художників-неконформістів, які принесли з собою дух бунтарства, заперечення старих догматів.

У клубі виникла комісія, яка взялася перевірити чутки про сталінські поховання. Члени комісії опитували людей, шукали сліди, які вказували на ці страшні місця. Так вдалося вийти на Биківню, з'ясувати деякі факти з часів сталінського терору. З цього приводу члени клубу

подали меморандум до Київської міськради, однак відповіді не одержали. Навпаки, відтоді, за свідченням Л. Танюка, почалися переслідування, зокрема А. Горської і В. Симоненка. “Відлига” і десталінізація мали чітко окреслені межі, за які не дозволялося виходити рядовим громадянам.

Після подання меморандуму А. Горській не давали повноцінно працювати, знищили створений нею вітраж до вестибюлю Київського державного університету імені Т. Шевченка, виключили зі Спілки художників. Почалося замовчування творчості В. Симоненка, ряд журналів зняв його вірші, підготовлені до друку. Деякі з творів цього талановитого поета прийшли до читача тільки через два десятиліття. “Відлига”, від подиху якої скресла крига сталінщини, поступово сходила нанівець. З'явилися ознаки чергової кампанії “закручування гайок”.

Слід згадати, що ідеологічні проробки не припинялись навіть у розпал “відлиги”, хоча мали тоді більш м'які форми. У грудні 1956 року Президія ЦК КПРС схвалила текст листа, адресованого партійним організаціям країни. У ньому вказувалося, що “антирадянські елементи активізували свою ворожу діяльність у зв'язку з певним загостренням міжнародної обстановки”. У листі йшлося про “нездорові настрої” серед деякої частини письменників, художників, композиторів, працівників вузів і наукових закладів, про спроби окремих митців “відійти від принципів соціалістичного реалізму на позиції безідейного мистецтва...”

Президія ЦК КПРС звинуватила ряд письменників у прагненні очорнити радянський суспільний лад. Згадувалися прізвища О. Берггольц, К. Паустовського, зокрема його виступ у Центральному будинку літераторів при обговоренні роману В. Дудинцева “Не хлібом єдиним”. Критикувалась робота окремих газет і журналів, у тому числі наукових – з проблем історії, економіки, філософії, права, які “сприяли пожвавленню ревізійністських поглядів”. Вказувалося на те, що керівництво творчих спілок,

редакції їх друкованих органів виявляли “гнилий лібералізм”.

У другій половині 50-х – на початку 60-х років у пресі з’явилися статті про творчість деяких молодих українських поетів, серед них – Л. Костенко. Критики писали, що її поеми виражають відчай і фаталізм, далекі від справжніх почуттів, що переповнюють серце радянської людини. Не завжди знаходили розуміння новаторські пошуки митців, які яскраво виявились, наприклад, у поемі І. Драча “Ніж в сонці” (автора звинувачували у “штукарстві”, “надуманості”, “формалізмі” і т. п.). У Спілці письменників нерідко велися дискусії про творчість літературної молоді, подекуди – дуже гострі й емоційні (див. Додатки. Документ № 32).

Українські митці були піддані критиці вже у серпні 1962 року на пленумі ЦК Компартії України, що розглянув питання ідеологічної роботи. Але широкий наступ на шістдесятників розгорнувся наприкінці 1962 року, після відомих подій у Манежі. Виставку молодих художників, які належали до Студії Е. Белютіна, 1 грудня того року відвідали М. Хрущов, Л. Ільчов, М. Суслов та інші лідери партії. Вони не зрозуміли, не сприйняли і різко розкритикували модерністське мистецтво студійців. Побачивши полотна і скульптури, виставлені в Манежі, М. Хрущов розлючено кричав: “Заборонити! Все заборонити! Припинити неподобство!”

Розгром, влаштований М. Хрущовим, став сигналом для повсюдної боротьби з модернізмом, абстракціонізмом, з будь-якими новаціями, що виходили за рамки традиційного реалістичного мистецтва. Новий наступ на інтелігенцію, розпочатий найвищим політичним керівництвом, набрав значного розмаху і торкнувся багатьох українських письменників, художників, мистецтвознавців. Цей похід проти творчої свободи газета італійських комуністів “Уніта” назвала “холодною війною в радянському мистецтві”.

Події в Манежі стали приводом для зустрічі керівників партії і держави з представниками творчої

інтелігенції 17 грудня 1962 року. Ще через тиждень проведено засідання ідеологічної комісії ЦК КПРС, на яке запрошено молодих письменників, художників, композиторів – усього 140 осіб. У березні наступного року пройшла друга зустріч партійного керівництва з діячами літератури і мистецтва. А в червні відбувся пленум ЦК КПРС, що розглянув чергові завдання партії в ділянці ідеології. Окремі письменники, художники, режисери потрапили під жорсткий морально-психологічний прес. Людина емоційна і недостатньо освічена, М. Хрущов зайняв позицію судді, виносячи суворі вирoki.

Піддано нищівній критиці творчість К. Паустовського, І. Еренбурга, Є. Євтушенка, А. Вознесенського, В. Некрасова. Зроблено закиди режисерові М. Ромму – за “неправильну позицію” і “деякі заскоки”. Ще ряд молодих митців звинувачено у формалізмі й аполітичності. М. Хрущов заявляв, що в питаннях мистецтва він – сталініст і закликав письменників та художників: “Покажіть дійсність такою, як вона є, але покажіть її з позицій життєстверджуючих”. На пленумі у доповіді секретаря ЦК КПРС А. Ільчова критикувались редколегії журналів “Нева”, “Юность” і “Новый мир”, а у виступі секретаря ЦК Компартії України А. Скаби – твори І. Драча, Л. Костенко, М. Вінграновського та В. Некрасова, російського письменника, який жив і працював у Києві (див. Додатки. Документ № 26).

На початку 60-х років стріли ідеологічних звинувачень полетіли в українських літературознавців. За серію статей, що з'явилася у 1958 році і в якій високо оцінювалась творчість В. Чумака й В. Блакитного, журнал “Комуніст України” критикував В. Півторадні, П. Федченка, В. Речмедіна. Дивно бачити спроби ідеалізації партії боротьбистів і вихідців з цієї партії, зазначалося в “Комуністі України”. Адже така “нічим не виправдана” оцінка означала применшення ролі партії в становленні української радянської літератури, резюмувалося в журналі.

Такою ж “порочною” було визнано статтю С. Шаховського “З потоку літературного життя”, опубліковану в одному з весняних номерів журналу “Радянське літературознавство” за 1959 рік. Помилка автора, на думку критиків, полягала в тому, що він фактично пропонував “надати місце в історії літератури письменникам незалежно від суспільно-політичного і художнього значення їх творчості”. За подібні “об’єктивістські тенденції”, що виявились у статті “Олександр Олесь”, критикувався О. Бабишкін. Цілком зрозуміло, що така позиція відображала малодійовий, непослідовний характер хрущовських перетворень. У виступах деяких керівників республіки недвозначно підкреслювалось: реабілітацію людей не можна підміняти реабілітацією ідей.

У квітні 1963 року, через місяць після зустрічі в Кремлі, у Києві відбулася республіканська нарада активу творчої інтелігенції та ідеологічних працівників України, на якій з доповіддю виступив секретар ЦК Компартії України А. Скаба. Він підсумував московські зустрічі, через їх призму розглянув діяльність українських письменників і художників. У доповіді позитивно оцінювалась творчість ряду поетів молодшого покоління, зокрема Д. Павличка, В. Коротича, В. Коломійця, В. Симоненка і робилися ідеологічні закиди на адресу І. Драча, М. Вінграновського, Л. Костенко, редколегії “Літературної України”.

Доповідач сказав, що деякі митці і літератори “черпають для себе матеріали з помийної ями”, що нагадало неповторний колорит хрущовських промов. На нараді досить різко виступив секретар Київського промислового обкому партії В. Бойченко, звинувативши у відсутності партійної принциповості редколегії та художні ради журналів “Дніпро”, “Советская Украина”, газети “Літературна Україна” (за публікацію “ряду хибних творів” І. Драча та М. Вінграновського). Крім того, критику “формалізму” мусили підтримати окремі письменники.

Похід проти формалізму й абстракціонізму викликав серйозні застереження, палкі протести. Ці критичні виступи відображали зростаюче занепокоєння громадськості, насамперед інтелігенції республіки. Так, з листом до ЦК Компартії України звернувся професор Київського політехнічного інституту Файнерман, який звинуватив партію в тому, що вона повела боротьбу проти абстракціонізму. У своєму листі Файнерман закликав “по-більшовицькому оволодіти методом абстракціонізму, діалектично осмислити цей метод і дати йому марксистське спрямування”.

З публікацій минулих років відомо про інші відгуки на виступ М. Хрущова у Кремлі. Наведемо лише один з них – закрійниці київської фабрики “Індпошив” Г. Зінченко: “Я не буду сперечатися з Вами про художників-абстракціоністів, бо я не бачила їх творів, – писала вона до ЦК КПРС. – Але я не зовсім згідна з Вашою вимогливістю до цих художників. Напряма в мистецтві – є настільки стихійна річ, що впливати на нього не можна, та й не треба. Як на мене, – нехай кожен творить, як він хоче. Час сам відсіє зерно від половини”.

Боротьба з формалізмом і абстракціонізмом зачепила насамперед І. Драча і М. Вінграновського – митців, які виходили за рамки традиційної поезики, твори яких відзначалися стилістичним і формозмістовим новаторством. Та справа була не лише в незвичних формах, які дехто сприймав як виклик, як зухвальство, не тільки в тому, що порушувались усталені уявлення про гармонію, традиції тощо. Критики зазнали І. Дзюба, В. Некрасов, Л. Костенко, С. Голованівський, почалося замовчування творчості окремих шістдесятників. Очевидно, справа більшою мірою стосувалася змісту, аніж форми, тобто того, що несли твори людям.

Причини цієї боротьби мали значно глибше коріння, ніж здавалося на перший погляд. У кінцевому підсумку кампанія стала захисною реакцією системи на процес оновлення та реформування, що відбувався в країні. Вона стала захисною акцією апарату, який прагнув

зберегти і посилити свій контроль над суспільством. На думку А. Вознесенського, одна з помилок М. Хрущова полягала в тому, що він не довіряв інтелігенції. Але така недовіра – не стільки помилка, скільки неминучість: існували межі, переступити які людина сталінської школи не могла.

Хвиля, яка піднялася в Манежі, швидко долинула до України. Ця хвиля зачепила не тільки сучасних українських художників. Вона знову вдарила по “бойчукізму” – своєрідному феномену в українському мистецтві, розтоптаному сталінщиною. Школа митців, створена М. Бойчуком, мала особливий, неповторний колорит. Твори бойчукістів відзначалися ліризмом, поетичністю, приглушеною тональністю. Полотна і гравюри, виконані ними, відчутно контрастували з офіційним мистецтвом. Художників називали “ворогами реалістичних традицій”, звинувачували у “контрреволюції”, примушували каятись і “виправлятись”, а в трагічному 1936 році як “ворогів народу” заарештували. За актом, складеним наступного року, частина спадщини бойчукістів підлягала знищенню.

На початку 60-х років за дорученням ЦК Компартії України в Музеї українського мистецтва влаштували закриту виставку бойчукістів. Твори М. Бойчука, В. Седляра, І. Падалки, О. Павленко, інших митців виставили на огляд апаратних працівників. Широкому глядачеві вони відкрились тільки недавно, після півстолітнього замовчування. У 1963 році за “формалізм” і “бездушні абстракції”, за відродження бойчукізму критиковано художників П. Бедзіра, Ф. Семона, Ф. Манайла, І. Литовченка, В. Патику, А. Кремницьку, скульптора Т. Бриж і мистецтвознавця І. Врону. На бюро Львівського обкому Компартії України спеціально обговорювалось питання про групу “теоретиків формалістичного напрямку”, виявлену в Інституті декоративного і прикладного мистецтва.

Так поволі згасала “відлига”. Все гучніше звучали заклики до митців не звертати “надмірної уваги” на негативні явища. Все частіше повторювалися застере-

ження проти популяризації творчості “колишніх носіїв буржуазного націоналізму”. У літературі та мистецтві, в духовному житті республіки наростав адміністративно-ідеологічний контроль, який свідчив про поступове згортання відносно ліберальної політики в галузі культури, пов’язаної з хрущовською критикою “культу особи”.

Навесні 1964 року сталася подія, яка завдала великої шкоди українській культурі. Наприкінці травня було підпалено найбільшу українську книгозбірню – Державну публічну бібліотеку АН УРСР. Пожежу вдалося ліквідувати тільки на третій день, коли вже дощенту вигорів український відділ. Із семи поверхів бібліотеки згорів тільки один, де знаходились українські книжки. Цей акт вандалізму вчинив працівник бібліотеки В. Погружальський, згодом засуджений до 10 років позбавлення волі. На ряд службових осіб накладено дисциплінарні та партійні стягнення, але це вже не мало практичного значення.

Вогонь знищив архіви, рукописи, стародруки, рідкісні книжки, знищив частину української історії і культури. На судовому процесі, що пройшов наприкінці серпня 1964 року, було названо цифру втрат – 600 тис. томів. Та хіба можна виміряти справжні втрати кількістю одиниць зберігання? Адже назавжди зникла частина духовної спадщини народу, неповторної і безцінної! Випадково чи навмисно, важко сказати, але підпал було зроблено у Шевченкові дні, коли відзначалося 150-річчя від дня народження поета. Це сталося тоді, коли закінчувалося хрущовське правління.

Нарешті, вагомим явищем періоду “відлиги” залишався рух опору. Збройна боротьба проти режиму слабнула, зіштовхнувшись із переважаючими силами військово-поліцейської держави. Ще протягом кількох років на території України продовжувало діяти оунівське підпілля, проте змінити розвиток подій воно вже не могло. За 1954–1959 рр. у Ровенській, Львівській, Станіславській, Волинській і Тернопільській областях

пройшло 14 відкритих судових процесів над учасниками повстанського руху, з яких 24 особи були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу.

За той же період, як видно з доповідної записки “Про стан роботи органів державної безпеки Української РСР”, адресованої ЦК Компартії України восени 1959 року, ліквідовано 183 антирадянські організації та групи, притягнуто до кримінальної відповідальності 1879 осіб, ужито “профілактичні заходи” щодо 1300 осіб. Крім того, викрито 46 груп із числа інтелігенції та молоді, які проводили активну антирадянську діяльність і в яких налічувалось 245 осіб.

У другій половині 50-х років засвідчено численні прояви антирадянських настроїв, зокрема в ході виборів до вищих та місцевих органів влади. Навесні 1957 року в Києві, Харкові, Сумах розклеєно листівки, які закликали громадськість не брати участі у виборах до місцевих Рад депутатів трудящих. Протягом кількох років у м. Стрию, що на Львівщині, напередодні революційних свят і важливих політичних кампаній 26 разів розповсюджувалися “злісні антирадянські листівки”, а у Львові невідомі неодноразово псували портрети членів Президії ЦК КПРС.

У грудні 1957 року секретар Львівського обкому партії М. Лазуренко і начальник обласного управління КДБ В. Шевченко доповідали ЦК Компартії України, що “націоналістичні тенденції серед населення ще живучі, вони й тепер проявляються з боку деякої частини інтелігенції і навіть тих осіб, які, на нашу думку, стоять на радянських позиціях”. Лише протягом 1959 року в області було розшукано 48 авторів антирадянських листівок і “профілактовано” 1455 осіб, котрі висловлювали невдоволення владою.

Наприкінці 1958 року були заарештовані учасники підпільної організації, названої “Об’єднаною партією визволення України” і створеної у Станіславі групою робітників та студентів. Наступного року відбувся закритий судовий процес, на якому до різних строків

ув'язнення засуджено Б. Гарматюка, Я. Ткачука, Б. Тимківа, М. Площака, І. Струтинського, М. Юрчика, І. Коневича, В. Площака. Ця група продовжувала політичну лінію ОУН–УПА і відстоювала необхідність збройної боротьби проти правлячого режиму.

У грудні 1961 року викрито таємну організацію, що діяла у Львові і налічувала понад 50 осіб. Вона мала назву Український національний комітет і також стояла на позиціях ОУН–УПА. Кількох учасників цієї організації – І. Коваля, Б. Грицину, В. Ёнота, Р. Гурного – засуджено до смертної кари. Молодих робітників І. Коваля й Б. Грицину було страчено, іншим замінено смертну кару на 15 років ув'язнення. Тривалі строки одержали також М. Мелех, В. Сорока, Г. Зельман, П. Климчак, Г. Кузик, М. Йовчак (по 15 років), В. Кіндрат (13 років), М. Курило, С. Покора, О. Зельман, М. Мельничук, О. Тиглівець, О. Хом'якевич (по 12 років) та інші.

На рубежі 50–60-х років тривали арешти громадян, звинувачених у політичних злочинах. За антирадянську пропаганду були засуджені Л. Турик, І. Кичак (Дніпропетровськ), Б. Киян (Луганськ), П. Струс (Тернопіль), брати Тихі (Київ), Д. Ковальчук і Шершень (Чернівці), В. Савченко, В. Ришковенко і Ю. Покрасенко (Запоріжжя), Бульбинський, Рибич та Трасюк (Донецьк) та ін. За звинуваченням у націоналізмі засуджено Б. Христинича, Я. Гасюка, В. Леонюка, В. Затварського, Я. Кобилицького, Б. Гогуся, Г. Ковалишина, В. Куликовського, П. Пундика, Д. Шумука, Г. Гайового та багатьох інших.

Так, за свідченням М. Масютка, Львівський обласний суд виніс суворі вироки групі громадян з м. Ходорова, звинувативши їх у націоналізмі й терорі. Згадана справа була сфабрикована, слідство не збило серйозних доказів такої діяльності. Проте одного з членів групи – Миколу Проціва – засуджено до смертної кари, а інших – до різних строків ув'язнення (Михайла Проціва – до 15 років, Ханаса – до 12, Нагробного – до 12, Капітоненка – до 8 років та ін.).

Проте саме на зламі 50–60-х років намітився принциповий поворот у розвитку українського руху опору – до мирних, легальних методів боротьби за національну незалежність. Першими на цей шлях стали А. Лук'яненко та його друзі, котрі зробили спробу створити організацію, що діяла б на нових засадах. Після закінчення Московського університету імені М. Ломоносова А. Лук'яненко поїхав за направленням у західний регіон України, ставши пропагандистом Радехівського райкому партії, що на Львівщині.

“То була дуже вигідна посада, – згадував він. – Я їздив по селах, вивчав становище, знайомився з людьми, заходив у хати, в школи. Переді мною оживали сліди недавньої боротьби. Швидко знайшов своїх прихильників, зазнайомився з Віруном, Луцьківим. А що мав уже тут своїх людей, вирішив іти далі. Наступним районом став для мене Глинянський. Отже, в Глинянах переходжу в адвокатуру, тут – нові знайомства: з Кандибою й іншими. Оскільки тут осередок уже є, Кандиба іде в Перемишляни. Вірун – він закінчив партшколу – налагоджує по Україні контакти з колишніми однокурсниками. А я закінчую програму партії – Української робітничо-селянської спілки...”

Ця організація ставила за мету вихід України зі складу СРСР, причому вперше в повоєнній історії передбачала мирні методи боротьби. Планувалося, що спілка вестиме пропаганду за здійснення ст. 17 Конституції СРСР та ст. 14 Конституції УРСР, що потім питання розглядатиметься Верховною Радою УРСР або вирішуватиметься шляхом всенародного референдуму. Однак далі наміру і програми справа не пішла, спілка створена не була: у січні 1961 року А. Лук'яненка, І. Кандибу, С. Віруна, О. Лібовича, В. Луцьківа, Й. Боровницького та І. Кіпиша заарештовано.

У травні, після чотирьох місяців слідства, у Львові відбувся судовий процес. Членів групи звинувачено у зраді Батьківщини і на підставі ст. 56, ч.1, 64 Кримінального кодексу УРСР засуджено: А. Лук'яненка –

до розстрілу, І. Кандибу – до 15 років, С. Віруна – до 11 років, а інших – до 10 років позбавлення волі. У липні 1961 року Судова колегія у кримінальних справах Верховного Суду УРСР розглянула справу в касаційному порядку, замінивши Л. Лук'яненкові смертну кару на 15 років ув'язнення, а І. Кіпищу та Й. Боровницькому призначивши по 7 років позбавлення волі.

Такий суворий вирок мав кілька причин, які Л. Лук'яненко пояснював так: “По-перше, ми були групою інтелігентів: три юристи, агроном, міліціонер, партпрацівник, завклубом. Досі національно-визвольний рух мав збройний характер і формувався з простих селянських хлопців... Друге: міжнародна обстановка загострювалась – і це також вплинуло”. Крім того, на думку Л. Лук'яненка, відіграв свою роль третій фактор: “Не встигли ще закінчити нашу справу, як розкрили дві підпільні організації: “Український національний комітет”, у якому арештували п'ятдесят осіб (судили двадцять), і ходорівську групу (судили дев'ять чоловік)”.

На початку 60-х років кількість так званих антирадянських проявів істотно зросла, особливо після прийняття урядом рішення про підвищення цін на м'ясо-молочну продукцію. Значно збільшилась кількість анонімних документів, виявлених на території Радянського Союзу, в тому числі в Україні. Лише за перше півріччя 1962 року в СРСР було розповсюджено 7,7 тис. листівок і листів, виготовлених 2,5 тис. авторів, що вдвоє перевищило аналогічні показники за той же період попереднього року (див. Додатки. Документ № 33).

Як бачимо, процес реформ істотно позначився на духовному житті України. У той час з'явилися перші ознаки загального пробудження, національного розкріпачення української інтелігенції. Саме тоді виросло нове покоління критично мислячих людей, що здолали лакейство думки, які рушили проти течії. Вони “не підривали стін. Вони примушували вибухати душі” (О. Пахльовська). Саме в пору реформ, десталінізації суспільства

зародилося дисидентство, що стало втіленням новітнього етапу національно-демократичного руху.

6. Наступ на церкву

У післявоєнний період тривало закриття церков і молитовних будинків, переслідування мирян і духовенства. Політика влади щодо церкви базувалась на сталих ідеологічних засадах, марксистська доктрина розглядала релігію як “пережиток капіталізму”, як “опіум для народу”. Зміна політичних орієнтирів, що відбулася після смерті Сталіна, певною мірою позначилась на відносинах між владою і церквою, проте, як уже зазначалось, лібералізація радянського суспільства проходила болісно і суперечливо, здійснювалась боязко і непослідовно.

У липні 1954 року ЦК КПРС прийняв постанову “Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення”, яка не була опублікована в пресі. У цьому документі визначались чергові завдання, шляхи і методи посилення антирелігійної пропаганди. Однак у листопаді того ж року ЦК КПРС ухвалив іншу постанову – “Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення”, котра, на відміну від попередньої, відразу з'явилася на сторінках “Правди”.

У постанові вказувалося, що замість ідейної боротьби з релігією, замість розгортання копіткої роботи щодо пропаганди природничо-наукових знань в окремих центральних і місцевих газетах, у виступах деяких лекторів і доповідачів допускалися образливі випадки проти духовенства та парафіян. Ішлося про те, що на сторінках преси і в усних виступах віруючі зображались людьми, які не заслуговують на політичну довіру, що в ряді районів місцеві парторганізації й окремі посадові особи допускали грубе ставлення до священиків, адміні-

стративне втручання в діяльність релігійних об'єднань тощо.

У постанові зазначалося, що відразу після Жовтневої революції, в роки громадянської війни і пізніше багато представників духовенства, релігійних організацій ставились вороже до радянської влади. У зв'язку з цим “окремі священики” притягувалися до відповідальності, але не за релігійну, а за антиурядову діяльність. “У теперішній час, внаслідок перемоги соціалізму і ліквідації експлуататорських класів в СРСР підірване соціальне коріння релігії, знищена база, на яку спиралась церква. Служителі церкви у своїй більшості, як свідчать факти, також займають тепер лояльні позиції щодо Радянської влади. Тому боротьба з релігійними забобонами... повинна розглядатися як ідеологічна боротьба наукового, матеріалістичного світогляду проти антинаукового, релігійного світогляду”.

Із цих засад впливав важливий практичний висновок: “нерозумно і шкідливо ставити тих чи інших радянських громадян під політичний сумнів через їх релігійні переконання”. Постанова вимагала більш серйозного підходу до відбору лекторських кадрів, контролю з боку партійних організацій за здійсненням науково-атеїстичної пропаганди. У ній підкреслювалась необхідність глибокої, терпеливої, вміло поставленої роботи з людьми, недопустимість “будь-яких образ почуттів віруючих і церковнослужителів, а також адміністративного втручання в діяльність церкви”.

Критика “культу особи” дала новий поштовх еволюції політики щодо релігії та церкви. Заяви XX з'їзду КПРС про демократизацію суспільства і відновлення соціалістичної законності викликали певні хитання в апараті, породили сумніви в середовищі державних чиновників. У грудні 1956 року кілька керівних працівників Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР звернулися до ЦК КПРС із проханням роз'яснити лінію партії з цього питання. У керівництві Ради вияви-

лися дві тенденції, які умовно можна окреслити як обмежено-ліберальну і традиційно-ортодоксальну.

Один з прихильників “м’якого” курсу – В. Спиридонов відстоював необхідність суто ідейної боротьби з так званими релігійними пережитками, виступав проти продовження “політичної війни” з релігією, проти адміністрування і насильницьких заходів щодо церкви. Він підкреслював важливість дотримання законних прав громадян і, зокрема, ст. 124 Конституції СРСР, яка гарантувала вільне відправлення релігійних обрядів. У листі до ЦК КПРС В. Спиридонов писав, що в Сталінській, Кіровоградській, Одеській областях УРСР віруючі роками не можуть добитися здійснення своїх прав, мати відповідні молитовні приміщення і що в багатьох місцях республіки не припиняється “свавілля і беззаконня” стосовно церкви.

Представник жорсткого курсу – І. Іванов наполягав на продовженні боротьби з релігією, всіякому обмеженні діяльності духовенства. Цей член Ради у справах Руської православної церкви твердив про недопустимість розширення видавничої діяльності РПЦ, духовних навчальних закладів і т. п. Щоправда, навіть прихильники консервативного напрямку змушені були зважати на нову морально-психологічну атмосферу, що склалася в країні. Так, І. Іванов писав, що місцеві органи влади відхиляють усі без винятку прохання про відкриття церков, хоча “окремі настирливі клопотання великих груп віруючих” треба задовольняти. За його словами, “слід давати віддушину”, щоб не створювати “нездоровий політичний настрій”.

Ці нові віяння знайшли відображення у пресі, в роботах учених і публіцистів. У 1957 році в одному з номерів журналу “Партийная жизнь” писалось: “Вести антирелігійну пропаганду в наших умовах – це значить боротися не проти віруючих чи служителів церкви й релігійних культів, а проти релігійних ідей за свідомість людей, які знаходяться під впливом таких ідей, це значить пропагувати науковий світогляд і з його позицій

розкривати неспроможність релігійних уявлень". Нові акценти в політиці дали також певні практичні наслідки, хоча й невеликі: за 1955–1956 рр. дещо збільшилась кількість православних церков і молитовних будинків, у 1955–1957 рр. відбулося зростання чисельності православного духовенства.

За рішенням Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР від 17 серпня 1955 року відмінено реєстрацію членів виконавчих органів і ревізійних комісій церков. Посилено проводився ремонт молитовних будівель, збільшилась чисельність активу й обслуговуючого персоналу храмів. У 1956 році в Україні діяло 8540 православних церков і молитовних будинків, налічувалося 6030 священиків і дияконів. У 1957 році кількість православних молитовних будівель в УРСР зросла до 8548, а чисельність зареєстрованого духовенства – до 6072 осіб.

У середині 50-х років у навчальних закладах РПЦ займався 951 слухач. На 1955/56 навчальний рік у ці заклади було подано 597 заяв, на 1956/57 навчальний рік – 765 заяв, або на 28,1 % більше. У 1955 році до духовних академій і семінарій прийнято 342, а в 1956 році – 384 особи, або на 12,3 % більше. Однак роль духовних навчальних закладів у поповненні кадрів священиків залишалась незначною. За десять років духовні академії і семінарії закінчило не більше тисячі осіб, тобто лише 6–7 % загальної кількості духовенства в СРСР.

Зростала чисельність громадян, висвячених у духовний сан. У 1952 році їх налічувалось 320 осіб, а в 1957 році – 462 особи, або на 44,4 % більше. У 1948–1957 рр. в СРСР висвячено 3657 осіб, що також відображало певну активізацію православ'я. В інформаційних записках Ради у справах Руської православної церкви до ЦК КПРС вказувалось на зростання пожертв на користь монастирів. Так, у Глинському чоловічому монастирі (Сумська область) пожертви зросли з 85 тис. крб. у 1953 році до 380 тис. крб. в 1956 році, в Києво-Печерській лаврі – з 800 тис. крб. у 1951 році до 2,5 млн. крб. у 1956 році.

Восени 1955 року в західні області України почали повертатися уніатські священники, які відмовились від “возз’єднання” і були репресовані сталінським режимом. У липні 1956 року відбулося засідання Священного синоду, на якому розглядалося питання про “зміцнення православ’я у возз’єднаних з уніатства парафіях” на Закарпатті. З доповіддю на засіданні виступив єпископ Мукачівський і Ужгородський Іларіон, який твердив, що “місцеві возз’єднані... захвилювались”. Вони почали висловлювати невдоволення православним архієреєм, вимагали призначення на вищі посади в єпархіяльному управлінні возз’єднаних священників і т. п. Священний синод ухвалив: ретельно слідкувати за тим, щоб не поширювалась пропаганда, шкідлива справі зміцнення православ’я (див. Додатки. Документ № 22).

У січні 1957 року в Києві відбулась нарада єпископів, які обговорили заходи щодо “посилення боротьби з католицькою акцією”. Через кілька місяців управляючі єпархіями західних областей УРСР подали з цього приводу доповідню записку Патріархові Алексію. У записці вказувалося, що певна частина греко-католицького духовенства, монахів, монахинь і мирян фанатично віддана уніатству. Єпископи Паладій, Варлаам і Григорій писали, що цією обставиною не варто нехтувати, що слід насамперед посилити роботу з духовенством і що лише після такої “наполегливої підготовки ліквідація уніатської спадщини буде поступово досягати бажаних успіхів”.

Єпископи констатували, що “форсування зовнішньої обрядової одноманітності адміністративними розпорядженнями, як показав досвід, було марним і навіть шкідливим”. Багато возз’єднаних священників далі користувалися греко-католицькими молитовниками, які містили український церковний гімн “Боже великий, єдиний”, чимало рядків про українську землю, український народ, католицьку віру і т. ін. Єпископи пропонували використовувати для перепідготовки священників, підготовки нових кадрів Волинську духовну семінарію,

просити про відкриття семінарії у Львові. Пропонували включити до складу викладачів возз'єднаних священників, хоча б частину предметів викладати українською мовою. Це дало б змогу врахувати особливості богослужбового й обрядового характеру західного регіону України.

Таке занепокоєння православних єпископів було не випадковим. Протягом 1955–1956 рр. в УРСР повернулися 286 із 344 репресованих греко-католицьких священників. У ряді місць Львівської, Станіславської і Закарпатської областей невозз'єднане духовенство стало активніше проводити богослужіння, зокрема в закритих уніатських храмах. Голова Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР Г. Карпов доповідав у ЦК КПРС, що були навіть випадки захоплення діючих православних церков, що певну підтримку в цьому греко-католикам надавали римо-католики. Окремі групи віруючих почали подавати заяви до органів влади про реєстрацію греко-католицьких громад і духовенства. Це мотивувалося тим, що ліквідація унії здійснювалась адміністративними методами. Ці вимоги пов'язувались із заходами щодо відновлення законності.

Державні чиновники зазначали, що діяльність греко-католицького духовенства скеровували звільнені з ув'язнення єпископи, в тому числі священники, таємно посвячені в єпископи на місці заслання. Вони їздили містами і селами, вивчали настрої населення, встановлювали необхідні контакти. На думку керівників Ради у справах Руської православної церкви, усім цим керував митрополит Й. Сліпий, який після відбуття терміну покарання перебував у будинку інвалідів у Красноярському краї. “У зв'язку з очікуваним поверненням Сліпого, – писав до ЦК КПРС Г. Карпов, – церковна обстановка неминуче може ускладнитися”.

В документах Ради вказувалося, що активізація діяльності греко-католиків відбувалась в умовах невтручання з боку митрополита Київського і Галицького Іоанна, архієреїв на місцях. У цих документах підкреслювалося, що протягом 1956 року Православна

церква не організувала протидії, посилаючись на те, що унія була ліквідована адміністративним шляхом. Виявляли пасивність також органи влади на місцях: вони не були зорієнтовані, якими засобами можна паралізувати діяльність греко-католиків “при відсутності законних підстав для адміністративного втручання...”

Щоб стримати таке піднесення у середовищі греко-католиків, не допустити легалізації УГКЦ, Рада у справах Руської православної церкви планувала вжити ряд заходів. Рада пропонувала прийняти спеціальну постанову ЦК КПРС з цього питання, узгодивши її проект з ЦК Компартії України і КДБ при Раді Міністрів СРСР. У ньому давались чіткі вказівки: залишати без задоволення заяви груп віруючих і духовенства про реєстрацію релігійних громад, священиків; рекомендувати Московській патріархії посилити зусилля щодо возз'єднання уніатів з православними; не допускати використання недіючих церков і проведення богослужінь незареєстрованим духовенством.

Раді Міністрів пропонувалось посилити боротьбу з незареєстрованим духовенством і монахами, спираючись на указ Президії Верховної Ради СРСР від 23 липня 1951 року “Про заходи боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами”. Через Міністерство фінансів УРСР планувалось дати вказівку місцевим фінансовим органам про стягнення прибуткового податку зі священиків та інших осіб, які здійснювали релігійні обряди без реєстрації. Уповноважені Ради у справах Руської православної церкви повинні були повідомляти фіноргани про тих, хто підлягав такому оподаткуванню. Словом, передбачалось активізувати діяльність владних структур, спрямовану проти греко-католиків.

У проекті постанови вказувалось: знайти можливість зустрічей і переговорів з митрополитом Й. Сліпим, деякими греко-католицькими єпископами “про зближення уніатської і православної церков з метою обробки й нейтралізації їх діяльності”; КДБ при Раді Міністрів СРСР вжити заходи, щоб не допустити повернення митро-

полита Й. Сліпого в західні області України. Крім того, зверталась увага на “необхідність боротьби з усякого роду провокаційними чутками, пов’язаними з культом особи і його наслідками” (див. Додатки. Документ № 23). Після XX з’їзду КПРС громадськість чекала дальшої лібералізації суспільства.

У лютому 1957 року в Києві відбулась нарада уповноважених Ради у справах Руської православної церкви по Львівській, Тернопільській, Станіславській, Дрогобицькій і Закарпатській областях. На ній зазначалося, що в ряді місць, особливо у Львівській і Закарпатській областях, багато уніатських священиків вели активну церковну діяльність. У цей час на Львівщині налічувалося 142 греко-католицьких священики, з них 114 осіб, які повернулися з ув’язнення, на Закарпатті – відповідно 121 і 90 осіб. Разом з тим уповноважені вважали, “що спостерігається деяке зниження цієї активності внаслідок того, що все більше і більше втрачають свою силу дії провокаційні чутки про те, що уніатська церква буде відновлена”.

У середині 50-х років з таборів та заслань в Україну повернулися єпископи М. Чарнецький – до Львова, І. Лятишевський – до Станіслава, О. Хіра, М. Мурані – на Закарпаття. Проте у 1957 році двоє останніх були знову заарештовані і вислані за межі України. Як “активних антирадянських агітаторів” заарештовано священиків Сокола, Бочкаря та інших. За дедалі ширші зв’язки з духовенством (як на засланні, так і в Україні) посилено адміністративне переслідування митрополита Й. Сліпого. Такі заходи також вплинули на деяке згортання активності греко-католиків.

Після додаткового вивчення питання Рада у справах Руської православної церкви дійшла висновку, що немає причин для прийняття постанови ЦК КПРС про уніатство в західних областях УРСР (див. Додатки. Документ № 24). Улітку та восени 1957 року РПЦ провела кілька конференцій священиків з окремих галицьких єпархій, закликавши їх “підтверджувати свою православність”,

відправляти служби відповідно до православного обряду і т. д. У постанові однієї з конференцій зазначалося, що “чутки, які поширюються уніатськими фанатиками та іншими противниками православ'я про відновлення унії в західних областях, є вигадками наших ворогів, щоб ввести в оману невоzz'єднане священицтво та віруючих...”

Однак відносно ліберальна політика влади щодо релігії та церкви тривала недовго. Партія брала курс на побудову комунізму і форсоване подолання релігійності. Місцеві органи влади встановили жорсткий нагляд за священиками, фінансовою і господарською діяльністю церкви. Рада у справах Руської православної церкви фактично контролювала всі найважливіші питання життя РПЦ, включаючи кадрові перестановки. Наприкінці 50-х років прийнято ряд актів, які значно зменшили можливості відкриття храмів, проте істотно полегшили їх закриття. Вирішення цього питання перейшло з відання Ради Міністрів УРСР до компетенції облвиконкомів.

Уже на початку 1958 року в Україні налічувалось 8537, 1959 року – 8468 православних церков і молитовних будинків. Зменшилась чисельність православного духовенства: на 1 січня 1958 року вона становила 5920 осіб, 1959 року – 5749. Рада у справах Руської православної церкви розіслала на місця інформаційно-інструктивні листи, в яких звертала увагу уповноважених на активізацію релігійного життя і необхідність неухильного дотримання законодавства про культу. Рада вимагала вжити більш рішучі заходи щодо обмеження діяльності церкви, нейтралізації її впливу на громадськість.

У листі заступника уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви по УРСР Г. Катуніна до уповноваженого Ради по Львівській області А. Вишневського читаємо: “Прошу припинити на майбутнє давати віруючим такі докладні роз'яснення про причини, з яких Ви відмовляєте їм в задоволенні клопотань, як це Вами зроблено по клопотанню віруючих в с. Селаші Рава-Руського району, які просять дозволити їм поставити

будинки для молитовних цілей”. В описах відповідних архівних фондів з кінця 50-х років помітно зростає кількість заяв і скарг віруючих, документів про зняття з реєстрації релігійних громад, закриття молитовних будівель (рішення виконкомів місцевих Рад депутатів трудящих, висновки уповноважених з цих питань і т. п.).

Органи влади діяли надто “рішуче”. Навіть Г. Карпов змушений був констатувати: “За останній час стало спостерігатися, що заходи в ряді місць щодо церкви проводяться без погодження з нами... Особливо це має місце в областях УРСР, в Ростовській та інших областях РРФСР”. Зокрема, склалися фіктивні акти про аварійний стан молитовних будівель, на підставі яких вони закривалися. Чинився дрібний адміністративний тиск, який виявлявся у забороні поточного ремонту в храмах, відключенні їх від водопостачання і т. п. Готувався черговий наступ на церкву, про що один з священників на Черкащині у розмові з уповноваженим сказав: “влада починає вести підготовку до закриття церков і, очевидно, настануть тридцяті роки”.

У жовтні 1958 року Рада Міністрів СРСР прийняла ряд постанов, спрямованих, по суті своїй, на ліквідацію монастирів. Так, постанова № 1159 зобов'язувала Раду Міністрів союзних республік у шестимісячний термін вивчити питання про можливість скорочення кількості монастирів і внести свої пропозиції до союзного уряду; пропонувала Радам Міністрів союзних республік зменшити розміри землі, що знаходилась у користуванні монастирів. Постанова № 1160 рекомендувала встановити підвищені ставки податку із земельних ділянок монастирів. Крім того, прийнято постанову про податкове обкладання доходів підприємств єпархіальних управлінь і монастирів, що підривало економічні основи існування церкви.

Практичні результати виявились досить відчутними. Ставка податку була встановлена в такому розмірі, що більшість монастирів просто відмовилася від значної частини земельних угідь. За рішенням Ради Міністрів УРСР від 1 листопада 1958 року № 1549 наділи землі були настільки зменшені, що з 357 га, які знаходилися в

користуванні всіх монастирів України, залишилось тільки 60 га, тобто майже в шість разів менше. Мукачівському жіночому монастиреві на Закарпатті, який раніше мав земельний наділ 23,6 га, залишено тільки 4 га, а саме: землю під будівлями, двір і кладовище. Мукачівський міськвиконком відмовив монастирю в проханні залишити гектар городу та гектар саду.

Встановлення нового прибуткового податку на свічки, що вироблялися церковними майстернями, призвело до значного зменшення доходів релігійних організацій. При нових цінах на свічки багато сільських парафій змушені були відмовитися від утримання церковних хорів, проведення ремонту храмів, виплати внесків у єпархіальні управління тощо. У таких парафій заздалеку вистачало засобів на оплату церковних службовців і утримання храмів. Нарешті, одна з постанов Ради Міністрів СРСР забороняла використання найманої праці в монастирях. До них перестали приймати осіб, яким не виповнилося 30 років. Це був ще один удар по монастирях, де переважали люди похилого віку.

У післявоєнний період кількість монастирів в СРСР постійно скорочувалась. У 1945 році їх налічувалося 100, 1948 році – 85, 1957 році – 57. За 1948–1957 рр. чисельність монахів і монахинь в СРСР істотно не змінилась, досягаючи близько 4,6 тис. осіб. У 1957 році в 20 чоловічих монастирях перебувало майже 900 монахів і послушників, а в 37 жіночих – 3,8 тис. монахинь і послушниць. Основна частина монастирів знаходилась в Україні (40), інші – в Молдавії, Білорусії, Російській Федерації та прибалтійських республіках. Пропозиції про закриття монастирів мотивувалися тим, що більшість їх відновила своє існування в роки війни, зайняла приміщення колишніх шкіл, лікарень і т. п. і що спосіб життя монахів начебто завдавав шкоди навколишньому населенню.

У жовтні 1958 року перший секретар ЦК Компартії України М. Підгорний надіслав доповідну записку до ЦК КПРС. У ній зазначалось: “ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР неодноразово порушували клопотання через республіканського уповноваженого Ради у справах

Руської православної церкви про обмеження діяльності монастиря Києво-Печерська лавра. Однак в Раді у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР це питання не знайшло позитивного рішення". У записці подавався перелік заходів, спрямованих на обмеження діяльності монастирів, і підкреслювалось: найближчим часом в УРСР буде закрито п'ять монастирів і вісім скитів.

М. Підгорний доповідав, що ряд партійних організацій республіки послабив антирелігійну роботу серед населення. У зв'язку з цим ЦК Компартії України готував постанову, спрямовану на посилення науково-атеїстичної пропаганди. М. Підгорний просив ЦК КПРС доручити Раді у справах Руської православної церкви спільно з Радою Міністрів УРСР подати до союзного уряду пропозиції щодо обмеження діяльності Києво-Печерської лаври. Відділ пропаганди і агітації ЦК КПРС у союзних республіках погодився із запланованими заходами, які "допоможуть спочатку обмежити, а потім повністю припинити діяльність монастиря Києво-Печерської лаври..."

У жовтні 1958 року ЦК КПРС прийняв постанову «Про записку Відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди»». У січні 1959 року відбулися закриті партзбори комуністів Ради у справах Руської православної церкви і Всесоюзна нарада уповноважених цієї Ради, присвячені обговоренню вказаної постанови. На зборах і нараді відзначалося, що "церкві вдалося значно покращити своє становище, розширити підготовку священнослужителів, посилити релігійну пропаганду серед населення, зміцнити свій вплив у народі". Вказувалось на численні недоліки в практичній діяльності Ради у справах Руської православної церкви, уповноважених Ради на місцях.

Серед недоліків називались насамперед "примиренське ставлення до активізації церковників, відсутність принциповості у відносинах з духовенством". Негативно оцінено відміну реєстрації виборних виконавчих органів церковних громад, протидію Міністерству фінансів СРСР у запровадженні податку на виробництво свічок. Наго-

лощувалось на тому, що з 69 православних ієрархів 24 мали судимість, відбували покарання за антирадянську діяльність. З матеріалів зборів і наради дізнаємося, що тільки у восьми областях України налічувалось 325 священників, які пройшли через тюрми, табори і заслання.

У січні 1959 року вжито перших практичних заходів щодо ліквідації Києво-Печерської лаври – “відселено” 32 монахи. В одній з доповідних записок зазначалось, що місцеві органи влади діяли без погодження з Радою у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР, “навіть без повідомлення і неприпустимими методами”. Після цієї акції в монастирі залишилися тільки старі, хворі люди, за якими не було кому доглядати. Загалом у 1959 році в Україні планувалось закрити вісім, в 1960 році – дев'ять монастирів і скитів. Проте згодом плани були дещо змінені, завдання на окремі роки стали вищими.

У перших числах квітня 1959 року голова Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Г. Карпов відвідав Патріарха Алексія. Г. Карпов повідомив, що за клопотанням місцевих органів влади Рада вирішила протягом двох років скоротити 22 монастирі і сім скитів. Через кілька днів Патріарх надіслав до Ради письмову згоду на закриття 29 монастирів і скитів. Крім того, він погодився з вимогою не приймати до монастирів людей віком до 30 років, а також не надавати монастирям жодних дотацій. Відомо, що 4 червня 1959 року Г. Карпов провів бесіду із Патріархом Алексієм з приводу закриття у найближчі місяці вісім монастирів і скитів в Україні.

Навесні 1959 року Рада у справах Руської православної церкви розіслала всім уповноваженим інструктивний лист № 59, за яким запроваджувалась реєстрація членів виконавчих органів і ревізійних комісій церков. Цю реєстрацію здійснювали уповноважені Ради, а там, де не було штатних уповноважених, – місцеві радянські органи. Згідно з чинним законодавством, уповноважений мав право відхиляти окремі кандидатури, запропоновані релігійною громадою. Відновлення реєстрації давало можливість представникам влади “знати більш докладно,

хто працює у цих органах, і відхилити осіб, робота яких там небажана”.

Того ж року за рішенням Президії ЦК КПРС посилювалась робота щодо припинення паломництва і закриття святих місць. Інструктивний лист Ради у справах Руської православної церкви № 57 вимагав виявляти організаторів паломництва і притягати їх до відповідальності. Інструктивний лист № 58 наполягав на поліпшенні інформаційної роботи уповноважених, зокрема: негайному повідомленні партійних органів про всі факти активізації діяльності церкви; виявленні осіб, яких духовенство залучало до роботи виконавчих церковних органів; виявленні робітників і службовців релігійних організацій, які незаконно підлягали профобслуговуванню, і т. д.

Ще один інструктивний лист, виданий у червні 1959 року, стосувався розгляду клопотань про відкриття храмів. У ньому ставилось завдання: добитись, щоб “клопотання про відкриття церков зменшились, а згодом і цілком припинились...” У цьому листі йшлося також про парафії, які занепадали, інструкція вимагала: “під добре продуманими приводами не слід допускати направлення в ці парафії постійних і тимчасових священників”, а потім знімати з обліку такі громади. В документі вимагалось припинити добродійну діяльність, зокрема надання допомоги віруючим грошима чи якимось іншим способом.

У червні 1959 року уповноважений Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по УРСР Г. Пінчук відвідав, за порадою керівництва, екзарха України Іоанна. Під час зустрічі велася розмова про закриття деяких монастирів і скитів в Україні. В інформації Г. Пінчука відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України читаємо: “Іоанн не висловив негативного ставлення до цього заходу, сказав, що йому відомо з бесіди з патріархом у Москві про розформування на Україні 20 монастирів і скитів”. Це й зрозуміло: управління Руською православною церквою здійснювалось централізовано, а рішення Патріарха не підлягали обговоренню.

Не можна сказати, що ієрархи РПЦ спокійно дивились на розгортання антицерковної кампанії. Один з них

заявив, що восени 1958 року почався похід проти церкви, рівнозначний наступу на неї до війни 1941–1945 рр. У кількох розмовах з Г. Карповим Патріарх Алексій підкреслював, що збирається на прийом до М. Хрущова, бо глава уряду, можливо, не знає про деякі акції місцевих органів влади. Очевидно, предстоятель РПЦ говорив це з надією, що кампанію проти церкви ще можна стримати.

У зв'язку з наростанням антирелігійної кампанії 31 травня 1959 року Патріарх Алексій і митрополит Микола надіслали лист М. Хрущову. Вони звертали його увагу на факти зневажливого ставлення до релігійних почуттів віруючих, наводили приклади грубого адміністрування, безцеремонного втручання в життя релігійних громад. Так, у Кримській області секретар одного з райкомів партії, голови колгоспів, члени сільрад викликали представників церковних двадцятків і вимагали від них виходу з церковних органів. У селищі Чорноморському церковному старості погрожували зняттям з роботи всіх його дорослих дітей. У с. Пшеничному членам двадцятки погрожували позбавленням пенсій і т. п.

У листі вказувалося, що в Сімферополі, інших регіонах республіки уповноважені Ради у справах Руської православної церкви відбирали у священників реєстрації, попередньо не повідомляючи єпископів. Тим самим вони втручалися у внутрішнє життя церкви і присвоювали собі право управління єпархіями. В Сумській та інших областях УРСР уповноважені незаконно перешкоджали відправленню богослужінь, забороняли віруючим затримуватись на церковних майданах і т. д. У листі звучало прохання: стримати пресу від образливих випадів проти віруючих і священнослужителів, не допускати адміністративного втручання в діяльність релігійних громад і організацій.

Згідно з постановами Рад Міністрів союзних республік, протягом 1959 року намічалось закрити 14 монастирів і скитів, у тому числі в Українській РСР – вісім, Молдавській РСР – п'ять, Литовській РСР – один. Улітку 1959 року відбулось заплановане “скорочення” монастирів в Україні і Молдавії, причому “без будь-яких великих

конфліктів...” У цей час були закриті жіночі монастирі в містах Дніпропетровську, Овручі Житомирської, Кременці Тернопільської, в селах Густинь Чернігівської і Домбоки Закарпатської областей. Крім того, закрито два жіночих скити на Закарпатті та чоловічий скит Почаївської лаври, що на Тернопільщині.

Внаслідок такого “скорочення” 209 монахинь і монахів змушені були роз’їхатися на проживання до рідних і знайомих, 109 осіб – переселитися в інші монастирі. Понад 20 осіб було працевлаштовано, одну людину відправлено в будинок для старих. Із документів відомо, що при закритті Кременецького жіночого монастиря були певні “ускладнення”. При ліквідації Овруцького жіночого монастиря не враховувались бажання черниць перейти в інші обителі. Наприкінці 1959 року в Україні планувалося закрити ще один монастир, у березні–червні 1960 року – п’ять, у липні–вересні 1960 року – ще п’ять монастирів. Фактично ж у 1959 році в УРСР було закрито 12 монастирів.

У цей період місцеві органи влади грубо порушували права віруючих, законодавство про культу, діючи силовими методами, допускаючи пряме адміністрування. Серед таких порушень слід назвати насамперед: закриття храмів і молитовних будинків; безпідставні зняття з реєстрації, відмови від реєстрації релігійних об’єднань; незаконне вилучення у віруючих ключів від церков, релігійної літератури; проведення обшуків у храмах, будинках молитви, на квартирах парафіян; відмови в прописці за місцем проживання священників, робітників і службовців церкви; образу релігійних почуттів, звільнення віруючих з роботи через їхні релігійні переконання.

Ці нові акції проти церкви впливовий державний чиновник скромно назвав “обмежувальними заходами”. Уже 1959 року в Україні було закрито понад 260 храмів і молитовних будинків, з них найбільше – в Київській, Запорізькій, Вінницькій, Дніпропетровській областях. У наступні роки нищення церкви набрало ще більшого розмаху, ще брутальніших форм. У 1960 році закрито 747, 1961 році – 997, 1962 році – 1144 церкви і

молитовних будинки, причому особливо багато у Львівській, Вінницькій, Івано-Франківській, Тернопільській та Хмельницькій областях. За 1960–1962 рр. тільки в трьох названих західних областях України знято з обліку 719 молитовних будівель.

Згідно з тогочасним законодавством, при закритті храмів культове майно розподілялось таким чином: усі предмети з платини, золота, срібла, парчі, дорогоцінне каміння зараховувались до державного фонду і передавались у розпорядження місцевих фінансових органів; усі предмети історичної, художньої, музейної цінності надходили в органи Міністерства культури; дзвони, меблі, килими, люстри, побутові речі переходили в розпорядження місцевих фінансових органів чи органів Міністерства культури; ікони, хоругви, покрови, інші предмети, що мали спеціальне призначення, повинні були передаватись віруючим для перенесення у діючі молитовні будинки.

Але влада використовувала не тільки силові методи. Вона прагнула вплинути на внутрішнє життя релігійних громад, послабити їх зсередини. В лютому 1960 року уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР Полонник надіслав інструктивний лист № 057 своєму уповноваженому при Сталінському облвиконкомі К. Гущину. В листі підкреслювалося, що необхідно “активно (але тонко, непомітно) підсікати позиції релігійних організацій” і що “робити це потрібно так, щоб не давати приводу для обґрунтованих скарг і протестів...”

Головне завдання полягало в тому, щоб “добитися послаблення духовного керівництва общинами”. Уповноважений рекомендував відвідати великі громади, послухати проповідників, поспостерігати за аудиторією і визначити план дій по кожній громаді. “Мета плану – сильних пресвітерів, красномовних проповідників – замінити менш підготовленими”. При цьому слід радитися з партійними органами і здійснювати план продумано і неквапливо. Важливо встановити тісний контакт з редакторами обласних, міських і районних газет, щоб викривати “неблаговидну діяльність” духовенства.

У листі ставилась вимога подати в обком партії “списки наближених по кожній общині, щоб партійні органи могли завчасно провести необхідну роботу по відриву від сект і від релігії всіх тих, хто подав заяви на прийняття водного хрещення...” У ньому зазначалося, що будь-які порушення законодавства про культу потрібно використовувати “в якості законного приводу для послаблення духовного керівництва общинами, для зниження їх активності”. Уповноважений наголошував: треба “справу поставити так, щоб завжди бути в курсі внутрішнього життя кожної релігійної общини” (див. Додатки. Документ № 29).

Цей відвертий інструктаж викликав несподівану реакцію. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Сталінському облвиконкомі К. Гущин звернувся до відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС. Він писав, що такі вказівки суперечать радянському законодавству, рішенням XX з'їзду партії про дотримання соціалістичної законності. Питання розглядалося в Раді у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР, яка звернула увагу Полонника на допущені ним помилки. К. Гущина було звільнено з роботи.

У березні 1961 року Рада Міністрів СРСР прийняла постанову № 263 “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу” (у квітні з'явилась відповідна постанова № 590 Ради Міністрів УРСР). Цією постановою місцеві органи влади зобов'язувались “своєчасно вживати необхідні заходи до ліквідації порушень законодавства духовенством і релігійними об'єднаннями”. При виконкоммах Рад депутатів трудящих створювались комісії сприяння контролю за виконанням законодавства про культу. За рішенням союзного уряду в 1961 році силами партійно-радянського активу було проведено облік релігійних об'єднань, молитовних будівель та майна церкви.

На цей час в УРСР діяло 6464 православні релігійні громади. Вони займали 5463 типові церковні будівлі і 955 молитовних будинків. У республіці було зареєстровано 15 архієреїв, 4114 священників, 236 дияконів і 3634 псаломники. Руська православна церква в Україні мала

38 358 осіб обслуговуючого персоналу. Крім того, виявлено 89 незареєстрованих груп і громад віруючих, зокрема на Львівщині – 43 і в Станіславській області – 44 групи і громади греко-католицького напрямку. Кілька незареєстрованих груп віруючих, які періодично збиралися на моління, переважно у приватних будинках, виявилось у Житомирській і Харківській областях.

У УРСР налічувалось 1470 недіючих типових церковних будівель. З них до 1941 року було закрито 127, у 1941–1959 рр. – 455, 1960–1961 рр. – 888. Серед цих церков 131 вважалась пам'яткою архітектури. Більшу частину недіючих молитовних будівель планувалося знести (372) або використовувати для господарських потреб (618). За підсумками обліку в 1961 році в Україні залишилось 13 православних монастирів, у яких перебувало 1355 монахинь і 119 монахів. На території республіки працювали дві духовні семінарії: Луцька, де навчалось 58 осіб, та Одеська – 86 осіб. У семінаріях працювало 25 викладачів.

На рубежі 50–60-х років тиск на церкву і віруючих надзвичайно посилювався (див. Додатки. Документ № 30). Проте рівень релігійної обрядовості в Україні фактично не знижувався, подекуди навіть зростає. Як видно з повідомлень уповноважених, у районах Полтавщини хрестили: Лохвицькому – 72,0 %, Зіньковецькому – 78,0 %, Гадяцькому – 84,0 %, Опішнянському – 89,0 % новонароджених; ховали за релігійним обрядом – відповідно 45,0; 64,0; 58,0; 77,0 % померлих. Високий рівень релігійної обрядовості спостерігався у багатьох районах Сумської області – Тростянецькому, Краснопільському, Ямпільському, Шалигінському, Глухівському та ін. Високою була релігійна обрядовість у Вінницькій, Житомирській, Київській та інших областях.

В одній з довідок вказувалось: “У західних областях хрестять новонароджених, вінчаються в церкві і хоронять померлих з священником майже всі, за винятком одиниць. У містах і східних областях і меншою мірою в західних областях кількість осіб, які здійснюють церковні обряди, як правило, менша, ніж на селі”. У повідомленні Г. Пінчука до ЦК Компартії України зазначалося, що на

Пасху у Львові біля храмів стояли великі черги віруючих, багато молоді і дітей. На церковних службах у великодній час у кафедральному соборі в Житомирі було близько 2,6 тис., Благовіщенському соборі в Харкові – 2,1 тис., Петро-Павлівському соборі в Луганську – 3,5 тис., Семенівському соборі в Миколаєві – 6 тис., Воскресенському соборі в Ровно – 7 тис. осіб.

Початок 60-х років відзначався посиленням переслідувань євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня та представників інших церков (див. Додатки. Табл. 4). У 1954–1958 рр. кількість общин ЄХБ в Україні зменшилася з 1380 до 1344, проте чисельність віруючих зросла з 92,6 тис. до 102,3 тис. осіб. За ті ж роки кількість общин АСД скоротилася з 116 до 82, а чисельність віруючих збільшилась із 6,9 тис. до 8,6 тис. осіб. У наступні роки внаслідок масштабної антирелігійної кампанії обидві конфесії зазнали значних втрат: 1964 року в УРСР діяло 1025 громад ЄХБ (89 тис. віруючих) і 81 громада АСД (7,4 тис. осіб).

На початку 60-х років відбулась низка судових процесів над віруючими. Судили переважно євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня і представників незареєстрованих громад, насамперед свідків Єгови та п'ятдесятників. Матеріали Верховного Суду СРСР свідчили про численні порушення, допущені судовими органами України. Траплялися факти необґрунтованого засудження громадян, які належали до зареєстрованих організацій, не порушували законодавства про культу. В окремих випадках застосовувалась надто жорстока кара, допускались помилки при кваліфікації дій підсудних і т. ін.

Віруючі безпідставно притягались до кримінальної відповідальності за вигаданими звинуваченнями у неробстві (на основі відповідного указу Президії Верховної Ради УРСР). При цьому як нероб нерідко судили пенсіонерів чи осіб, які сумлінно працювали в колгоспах, радгоспах, на підприємствах. Засуджених не завжди обґрунтовано позбавляли батьківських прав, особливо щодо малолітніх дітей. Вивчення матеріалів судової практики показало, що найбільше помилок допускалось

при визначенні підсудним міри покарання: дуже часто без достатніх підстав віруючим призначались тільки максимальні покарання.

В одному з центральних архівів Росії зберігається документ – “Довідки про засуджених і висланих з числа віруючих в 1961–1965 рр. (УРСР)”. У ньому наводяться списки громадян, які опинилися перед судом за свої релігійні переконання. У документі вміщено досить докладні відомості по всіх областях України, за винятком Херсонської. В 1961–1964 рр. найбільше віруючих засуджено в Закарпатській (74 особи), Ровенській (29), Одеській (24), Харківській (25), Чернівецькій (20) областях. Відомо про кілька трагічних випадків, пов'язаних з переслідуванням віруючих, зокрема смерть одного з них під час допиту.

У 1964 році почався перегляд деяких справ віруючих, притягнутих до кримінальної відповідальності. По ряду справ за відсутністю складу злочину вироки було відмінено, по деяких інших знижено міру покарання, відмінено рішення про заслання і т. д. У жовтні 1964 року Верховний Суд СРСР провів нараду, присвячену аналізу судової практики у справах віруючих. На ній виступили голова колегії з кримінальних справ Верховного Суду СРСР Г. Анишкін, заступник Генерального прокурора СРСР М. Маляров, голова Верховного Суду УРСР В. Зайчук. На нараді йшлося про грубі порушення законності щодо віруючих і необхідність виправлення допущених помилок.

На 1 січня 1965 року в УРСР діяло 1160 громад евангельських християн-баптистів і 140 громад адвентистів сьомого дня, в яких налічувалось відповідно 95,2 тис. і 9,5 тис. осіб. У республіці було зареєстровано 117 громад Римо-католицької церкви (64,3 тис. осіб), основна частина яких припадала на Закарпатську, Вінницьку, Хмельницьку і Львівську області; 84 громади Реформатської церкви (30 тис. осіб), які знаходились на Закарпатті; 60 громад старообрядників (19 тис. осіб), більшість з яких – в Одеській, Вінницькій, Житомир-

ській, Чернівецькій областях. У 14 зареєстрованих і 66 незареєстрованих громадах юдейського віросповідання перебувало 24,8 тис. віруючих.

На цей час чисельність зареєстрованого духовенства становила: Римо-католицької церкви – 47 осіб, Реформатської – 47, старообрядницької – 42, юдейської – 3. В громадах євангельських християн-баптистів налічувалось 959 пресвітерів, 37 дияконів, адвентистів сьомого дня – 67 пресвітерів. Крім того, серед дозволених законодавством конфесій була ще одна – молоканів: до семи її громад входило понад 700 віруючих. Громади молоканів діяли в Закарпатській, Кримській, Донецькій та Одеській областях. Молокани мали трьох зареєстрованих пресвітерів. За даними Ради у справах релігійних культів, нелегальна мережа в УРСР становила майже 1,3 тис. громад (29,4 тис. осіб).

На середину 60-х років в Україні налічувалось близько 4,5 тисяч діючих церков і молитовних будинків Руської православної церкви (див. Додатки. Табл. 12). Найбільше їх було у Тернопільській, Львівській, Закарпатській, Івано-Франківській, Вінницькій областях, найменше – у Запорізькій, Кримській, Дніпропетровській, Миколаївській. В Україні залишилось дев'ять монастирів, у тому числі два чоловічих і сім жіночих, у яких перебували 45 монахів, 430 монахинь, 390 послушників і послушниць. По два монастирі було в Закарпатській, Київській, Одеській областях, по одному – в Тернопільській, Ровенській, Черкаській.

Розділ III. Апогей соціалізму?

1. Зміни у верхівці

У жовтні 1964 року обірвалась політична біографія М. Хрущова. Людини, яка першою посягнула на, здавалось, непохитний авторитет диктатора. Тієї осені М. Хрущов став пенсіонером союзного значення, зайнявшись буденними сімейними справами. Його запал і кипуча енергія, що сколихнули суспільство, вимагали простору і державних масштабів. Але доля вчинила по-іншому: йому довелося доживати віку на невеликій дачі недалеко від селища Петрово-Дальне, що під Москвою.

А ще кілька місяців тому з усіх кінців країни, з усього світу до нього летіли вітальні телеграми: від робітників, колгоспників, інтелігенції, від партійних комітетів і громадських організацій, від прем'єрів та президентів. Борець проти Культу творив власний культик – “нашого дорогого Микити Сергійовича”. За його “порадами” сільські трудівники відводили кращі землі республіки під посіви “цариці полів”. Будівники Київської ГЕС “радилися” з М. Хрущовим про те, як краще організувати роботи на спорудженні ще одного ступеня Дніпровського каскаду гідроелектростанцій. За старою традицією, на зборах і засіданнях присутні обирали до почесної президії “Президію ЦК КПРС на чолі з невтомним борцем за мир і комунізм товаришем М.С. Хрущовим”.

Того не знали до пуття
Ні літописець, ні міністр-ледащо,
Як воскресав дракон із небуття
І як він голуба ловив у пащу.
Не знали навіть слуги та раби,

Які стояли в охороні:
Драконами ставали голуби,
Як тільки опинялися на троні.

У квітні 1964 року першому секретареві ЦК КПРС М. Хрущову виповнилося сімдесят. У привітанні ювілярові, підписаному ЦК КПРС, Президією Верховної Ради СРСР, Радою Міністрів СРСР, мовилось: “У роки минулого, справді великого десятиріччя в нашій країні були здійснені колосальні перетворення у промисловості і в сільському господарстві, у керівництві економікою, які забезпечили високі темпи розвитку народного господарства. Партія і весь радянський народ знають, з якою енергією, з яким видатним організаторським талантом і знанням справи займається Ви, Микито Сергійовичу, назрілими питаннями господарського і культурного будівництва, розвитку науки і техніки, удосконаленням суспільних відносин, питаннями комуністичного виховання радянських людей”.

А у привітанні ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів УРСР говорилося: “Минуло славне десятиріччя з того часу, як Ви очолили Центральний Комітет КПРС, Уряд Радянської країни. Це були воістину роки великих дерзновенних звершень. Під мудрим керівництвом ленінського Центрального Комітету і Вашим особисто народи нашої Вітчизни, тісно згуртовані навколо КПРС, здобувають все нові і нові історичні перемоги в будівництві комунізму”.

У зв'язку з ювілеєм у Кремлі відбулося вручення М. Хрущову урядової нагороди – ордена Леніна та медалі “Золота Зірка”. На фотографії, вміщеній на першій сторінці “Правды”, зафіксовано урочистий момент: щасливий М. Хрущов, усміхнений А. Брежнев, з широкими усмішками – М. Підгорний, М. Сулов, О. Косигін, інші керівники. У своїй промові з нагоди вручення високої нагороди А. Брежнев говорив про славне життя ювіляра, про його величезні заслуги перед партією і народом. Після закінчення промови, відзначалося у газетному

звіті, в залі вибухнула овація. “І ось на грудях Микити Сергійовича над трьома зірками Героя Соціалістичної Праці засяяла Золота зірка Героя Радянського Союзу. За старовинним російським звичаєм Л.І. Брежнев обнімає і тричі цілує М.С. Хрущова”.

Ця сцена, майстерно розіграна Л. Брежневим, повинна була продемонструвати монолітність керівництва і повну підтримку політики першого секретаря. Зворушлива картина любові і пошани до “видатного діяча Комуністичної партії і Радянської держави, міжнародного комуністичного і робітничого руху, мужнього борця проти імперіалізму, за мир, демократію, національну незалежність і соціалізм”. А за спиною ювіляра вже плелось павутиння змови: через якихось півроку його скинуть і про нього забудуть.

Існує кілька версій з приводу того, хто виступав натхненником тихого перевороту. Одні називають Л. Брежнева, інші – М. Суслова, дехто – О. Шелепіна. Так чи інакше, але роль Л. Брежнева у цій справі була далеко не останньою. Він народився у 1906 році в с. Кам’янське (тепер м. Дніпродзержинськ). Працював робітником, навчався в технікумі та інституті. За кілька років пройшов шлях від заступника голови Дніпродзержинської міської Ради до секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У. Під час війни – політпрацівник, з 1946 року – перший секретар Запорізького, а з 1947 року – Дніпропетровського обкомів партії. У 50-х роках очолював ЦК Компартії Молдавії та Казахстану. В 1956 році обраний секретарем ЦК КПРС, у 1957 році – членом Президії ЦК КПРС. У 1960–1964 рр. – голова Президії Верховної Ради СРСР.

Відомо, наскільки критично сучасні дослідники оцінюють політичну діяльність Л. Брежнева. Про нього пишуть як про сіру й невиразну особистість, що зовсім не відповідала ролі керівника великої держави. На відміну від М. Хрущова, він був надзвичайно обережним, консервативним, не допускав різких поворотів та глибоких змін. Г. Воронов твердив, що Л. Брежнев –

посередність, О. Бовін вважав, що Л. Брежнєва важко назвати великим політичним діячем, а П. Шелест писав, що необхідності замінювати Хрущова Брежнєвим не було: “Це моє тверде переконання, хоча і сам брав участь в тому, що сталося”.

Падіння М. Хрущова не було ні раптовим, ні випадковим. За свідченням Г. Воронова, який займав посаду першого заступника голови Бюро ЦК КПРС по РРФСР, це звільнення готувалось приблизно рік. Про ретельну підготовку акції свідчать також інші її учасники, зокрема колишні голова КДБ В. Семичастний та голова Комісії Ради Міністрів СРСР з зовнішньополітичних питань В. Новиков. Тодішній перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест згадував, що у двадцятих числах червня йому зателефонував М. Підгорний, добиваючись невідкладної зустрічі. На початку липня П. Шелест зустрічався у Криму з Л. Брежнєвим і М. Підгорним, які скаржилися, що М. Хрущов з ними не рахується, що він став дратівливий, приймає необдумані рішення та ін.

П. Шелест мовчки погоджувався, хоча й здогадувався, що “задумується якась ну не змова, а бодай політична прочуханка для Микити Сергійовича...” Після від'їзду М. Хрущова до Криму, у відпустку, справа посунулася швидше, тим паче, що всю роботу щодо підготовки чергового пленуму ЦК й засідань Президії ЦК КПРС М. Хрущов тимчасово доручив М. Підгорному. За словами П. Шелеста, це була “брудна політична гра”: “Повсюди брехня, облуда, мерзота... І все це – задля влади! Підлотно... І я počував себе негідником. Але відступати не можна. Пан чи пропав!..”

Зі спогадів відомо, що Л. Брежнєв і М. Підгорний зустрічалися з деякими членами уряду. Пізніше почалася “обробка” всіх без винятку членів ЦК КПРС. Так, П. Шелесту доручалось порозмовляти з цілою групою комуністів (36 осіб) від України. Переговори велися обережно, натяками, про усунення М. Хрущова – жодного слова. У верхах з'ясовувались можливості арешту чи

навіть фізичного знищення “першого”, як твердить В. Семичастний. Про один з планів повалення М. Хрущова, що обговорювався на початку жовтня, розповів П. Шелест: «Самі організатори не мали жодних чітких пропозицій. Тоді я запропонував усе це почати з України. Скликати Пленум ЦК КПУ і, запросивши на нього Хрущова, в цій присутності висловити всі свої претензії на його адресу. Це може бути підставою для великої розмови про стиль керівництва на Президії та Пленумі ЦК КПРС.

Брежнєв негайно відхилив цей задум. До нього пристав і Підгорний. Справді, вони мали цілком переконливі докази. По-перше, Хрущов міг не погодитися на свою участь і, водночас, вдатися до контрзаходів у Москві; по-друге, який сенс ризикувати партійною організацією республіки й своєю особистою долею, адже від нас багато в чому залежить успішне завершення “справи”.

Усе воно то так, та тут же чаїться й одне “але”... Хіба це відповідає вдачі Брежнєва – турбуватися про інших? Що йому до мене особисто? Звісно, мій варіант міг би пройти, але сам Брежнєв опинився б коло розбитого корита. Ось чому, гадаю, і виступив проти. Він же боровся за владу, задля задоволення свого честолюбства, а не на користь народу».

А ось інше цікаве свідчення – зі спогадів С. Хрущова, сина опального реформатора. За його словами, на початку жовтня секретар ЦК Компартії України О. Іващенко дізналася про події, які відбувалися навколо М. Хрущова. Вона зробила спробу попередити першого секретаря, додзвонитися до нього по “ВЧ”. Але усунення М. Хрущова готувалося ретельно, тож його надійно блокували. Не дивно, що з’єднатися з ним їй не вдалося. Більше того, О. Іващенко не допустили на жовтневий пленум ЦК КПРС. На пленум не потрапив ще один член ЦК – З. Сердюк. “Боялися, щоби чогось не трапилось”, – писав С. Хрущов. Невдовзі їх обох звільнили з посад і відправили на пенсію.

За домовленістю з членами Президії ЦК КПРС, увечері 12 жовтня Л. Брежнєв зателефонував у Піцунду, де відпочивав М. Хрущов. Він настійно просив його перервати відпустку і приїхати до Москви. Говорив про необхідність розгляду питань, пов'язаних з підготовкою листопадового пленуму ЦК КПРС із сільського господарства. Зазначимо, що Президія ЦК прийняла рішення відмінити цей пленум, оскільки на ньому планувалося затвердити пропозиції М. Хрущова, сформульовані в його останній записці, щодо спеціалізації сільськогосподарського виробництва і відповідної перебудови управління в галузі.

13 жовтня М. Хрущов прибув до Москви разом з А. Мікояном, обраним головою Президії Верховної Ради СРСР. Того ж дня розпочалося засідання Президії ЦК КПРС, на якому всі його учасники виступили з різкою критикою першого секретаря. Усі – за винятком А. Мікояна, котрий заявив, що діяльність М. Хрущова – це великий політичний капітал партії, який вона не повинна так легко втрачати. У засіданні взяли участь члени і кандидати в члени Президії ЦК (крім хворого Ф. Козлова), міністри СРСР А. Громико і Р. Малиновський та кілька секретарів обкомів партії – всього 22 особи. Оскільки М. Хрущов відкинув майже всі звинувачення, висунуті проти нього, засідання довелося продовжити зранку 14 жовтня. Після безсонної ночі він урешті-решт здався і погодився “добровільно” піти у відставку.

М. Хрущов пережив особисту драму; своє заключне слово не раз перерив сльозами, в ньому бриніли безнадія і розпука: “Я в кості й більярд ніколи не грав. Я завжди був на роботі. Я дякую вам за надану мені можливість піти у відставку. Життя мені більше не потрібно. Прошу вас, напишіть за мене заяву, і я її підпишу. Я готовий зробити все в ім'я інтересів партії. Я сорок шість років у партії перебуваю – зрозумійте мене! Я думав, що, може, знайдете можливим запровадити яку-небудь почесну посаду, але я вас не прошу про це. Де мені жити – вирішуйте самі. Я готовий, якщо потрібно, поїхати куди

завгодно. Ще раз спасибі вам за критику, за спільну роботу протягом ряду років і за вашу готовність дати мені можливість піти у відставку”.

На цьому засіданні було засуджено прояви культу особи, стиль і методи керівництва М. Хрущова, визнано неможливим залишити його на посадах, котрі він займав, і прийнято рішення в майбутньому не поєднувати посад першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР. Президія ЦК відмінила запланований на листопад пленум ЦК КПРС із сільського господарства і ухвалила негайно скликати позачерговий пленум ЦК КПРС, який уже готувався. Першим секретарем ЦК КПРС рекомендовано обрати А. Брежнєва, а головою Ради Міністрів СРСР – О. Косигіна.

Тоді ж, 14 жовтня, у Кремлі відбувся пленум ЦК КПРС (див. Додатки. Документ № 34). Головував А. Мікоян, засідання відкрив А. Брежнєв. Він сказав, що в Президії ЦК КПРС склалося ненормальне становище, викликане неправильними діями М. Хрущова. Про те, в чому вони полягали, досить докладно йшлося у доповіді, яку доручили виголосити М. Суслову. Слід сказати, що більшість зауважень, висловлених на адресу М. Хрущова, відповідала дійсності. Цілком слушно вказувалось на ряд поспішних, недостатньо продуманих рішень, на безперервні перебудови й організаційну чехарду, на те, що “перший” став зловживати владою і приписувати собі всі успіхи в країні, постійно повчав своїх колег і не рахувався з членами Президії.

Гостро критикували рішення про поділ партійних органів на промислові і сільські, пропозиції щодо створення спеціалізованих управлінь у сільському господарстві, окремі прорахунки у зовнішній торгівлі, зовнішній політиці (Карибська криза, події в Суеці, відносини з Китаєм). М. Суслов звинуватив М. Хрущова у помилках в аграрній політиці, зокрема в галузі тваринництва, необґрунтованому обмеженні особистих господарств колгоспників і ін., у суб’єктивізмі та волюнтаризмі.

Водночас М. Сулов не сказав, що більшість названих рішень проводилася М. Хрущовим через Президію і пленуми ЦК КПРС, не зустрічаючи жодного опору з боку партійців, під схвальні оплески присутніх. Не сказав, що в тій же Президії, в ЦК КПРС, серед керівників різних рівнів залишалася чимало лицемірів і підлабузників, які сприяли появі нового культу. Але промовчав про це, бо й сам був одним із них.

Після доповіді, за рішенням пленуму, дебати не проводилися. Очевидно, з боязні, що серед більш як 300 членів і кандидатів у члени ЦК КПРС знайдуться рішучі прихильники реформатора. Сам М. Хрущов від виступу відмовився: після масованої й одностайної критики на Президії ЦК, після різких, відвертих і часом грубих звинувачень, які йому довелося вислухати, він вирішив, так би мовити, здатися без бою. Протягом пленуму від нього не почули жодного слова, хоча вирішувалась доля не тільки політика, але й його політики, – щоправда, це стало зрозуміло дещо пізніше.

Дуже швидко критика волюнтаризму і суб'єктивізму вилилася у практичне заперечення хрущовського реформаторства і будь-яких спроб оновлення суспільства. Пленум увільнив М. Хрущова від обов'язків першого секретаря ЦК КПРС, члена Президії ЦК і голови Ради Міністрів СРСР з лицемірним формулюванням, що стало типовим для брежнєвської доби: “у зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я”. Було прийнято рішення не допускати надалі поєднання в одній особі посад першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР. На посаду голови Ради Міністрів СРСР пленум рекомендував О. Косигіна. Першим секретарем ЦК КПРС обрано Л. Брежнєва, який виступив з короткою промовою. Характерно, що на пленумі акцент постійно зміщувався з керівної ролі партії на керівну роль партійних органів, а А. Брежнєв настійно підкреслював, що не дасть скривдити партійні кадри.

Відразу після пленуму, 15 жовтня 1964 року, в Києві відбулися збори партійного активу міста й області. На

них ішла мова про необхідність подолання парадності, проявів волюнтаризму і суб'єктивізму, врахування об'єктивних законів розвитку суспільства, дотримання принципу колегіальності в керівництві. У виступі на зборах активу перший секретар ЦК Компартії України П. Шелест гостро критикував діяльність М. Хрущова, відзначивши, що “у Президії ЦК нашої партії склалася нестерпна, неможлива обстановка для нормальної партійної, ленінської критики недоліків...”

П. Шелест пояснював це тим, що за останні роки М. Хрущов “став зовсім невпізнанною людиною”, що він був “не досить підготовлений з багатьох питань”, приймав необґрунтовані рішення, не радився з членами Президії. Як наслідок – “авантюристичні речі”, до яких П. Шелест відносив, зокрема, надмірну увагу загальносоюзного керівництва до нарощування врожаїв гороху в республіці. За словами першого секретаря ЦК Компартії України, він якось наважився висловити свої сумніви Микиті Сергійовичу, однак той відрубав: “Ви що сунете свого носа. Ви нічого не розумієте”. Така розмова могла дорого коштувати П. Шелесту: “Я, раз уже на те пішло, я вам признаюсь, я й скис на цьому. Далі подивився, як би вибратися, розумієте, і чи зумію я взагалі вибратися після цього”.

Наступного дня у пресі з'явилося коротке повідомлення про пленум ЦК КПРС, який “задовольнив просьбу т. Хрущова М. С.”, увільнивши його від усіх керівних обов'язків. Тоді ж опубліковано указ Президії Верховної Ради СРСР про призначення О. Косигіна головою Ради Міністрів СРСР, прийнятий 15 жовтня 1964 року і підписаний А. Мікояном та М. Георгадзе. Більш точні відомості про пленум ЦК КПРС і справжні причини відставки М. Хрущова подавались широкій громадськості обережно, малими дозами.

На початку листопада центральні газети республіки передрукували редакційну статтю “Правды” під назвою “Великий прапор будівників комунізму”. В ній, зокрема, писалося: “Слід відзначити, що у нас ще існує уявлення

про можливість розв'язувати складні економічні завдання шляхом адміністрування: досить, мовляв, перебудувати апарат, з'єднати два управління в одне або, навпаки, поділити один трест на два, як справа піде на лад. Це глибоко порочний підхід... Важливо цілком усунути елементи суб'єктивізму в плануванні, навчитися добре використовувати економічні важелі і методи господарювання..." У статті наголошувалося, що найважливішим принципом партійного життя є принцип колективності керівництва, який повинен дотримуватись в усіх ланках КПРС – від первинної організації до Центрального комітету. Щоправда, реальні результати такого "колективного керівництва" нам сьогодні добре відомі.

Тоді ж у Києві відбулися урочисті збори представників партійних, державних, громадських організацій та частин Радянської армії з нагоди 47-х роковин Жовтневої революції. У доповіді, яку виголосив голова Ради Міністрів УРСР І. Казанець, мовилося, що пленум ЦК КПРС 14 жовтня 1964 року продемонстрував "монолітну єдність нашої партії, її непохитну вірність ленінським заповітам..." І далі: "Партія закликає всіх комуністів непримиренно боротися з проявами суб'єктивізму і самопливу в комуністичному будівництві..."

У двох інших передовицях "Правды", передрукованих українською пресою, звучали заклики до широкого розгортання критики і самокритики, боротьби проти бюрократизму і парадності, хвальби і показного галасу, проти метушні, поспішності, довільних рішень. Зазначимо, в обох статтях "Правды" майже дослівно повторювалося, що останній пленум ЦК КПРС – "важлива віха на шляху здійснення рішень XX з'їзду". Однак згодом стало очевидно, що нове керівництво наполегливо згортало, а не розвивало лінію XX з'їзду КПРС. Процес демократизації суспільства, розпочатий М. Хрущовим, досить швидко захлинувся в потоці консерватизму, що заповнив усі сфери життя з благословення Л. Брежнєва.

У листопаді 1964 року було прийнято рішення про об'єднання промислових і сільських обласних, крайових

партійних організацій та радянських органів. Вони знову почали будуватися за територіально-виробничим принципом, оскільки поділ цих органів, здійснений наприкінці 1962 року, створив чимало труднощів і проблем. У грудні 1964 року в 19 областях республіки відбулися обласні партійні конференції, на яких обрано єдині обласні комітети партії і ревізійні комісії. Проведено об'єднані сесії обласних промислових і сільських Рад депутатів трудящих, створено єдині виконкоми обласних органів влади.

Згідно з постановою пленуму ЦК Компартії України, що відбувся 19–20 листопада 1964 року, відновлено Дніпропетровський, Запорізький, Київський, Львівський, Миколаївський, Одеський, Полтавський і Харківський міськкоми партії, ліквідовані під час поділу партійних організацій на промислові та сільські. На початку січня 1965 року прийнято указ Президії Верховної Ради УРСР “Про внесення змін в адміністративне районування Української РСР”, згідно з яким проведено розукрупнення районів. У зв'язку з цим відбулись вибори до місцевих Рад депутатів трудящих, створено райвиконкоми. За новим адміністративним поділом, в Україні налічувалось 394 сільських райони (замість 250 у минулому), на кожний з яких у середньому припадало 75 тис. осіб (замість 175 тис. у минулому).

Відповідно до постанови січневого (1965 р.) пленуму ЦК Компартії України, в усіх районах республіки відбулися партійні конференції, на яких обрано райкоми партії. Проведено міські партконференції і створено нові міськкоми партії у містах Орджонікідзе Дніпропетровської, Добропілля і Селидове Донецької, Ірпінь Київської, Брянка і Кіровськ Луганської, Червоноград Львівської, Рені Одеської областей. У Сімферополі, Херсоні та Чернівцях відбулися районні конференції в дев'яти міських районах, де відновлено районні комітети партії. У всіх райкомах і міськкомах партії працювало, як правило, по три секретарі, діяли відділи пропаганди і агітації, організаційний.

У 90 районах з великим обсягом промислового виробництва в райкомах партії створювалися промислово-транспортні відділи, а в міськкомах партії, які здійснювали керівництво ще й сільським господарством, – сільськогосподарські відділи. Партійні органи посилили втручання в господарське життя, нерідко підміняли господарських керівників, часто нав'язували їм свої настанови. Щоб зміцнити власні позиції, утвердитися при владі, щоб здобути підтримку партійного апарату, Л. Брежнєв розширював його можливості і права. Як справедливо зауважив І. Майстренко, західний історик українського походження, Л. Брежнєв став знаряддям цього апарату (на відміну від М. Хрущова, котрий намагався зміцнити особисту владу, придушуючи ініціативу апарату).

Дальші події показали, що в жовтні 1964 року вирішувалась доля не тільки політика, але й великої політики. Після усунення М. Хрущова все рідше говорилося про ХХ з'їзд КПРС, усе менше залишалось ознак десталінізації суспільства. Радянський Союз поступово поринав у стан стагнації, глибокого формаційного застою: суть “жовтневого перевороту” полягала у збереженні і консервації відносин, народжених у “культовий” період. Л. Брежнєв прийшов до влади як “проміжна” постать, що задовольняла і сталіністів, і прихильників лібералізації. Однак він поступово зміцнював свої позиції і позбувався можливих конкурентів. У 1966 році для нього відновлено посаду генерального секретаря ЦК КПРС, ще через кілька років з'явилися ознаки чергового “культу”. Почавши як “центрист”, Л. Брежнєв згодом посилив консервативну спрямованість політики, особливо після відомих подій у Чехословаччині.

Відразу після повалення невгамовного реформатора, Л. Брежнєв зайнявся добором вірних йому людей. На всіх важливих ділянках почався наступ на “хрущовські кадри”, відбулася низка перестановок. Л. Брежнєв активно добивався призначення на посаду голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького, свого земляка. За

свідченням П. Шелеста, Президія ЦК Компартії України кілька разів відхиляла таку пропозицію, надаючи перевагу кандидатурам О. Ляшка та Н. Кальченка. Проте Л. Брежнєв наполіг на своєму: в жовтні 1965 року на чолі уряду став В. Щербицький.

Він народився у 1918 році в робітничій родині у містечку Верхньодніпровську. Працював у комсомолі, навчався в Дніпропетровському хіміко-технологічному інституті. Після війни займав різні інженерно-технічні посади в Дніпродзержинську, в 1948 році перейшов на партійну роботу. У 1954 році став другим, в 1955 році – першим секретарем Дніпропетровського обкому партії. Ще через два роки обраний секретарем ЦК Компартії України, а в 1961 році призначений головою Ради Міністрів УРСР (цю посаду він займав до 1963 року).

Істотно змінився склад Президії ЦК Компартії України. На початку 1965 року з нього виведено О. Іващенко та І. Сєніна. У березні 1966 року затверджено новий склад цього органу: члени – П. Шелест (перший секретар ЦК), О. Ватченко, В. Дрозденко, Н. Кальченко, В. Комяхов, Д. Коротченко, О. Ляшко (другий секретар ЦК), М. Соболев, О. Титаренко, В. Щербицький, І. Якубовський; кандидати у члени – Г. Ващенко, І. Грушецький, В. Дегтярьов, В. Клименко, А. Скаба. Секретарями ЦК обрано, крім П. Шелеста і О. Ляшка, В. Дрозденка, В. Комяхова, А. Скабу, О. Титаренка.

На вершині партійно-політичної влади в Україні зберігалось домінування національних кадрів. У ключовому органі – Президії ЦК – вони становили: серед повних членів – майже 82 %, кандидатів у члени – 80 %. Частка українців у складі Секретаріату ЦК перевищувала 83 %. За даними одного з оглядів ЦРУ, в середині 60-х років із 33 вищих партійних функціонерів республіки 30 були українцями. Згідно з підрахунками Г. Ходнетта, у 1955–1972 рр. в обох секторах влади, партійному і державному, понад 75 % керівних посад займали українці.

У другій половині 60-х років у політичній еліті України все помітнішими ставали дві тенденції – автономізаційна та централістська. За часів М. Хрущова вони були ще досить невиразними: абсолютний диктат центру директивно поступався місцем більш збалансованій системі управління, що передбачала певну автономію республік. Після усунення реформатора, коли розгорнувся зворотний процес, коли посилювався політичний консерватизм, господарський централізм, наступ на національну ідентичність народів, будь-який прояв “місництва” чи “національної обмеженості” став надзвичайно помітним і неординарним явищем.

За таких умов обидві згадані тенденції, першу з яких уособлював П. Шелест, а другу – В. Щербицький, окреслились більш чітко і виразно. Перший секретар ЦК Компартії України вважався “людиною Хрущова”, хоча й брав участь у його поваленні. П. Шелест незмінно підкреслював свою любов до української мови та культури, сприяв збереженню і відновленню пам’яток старовини, прагнув відстояти економічні інтереси республіки, нерідко виявляв неабияку наполегливість, коли справа стосувалася потреб краю.

Звичайно, він діяв у загальному політичному руслі, в типовій для командної системи манері. При цьому не раз вступав у суперечки з Л. Брежнєвим і М. Сусловим, дискутував про співвідношення національного та інтернаціонального. Американський історик Дж. Мейс зауважив, що національний комунізм існував не тільки в Східній Європі, але й пережив часткове відродження за часів П. Шелеста, не загинув навіть в Україні. Очевидно, П. Шелест усе ж “не дотягував” до справжнього націонал-комунізму, його точніше було б назвати національно орієнтованим комуністом.

Навпаки, В. Щербицький став найбільш послідовним провідником брежнєвсько-сусловської політики в республіці. Він доклав значні зусилля для встановлення і збереження консервативного режиму в Україні. Щоправда, в 50-х роках, за спогадами Ю. Лазебника,

В. Щербицький займав дещо іншу позицію: прихильно ставився до української мови, говорив про необхідність українізації апарату обкому партії, який очолював, тощо. Не виключено, що така позиція пояснювалась лише “пристосуванням до верхньої номенклатури”.

На одному із засідань Президії ЦК Компартії України, яке відбулося 1962 року, В. Щербицький обурювався, що такий великий народ має такі маленькі права. “Я тривалий час дивився на Щербицького з неприхованою повагою і думав, що саме він і є тією людиною, яка здатна виражати тривоги і болі українського народу, – писав Ю. Лазебник. – Але я помилився”. На думку журналіста, після опали в 1963 році та особливо після падіння винного в тій опалі М. Хрущова, В. Щербицький став іншим. “Він почав випромінювати якусь неприязнь до всього українського”.

Однак, виділяючи згадані тенденції, варто вказати принаймні на дві обставини. По-перше, ці тенденції були нерівнозначні: автономізаційна мала побічний, а централістська – визначальний характер. По-друге, було б великим перебільшенням говорити про “протиборство” названих тенденцій: в умовах тоталітарного режиму, навіть еволюціонізуючого, національні політичні еліти жорстко підпорядковувались центральним партійно-державним структурам.

Наприкінці 60-х років консервативні настрої повністю заволоділи правлячою верхівкою. Спроби реформ у Чехословаччині, пошуки соціалізму “з людським обличчям” серйозно налякали брежнєвське керівництво. Почалося згортання економічних експериментів, “закручування гайок” у суспільно-політичному, літературно-мистецькому житті. Навіть найменші, обережні прояви автономістських тенденцій тепер викликали гостру реакцію союзного центру, партійно-ідеологічних інстанцій.

На рубежі 60–70-х років завдяки активній підтримці Л. Брежнєва становище В. Щербицького ще більше зміцнилось. Це була підтримка не тільки особистості, але й відповідної політичної орієнтації. У квітні 1971 року

В. Щербицького переведено з кандидатів у повні члени Політбюро ЦК КПРС (1966 року Президію ЦК перейменовано на Політбюро ЦК), а отже, зрівняно у номенклатурному статусі з П. Шелестом. Відбувалося далі посилення централістського напрямку, консервативної спрямованості політичного керівництва республіки.

У 1972 році перших п'ять засідань Політбюро ЦК Компартії України пройшли під головуванням П. Шелеста. Проте доля першого секретаря ЦК була вже вирішена: у травні того ж року його призначили заступником голови Ради Міністрів СРСР, щоб згодом без зайвого галасу відправити на пенсію. На засіданні Політбюро ЦК Компартії України, проведеному 24 травня під головуванням І. Лутака, П. Шелеста увільнено від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК Компартії республіки.

За рекомендацією Політбюро ЦК, пленум ЦК Компартії України, скликаний наступного дня, обрав першим секретарем ЦК В. Щербицького. 2 липня 1972 року Політбюро ЦК рекомендувало Верховній Раді УРСР звільнити П. Шелеста від обов'язків члена Президії Верховної Ради УРСР, що й було зроблено на черговій сесії вищого органу влади республіки. Нарешті, 22 лютого 1973 року Політбюро ЦК Компартії України прийняло постанову «Про книгу П.Ю. Шелеста “Україно наша Радянська”», фактично звинувативши колишнього партійного лідера в націоналізмі (див. Додатки. Документи № 40, 41).

Постанові передував лист до ЦК Компартії України, написаний 12 вересня 1972 року вченими М. Шамотою, Б. Бабієм та О. Шевельовим. У ньому викривались численні ідейні “прорахунки”, допущені П. Шелестом у цій книзі. Його критикували за те, що він писав про возз'єднання України з Росією як про рядову подію, що він начебто ідеалізував українське козацтво і Запорозьку Січ. Його звинуватили у слабкості, подекуди повній відсутності класового підходу у висвітленні радянського періоду, надмірному акцентуванні уваги на досягненнях України, причому у відриві від загальних успіхів СРСР, тощо.

Імовірно, що основною причиною усунення П. Шелеста стали його автономістські настрої. Не випадково колишнього першого секретаря звинуватили у націоналізмі та відході від партійних позицій. Деякі автори вказують на ще один фактор: надмірно жорсткий підхід П. Шелеста до міжнародних проблем, що розходився з курсом Л. Брежнєва на розрядку у відносинах із Заходом. Так чи інакше, внаслідок зміни лідера автономізаційну тенденцію в політичному керівництві республіки було остаточно “зжито”.

2. Реформа 1965 року

Труднощі, які виникли в економіці країни, вимагали рішучих і невідкладних дій. Темпи розвитку промисловості й сільського господарства сповільнились. Приріст національного доходу за 1958–1964 рр. скоротився удвоє. Зріс розрив між попитом і його реальним товарним покриттям, особливо щодо окремих продуктів харчування. Почалося підвищення цін, причому не тільки офіційне, а й приховане, пов'язане зі зміною асортименту продукції. Словом, на початку 60-х років з'явилися елементи стагнації, явища передкризового характеру, що посилювало соціальне напруження в суспільстві.

Пошуки нового механізму господарювання, який забезпечував би високу ефективність виробництва, почалися ще за М. Хрущова. У ряді партійних і державних документів цього періоду йшлося про необхідність розвитку госпрозрахунку та використання товарно-грошових відносин. У вересні 1962 року газета “Правда” опублікувала статтю професора Харківського інженерно-економічного інституту О. Лібермана “План, прибуток і премія”, яка відкрила широку і досить плідну дискусію з питань економічного планування та управління.

Автор чітко визначив суть проблеми: знайти таку оцінку роботи підприємств, при якій вони були б життєво зацікавлені у високих планових завданнях, поліпшенні якості продукції, впровадженні нової техніки – інакше кажучи, у найбільшій ефективності виробництва. І висловив свої пропозиції: “На наш погляд, цього можна досягнути, якщо до підприємств доводити плани тільки з обсягу продукції у номенклатурі і строків поставок. До того ж це слід робити з максимальним урахуванням прямих зв'язків між постачальниками і споживачами. Всі інші показники треба доводити тільки до раднаргоспів; розподіляти їх між підприємствами не потрібно, підприємства на основі одержаного обсягово-номенклатурного завдання повинні самі складати повністю викінчений план, у тому числі за продуктивністю праці і чисельністю працюючих, заробітною платою, собівартістю продукції, нагромадженнями, капіталовкладеннями і новою технікою...”

Професор О. Ліberman писав, що необхідно забезпечити належну моральну і матеріальну зацікавленість підприємств у повному використанні резервів – і при складанні, і при виконанні планових завдань. На його думку, в кожній галузі потрібно розробити і затвердити на тривалий період планові нормативи рентабельності, встановити єдиний фонд для всіх видів матеріального заохочення, яке залежатиме від рентабельності підприємства (від прибутку у відсотках до виробничих фондів). Автор також вважав, що порядок утворення цін на нові вироби повинен встановлюватися з таким розрахунком, щоб більш ефективні вироби стали рентабельними і для виробників, і для споживачів, тобто для господарства в цілому.

Таким чином, О. Ліberman пропонував посилити економічні методи управління, розширити господарську самостійність підприємств, звільнити централізоване планування від дріб'язкової опіки над фабриками і заводами. Висунута ним система базувалася на принципі: те, що вигідно суспільству, повинно бути вигідно і

кожному підприємству. Очевидно, що методи керівництва, які склалися у 30-ті роки, вже не відповідали на-зрілим потребам розвитку країни. Широка дискусія, яка розгорнулася навколо пропозицій О. Лібермана, істотно позначилась на підготовці господарської реформи 1965 року, а сама реформа на Заході одержала назву "ліберма-нізації радянської економіки".

Одне з чільних місць у дискусії зайняло питання про непридатність валової продукції для оцінювання роботи підприємств. Цей плановий показник, писав академік В. Немчинов, погано відображав результати господарської діяльності, оскільки включав у свій склад вартість одержаних збоку сировини, палива, матеріалів. При плануванні, заснованому на даному показникові, було вигідно використовувати більш дорогі послуги і матеріа-ли, що дозволяло перевиконувати планові завдання. У результаті валова продукція зростала за рахунок проміж-ного продукту, в той час як суспільство зацікавлене у зростанні кінцевого продукту.

На сторінках газет і журналів, у брошурах і моно-графіях майже одноставно звучала критика "валу" – основного директивного показника планування, що став джерелом марнотратства і бар'єром на шляху технічного прогресу, підвищення якості продукції і т. ін. Учені й практики вказували, що при існуючій системі плану-вання підприємства об'єктивно зацікавлені у прихову-ванні своїх резервів, оскільки матеріальна винагорода залежала головним чином від перевиконання планових показників. Підкреслювалося, що визначення завдань "від досягнутого" фактично ставило у гірші умови ті фабрики і заводи, які працювали у плановому періоді з найкращими результатами. Адже саме їм у першу чергу підвищували завдання, причому по кілька разів протя-гом року (парадокси економіки: часто плани остаточно затверджувалися тоді, коли вже складався звіт!).

У ході дискусії зазначалося, що оцінка діяльності підприємств базувалася на великій кількості нормативів: у планах визначалися фонд зарплати, канцелярські

видатки, запаси сировини на складах і норми витрати матеріалів на ремонт обладнання, чисельність працівників і багато-багато іншого. На ряді підприємств штати адміністративно-управлінського персоналу щороку скорочувалися приблизно на п'ять відсотків і незмінно, в тій чи іншій формі, відновлювалися протягом року. І справді, оскільки паперовий потік через надто ускладнену звітність не зменшувався, – кількість людей, які опрацьовували різні директиви, інструкції і т. ін., практично не скорочувалась.

Учені робили висновок, що настала пора відкинути застарілі методи керівництва господарством, засновані на директивних нормативах, перейти до більш дешевого й ефективного економічного регулювання діяльності підприємств. Такого регулювання, яке спиралося б на систему заохочень, податків, штрафів, гнучку систему цін, котре стимулювало б цілеспрямований розвиток економіки, забезпечувало єдність інтересів виробника і споживача. Зрозуміло, що на той час подібні пропозиції були сміливими і новаторськими, однак досить обмеженими: вони передбачали тільки часткове звуження, згортання, а не ліквідацію адресного директивного планування, не торкалися фундаментальних засад соціально-економічного розвитку суспільства.

Але й ці обережні заклики до зміни методів економічного керівництва нерідко розцінювалися як “посягання на основи”. Деякі учасники дискусії твердили, що категорії “прибуток” і “рентабельність” запозичені з капіталістичного господарства, а тому їх не можна використовувати в соціалістичному суспільстві. Були також більш серйозні застереження, наприклад, що прибуток часто не виражає справжньої ефективності виробництва, що існує надмірна строкатість у рентабельності в рамках одних і тих же виробів на різних підприємствах (тут позначалися як об'єктивні умови, в яких перебували підприємства, так і суб'єктивні особливості, зокрема рівень технологічної досконалості, якість керівництва та ін.).

Однак у центрі уваги перебували питання: чим замінити “вал” і який показник найбільш повно відображає ефективність фінансово-господарської діяльності підприємств? По суті, головні зусилля зосереджувались на пошуках вичерпного, синтетичного, універсального показника, які нагадували, за словами економіста Д. Валового, пошуки середньовічного філософського каменя. Окремі вчені пропонували запровадити нові показники для характеристики виробництва, наприклад, нормативну вартість обробки, коефіцієнт використання виробничої потужності, кількість продукції, одержаної з карбованця основних чи з карбованця всіх виробничих фондів, тощо. Проте більшість спеціалістів вважала, що ефективність виробництва найповніше відображав показник прибутку, рентабельності.

У полі зору вчених було чимало інших проблем, які вимагали наукового осмислення, практичного вирішення, власне – нових поглядів, підходів, сміливих рішень, здатних стримати наростання негативних тенденцій. З кінця 1956 року на сторінках газет і журналів велася дискусія про шляхи вдосконалення ціноутворення, розпочата академіком С. Струмиліним. Обговорення підтвердило, що існуюча система цін мала значні недоліки і не відповідала потребам економічного розвитку. Учасники дискусії відзначали низький рівень заготівельних цін на продукти сільського господарства, різкі відхилення цін від вартості на цілий ряд товарів, розходження між цінами на засоби виробництва та предмети споживання тощо.

Стало цілком очевидно, що процес удосконалення планування й управління господарством вимагав перебудови практики ціноутворення. Так, академік В. Немчинов пропонував відмовитися від централізованого складання детальних прейскурантів цін. Він висловив думку, що тверді ціни, які рідко змінюються, варто встановити лише на обмежене число товарів, котрі мають особливо важливе значення (від яких істотно залежить матеріально-культурний рівень життя населення, а

також рівень виробничих витрат). Інші товари слід віднести до групи, в рамках якої затверджувати так звані контрольовані ціни (вони повинні розроблятися господарськими об'єднаннями і відомствами, а затверджуватися ВРНГ СРСР або союзним чи республіканським урядами). На товари несерійного виробництва ціни можуть встановлюватися самими підприємствами за затвердженою методикою.

Слід зазначити, що протягом певного періоду більшість радянських економістів заперечувала можливість і необхідність розвитку товарно-грошових відносин при соціалізмі. У праці “Економічні проблеми соціалізму в СРСР” Сталін декретував, що перехід до комунізму передбачає скорочення сфери дії товарообігу і неухильне розширення сфери продуктообміну. Такі погляди знаходили прихильників також на початку 60-х років, про що свідчили, зокрема, монографії І. Малишева та В. Соболя. В них повністю заперечувалось існування товарного виробництва в СРСР, а закон вартості замінявся загальним законом економії праці, звільненим від суперечностей реального економічного процесу.

З іншого боку, ряд учених виступав за те, щоб відкрити якнайширший простір для розвитку товарно-грошових відносин і зробити ринок регулятором виробництва. Цієї точки зору дотримувались Л. Леонтьєв, Г. Лисичкін та деякі інші економісти. На їх думку, щоб запровадити ринковий механізм, потрібно створити умови, за яких ціни могли б “під впливом попиту і пропозиції відхилятися в тому напрямку, який підказує загальне таємне і рівне голосування на ринку з допомогою карбованця”. Новаторські погляди Л. Леонтьєва було піддано критиці на Всесоюзній нараді з питань ідеологічної роботи, що пройшла в грудні 1961 року.

Наприкінці 1964 року в Києві відбулося розширене засідання вченої ради Інституту економіки АН УРСР, присвячене питанням удосконалення планування та матеріального стимулювання. Для участі в засіданні були вчені та представники раднаргоспів, виробничих

об'єднань та підприємств України, Москви, Ленінграда, Риги, Мінська та Кишинєва. На обговорення вченої ради виносилися доповіді про деякі шляхи удосконалення планування і матеріального стимулювання виробництва (З. Сотченко) та про економічні важелі підвищення ефективності виробництва (О. Ліberman).

У доповідях йшлося про необхідність запровадження тривалих і безпосередніх зв'язків між виробниками і споживачами, без зайвого обігу величезної маси заявок і розпоряджень через Держплан; про перегляд практики планування, системи стимулювання і норм матеріальних санкцій (пропонувалося, щоб пеня і неустойки сплачувалися із заохочувального фонду, а не за рахунок собівартості продукції); про те, що підприємства повинні цілком самостійно розробляти свої техпромфінплани, користуючись усією системою необхідних показників, серед яких лише два обов'язкові: виконання договорів поставки та рентабельність роботи. Нарешті, важливе значення надавалося поліпшенню матеріального стимулювання, яке мало б залежати від кінцевих результатів діяльності колективу.

Уже в 1964 році провели відповідні економічні експерименти. Деякі об'єднання швейної промисловості України перейшли на роботу за прямими зв'язками з магазинами. Вони самі складали плани роботи; оцінка їх діяльності залежала від виконання завдань із реалізації продукції та з рентабельності. Перші наслідки експерименту вселяли оптимізм: досвід швейних об'єднань планувалося перенести спершу на багато галузей легкої індустрії, а потім – на взаємно пов'язані між собою галузі виробництва засобів виробництва.

Для деталізації окремих питань, перевірки положень, викладених на вказаному засіданні вченої ради, Інститут економіки АН УРСР організував економічний експеримент на підприємствах машинобудівної, вугільної, приладобудівної та легкої галузей промисловості Львівського раднаргоспу. В 1965 році випробували нову систему преміювання інженерно-технічних працівників

(на 85 підприємствах країни), удосконалено систему преміювання робітників (на 90 підприємствах СРСР, у тому числі на окремих фабриках і заводах України). Словом, на час усунення М. Хрущова і приходу до влади нового керівництва, очоленого Л. Брежнєвим, для багатьох учених і спеціалістів стала очевидною необхідність переходу від адміністративних до економічних методів управління господарством, особливо після проведення згаданих експериментів.

У вересні 1965 року відбувся пленум ЦК КПРС, який визначив програму реформ у промисловості. На ньому звучала різка критика прорахунків, допущених М. Хрущовим у керівництві господарством. Зокрема, йшлося про порушення необхідних пропорцій між різними галузями виробництва, незадовільне використання основних фондів і виробничих потужностей. Про те, що планові завдання, які доводилися до підприємств, орієнтували їх, головним чином, на виконання кількісних показників. Мовилось також про низьку матеріальну зацікавленість підприємств, неефективність системи стимулювання колективів. На пленумі зазначалося, що в плануванні переважали адміністративні методи на шкоду економічним, недостатньо використовувалися такі економічні важелі, як кредит, прибуток, фінанси.

Пленум ухвалив ліквідувати раднаргоспи і відновити галузеву систему управління промисловістю (через союзні та союзно-республіканські міністерства). На початку жовтня 1965 року шоста сесія Верховної Ради СРСР шостого скликання прийняла закон "Про зміну системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів державного управління". За цим законом створено дев'ять нових загальносоюзних і 11 союзно-республіканських міністерств СРСР. На кінець 1965 року в СРСР налічувалось 18 загальносоюзних і 13 союзно-республіканських промислових міністерств, фактично – галузевих монополій.

У жовтні відбулися пленум ЦК Компартії України і засідання сьомої сесії Верховної Ради УРСР шостого

скликання, на яких розглянуто питання економічної реформи. На сесії прийнято закон “Про зміну системи органів управління промисловістю і перетворення деяких інших органів державного управління Української РСР”. Згідно з законом, утворено дев’ять союзно-республіканських міністерств, а також республіканське міністерство місцевої промисловості УРСР. У відповідні союзно-республіканські міністерства перетворено Державний виробничий геологічний комітет УРСР і Державний виробничий комітет із зрошеного землеробства і водного господарства УРСР. Ліквідовано Українську раду народного господарства та раднаргоспи економічних районів.

На виконання цього закону Рада Міністрів УРСР прийняла ряд постанов, зокрема “Про ліквідацію Української ради народного господарства” (№ 1010 від 28 жовтня 1965 року), “Про утворення ліквідаційних комісій Укрраднаргоспу та раднаргоспів УРСР” (№ 1277 від 31 грудня 1965 року), “Про ліквідацію Рад народного господарства економічних районів УРСР” (№ 41 від 14 січня 1966 року) та ін. Практична робота щодо реалізації названих постанов полягала насамперед у передачі підприємств і організацій колишніх раднаргоспів відповідним міністерствам, відомствам і працевлаштуванні спеціалістів.

У грудні 1965 року було затверджено склад ліквідаційної комісії Укрраднаргоспу з 55 осіб – на чолі із заступником голови Держплану УРСР Б. Цомаєм. Комісія підпорядковувалась Раді Міністрів УРСР і діяла на основі спеціального Положення. У свою чергу, головній комісії підпорядковувались ліквідаційні комісії раднаргоспів, до яких входило 295 осіб. Комісії розпочали роботу в січні 1966 року, а припинили свою діяльність за розпорядженням Ради Міністрів УРСР № 293-р наприкінці березня того ж року.

За даними обліку ЦСУ УРСР, у раднаргоспях республіки підлягало передачі у нове підпорядкування 7108 підприємств і організацій. Належало передати в

Донецькому раднаргоспі – 1557 підприємств і організацій, Київському – 1209, Львівському – 949, Подільському – 768, Придніпровському – 779, Харківському – 900, Чорноморському – 897, по Укрраднаргоспу – 49. Станом на 17 січня 1966 року колишні раднаргоспи передали у встановленому порядку міністерствам і відомствам СРСР та УРСР 6957 підприємств та організацій.

У ході ліквідації раднаргоспів звільнилось чимало спеціалістів, які підлягали працевлаштуванню. Всього належало забезпечити роботою 8753 особи, які входили в апарат колишніх раднаргоспів. На 1 лютого 1966 року працевлаштовано 8233 особи, зокрема на підприємствах республіки – 4417, у міністерствах і відомствах УРСР – 2848, міністерствах і відомствах СРСР – 104. Крім того, направлено в розпорядження місцевих організацій 864 особи, звільнено у зв'язку з виходом на пенсію – 221 і за заявами – 194. В наступні місяці працевлаштовано ще 105 осіб.

Особливу увагу слід звернути на те, що ліквідація раднаргоспів супроводжувалась перерозподілом компетенцій між центром і республікою, зміною концепції та принципів господарювання. Перехід від територіальної до галузевої системи управління означав поступове відновлення жорсткого, всеохоплюючого контролю союзних органів над економікою України. Після відносної господарської автономії республіки, пов'язаної з політикою децентралізації, відновлювалася залежність України від союзних міністерств і відомств, які ігнорували національні інтереси і внутрішні потреби республіки.

Ще у березні 1965 року у відання союзних міністерств оборонних галузей промисловості перейшли кілька десятків заводів. За постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР № 312-0029 раднаргоспи передали союзним міністерствам: електронної промисловості – 21 завод, радіопромисловості – 20, оборонної промисловості – 12, суднобудівної промисловості – 12, авіаційної промисловості – 6, загального машинобуду-

вання – 5. Найбільше підприємств передали Харківський (18), Чорноморський (17), Київський (14) раднаргоспи.

У кінці 1965 – на початку 1966 року у відання союзних міністерств перейшли: хімічної промисловості – Київська фабрика фотопаперу, що належала до Київського раднаргоспу; приладобудування, засобів автоматизації і систем управління – Одеський завод фізелектроприладів, що підпорядковувався Чорноморському раднаргоспу; тракторного і сільськогосподарського машинобудування – Олевський металообробний завод, який належав Міністерству місцевої промисловості УРСР, та ін., всього – 499 підприємств і організацій, або 7,0 % від їх загальної кількості.

У відання союзно-республіканських міністерств перейшло 5986 підприємств і організацій, тобто 84,2 %. Таким чином, через подвійне підпорядкування, центр знову прибирав до рук промисловість України. У відання республіканських міністерств перейшло 587, місцевих Рад депутатів трудящих – 36 підприємств і організацій, що становило відповідно 8,3 і 0,5 %. Крім того, уже в 1965 році збільшилась частка поставок на загальносоюзні потреби окремих видів палива і матеріалів, особливо свинцю, вугілля, брикетів, прокату, труб і т. п.

Поряд з цим Державну планову комісію УРСР перетворено в союзно-республіканський Державний плановий комітет Ради Міністрів УРСР, тобто Держплан УРСР. На нього покладалась розробка проектів планів розвитку господарства республіки з усіх галузей промисловості союзно-республіканського і республіканського підпорядкування, а також пропозицій щодо проектів планів виробництва продукції (крім оборонної) на підприємствах загальносоюзних міністерств, розташованих на території республіки. Державний комітет у справах будівництва УРСР перетворено в союзно-республіканський Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах будівництва (Держбуд УРСР).

Для керівництва матеріально-технічним постачанням утворено союзно-республіканське Головне управління

Ради Міністрів УРСР з матеріально-технічного постачання. Усього ж після проведеної перебудови управління економікою в Україні налічувалось 22 союзно-республіканських міністерства і сім республіканських міністерств: автомобільного транспорту і шосейних шляхів; будівництва; комунального господарства; місцевої промисловості; освіти; охорони громадського порядку; соціального забезпечення. Реальні можливості республіки щодо керівництва господарством поступово зменшувались. А нові союзні галузеві міністерства не хотіли рахуватися з “місцевою ініціативою”, дбаючи виключно про відомчі інтереси.

Один з головних напрямів реформи – вдосконалення планування. Воно означало насамперед підвищення наукового рівня роботи планових органів, забезпечення сталості планових завдань, перехід до складання п'ятирічних планів розвитку господарства (з розбивкою найважливіших завдань за роками). Передбачалось розширення господарської самостійності підприємств, зокрема шляхом скорочення кількості планових показників, що доводилися до фабрик і заводів, і запровадження повного госпрозрахунку, який раніше мав формальний характер і застосовувався виключно у відносинах між підприємствами.

Дискусія, проведена на початку 60-х років, показала непридатність “валу” – обсягу валової продукції – як головного планового показника. Тому тепер в основу оцінки господарської діяльності підприємств клялися насамперед показники обсягу реалізованої продукції, одержаного прибутку і виконання завдань щодо поставок найважливіших видів продукції. Разом з тим доводилися завдання з фонду зарплати, впровадження нової техніки, обсягу централізованих капіталовкладень, введення у дію виробничих потужностей і основних фондів та ін., – усього з восьми показників. Решту завдань (у ті часи – немале зрушення) підприємствам дозволялося визначати самостійно, зокрема продуктивність праці, чисельність працівників, середню

зарплату, собівартість продукції, структуру управління підприємством і т. п.

Другий важливий напрям реформи – посилення стимулювання виробництва. Відомо, що керівні органи прагнули всіляко економити на оплаті праці, на споживанні. Вважалося, що заробітна плата і матеріальне заохочення мають суто споживацький характер і не впливають істотно на процес виробництва. Серед економістів побутувала теорія так званого залишкового фонду, згідно з якою на оплату праці повинно спрямовуватись тільки те, що залишилося після задоволення усіх інших потреб виробництва. Так, окремі спеціалісти твердили, що вся додаткова частина сукупного суспільного продукту, одержана в результаті надпланового зростання продуктивності праці, повинна витратитись лише на потреби нагромадження.

Звичайно, це не означало, що уряд повністю ігнорувал дане питання (згадати хоча б упорядкування заробітної плати, здійснене в 1956–1961 рр.). До реформи 1965 року виплачувалися премії, одноразові винагороди, але на це використовувалась тільки незначна частина прибутку. Так, із загальної суми прибутку, створеного в 1961 році, в розпорядженні підприємств залишалось 33,8 %, а до заохочувальних фондів відраховувалось тільки 5,1 %.

Замість фонду підприємства утворювались три самостійних фонди: розвитку виробництва; матеріального заохочення; соціально-культурних заходів та житлового будівництва. Перший з них формувався за рахунок відрахувань від прибутку, частки амортизаційних відрахувань і виторгу від реалізації вибулого та зайвого майна, що належало до основного фонду. Кошти цього фонду використовувалися для фінансування капітальних вкладень на поновлення основних фондів, запровадження нової техніки, механізації й автоматизації виробництва і т. ін.

Другий фонд утворювався за рахунок прибутку і коштів фонду заробітної плати, ставши джерелом пре-

міювання працівників, одноразового заохочення, матеріальної допомоги тощо. Третій фонд також створювався з відрахувань від прибутків і використовувався на будівництво й капітальний ремонт житлових будинків, культурно-побутових установ, для поліпшення обслуговування працівників підприємства. Директори підприємств одержали право за погодженням з профспівковою організацією перерозподіляти кошти між фондом матеріального заохочення і фондом соціально-культурних заходів та житлового будівництва (в межах 20,0 % від цих коштів). Важливе значення відводилося кредитуванню, фінансуванню підприємств, що також розглядалося як інструмент економічного стимулювання виробництва.

Такими були основні риси реформи, яка, на жаль, не мала комплексного характеру. Вона фактично обмежилась промисловістю, не зачепила інших галузей господарства. Вона не змінила ні структурної, ні інвестиційної політики, не позначилась на роботі центрального апарату. Вона прагнула поєднати несумісне: розширити самостійність підприємств і відновити всевладність галузевих монополій. Але вона і вселяла надію – на хоча б якісь зміни, на поступ, оновлення суспільства. У березні 1970 року в листі до ЦК КПРС А. Сахаров, В. Турчин і Р. Медведєв писали, що реформа 1965 року – корисне і важливе починання, покликане вирішити кардинальні питання нашого економічного життя.

У 1966 році на нові умови роботи перейшло 100 підприємств республіки (1,5 % від загальної кількості), які давали 8 % виробництва і 18 % прибутків. У 1970 році число таких фабрик і заводів зросло до 8,2 тис. (83 %); на них припадало 92 % обсягу продукції і 90 % одержаних прибутків. Багато вчених вважають, що восьма п'ятирічка, п'ятирічка реформи, стала особливо успішною, відзначалася прискоренням темпів і різким підвищенням ефективності виробництва. За офіційною статистикою, протягом 1966–1970 рр. випуск промислової продукції збільшився в Україні майже на 50 %,

причому дві третини приросту одержано за рахунок підвищення продуктивності праці.

Проте деякі економісти твердять, що реформа не дала відчутного результату. За альтернативною оцінкою, зробленою К. Вальтухом і Б. Лавровським, підсумки восьмої п'ятирічки мали значно скромніший вигляд. На думку В. Селюніна і Г. Ханіна, за даний період економічні показники навіть погіршились: у цілому в СРСР національний дохід збільшився на 22 % проти 24 % за попереднє п'ятиріччя, продуктивність праці – на 17 % проти 19 % і т. д. Гірше стали використовуватись основні виробничі фонди, зросла матеріаломісткість продукції, причому особливо швидко знижувались показники у машинобудуванні, тобто ключовій галузі промисловості.

В. Селюнін і Г. Ханін вважають, що високі звітні цифри досягалися насамперед завдяки необлікованому (прихованому) підвищенню оптових цін – підприємства могли одержувати прибуток як за рахунок зниження собівартості, так і шляхом підвищення цін. “У результаті, – писали ці автори, – реформа радше розладнала старий господарський механізм, ніж створила новий”. Справді, реформа не створила нового господарського механізму, хоча й визначила раціональну економічну перспективу. Очевидно й інше: протягом 60-х років темпи розвитку промисловості України залишалися достатньо високими.

Широкі права, одержані підприємствами і закріплені в Положенні про соціалістичне державне виробниче підприємство, поступово обмежувались. Ці права з часом усе більше узурпувались міністерствами і відомствами, які врешті-решт звели нанівець переваги нової системи господарювання. Почалося повернення до жорсткого директивного планування: спочатку – продуктивності праці, пізніше – собівартості продукції, а далі – інших показників, не включених в обов'язкову номенклатуру.

Зберігся такий фундамент адміністративного управління, як централізоване матеріально-технічне постачання, хоча на пленумі ЦК КПРС у вересні 1965 року

порушувалось питання про перехід до оптової торгівлі засобами виробництва. Не вдалося забезпечити стабільності планових завдань, корективи до них вносилися все частіше, що дозволяло їх “успішно” виконувати. На зміну “валу” прийшов новий вартісний показник – обсяг реалізованої продукції, який мав деякі переваги, але в принципі не відрізнявся від свого попередника. Реалізація – це, по суті, другий бік “валу”, оскільки обсяг реалізованої продукції зростав перш за все внаслідок збільшення валової продукції. Таким чином, було збережено затратний механізм, який гальмував розвиток економіки, насамперед поліпшення якості продукції, впровадження технічних новинок, підвищення ефективності виробництва.

А який вигляд мало на практиці економічне стимулювання? Реформа передбачала, що розмір відрахувань від прибутку, які надходили у фонд матеріального заохочення, повинен визначатися за стабільними нормативами. Ці відрахування залежали від зростання обсягу реалізації продукції або прибутку і від рівня рентабельності підприємства. Однак такі сталі і єдині у всіх галузях нормативи залишилися порожнім звуком: вони переглядалися фактично кожного року і встановлювалися індивідуально – залежно від досягнутих результатів. Нова система стимулювання передбачала, що вказані відрахування (у відсотках до фонду заробітної плати) повинні встановлюватися за кожний відсоток збільшення обсягу реалізації продукції і рентабельності. Але чим краще працювало підприємство, тим гірші умови чекали на нього наступного року, оскільки міністерство і планово-фінансові органи визначали більш жорсткі нормативи утворення фондів стимулювання.

Не повною мірою діяли і стимули, спрямовані на випуск нової продукції і поліпшення якості виробів (відрахування у фонд матеріального заохочення частини прибутку, одержаного від реалізації нових товарів і за рахунок надбавок до цін за підвищення якості). В умовах, коли почалося згортання економічних і поси-

лення адміністративних форм і методів управління, зменшилося стимулююче значення премій, які стали своєрідним додатком до зарплати. На деяких підприємствах СРСР відбулися страйки робітників, зокрема протягом 1969 року лише в Україні – 11, у яких взяли участь 350 осіб.

Отже, реформа була приречена – через внутрішню суперечливість і непослідовність. Її здійснення покладалось на Міжвідомчу комісію, організовану при Держплані СРСР. До комісії входили керівники багатьох міністерств і відомств, які не хотіли поступитися своїми інтересами. Не слід забувати ще одну обставину: в той час як О. Косигін виступав за розвиток нових форм і методів керівництва, А. Брежнев ставився до реформи з підкресленою байдужістю. Партійні інстанції і господарська бюрократія працювали по-старому, диктуючи, наказуючи, вимагаючи. Після відомих подій у Чехословаччині стримане ставлення до реформи змінилося на її рішуче заперечення. “Празька весна” серйозно налякала радянське керівництво, яке почало посилювати централізоване директивне планування і силове управління.

У резолюції XXIV з'їзду КПРС читаємо: «Досвід чехословацьких подій знову нагадав про необхідність підвищувати пильність щодо підступів імперіалізму та його агентури в країнах соціалістичної співдружності, про значення послідовної боротьби проти правого опортунізму, який під виглядом “поліпшення” соціалізму намагається вихолостити революційну суть марксизму-ленінізму і розчищає шлях для проникнення буржуазної ідеології». Партійно-державна верхівка зайняла ще більш консервативну позицію, перекресливши спроби реформування суспільства і “поліпшення” соціалізму сталінського зразка.

У газетах і журналах України з'явилися статті, спрямовані проти економічних концепцій “ревізіоністів”, де гостро критикувались положення про колективну власність, оренду підприємств, їх автономію і безпосередні зв'язки з іноземними фірмами, а також твер-

дження “опортуністів” про множинність моделей соціалізму і специфічні національні варіанти соціалістичного будівництва. У багатьох публікаціях підкреслювалось, що події в Чехословаччині показали небезпечність теорій ринкового регулювання і зміни діючого механізму директивного планування, централізованого управління господарством.

Так, у статті І. Ветчинова, надрукованій у журналі “Комуніст України”, різко критикувались погляди прихильників “ринкового соціалізму”. Автор писав: “Це означає розуміння соціалізму не як безпосереднього суспільного виробництва, а як системи товарного господарства. Але соціалізм не є різновидністю товарного виробництва”. Реформа 1965 року засвідчила: економічне реформування неможливе без політичного, без демократизації органів влади і управління, без реального державного суверенітету республік. Правляча верхівка, звісно, віддавала перевагу політичним інтересам монопартійної системи, а всесильний центр жорстко регулював потреби республік.

3. *Влада і культура*

Прихід до влади Л. Брежнєва не відразу позначився на культурному житті країни. Протягом певного періоду література і мистецтво функціонували в старому руслі, прокресленому за часів “відлиги”.

У партійній верхівці тривало протистояння лібералів і консерваторів, зокрема у питаннях розвитку культури. На початку 1965 року газета “Правда” опублікувала статтю О. Рум'янцева “Партія та інтелігенція”, в якій знайшли відображення погляди ліберальної частини партійного керівництва. Історик Р. Медведєв вважає, що ця група складалася ще з початку 60-х років навколо О. Рум'янцева (головного редактора журналу “Проблеми

мира и социализма”, згодом – газети “Правда”), а також у двох міжнародних відділах ЦК КПРС, очолюваних Б. Пономарьовим та Ю. Андроповим. Деякі члени цієї групи працювали у відділі культури та відділі агітації і пропаганди ЦК КПРС, а також у кількох інститутах суспільних наук.

У статті, по суті, було сформульовано положення про пріоритет загальнолюдських принципів у мистецтві. Автор писав: “...усе, що підносить істинно людське в людині, знаходиться в руслі справжнього мистецтва і становить його дійсну цінність”. Таке положення, звісно, йшло урозріз з офіційною тезою про партійність літератури та мистецтва, хоча прямого протиставлення цих базових принципів автор не робив (див. Додатки. Документ № 36). Однак стаття в “Правде”, у якій враховувалося зростаюче значення інтелігенції в радянському суспільстві, не стала директивною для всієї партії. А вже влітку 1965 року в Україні пройшла перша хвиля арештів, переважно серед творчої молоді.

У середині 60-х років трохи стих галас навколо “формалістів” і “абстракціоністів”, поступово змінилося ставлення до творчості шістдесятників. Усе більше людей усвідомлювало, що пошуки нових форм – важливий елемент духовного оновлення, спроба вийти за рамки одновимірного й одноколірного сприйняття дійсності. Плідно працювали уже визнані Д. Павличко, Л. Костенко, І. Драч, М. Вінграновський, Б. Олійник, В. Коротич, майстри старшого покоління. У поезію прийшли В. Стус, В. Лучук, І. Калинець, Р. Лубківський, В. Голобородько, І. Жиленко, Б. Нечерда та інші молоді автори, натхнені національно-культурним відродженням в Україні. Поезія збагачувалась новими барвами, повніше осягала світ людини, глибше проникала в сутність суспільних явищ і процесів. Очевидно, що шістдесятництво – не просто літературно-мистецький феномен, а вагомий фактор суспільно-політичного пробудження народу.

У цей час з'явилися нові частини трилогії Н. Рибака “Час надій і звершень” (книга третя), Ірини Вільде

“Сестри Річинські” (книга третя), повість М. Стельмаха “Гуси-лебеді летять...” Протягом 60-х років у літературу прийшли талановиті письменники, які внесли у прозу нові теми й ідеї, збагатили мистецтво слова. Їхні твори відображали складні соціальні і психологічні проблеми, відзначалися глибокою правдою життя. Серед них – Г. Тютюнник, Є. Гуцало, В. Шевчук, В. Дрозд, Ю. Шербак, Ю. Коваль, В. Яворівський, Н. Бічуя, Ю. Логвин та ін. Молоді прозаїки проявляли інтерес до малих літературних форм – новели, оповідання, показували реальні людські взаємини, без лакування і прикрашування дійсності, відтворювали подробиці побуту, звичаї та обряди.

У царині критики і літературознавства плідно працювали І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Чорновіл, хоча після “холодного” серпня 1965 року, після арештів чи “проробок” вони майже втратили можливість публікуватися. Почалася смуга замовчування, штучного відлучення багатьох письменників від літературного життя. За таких умов одні працювали переважно “в шухляду”, інші зайнялися перекладацькою справою, наприклад, І. Світличний та В. Шевчук. Поряд з офіційною літературою існував опозиційний “самвидав”, у творах якого буяла вільна думка.

Все ж у середині 60-х років політика в галузі культури відзначалася відносним лібералізмом. Не випадково саме на цей період припадає піднесення українського кіномистецтва. Світову славу йому приніс фільм С. Параджанова “Тіні забутих предків”, знятий за повістю М. Коцюбинського. Картина вразила глядачів своєю поетичністю, високою художньою майстерністю, тонким психологізмом і справжньою народністю. За словами О. Бабишкіна, фільм став мистецьким відкриттям: “Повість не перенесено на екран, її проспівано, наново прочитано засобами кіномистецтва”. В цьому проявився талант режисера С. Параджанова, співавтора сценарію І. Чендея, художника фільму Г. Якутовича, талант кінооператора Ю. Ілєнка, композитора М. Скори-

ка і молодого кіноактора І. Миколайчука. Проявився мистецький хист усіх творців картини, які перейнялися життям народу.

“Перейнялися народною мовою – і вона зазвучала з екрана чистим, ясним і непідробним струмком. Його, народу, співаночками – ми почули, як співають гуцули, вкладаючи в пісні суть свого життя, своєї праці і своєї душі. Його музикою – нехитрою і проймаючою, як клич трембіт, переливи денцівки і перебори дримби. Його танком – буйним і жагучим, трудовим і святковим... І тоді народився такий фільм про наших горян, у їх недалекому минулому, якого ще не було на екрані. Бо це кінематографічне відкриття Гуцульщини, рівнозначне літературному відкриттю її Коцюбинським і Марком Черемшиною, а в фольклорі – Франком і Гнатюком” (О. Бабишкін).

Гідним внеском в українське кіномистецтво стала стрічка режисера В. Денисенка “Сон”, у якій відтворено образ молодого Тараса Шевченка. Сценарій фільму написали В. Денисенко і Д. Павличко, головну роль зіграв І. Миколайчук. Тоді ж з’явилися спроба кіноопери “Наймичка” режисерів І. Молостової та В. Аапокниша, картина “Три доби після безсмертя” режисера В. Довганя, перші кінофільми М. Мащенко, О. Муратова, К. Муратової. На кіностудіях України успішно працювали такі талановиті режисери, як В. Івченко, Ю. Лисенко, А. Буковський, І. Ветров та інші.

Під час роботи над фільмами режисерам вказували на прорахунки, недоречності, підкоригували “ідейне звучання” картин, однак до різких звинувачень в ідеологічних помилках справа не доходила. Так, у замітках про творчість молодих в українському кіно, надрукованих восени 1964 року газетою “Правда України”, кінокритик Л. Віріна писала про “суперечливу роботу” режисерів О. Муратова і К. Муратової “Наш чесний хліб”. Критик дивувалась, чому автори фільму, незважаючи на “підказування”, показали свого героя “не з народом”, а самотнім і невлаштованим, що, звичайно,

не відповідало казенним вимогам і штампам. Автори проявили непоступливість, але відстояли право на власну позицію. Двома роками пізніше це стало практично неможливо, фільми таких непоступливих режисерів у прокат вже не допускали.

У ці роки на сценах театрів України йшли нові твори українських драматургів. Глядачі з інтересом зустріли п'єси М. Стельмаха "Зачарований вітряк", О. Коломійця – "Планета сподівань", О. Ільченка – "Тривоги давніх літ", Н. Рибачка та І. Савченка – "Лавина". Здійснено постановки нових творів В. Минка, І. Муратова, Л. Смілянського, Ю. Дольд-Михайлика. В 1965 році драматичні й музично-драматичні театри республіки поставили 350 прем'єр, з них 204 – за п'єсами радянських авторів (причому менше половини – за творами українських драматургів).

На початку грудня 1965 року відбулося спільне засідання президії Спілки письменників України та художньої ради Міністерства культури УРСР, на якому розглянуто питання репертуару театрів. Показово, що член репертуарно-редакційної колегії міністерства Й. Кисельов навів велику кількість забутих творів – М. Куліша, І. Кочерги, М. Ірчана, О. Довженка, Ю. Яновського та багатьох інших авторів. На його думку, саме вони мали б стати "могутнім джерелом поповнення репертуару". В 60-ті роки відбувалася, за висловом М. Коцюбинської, "актуалізація нашої розстріляної і задушеної спадщини", в 70-ті роки з міркувань "політичної пильності" процес повернення цієї спадщини припинено.

У жовтні 1965 року в Києві пройшов IV з'їзд архітекторів України. На ньому йшлося про численні проблеми, які стояли перед архітектурною громадськістю республіки. У виступах харків'янина Кального, дніпропетровця Крикіна та інших делегатів відзначалося, що архітектура була практично вилучена зі списку мистецтв, на очах морально старіли споруди, зведені ще зовсім недавно. Мовилося про сірі, нудні, гнітючо-одноманітні квартали нової забудови Києва, про непродумані

знесення і вольові рішення, які завдали непоправної шкоди українській культурі: адже знищено багато історичних пам'яток, чудових стародавніх ансамблів, національних святинь українського народу. Архітектори наголошували, що необхідно дбайливо берегти принаймні те, що ще існувало, відновлювати, реставрувати, охороняти пам'ятки історії та культури. Згадаймо слова М. Рильського: “Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього”.

Восени цього ж року Рада Міністрів УРСР прийняла постанову “Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва”, за якою острів Хортицю оголошено державним історико-культурним заповідником. На його території почалося створення садово-декоративного парку, планувалося збудувати музей історії запорізького козацтва і встановити діораму. Велику наукову роботу щодо виконання постанови провів Інститут історії АН УРСР. Уже через рік було знайдено понад сто місць, пов'язаних з історією козаччини, – місця фортець, центрів паланок, тобто округів чи областей, сигнальних постів і пунктів переправ, перевозів, давніх поселень запорожців – хуторів, слобід, зимівників. Там планувалося встановити монументи й обеліски, меморіальні дошки чи насипи з макетами, щоб гідно увічнити пам'ять далеких предків.

За свідченням історика О. Апанович, деякі чиновники з Міністерства культури УРСР пропонували типово казенне вирішення: встановлювати стандартні обеліски з одноманітними написами, висота обеліска повинна вказувати на “значимість” пам'ятника (для Січі – шести-метровий обеліск, для паланки – триметровий і т. д.). Зрозуміло, що історики й етнографи, художники і письменники рішуче протестували проти такої “уніфікації”. Вносилися пропозиції про створення пам'ятників узагальнюючим образам українського історичного епосу: Байді – як символу мужності, бойового духу козацтва, Мамаю – як утіленню духовної щедрості, кмітливості, Голоті – представникові козацьких низів, Марусі Богуславці

– українській жінці, яка визволила з турецького полону своїх співвітчизників.

У процесі досить широкого обговорення, що велося на сторінках газет і журналів, ішла мова про необхідність увічнення видатних діячів Січі, встановлення пам'ятників: Северинові Наливайку – в Білій Церкві, Тарасові Федоровичу – в Переяславі, Якову Острияниці – в Острі, Максимові Залізняку та Івану Підкові – у Львові тощо. Говорилося про необхідність перенести могилу кошового Запорозької Січі Івана Сірка з села Капулівка, де цій могилі загрожувало зруйнування водами Каховського моря, на територію заповідника. Звучали пропозиції про створення нових національних музеїв, етнографічних містечок просто неба, підкреслювалась важливість збереження народних форм у сучасній архітектурі. Готувалися до видання твори першого дослідника історії Запорозжя Д. Яворницького, матеріали архіву Коша Запорозької Січі, наукові розвідки про козацтво і т. ін.

Плани були вагомими, однак втілити їх у життя вдалося далеко не повністю. Варто нагадати, що наприкінці 1965 року з ініціативи вчених, митців і громадськості республіки засновано Українське товариство охорони пам'яток історії і культури. Протягом 20–21 грудня в Києві проходив установчий з'їзд товариства, покликаною сприяти збереженню і пропаганді історико-культурних пам'яток. Першим головою правління Товариства обрано директора Інституту історії АН УРСР К. Дубину.

Проте політична і духовна атмосфера в країні поступово змінювалися. Засудження “суб'єктивізму” і “волюнтаризму” сприяло більш критичному осмисленню радянської дійсності. Але ця критика мала тактичний характер: коли мета була досягнута, коли суперника було повалено, її почали планомірно згортати. Преса все частіше ігнорувала недоліки і проблеми, волюючи говорити про успіхи та перемоги. Нові настрої, нові віяння першими відчули редактори газет і журналів, один з яких – Ф. Маківчук – у 1966 році писав: «Чим можна пояснити такий різкий і нічим не виправданий спад

критики на шпальтах нашої преси? Чим можна пояснити і виправдати, що на сторінках львівської газети “Вільна Україна”, скажімо, при наявності свого власного обдарованого фейлетоніста Круковця за чотири місяці цього року був надрукований один-однісінький фейлетон? А в “Радянській Україні” аж три! Хай мені пробачить товариш Ступницький, що я послався тут на “Вільну Україну”, але він може втішати себе тільки тим, що редагована ним газета у цьому відношенні далеко й далеко не одинока...

А тут ще, як на гріх, пішла по редакціях новина. Почали серйозно говорити про те, що критика несе в собі дві різко антагоністичні властивості – будівну і руйнівну. Так і кажуть: є критика будівна і є критика руйнівна. І сидить тепер часом редактор над критичним матеріалом і сушить собі голову: “До якої ж категорії, голубчику, тебе віднести – до будівної чи руйнівної? Який дух у тобі сидить – хороший, будівничий чи пекельний, руйнівний? А в зв’язку з тим, що ще не винайдено такого лакмусового папірця, який би точно дав відповідь на це питання, матеріал бракується або в кращому випадку піддається такій нещадній препаратії, що стає схожим, зрештою, на бритого їжака».

Тоді ж журнал “Комуніст України” надрукував статтю В. Бойченка “Партійні організації та ідеологічне загартування творчої інтелігенції”. Її автор – секретар Київського міськкому Компартії України – твердив, що окремі партійні організації приділяли мало уваги ідейному загартуванню творчих працівників, особливо літературної, мистецької молоді. Він уважав, що не можна миритися з тим, що деякі митці піддавались нігілістичним настроям, захоплювалися формалістичними течіями, висловлювали “ідейно шкідливі” твердження на зразок “буржуазного” лозунгу якоїсь надкласової “свободи творчості”. Цей закид В. Бойченко адресував у першу чергу літературним критикам І. Дзюбі, В. Стусу та поетесі А. Костенко. В статті критикувалися виконавці,

музиканти, які захоплювались іноземною музикою, яку секретар міськкому партії наділив епітетом “вульгарна”.

У листопаді 1966 року відбувся V з'їзд письменників України. З'їзд став помітною подією у духовному житті республіки. Його відкрив поет-академік П. Тичина, з промовою виступив П. Шелест. Перший секретар ЦК Компартії України з любов'ю говорив про рідну мову і культуру, про великий, працьовитий, героїчний, з поетичною і художньою душею український народ. Він наголосив: “Треба бережливо, з повагою ставитись до нашої рідної, чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас і в першу чергу ви, письменники, повинні берегти і розвивати”.

У промові, як звичайно, йшлося про принцип партійності літератури і метод соціалістичного реалізму, про підступні дії буржуазної пропаганди та ідеологічні диверсії проти СРСР. Промовець згадав і про те, що окремі поезії, оповідання чи критичні статті молодих письменників можна тлумачити двозначно, а отже – слід не забувати про пильність та ідейне загартування мистецької молоді. Та в цілому промова відзначалася політичною стриманістю і прихильністю до української національної культури.

Велику доповідь виголосив Олесь Гончар, який очолював Спілку письменників України. Він говорив про успіхи і проблеми українського письменства, про поступове оновлення літератури, почате після XX з'їзду КПРС. Він говорив про відмову від схем і “легкопису”, про вивільнення з догматичних пут і канонів, що характеризувало літературне життя останніх літ. Промовець наголосив: не можна засуджувати митця лише за те, що його творча індивідуальність проявляє себе в асоціативних художніх структурах, у нахилі до над'яскравих романтичних барв, у символіці. Адже нові художні прийоми – не штучно вигадані, не умоглядно винайдені, вони з'являються як природний вияв творчої індивідуальності митця, його темпераменту, світовідчуження. За словами письменника, складне образно-

асоціативне мислення поета, яке ще вчора сприймалося як сумнівний експеримент, сьогодні знаходить палких прихильників.

У доповіді високо оцінено поезію Д. Павличка, І. Драча, А. Костенко, В. Коротича, Б. Олійника, М. Вінграновського, В. Коломійця, Р. Лубківського та інших авторів. Особливу увагу доповідач звернув на творчість В. Симоненка, назвав його “витязем української поезії”, навівши палкі слова поета, звернені до України:

Візьми всього! І мозок мій, і вроду,
І мрій дитинних плеса голубі.
Для мене найсвятіша нагорода –
Потрібним будь, красо моя, тобі!

Всю доповідь Олесь Гончара пронизувала думка про необхідність розвитку позитивних тенденцій, які з'явилися в літературі після XX з'їзду КПРС. У ній згадано імена В. Чумака, В. Еллана-Блакитного, М. Куліша, М. Ірчана, Г. Косинки, творчість яких реабілітовано за часів “відлиги”. В ній ішлося про затяжну й абсолютно незрозумілу мовчанку навколо “Чорної ради” П. Куліша, про багату спадщину Д. Яворницького та М. Драгоманова, яку пора уже видати. В доповіді відстоювалось право письменника на свободу творчого пошуку, в тому числі на ламання усталених схем і шаблонів. Згадуючи офіційну кампанію, спрямовану проти “формалістів” та “абстракціоністів”, Олесь Гончар відзначив: “Звичайно, формалістичні трюки, словесні викрутаси нам не потрібні. Гра в слово – не заняття для справжнього митця. Але й самозаколювання в колісці звичностей було б не менш згубним для літератури”. І далі: “Нам не потрібна стандартизація”.

Ця ж думка повторювалась у ряді інших виступів, зокрема в промові С. Крижанівського, який говорив про “неминучість модернізації поетичної зброї”, необхідність “поетичної опозиції”, яка приносила користь тим, що підвищувала атмосферу творчих шукань. С. Крижанівський підкреслив, що з приходом нового літературного

покоління поезія стала проблемнішою, філософічнішою, розмаїтішою за ідеями та формами.

Але були й інші виступи. У них відчувалась позиція наглядача, який у всьому вбачав злісні наміри і ворожі підступи. В них виявлялось особливе, чиновницьке розуміння літератури і мистецтва, пронизане заборонами та регламентаціями. Так, у промові С. Іванова, голови Комітету з кінематографії при Раді Міністрів УРСР, засуджувались “ідейні помилки” і “формальні новації” у розробках нового фільму С. Параджанова “Київські фрески”, у фільмі Ю. Ілленка “Криниця для спраглих”, знятому на студії імені О. Довженка (кінофільм у прокат не пустили). С. Іванов говорив про “плутанину в естетичних поглядах деякої частини творчої молоді”, яка захоплювалась так званим асоціативним або поетичним кінематографом (на противагу “прозаїчному”, тобто реалістичному). На його думку, безглуздо переносити художні прийоми М. Антоніоні чи І. Бергмана, народжені західною дійсністю, на соціалістичний ґрунт, для розкриття духовного світу радянської людини.

У промові Ю. Єльченка, першого секретаря ЦК ЛКСМУ, викривалися “хиби” і “пороки” в творах окремих молодих митців, зокрема мотиви песимізму й аполітичності. На відміну від письменників, які вітали творчі пошуки та новаторство, цей оратор зневажливо зауважив: “Деякі молоді люди стали видавати себе за якихось новаторів літературних форм і витрачати свій талант на політично сумнівні писання”. Він пояснював це недостатньою марксистсько-ленінською підготовкою частини письменників, недоліками у виховній роботі з молоддю ЦК ЛКСМУ, місцевих комітетів та первинних комсомольських організацій.

Крок за кроком контроль над літературою і мистецтвом посилювався. Партійний нагляд доповнювався відомчим, який здійснювали міністерства, творчі спілки тощо. Між словом і правдою стояла цензура – важливий елемент функціонування системи тоталітаризму. Кожний матеріал, перш ніж потрапити до читача, проходив

ретьельну перевірку на “ідейну чистоту”, “політичну непорочність”. Кожний рядок, що будив думку і породжував бодай найменші сумніви, безжально вирізався чи викреслювався. Виставки, спектаклі, концерти – ніщо не могло оминати цього прокрустового ложа, витесаного в 20–30-ті роки (хоча цензура як така має більш глибоке коріння, що сягає в далеку давнину).

Такий жорсткий контроль неминуче посилював догматизм, збіднював духовне життя, призводив до своєрідного “роздвоєння” літератури та мистецтва, до появи позаофіційного “самвидаву”. Замість обміну думок, діалогу і дискусії утвердилась фальшива “монолітна єдність”, за якою приховувались байдужість або конформізм. Замість справжньої свободи слова існувало право на свободу слова, яким можна було скористатися тільки тоді і такою мірою, коли і наскільки дозволяли ідеологічні чиновники. Крім того, потрібно враховувати, що будь-яка заборона, яка виходила з верхів, подвійно чи потрійно посилювалася на місцях, оскільки давно відомо: в Москві лише кивнуть пальцем, а на периферії вже летять голови.

Навесні 1968 року почалося справжнє цькування видатного українського письменника Олеся Гончара. На початку року журнал “Вітчизна” опублікував його роман “Собор”, тоді ж цей твір вийшов у першому номері нової серії “Романи й повісті”. Протягом кількох місяців у пресі з’явився ряд відгуків і рецензій, у яких давалася висока оцінка “Собору”. В листі до автора, написаному в лютому 1968 року, Г. Тютюнник пророчо передбачив: “О, як засичить ота наша ретроградська гидь, упізнавши сама себе, яке невдоволення Вами висловлять...”

«В наш час, ніби тихий, ніби благий, – продовжував він, – тільки вужине шелестіння під ногами чути... – і “Собор”! Здавалося б, “усе мовчить, бо благоденствує” (як же: телевізори під шиферними сільськими дахами, пенсії колгоспникам, колективне керівництво, патріотизм, однаковий для всіх, як віщмундир) – і “Собор”! Здавалося б, нормалізація (як же: культу не було, були “окремі

помилки”, генерали аплодують стоячи його ім'ю, названому начальством; керівничі дами, комсомолки в сорок років, переконують письменників-початківців, що 37-й рік не такий уже й злочинний, що декому тоді справедливо “дали прикурить”) – і раптом “Собор”. Здавалося б, усе минулося, “прошло без сучка и задоринки”: народ, від якого забрано й приховано історію його духу, як приховують від прийомної дитини, хто її батьки і куди вони поділися, – народ цей звик, “безмолствует” – і раптом “Собор”!»

У романі порушувалися проблеми моралі і краси, добра й гідності. У ньому звучав протест проти байдужості і бездуховності, проти зневажливого ставлення до рідної землі, до своєї історії, проти бездумного руйнування храмів, природи, людських душ. Це була правдива картина сьогодення, позбавлена прикрас і барвистих декорацій, що не всім припала до вподоби. Кампанія цькування почалася в Дніпропетровську: перший секретар обкому партії О. Ватченко “впізнав” у романі себе. Заручившись підтримкою Л. Брежнєва, він виступив з різкою критикою “Собору” на пленумі ЦК Компартії України (до речі, у переддень п'ятдесятиріччя письменника).

О. Ватченко назвав роман “ідейно порочним”, “шкідливим, пасквільним твором”. Його, по суті, підтримав у своїй заключній промові П. Шелест, хоча безпосередньо автора не звинувачував. Більш ніхто з учасників пленуму не торкнувся цього питання, оскільки взагалі на ньому йшлося про поліпшення партійної інформації, проведено кадрові зміни (замість А. Скаби секретарем ЦК обрано Ф. Овчаренка). Однак навіть таке куце “обговорення” визначило подальшу долю роману: його засуджували за “ідейні прорахунки”, а потім майже двадцять років замовчували.

У цікавій книжці В. Ковалю “Собор” і навколо собору” зібрано великий матеріал, який детально відтворює брутальну кампанію нападок на роман, на письменника, на тих, хто позитивно оцінював твір. Наведемо лише

кілька прикладів, які свідчать про методи і прийоми ідеологічного погрому. На засіданні партгруппи кафедри української літератури Дніпропетровського університету гостро розкритикували викладачів В. Власенка та С. Бурлакова «за поспішність з похвальним виступом в газеті “Прапор юності” з приводу роману “Собор”». Авторів статті змусили “покаятися” і визнати свою рецензію необ’єктивною, а “Собор” – невдалим, ідейно хибним твором.

Виключено з партії і вигнано з роботи журналіста газети “Зоря” М. Скорика, який відмовився організувати негативні відгуки на роман і виступив проти статті робітника Г. Діхтяренка («Не уявляю, – сказав журналіст, – як би кухарка вчила писати Льва Толстого “Анну Кареніну”»). Його звинуватили в тому, що він “проявив буржуазний погляд, стверджуючи, що робітник не має права втручатися у творчість письменника”, «вживав націоналістичні слова: “селянин” замість “колгоспник”, “сьогодення” – замість “тепер”, “відсотки” – замість “проценти”, “агітував поетів, які пишуть по-російському, писати по-українському». Звільнено з роботи журналістів С. Шейніна, В. Зарембу, І. Опанасенка, поета І. Сокульського, письменника В. Чемериса, режисера Р. Степаненко.

У 1968 році побачила світ збірка повістей та оповідань І. Чендея “Березневий сніг”, до якої увійшла повість “Іван”. На початку року на пленумі правління Спілки письменників України критик Г. Сивокінь високо оцінив творчість письменника. Водночас він зазначив, що автор повісті тяжіє до минулого, що це – анахронізм, втеча від дійсності. Проте після пленуму закарпатські газети почали писати вже про “наклеп на дійсність”, друкувати статті й листи про “ідейні хиби” повісті.

За словами І. Чендея, складалося враження, що у Закарпатті вже й проблем на ідеологічній ниві немає більших і важливіших за “Березневий сніг”. Доходило до анекдотів. Коли якоїсь неділі після літургії зібрали селян у Дубівському будинку культури і підготовлений та за-

програмований виступальник з трибуни розносив автора книги і сам “Березневий сніг”, із залу прозвучала репліка: “А ти книгу читав?” На це промовець відповів: “А я таку книгу і в руки брати не хочу!”

Письменник майже на десять років був відлучений від активного літературного життя, не мав можливості публікувати свої твори. Наприкінці 60-х років від активної літературної діяльності усунуто М. Вінграновського, Ю. Щербака, І. Жиленко, В. Шевчука. Це було неабияке життєве випробування – волі, характеру, переконань. Такий нагляд за культурою, за ідейним змістом кожного рядка, написаного письменником, свідчив про посилення консерватизму і про повну відмову від принципів “відлиги”.

Поворот у культурній політиці, що розпочався в 1962–1963 рр., завершився у 1968–1969 рр. Це було повернення до практики “культового” періоду, до традицій ждановщини. У пресі почалась широка кампанія проти демонстрації в СРСР зарубіжних кінофільмів (навіть розважальних), яку очолив журнал “Огонек”. Дедалі активнішу й відвертішу пропаганду шовіністичних поглядів розгорнув журнал “Молодая гвардия”.

Так, критик М. Лобанов у статті “Освічене міщанство” накинувся на значну частину інтелігенції і молоді. Справжні джерела духовного збагачення підростаючого покоління він знаходив тільки в минулому, при цьому намагаючись протиставити одну націю іншій і всіляко підкреслюючи перевагу саме російської нації. Ще більш реакційною була програмна стаття В. Чалмаєва, опублікована в четвертому номері журналу “Молодая гвардия” за 1969 рік. Водночас зазначимо, що очікуваної багатьма реабілітації Сталіна не відбулося, а в літературі негласно “закрили” тематику, зв’язану з періодом сталінщини.

У 1970 році побачила світ книжка П. Шелеста “Україно наша Радянська”, в якій з гордістю говорилося про славні сторінки історії України, зокрема про козаччину. П. Шелест писав: “Запорізькі козаки були героїчними захисниками українського народу. Козацькі звитяги

вражали весь тодішній світ. У запеклих боях з польськими і татаро-турецькими загарбниками запорізькі козаки вкрили себе невмирущою славою. Вони били ворогів на Україні, били на Чорному морі і на Дунаї, били на турецькій території". На жаль, констатував перший секретар ЦК Компартії України, в сучасній історичній і художній літературі, в образотворчому мистецтві та кіно ще недостатньо відображена прогресивна роль і значення Запорозької Січі.

За словами П. Шелеста, свого часу визначні митці створили невмирущі пам'ятки про козацтво, його прославили у своїх творах Т. Шевченко і М. Гоголь, М. Лисенко та І. Рєпін. Перший секретар закликав письменників продовжити славні традиції і відобразити яскраві сторінки минувшини України. До речі, наприкінці 60-х – на початку 70-х років зростає зацікавленість історичною тематикою, про що свідчила поява нових творів українських авторів: роману П. Загребельного "Диво", повісті М. Пригари "Михайлик – джура козацький", повісті С. Тельнюка "Грає синє море", новели Н. Бічуї "Дрогобицький зіздар", творів В. Гжицького, Т. Микитина та інших.

Проте початок 70-х років відзначився особливо брутальним наступом на культуру. В листопаді 1970 року відбувся VI розширений пленум правління Спілки письменників України. З великою доповіддю на ньому виступив В. Козаченко, який очолював Київську письменницьку організацію. Він назвав низку творів, у яких допускалися відхилення від класових позицій, від принципу партійності літератури. Мова йшла про повість В. Маняка "Єврика", яка була вперше опублікована в журналі "Дніпро" на початку 1967 року (за "твердження про нівельованість особи в нашому суспільстві"), та роман В. Дрозда "Катастрофа", вміщений у другому числі журналу "Вітчизна" за 1968 рік (за те, що його атмосфера "занадто похмура, сповнена безвиході, безнадії").

В. Козаченко гостро критикував роман Р. Андріяшика "Полтва", надрукований у восьмому та дев'ятому

номерах журналу “Прапор” за 1969 рік (як “твір сумнівної історичної вартості”); збірку повістей та оповідань І. Чендея “Березневий сніг”, що вийшла в світ у 1968 році (за “однобоке” змалювання “тіньових моментів життя”); новелу В. Яворівського “Під крилами – весілля” (за недостатню соціальну наснаженість). З цього часу майже всі названі твори стали об’єктом постійних нападок, а їх автори протягом тривалих років піддавалися остракізму. Літературна політика в Україні спрямовувалась на придушення неконформістських тенденцій, але так і не змогла їх викоринити.

У 1971 році від керівництва Спілкою письменників України усунуто Олесь Гончара, причому з порушенням демократії виборів. На першому ж пленумі більшість членів правління проголосувала за нього, але з волі секретаря ЦК Компартії України Ф. Овчаренка Спілку очолив Ю. Смолич, який навіть не був присутній на з’їзді. На знак протесту проти такого відвертого ігнорування думки письменників А. Головка демонстративно покинув зал, хоча змінити нічого не вдалося: рішення приймалися у партійних інстанціях. В останній день грудня Політбюро ЦК Компартії України постановило: “Прийняти пропозицію Спілки письменників України про затвердження т. Смолича Ю.К. головою правління Спілки, звільнивши від цих обов’язків т. Гончара О.Т. у зв’язку з його переходом на творчу роботу”.

У січні 1972 року прокотилася друга хвиля арештів, яка знову торкнулася переважно представників творчої інтелігенції, котрі наслідилися говорити правду і займати позицію, відмінну від офіційної. В тому ж місяці ЦК КПРС прийняв постанову “Про літературно-художню критику”, після чого почалися нищівні нападки на окремих українських письменників, за духом своїм і розмахом близькі до “викривальних” кампаній другої половини 40-х та початку 50-х років. У постанові вказувалось на недопустимість “примиренського” ставлення до ідейного і художнього браку, вимагалось підвищити ідейно-теоретичний рівень літературно-художньої критики, її

активність і принциповість у проведенні партійної лінії в галузі художньої творчості. Ставилось завдання зміцнити редакції, редколегії, видавничі ради кваліфікованими, політично зрілими кадрами, а творчим спілкам рекомендувалося повсякденно дбати про ідейно-теоретичний, професіональний рівень критики, підвищувати її роль у боротьбі з чужими поглядами і концепціями.

Одним із факторів, що позначився на духовному житті, було усунення від влади П. Шелеста. Посилення консерватизму, господарського централізму, політики національного нівелювання – все це вимагало відповідного “кадрового забезпечення”, слухняних виконавців на місцях. Нагадаємо, що у травні 1972 року П. Шелеста увільнили з посади першого секретаря ЦК Компартії України. Його перевели до Москви – заступником голови Ради Міністрів СРСР, а згодом відправили на пенсію. Першою постаттю в республіці став В. Щербицький, який ні на крок не відступав від курсу, визначеного А. Брежневим і М. Сусловим. У жовтні того ж року секретарем ЦК Компартії України обрано В. Маланчука, котрий очолив наступ на українську культуру, поставивши її під нестерпний прес цензури. Почалася сумна “ера маланчукізму”, як назвав цей період цькування української інтелігенції В. Скуратівський.

Згодом журнал “Комуніст України” опублікував редакційну статтю під назвою “Про серйозні недоліки та помилки однієї книги”, в якій тенденційно оцінювалась книжка П. Шелеста “Україно наша Радянська”. Автора звинувачено у применшенні ролі Комуністичної партії, її ідейної і практичної діяльності, у порушенні принципів класово-партійного, конкретно-історичного підходу до оцінки історичних явищ, в ідеалізації минулого України і патріархальщині тощо (див. Додатки. Документ № 40). Однак справжні причини усунення П. Шелеста полягали у посиленні консерватизму брежнєвського керівництва і боротьбі різних угруповань у верхньому ешелоні влади, хоча сам П. Шелест вважав, що головну роль відіграли

особисті мотиви (“Побоявся Брежнєв, що навколо мене сформується група молодих”).

У листопаді 1972 року “Литературная газета” вмістила на своїх сторінках статтю доктора історичних наук О. Яковлева “Проти антиісторизму”, в якій автор піддав критиці роман І. Білика “Меч Арея”. Після конкретних зауважень, що стосувалися окремих фактів історії, О. Яковлев наголосив, що в романі звучать мотиви ідеалізації національного минулого народу і зробив присуд: “Чи треба доводити, що будь-яка гіперболізація у таких справах може стати однією з відправних точок для пожвавлення націоналістичних передсудів!” Автор статті закликав письменників звертатися не стільки до минулого, скільки до сучасного: “Ми цінуємо все, що створили геній і праця народу протягом віків, але особливу нашу гордість викликає наша сьогоденна соціалістична дійсність”.

Наприкінці 1972 року подібна критика прозвучала в журналі “Вопросы истории” на адресу брошури М. Кіценка “Хортиця в героїці і легендах”, що вийшла другим виданням у Дніпропетровську. На думку рецензента, недоліки праці полягали в тому, що в ній нібито недостатньо висвітлювались внутрішні суперечності між козаками, класова боротьба на Січі; позитивно оцінювалась діяльність П. Сагайдачного, якого автор назвав одним з народних героїв; неправильно трактовано політику російського уряду в Україні, зокрема щодо запорожців. Усі ці тези пізніше не раз повторювались на сторінках республіканської преси як приклад позакласового, непартійного підходу до висвітлення минулого.

У березні 1973 року першим секретарем правління Спілки письменників України став В. Козаченко. На IV пленумі правління Спілки він виступив з доповіддю, в якій грубо накинувся на багатьох літераторів. Серед здобутків українських прозаїків на пленумі називалися твори Олесь Гончара “Циклон”, М. Стельмаха “Дума про тебе”, Д. Бедзика “Украдені гори”, П. Загребельного “З погляду вічності” і “Переходимо до любові”, М. Чаба-

нівського “Журавлинка” та “Заповіт”. Але головна увага доповідача зосереджувалась на відсічі проявам “лібералізму, аполітичності, позакласового естетського підходу до явищ мистецтва”. Він говорив про “ідейно хибні”, “ідейно ущербні” твори Р. Андріяшика (“Полтва”), І. Білика (“Меч Арєя”), О. Бердника; твердив, що не бачить “соціалістичного змісту” в циклі віршів “У дзвони серця” поетеси І. Жиленко; вимагав “якнайгострішого осуду та серйозних висновків” щодо перекладача Г. Кочура за його “настійну апологетику поглядів неокласика М. Зерова”.

І висновки не забарилися: зі Спілки виключено О. Бердника, Г. Кочура, М. Лукаша, Б. Чичибабіна, з роботи в “Літературній Україні” звільнено І. Білика. Крім того, критиці піддано книжки В. Заремби “Іван Манжура”, І. Ілєнка “Григорій Квітка-Основ’яненко”, Ю. Щербака “Приміщення для електронних розваг”, Р. Іваничука “Мальви”, М. Негоди “Холодний яр”, Є. Гуцала “Двоє на святі кохання”, передмови до творів О. Олеся та М. Куліша, написані В. Яременком, ряд статей Л. Сеника, віршів С. Зінчука, А. Горлача та ін. Боротьба за “ідейну чистоту” і “політичну зрілість” літератури набрала значного розмаху, негативно позначившись на творчій долі окремих письменників, а також загальному морально-психологічному настрої в суспільстві.

У квітні 1973 року відбувся пленум ЦК Компартії України, присвячений питанням роботи з кадрами. З великою доповіддю на ньому виступив В. Щербицький, який, по суті, “закрив” історичну проблематику, націлюючи письменників на висвітлення актуальних тем сучасності. У доповіді вказувалося, що в ряді публікацій були відступи від класових критеріїв в оцінці суспільних явищ і процесів, а їх автори нібито проявляли національну чванливість і обмеженість, ідеалізували патріархальщину і з “ідейно порочних” позицій самотності висвітлювали історичне минуле українського народу. Доподач, маючи на увазі, очевидно, П. Шелеста, зазначив, що “на стані справ у галузі ідеології негативно позна-

чилося безпринципне, примиренське ставлення в минулому окремих керівних працівників до проявів національної обмеженості й місництва”.

В. Щербиський підкреслив, що в Україні не існує жодної національної проблеми і що національне питання у нас розв'язане “найкращим чином”. Така ж критика “нечітких ідейних позицій” і “національної обмеженості” окремих митців звучала у творчих спілках, на кіно-студіях, у редакціях тощо. У жовтні 1973 року, виступаючи на загальних партійних зборах Київської організації Спілки письменників України, В. Маланчук говорив про “серйозні промахи і помилкові тенденції” у статті М. Машиновської “Колобіг” про творчість Б. Олійника, у книзі Д. Шлапака “Література героїки й краси”, в статті Є. Адельгейма “До джерел прекрасного”.

Потрапив у немилість Б. Харчук, автор роману “Волинь”. Восени 1973 року “Літературна Україна” опублікувала велику статтю Ю. Ярмаши “Всупереч життєвій правді”, який, аналізуючи твори Б. Харчука для дітей, виявив у них чимало “ідейних прорахунків”. Критик писав про “сповнену чорного песимізму” повість “Зазимки і весни”, про “похмуру повість про зрадництво” під назвою “Два дні”, про “сумнівного ґатунку ідеї” новели “Смак вишень” тощо. Ю. Ярмаш обурювався тим, що письменник заміняв класові поняття загальнолюдськими концепціями, твердив, що символи й образи Б. Харчука суперечать соціалістичній моралі.

Не менш різкою була стаття Г. Коновалова “Антиісторичні вправи Б. Харчука”, яка рясніла численними необґрунтованими звинуваченнями. Цього разу рецензент торкнувся не тільки творів для дітей, він згадав про “сумнівну концепцію” роману “Волинь”, що “заслуговує на велику розмову”. Про ці ж “пороки”, про “ідейно хибні концепції” творів Б. Харчука мовилося на звітно-виборних зборах Київської організації Спілки письменників України в лютому 1974 року (в доповіді Ю. Збанацького), на відкритих партійних зборах творчого об'єднання прозаїків Київської організації СПУ в березні 1974 року

(доповідь К. Волинського) і т. д. Очевидно, саме під цим тиском Б. Харчук написав “Відповідь панахидникам”, у якій відмежувався від “українських буржуазних націоналістів” і визнав справедливою критику деяких своїх творів.

Із рядом різких статей виступив М. Шамота, який очолював Інститут літератури імені Т. Шевченка АН УРСР. Він спаплюжив збірку С. Тельнюка “Опівнічне”; вказував на “недостатню соціальну наснаженість” творів Є. Гуцала, зокрема його оповідання “Арсен і Надька”; критикував М. Руденка, А. Тютюнник, В. Базилевського за “поетизацію села” як джерела національної самосвідомості; звинувачував Г. Тютюнника у протиставленні села місту, в тому числі в оповіданні “Оддавали Катрю”; вгледів “ігнорування принципу класового підходу” в романі І. Білика “Меч Арея”, в книжці В. Колісниченка та С. Плачинди “Неопалима купина” і т. д.

М. Шамота “протестував” проти високої оцінки творчості В. Симоненка, вважав, що треба “рішуче відкинути” спроби підносити творчість В. Симоненка як зразок для літературної молоді, як приклад ширості та громадянської мужності. У статтях М. Шамоти звучали закиди на адресу блискучих перекладачів М. Лукаша та Г. Кочура, які нібито “засмічували мову”, вживаючи такі “архаїчні” слова, як “часопис”, “залюблений”, “відсоток”, “набутки”, “під орудою” та ін. Зміст і спрямованість виступів М. Шамоти можна коротко передати його ж словами: “Пора кінчати з лібералізмом...”

Окремі критики дотримувалися надзвичайно схематичного, спрощеного підходу до аналізу літературного процесу. Вони трактували мистецтво суто прагматично – як інструмент пропаганди, як засіб ідеологічного впливу. Ці критики чутливо реагували на визначені владою “вимоги дня”, на “веління часу”. Так, Л. Санов писав про те, що досить уже лякати молодих критиків, чутливих до ідейного і соціального значення художнього твору, “жупелом вульгарного соціологізму”. Критик закликав своїх колег виявляти непримиренність до будь-яких

“ідейних збочень”, до “апологетики індивідуалізму, міщанства і патріархальщини”.

З цих позицій він критикував літературознавця Л. Мороз-Погрібну за невимогливе ставлення до “хибних тенденцій”, що нібито виявились в оповіданнях Г. Тютюнника (збірка “Батьківські пороги”), оповідання М. Медуниці “Воскові олівці” – за “соціальну інфантильність”, оповідання Г. Тютюнника “Нюра”, “Сліпий дощ на сліпі яблука”, збірку поезій М. Руденка “Всесвіт у собі”, зокрема вірші “Бог”, “Жага”, “Сонцепоклонник” – за “хибні погляди” та “ідейно ущербні тенденції”. Цілоком у дусі того ж таки вульгарного соціологізму Л. Санов вимагав “комуністичної партійності лірики” і закликав, щоб поезія була “на передньому краї боротьби за п’ятирічку”.

Протягом 70-х років українська література збагатилася новими творами М. Стельмаха (“Чотири броди”), Р. Іваничука (“Манускрипт з вулиці Руської”), Р. Федоріва (“Отчий світильник”), М. Чернявського (“Материне серце”), В. Яворівського (“Оглянься з осені”) та інших прозаїків, новими книгами поезій М. Бажана, П. Воронька, Б. Олійника, І. Драча, В. Коротича та інших уже відомих авторів. Побачили світ цікаві поетичні збірки М. Шевченка, А. Голоти, К. Чернишова, Ю. Ілліної, Б. Стельмаха, М. Тернавського, В. Затулівітра. Попри всілякі утиски й заборони, всупереч обмежувальній політиці влади, українська література виявляла велику внутрішню силу і здатність до розвитку.

До 1968 року в періодиці зрідка з’являлися вірші Л. Костенко, потім запало тривале мовчання. У 1972 році розсипано набір її книжки “Княжа гора”, шість років не міг потрапити до читача роман у віршах “Маруся Чурай”. Рецензенти відхиляли цей видатний твір поетеси, посилаючись на химерні “прорахунки” – нібито тенденційне тлумачення історії, ідеалізацію козаччини, буржуазно-об’єктивістський підхід до оцінки минулого України тощо, навіть на “художню неповноцінність” роману! Лише в 1977 році, після шістнадцятирічної

перерви, вийшла нова поетична збірка Л. Костенко “Над берегами вічної ріки”. І тільки в 1979 році, після спеціальної ухвали президії правління Спілки письменників України, побачив світ роман у віршах “Маруся Чурай”. У 1980 році поетеса видала наступну книжку – “Неповторність”, із захопленням зустрінуту читачами і схвально – критикою.

У 70–80-х роках збагатилася новими творами українська драматургія. Плідно працювали М. Зарудний, О. Коломієць, Г. Плоткін, Ю. Мокрієв. На сценах театрів ішли п’єси В. Собка, А. Шияна, О. Підсухи, А. Хижняка, В. Сичевського. До драматургії зверталися П. Загребельний, І. Драч, Ю. Щербак, Ю. Мушкетик, М. Олійник, С. Голованівський та багато інших письменників. Проте потужний наступ на українську культуру, процес національного нівелювання, що проходив під гаслом формування “нової історичної спільності людей”, відчутно зачепив українську драматургію, позначився на роботі театрів.

Згідно зі статистикою, у 1978 році майже половину репертуару театрів республіки становила українська класична і радянська драматургія, але реальна картина була дещо інакшою. Так, у Ніжинському театрі імені М. Коцюбинського зі 131 спектаклю, занесеного в графу “українська радянська драматургія”, 101 спектакль припадав на п’єсу А. Мовсесова “Шукаємо наречених”. У багатьох театрах п’єси українських авторів ставилися надзвичайно рідко: за 1978 рік, наприклад, не поставлено жодного твору українського автора в Одеському і Харківському театрах юного глядача, лише одна п’єса – в Миколаївському театрі імені В. Чкалова, дві – у Київському театрі юного глядача (та й ті протягом року йшли буквально кілька разів). Відзначимо, що у той час здійснювався жорсткий контроль за театральним репертуаром і широко практикувалися “соціальні замовлення”, які сковували творчу самостійність драматургів.

Ще гірша ситуація склалася в українському кінематографі. Тут у середині 70-х років ідеологічна цензура

“успішно” заглушила паростки національного відродження. На пленумі ЦК Компартії України, що відбувся у травні 1974 року, В. Щербицький констатував: “Треба сказати, що становище в кінематографі республіки виправляється, хоча й повільно”. Партійний лідер роз’яснював: «Певний час прийоми так званого “поетичного кіно” з їх наголосом на абстрактній символіці з різко підкресленим етнографічним орнаментом трактувались окремими кінематографістами мало не як провідні принципи розвитку кіномистецтва на Україні. Ці погляди, можна сказати, подолано».

Справді, в Україні уже майже не знімалися кінофільми українською мовою, більше того, навіть знятий фільм не вважався завершеним художнім твором, поки його не прийняли в Москві. Існувало правило, за яким можна було дублювати стрічку українською мовою тільки після того, як ідентична російськомовна місяцями демонструвалася у прокаті. З двадцяти фільмів кіностудії імені О. Довженка українською знімалися два–три, з шести фільмів Одеської кіностудії – жодного, творча продукція “Київнаукфільму” виходила переважно російською мовою. За словами відомого режисера М. Мащенко, в мистецтві тривалий час діяла “безпощадна інквізиція”, а кіно стало чи не найбільшим “рознощиком вірусу національного нігілізму на Україні”.

Наприкінці 70-х років мистецький клімат помітно пом’якшився. Спала хвиля “проробок” і викривальних кампаній. У січні 1979 року на чолі Спілки письменників України став П. Загребельний, який змінив на цій посаді В. Козаченка. Після великої перерви почали друкуватися твори багатьох авторів, раніше замовчуваних і критикованих. У березні 1980 року в “Літературній Україні” з’явилася схвальна рецензія М. Бажана на історичний роман у віршах Л. Костенко “Маруся Чурай”. Того ж року ряд творів поетеси висунуто на здобуття Державної премії Української РСР імені Т. Шевченка.

У 1981 році нарешті побачила світ книжка В. Симоненка “Лебеді материнства”, видання якої відтягнулося

на десять років. До неї увійшли поетичні та прозові твори, що публікувалися у збірках 1962–1966 рр. та в періодиці, у тому числі казки, новели, гуморески, публіцистика. Книжка відкривалася вступною статтею академіка Олесья Гончара – “Витязь молоді української поезії” (вона ж відкривала збірку “Поезії”, видану в 1966 році). Ця збірка вибраних творів В. Симоненка здобула велику популярність, засвідчивши високий авторитет поета, підтвердивши велику зацікавленість творчістю шістдесятників.

До читачів повернулися надзвичайно обдаровані поети В. Кордун, М. Воробйов, В. Голобородько. До речі, свого часу В. Стус писав: “З молодих сучасників найбільше ціную Василя Голобородька”. Повернулися Є. Сверстюк, І. Світличний і В. Стус (останній – помертньо). У 1987 році за роман “Маруся Чурай” і книжку поезій “Неповторність” Л. Костенко відзначена Державною премією Української РСР імені Т. Шевченка. Словом, у 80-х роках тиск цензури на літературу і мистецтво послабився, але творча праця, як і раніше, залишалася під пильним ідеологічним контролем.

4. Всеможна цензура

На зламі 50–60-х років ЦК КПРС прийняв ряд документів, спрямованих на посилення режиму таємності: постанову “Про заходи по збереженню державної таємниці”, лист “Про підвищення революційної пильності”, постанову “Про посилення режиму таємності”. Вони стосувалися різних аспектів роботи щодо збереження військової і державної таємниці, в тому числі на підприємствах оборонних галузей промисловості, в установах і організаціях комітетів, міністерств, відомств тощо.

Тривав перегляд книжкових фондів. У Головаті СРСР діяла комісія з питань контролю книжкових фон-

дів. Та чи інша книжка попередньо розглядалася співробітником групи з контролю книжкових фондів, який давав умотивований висновок щодо її подальшого використання. Висновок обговорювався в групі і потім доповідався керівником групи на засіданні вказаної комісії. Цілий ряд авторів був виключений зі “Списку осіб, всі твори яких підлягають вилученню”. Так, наказом Головліту СРСР з цього списку виключено О. Оглоблина, К. Штепу, М. Равича-Черкаського та ін. Однак усі книги цих авторів, за рішенням комісії з контролю книжкових фондів, залишено у спецфондах бібліотек.

У цей час наказом Головліту УРСР зі “Зведеного списку осіб, всі твори яких підлягають вилученню з бібліотек і книготорговельної мережі згідно наказам Головліту УРСР за період з 1938 року по 1948 рік”, виключено М. Плевака. Проте його книги Головліт УРСР пропонував зберігати у спецфондах бібліотек, оскільки у них вміщувались уривки з творів В. Винниченка, М. Хвильового, М. Любченка, із праць А. Троцького, М. Бухаріна, Г. Зінов’єва та інших “ворогів народу”. Комісія з контролю книжкових фондів Головліту СРСР підтримала пропозицію Головліту УРСР і залишила книги М. Плевака у спецфондах бібліотек.

Разом з тим, якщо в книзі були тільки згадки про “ворогів народу”, її могли виключити зі списку заборонених. На початку 60-х років це вже не вважалося серйозним, мовою цензорів, “дефектом”. Зокрема, в загальні фонди бібліотек переведено роман А. Головка “Бур’ян” видання 1930 року, вилучений раніше за згадки про А. Троцького, Г. Зінов’єва та М. Рикова. З огляду на те, що “відпали дефекти”, знято заборону на “Избранные стихи” В. Сосюри (видання 1930 року) та ряд інших творів з передмовами М. Равича-Черкаського. Однак велику кількість літератури, як і раніше, було заборонено, залишено у закритих фондах, надовго сховано від громадськості.

Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, органи цензури було включено до складу

Державного комітету Ради Міністрів СРСР по пресі (в Україні їх включено у склад Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі). У 1964 році чисельність усіх штатних працівників Головліту УРСР становила 269 осіб, з них зайнятих в основній діяльності – 226 осіб (центрального апарату – відповідно 56 і 48 осіб). Серед працівників органів цензури України налічувалося 164 спеціалісти з вищою освітою, в тому числі 123 випускники університетів і педагогічних інститутів.

Восени 1964 року вийшли постанови ЦК КПРС і ЦК Компартії України, які стосувалися впорядкування видавничої справи і підвищення ролі видавництва у господарському і культурному будівництві. У липні 1964 року Рада Міністрів СРСР прийняла постанову № 604 “Про заходи щодо поліпшення видавничої діяльності й усунення недоліків у книжковій торгівлі”, один з пунктів якої вимагав, щоб випуск книг і брошур, за винятком видань науково-технічної інформації, здійснювався тільки через книжкові видавництва.

Ряд документів визначав порядок випуску періодичних видань в СРСР. Так, порядок випуску журналів викладено в постанові ЦК КПРС від 29 січня 1966 року “Про оплату праці працівників редакцій журналів”, згідно з якою “створення нових журналів, збільшення їх обсягів і зміна періодичності, реорганізація і ліквідація здійснюється ЦК КПРС”. ЦК компартій союзних республік, крайкомам і обкомам КПРС надано право відкривати видання “Блокнотів агітатора” за умови їх рентабельності. До речі, на цій основі вихід видань дисидентів вважався незаконним, адже порушувався встановлений порядок випуску літератури та журналів.

У середині 60-х років органи цензури посилили контроль за ідейним змістом літератури, творів мистецтва, радіо- і телепередач тощо. Це пояснювалось рядом факторів, серед яких першочергове значення мали прихід до влади нового політичного керівництва, що відмовилось від курсу реформ, лібералізації радянського суспільства, і розгортання дисидентського руху, яке

змушувало правлячу верхівку вживати застережні заходи, в тому числі агітаційно-пропагандистського характеру.

Лише протягом 1966 року в матеріали, підготовлені до друку, органи цензури внесли понад 500 зауважень політико-ідеологічного порядку. Найбільше таких зауважень зроблено працівниками Ленінградського, Московського, Українського, Естонського і Грузинського управлінь. Скажімо, внесено виправлення в книгу П. Загребельного “День для майбутнього”, в якій описано табір у Великих Луках, де утримувались колишні радянські військовополонені (“В одному з розділів розповідалось про принизливі допити, підозріливість, безправ'я, знущання над радянськими людьми”).

З тих же причин посилено увагу до літератури, що надходила в СРСР з-за кордону. Здійснювано контроль за іноземними виданнями 30-ма мовами, у 1966 році проконтрольовано близько 19,5 тис. найменувань закордонних періодичних видань. Органи цензури виявили чимало “шкідливої” літератури, а тому обмежили для загального користування 2,5 млн. і конфіскували 208 тис. примірників видань зарубіжних країн.

У вересні 1966 року Головліт УРСР знову перейшов у систему республіканського уряду і став називатися Головним управлінням по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР. Того ж року ЦК Компартії України зобов'язав міністерства, відомства та організації республіки, Комітет по пресі при Раді Міністрів УРСР різко скоротити випуск літератури поза видавництвами. Постанова визначала, що міністерства, відомства і організації могли самостійно видавати лише внутрішньо-відомчі і міжвідомчі службові матеріали – накази, постанови, інструкції, статuti тощо. У виняткових випадках дозволено видання друкованої продукції поза видавництвами, зокрема деяким навчальним закладам – методичних вказівок, програм і т. д., центральним бібліотекам, музеям – каталогів, буклетів і т. п.

Крім того, право видання друкованої продукції поза видавництвами у виняткових випадках і за погодженням із Комітетом по пресі при Раді Міністрів УРСР надавалося: головним науково-дослідним і проектним інститутам – збірників наукових праць, матеріалів наукових конференцій і т. п.; головним вищим навчальним закладам – навчальних посібників, текстів лекцій тощо; організаціям і установам науково-технічних товариств – тез доповідей і рекомендацій конференцій та з'їздів. На час виходу постанови в Україні налічувалось понад 650 організацій, що випускали друковану продукцію поза видавництвами. Лише в 1965 році вони видали 4,7 тис. назв книг і брошур обсягом майже 11 тис. друкованих аркушів, накладом близько 4,6 млн. примірників.

Згортання реформ і наступ консерваторів негативно позначились на політичному та духовному житті в Україні. Перехід до жорсткого нагляду за культурою, що розпочався з критики “формалізму” й “абстракціонізму”, завершився брутальними нападками на “Собор” Олеся Гончара, усуненням від активної літературної діяльності багатьох шістдесятників, а згодом – черговими арештами серед творчої інтелігенції. “Празька весна” налякала навіть деяких поміркованих керівників і надовго обірвала процес лібералізації радянського суспільства. Наприкінці 60-х років контроль цензури за ідейно-політичним змістом друкованої продукції, творів мистецтва, матеріалів радіо- і телепередач ще більше посилювався.

Одним із проявів нового наступу стала закрита постанова ЦК КПРС, прийнята в січні 1969 року, – “Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, закладів культури та мистецтва за ідейно-політичний рівень публікованих матеріалів і репертуару”. Цим документом встановлювалася суворона персональна відповідальність керівників організацій, установ, редакторів за політичний зміст виданих творів, ідейну якість репертуару і т. п., що змушувало їх ще ретельніше слідкувати за кожним друкованим рядком, кожним виголошеним словом.

І. Жиленко яскраво оповіла про роботу “редакційних геростратів”, які безцеремонно правили твори поетів. У її віршах рідко знаходили “ідеологічні похибки”. Проте постійно закидали, що у неї не було й політичного пафосу, “соціальної спрямованості” – «ані звуку про наш звияжний час, нашого “рульового” і т. ін. Та й на “ворога”, – твердила вона, – я ні разу не пирхнула заримованою слиною. А це – гандж номер один».

Поетеса писала, що редактори й цензори не дозволяли будь-яких згадок про Господа (“А якщо Бог написаний в рукописі з великої літери – це вже кримінал”); що «нищились нещадно “коти” і “собаки” (як атрибути елітарної урбаністичної декаденщини)»; що «викидались описи речей і домашніх інтер’єрів (бо це єсть обивательство), всі дощі, тумани, мжички і мрячки – як занепадництво... Всі слова на означення сумного стану душі – кальоним железом – аж до “меланхолії” і “задуми”».

“Типова поетична книжка”, за словами І. Жиленко, мусила мати такий вигляд: «Вступний вірш, т. зв. “паровозик” або “поплавок” – про Леніна, про партію, про з’їзд (черговий) і його “програму”, про боротьбу за мир в усьому світі тощо... За “паровозиком” причіплявся розділ “суспільно значимих віршів”. До свят, подій, дат, вірші-оди труда, мозолястим рукам і героям праці, вірші про подорожні враження, про те, що “в житті завжди є місце подвигу”, про рідний Київ і ще ріднішу Москву і т. ін.».

Наступний розділ – «вірші сезонно-філософські, розумові. Тут якоюсь мірою дозволялась і “задумка”. І навіть згадка про смерть (звісно, переможену життям)». Далі йшли “вірші про щасливе материнство (батьківство)»; про “відповідальність перед грядущим людством”, а насамкінець – про любов (“скромну, горду, не дуже драматичну і складну”). Видавництва і цензори стежили за тим, щоб цим принципам відповідали усі поетичні книжки, адже вони «мусили бути “типовими”».

У березні 1969 року на кушовій нараді працівників органів цензури один з керівників Головліту УРСР сказав: “Дуже обережно треба підходити до матеріалів, що

знімаються з політико-ідеологічних питань. У кожному окремому випадку треба ставити до відома партійні органи і вони повинні остаточно вирішувати питання про можливість публікування того чи іншого матеріалу. Тексти таких матеріалів треба подавати із звітами у Головліт". І далі: "Потрібно негайно інформувати вищестоящі органи, якщо є важливе викреслення. Так само слід робити, якщо помічені помилки у виданнях, звільнених від попереднього контролю, якщо порушується правомірність видання тих чи інших матеріалів".

Органи цензури мали широкий спектр роботи. Вони й далі перевіряли друковану продукцію, репертуар театрів і філармоній, матеріали кіно, радіо й телебачення. Вони наглядали за букіністичними магазинами, змістом експозицій музеїв та виставок. Щоб полегшити такий нагляд, інструкція про порядок підготовки і відкриття експозицій музеїв і виставок вимагала: "Книги відгуків відвідувачів повинні складатися зі зйомних пронумерованих листів". Органи цензури здійснювали контроль за змістом запрошень, колективних договорів, рапортів заводів, організацій міністерствам і державним комітетам, рапортів комсомольських організацій зльотам і зїздам, які тиражувалися у кількості двох-п'яти примірників. Навіть цілком невинні листівки про передовиків сільського господарства везли з різних районів в обліт для перевірки.

Цікаво, що місцеві органи цензури нерідко виявляли більшу "пильність", ніж керівні органи Головліту СРСР. У листопаді 1968 року вийшов наказ Головного управління № 5 дсп, в якому наводився список літератури, рекомендованої для переведення у загальні фонди бібліотек. У відповідь на нього керівництво Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Короленка надіслало до Москви листа, пропонуючи не переводити у відкриті фонди понад 50 книжок зі списку Головліту СРСР. На засіданні 28 грудня 1970 року комісія з контролю книжкових фондів Головного управління прийняла з цього приводу компромісне рішення: 21 книжку дозволено

повернути у спецфонди, а 32 книжки вирішено залишити у загальних фондах бібліотек.

У 1970 році Головне й обласні управління в Україні здійснювали контроль понад тисячі республіканських, обласних, районних, міських, багатотиражних газет, понад 460 журналів та інших періодичних видань, друковану продукцію більш як 30 видавництв та видавничих відділів, понад 100 головних вузів, проектних і науково-дослідних інститутів, 35 центральних бюро технічної пропаганди та понад 2,2 тис. інших організацій. Загальний обсяг попереднього контролю за 1970 рік становив 202,5 тис. обліково-видавничих аркушів друкованої продукції, з яких 74 тис. аркушів проконтролювали працівники Головного управління (див. Додатки. Табл. 13). Крім того, було проконтрольовано 253,6 тис. м кіноматеріалів, або на 35 тис. м більше, ніж 1969 року.

У процесі попереднього контролю зроблено 4,7 тис. втручань, із них 53 % становили відомості економічного характеру, 30 % – з військових питань. За згодою партійних органів і зауваженнями працівників цензури, зроблено 43 втручання ідейно-політичного характеру. Так, видавництво “Радянський письменник” підготувало до друку збірник поетичних творів П. Куліша, до якого увійшли вірші “До братів на Україну” і “Дума про Саву Кононенка”. У звіті про роботу Головліту УРСР за 1970 рік зазначалося, що в названих віршах “з націоналістичних позицій висвітлювались питання взаємовідносин російського і українського народів”. Тож вірш “До братів на Україну” зі збірника вилучили, а у вірші “Дума про Саву Кононенка” зняли “окремі місця з помилковими твердженнями”.

Редакція журналу “Вітчизна” подала на контроль повість Р. Іванченко “Ганнібалова присяга”, в якій описувались життя і творчість М. Драгоманова. На думку цензорів, у повісті було докладно показано суспільно-політичну, науково-літературну діяльність М. Драгоманова, але не розкрито його “націоналістичної позиції в питанні про польське повстання 1863–1864 рр.” За

вказівкою партійних органів редакція журналу внесла в повість "необхідні виправлення". Львівський обліт у журналі "Жовтень" зняв три вірші І. Жиленко, начебто "написані в стилі містики, надуманої алегорії і формалізму"; не дозволив публікувати новелу В. Стефака "Фантазія", в якій "життя радянської людини показувалось безперспективним... ", тощо.

Протягом 1970 року органи цензури республіки провели 413 перевірок музеїв і виставок. У процесі контролю з експозицій і книг відгуків вилучено 113 заборонених відомостей, у тому числі в експозиціях музеїв Львівської області – 38, Миколаївської – 14, Ворошиловградської – 10, Запорізької – 9, Хмельницької – 6, Донецької – 5, Херсонської – 4. За цей час перевірено 1,3 тис. бібліотек і 427 книгарень: заборонені видання виявлено в бібліотеках Запорізької (8 примірників), Львівської (93), Миколаївської (7), Хмельницької (13) областей, а також в одній з книгарень Кримської області. Проведено 47 перевірок букіністичних магазинів: заборонені видання (31 примірник) виявлено в Харкові.

Слід зауважити, що органи цензури здійснювали не тільки попередній, але й наступний контроль газет, журналів, книжок (у верстках і контрольних примірниках). Такій повторній перевірці підлягала, як правило, більшість матеріалів. В окремих облітах наступний контроль охоплював усю книжково-журнальну продукцію (1970 року – у Волинському, Житомирському, Ровенському, Хмельницькому, Черкаському, Чернівецькому облітах). Наступним контролем перевірено також 17,3 тис. друкованих аркушів матеріалів радіо і телебачення: охоплення ним передач по оригіналах становило 43,0 %, а після виходу передач в ефір – 30,7 % обсягу попереднього контролю.

Кожного року з Міністерства внутрішніх справ СРСР до органів цензури надходили списки авторів художньої, наукової і технічної літератури, які виїхали чи порушили клопотання про виїзд за кордон на постійне місце проживання. У таких випадках Головліт СРСР складав

відповідну бібліографію і видавав накази про вилучення книг зазначених осіб з бібліотек загального користування та книготорговельної мережі. У справах Головліту СРСР та республіканського управління збереглися списки наукових працівників з України, які виїхали в Ізраїль, США, інші країни.

Як і раніше, значна увага приділялась боротьбі із західною радіопропагандою. Наприкінці 60-х років на СРСР вели передачі 35 радіостанцій, загальний обсяг їх програм становив близько 200 годин на добу. Ці передачі здійснювались 22-ма мовами, сім радіостанцій транслювали програми українською мовою (“Голос Америки”, “Свобода”, “Рим”, “Ватикан”, станції Канади, Іспанії, Монте-Карло).

При Державному комітеті Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню діяла спеціальна служба радіоперехоплення, створена в серпні 1957 року, яка записувала на магнітоплівку передачі п'яти з вище названих радіоцентрів (програми станцій Іспанії та Монте-Карло з технічних причин не фіксувались).

На початку 70-х років Рада Міністрів СРСР прийняла чергову постанову, спрямовану на посилення контролю за інформаційними потоками в країні. Вона стосувалася питань “попередження порушень встановленого порядку випуску видань, що виготовлені на розмножувальних апаратах, і запобігання розголошування в них відомостей, які заборонені для відкритого опублікування”. У зв'язку з цим Головліт СРСР видав спеціальний наказ про здійснення вибіркового контролю за використанням розмножувальної техніки, а також підготував спільно з МВС СРСР інструктивний лист на адресу міністерств та відомств.

Навесні 1971 року Політбюро ЦК Компартії України розглянуло питання “Про стан книговидавничої справи в республіці і заходи по його поліпшенню”. У прийнятій постанові йшлося про те, що видавництва республіки не задовольняють попиту населення на літературу з актуаль-

них проблем розвитку соціалізму, стратегії і тактики КПРС, діяльності Компартії України.

У документі зазначалось: «Керівники ряду видавництв, зокрема “Наукової думки”, “Радянського письменника”, “Дніпра”, “Молоді”, “Музичної України”, “Маяка”, іноді не проявляють необхідної принциповості в оцінці ідейно-художніх якостей книг, що готуються до видання...» У ньому підкреслювалося, що “в ряді перекладних видань, а також у деяких оригінальних творах допускається архаїзація української літературної мови, засмічення її не властивими сучасній мові словами”.

У січні 1972 року ЦК КПРС прийняв постанову “Про літературно-художню критику”, в якій вказувалось на неприпустимість “примиренського” ставлення до ідейного і художнього браку, вимагалось підвищити ідейно-теоретичний рівень літературно-художньої критики, її актуальність і принциповість у проведенні партійної лінії у галузі художньої творчості. Ставилось завдання зміцнити редакції, редколегії, видавничі ради кваліфікованими, політично зрілими кадрами, а творчим спллкам рекомендувалося повсякденно дбати про ідейно-теоретичний, професійний рівень критики, підвищувати її роль у боротьбі з “чужими поглядами і концепціями”.

Здобутки “відлиги” швидко сходили нанівець, консервативні тенденції опановували суспільство. Партійне керівництво нарощувало ідеологічний тиск і ставило щораз жорсткіші вимоги перед органами цензури. Головліт СРСР переглянув низку документів, на яких базувалась цензорська робота. В 1973 році прийнято новий Зведений список літератури, що підлягала вилученню із загальних фондів бібліотек і книготорговельної мережі, який враховував нову політичну кон'юнктуру.

У 1974 році було затверджено нове Положення про Головне управління по охороні державних таємниць у пресі при Раді Міністрів СРСР. Напрями роботи органів цензури залишалися в основному незмінними. Значна увага зверталася ними на визначення переліку відомостей, заборонених для друку у відкритій пресі, вико-

ристання в передачах радіо і телебачення. У Головліті СРСР діяла спеціальна перелікова комісія, яка розглядала такі питання. Головне і місцеві управління ретельно стежили за нерозголошенням державних таємниць, дотриманням ідейно-політичних канонів, а в багатьох випадках – просто займалися тим, що приховували правду від людей.

У ці роки на одному із засідань перелікової комісії Головліту СРСР було розглянуто питання “Про обмеження з проблеми збереження навколишнього середовища”. Комісія дійшла висновку, що ряд даних слід засекретити й ухвалила не розголошувати: “відомості з негативних аспектів проблеми збереження навколишнього середовища, якщо це має вигляд наслідку загальнодержавних недоліків у керівництві господарством...”; “показники забруднення атмосфери, якщо вони перевищують допустиму концентрацію...”; “узагальнюючі відомості про нагромадження надлишкових кількостей отрутохімікатів у сільськогосподарській продукції, ґрунті, вододжерелах та інших об’єктах зовнішнього середовища вище встановлених норм безпеки” тощо.

У середині 70-х років, після виходу в світ праці О. Солженіцина “Архіпелаг ГУЛАГ”, з бібліотек і книгарень зникли майже всі твори цього автора. Згідно з наказом Головліту СРСР, вилучалися повість “Один день Івана Денисовича”, оповідання “Випадок на станції Кречетовка”, “Захар-калита”, “На користь справи” та інші. Підлягали вилученню також твори О. Солженіцина, видані мовами народів СРСР, та іноземні публікації, в тому числі газетні й журнальні.

Саме на цей час припадав розпал “розрядки”, яка вселяла у західних політиків надію на певну лібералізацію в Радянському Союзі. Тоді ж відбулося підписання Заключного акта Загальноєвропейської наради з питань безпеки і співробітництва. У грудні 1975 року Політбюро ЦК КПРС навіть прийняло рішення про підготовку Закону про пресу, проект якого проголошував свободу

слова і відсутність цензури. Проте не дивно, що далі проекту справа не пішла.

У другій половині 70-х років в органах цензури СРСР працювало 2,2 тис. осіб, у тому числі в центральному апараті Головного управління – майже 400 осіб. На їх утримання щороку виділялося майже 5 млн. крб., але такі витрати вважалися оптимальними. На місцях в органах цензури налічувалось 1,8 тис. осіб, зокрема в Україні – понад 330 працівників, з них у центральному апараті – близько 60 осіб. Найбільшими обласними управліннями залишалися Донецьке, Харківське, Дніпропетровське, Тернопільське, Луганське, Львівське.

Усі ці роки тривало вилучення літератури, автори якої так чи інакше ставали в опозицію до влади. Наприклад, у 1984 році начальник Головіту СРСР П. Романов звернувся в ЦК КПРС з доповідною запискою. У ній повідомлялось, що серед осіб, позбавлених радянського громадянства, були літератори і працівники мистецтва, твори яких раніше виходили в СРСР. Головіт просив дозволу вилучити з бібліотек і книгарень видання вказаних авторів та заборонити публікувати матеріали про них у відкритій пресі. Завідувач відділу пропаганди ЦК КПРС Б. Стукалін підтримав пропозицію Головіту СРСР.

З другого боку, тривала робота з “очищення” книжкових фондів. Лише на рубежі 70–80-х років, за рішенням комісії з контролю книжкових фондів Головіту СРСР, загальні фонди бібліотек поповнились деякими працями В. Чубаря, П. Постишева, інших авторів, а також такими розсекреченими виданнями, як “Довідник тваринника-колективіста” (видання 1929 року) та “Пам’ятка конюху по догляду за кіньми” (видання 1934 року). Справді, дивовижну ідеологічну “пильність” виявляла радянська цензура, якщо майже півстоліття тримала в закритих спецфондах такі довідники і пам’ятки!

Зазначимо, що лише в кінці 80-х років, за постановою колегії Головіту СРСР, звільнено від контролю органів цензури “усі візитні картки, екслібриси, вітальні і

ювілейні адреси (за винятком білетів з програмами науково-технічних конференцій, симпозіумів, нарад), іменні папки, блокноти, записні книжки, альбоми для фото, картки радіолюбителів, у тому числі ті, що виготовлялися за замовленнями приватних осіб". Словом, Головліт СРСР дуже неохоче поступався своїми правами.

Як бачимо, цензура служила дійовим засобом політико-ідеологічного контролю за різноманітними інформаційними потоками, за інтелектуальною працею, а в кінцевому підсумку – за всією духовною атмосферою в суспільстві. Цензура ефективно блокувала офіційні канали масової комунікації, не допускала жодних відхилень від прийнятих ідейних стандартів і разом з іншими засобами контролю забезпечувала ідеологічну монополію партії-держави.

5. За права людини

Процес реформ, який почався за М. Хрущова, сприяв зростанню громадської активності. Люди повірили в себе, у можливість перемін, в оновлення країни. Молодь, відчувши подих свободи, прагнула більшої гласності, дальшої демократизації суспільства. Поволі поверталися із забуття твори репресованих і замовчуваних українських письменників. Міцніли зацікавленість рідною мовою, історією, культурою, почуття національної гідності і самосвідомості.

Але цей процес зустрічав щораз сильніший, усе відвертіший опір. Кожний крок уперед розглядався частиною керівництва як загроза системі, викликав занепокоєння. Кампанія проти "формалістів" і "абстракціоністів", розпуск Клубу творчої молоді та знищення шевченківського вітража в Київському університеті – за цими й іншими, здавалося б, поодинокими випадками простежувалась тенденція до згорання перетворень, до консервації існуючих відносин.

У середині 60-х років не припинялися акції громадського протесту, спрямовані проти правлячого режиму. Лише за першу половину 1965 року в СРСР було поширено 6,5 тис. листівок та листів, встановлено 492 авторів і розповсюджувачів анонімних матеріалів (у тому числі – 123 робітники, 98 службовців, 103 учні шкіл, 57 пенсіонерів, 49 осіб без певних занять, 37 колгоспників, 25 студентів вищих та середніх навчальних закладів). Серед розшуканих авторів налічувалося 68 членів і кандидатів у члени КПРС та 59 комсомольців (див. Додатки. Документ № 35).

Тривали спроби організованого опору системі. В середині 60-х років на Одещині викрито підпільну організацію, що називалась “Демократичний союз соціалістів”. У цій справі були засуджені директор школи робітничої молоді М. Драгош (на 7 років позбавлення волі), учитель цієї ж школи М. Тарнавський (на 7 років) та І. Чердинцев (на 6 років), а також студенти С. Чемертан (на 5 років), М. Кучеряну (на 6 років) та ін. За перше півріччя 1965 року в СРСР виявлено 28 локальних груп, до яких входило 125 осіб.

Саме в цей час по Україні прокотилася хвиля арештів – перша після приходу до влади нового керівництва. У кінці серпня – на початку вересня 1965 року заарештовано кілька десятків представників молоді творчої і наукової інтелігенції, в тому числі літературного критика І. Світличного, мистецтвознавця Б. Гориня, психолога М. Гориня, художника О. Заливаха, літературознавця М. Косіва, історика В. Мороза та інших. Не було зроблено повідомлень про причини арештів, не було пред’явлено звинувачень. Натомість поширювалися чутки про те, начебто викрито націоналістичне підпілля, антирадянську організацію тощо.

Восени 1965 року в новому столичному кінотеатрі “Україна” відбулася прем’єра фільму С. Параджанова “Тіні забутих предків”. Перед початком сеансу виступили режисер картини та кілька кінокритиків, які високо оцінили роботу творчого колективу. М. Роженко згаду-

вав: «І раптом на сцену піднялася худорлява людина. Оголосили, що слово надається Івану Дзюбі. Зал ледь помітно хитнувся... Приєднавшись до попередніх виступів щодо оцінки фільму, Дзюба несподівано для присутніх, зокрема для мене, повідомив, що, на жаль, свято від фільму потьмарюється арештами серед української інтелігенції у Львові та інших містах України. Це повідомлення викликало шок. Принишки актори, заціпенів зал. Хтось із адміністраторів підбіг до Дзюби, почав забирати мікрофон, підштовхуючи Дзюбу до краю сцени. “Це провокація!” – почувлися вигуки, а Дзюба на краю сцени, мало не падаючи з неї в зал, продовжував щось говорити. Зал захвилювався.

І тут залунав новий голос, я глянув разом з усіма праворуч від сцени й побачив Василя Стуса. Це говорив він. Закликав глядачів на знак протесту проти арештів піднятися зі своїх місць. Очі Василя горіли. Під його поглядом люди почали спочатку несміливо, а потім сміливіше вставати, відтак сідати, коли він звертався до інших, і знову вставати...

Проймаюла думка, що сеанс зірвано, але в цей час мікрофонний голос попросив почати перегляд фільму. Світло в залі погасло. З темряви востаннє долинуло Василеве: “Я вам розповім про Леніна”, перекрите голосом гучномовця, – сеанс розпочався”.

В. Стус народився 1938 року в с. Рахнівка Гайсинського району Вінницької області в селянській родині. Дитинство і юність його минули в Донбасі, перші уроки поезії одержав від мами. Закінчив філологічний факультет Донецького педінституту, вчителював на Кіровоградщині. Служив в армії, тоді ж вийшли його перші друковані вірші. У 1961–1963 рр. учителював у Горлівці, працював літературним редактором газети “Социалистический Донбасс”. У 1963 році вступив до аспірантури Інституту літератури імені Т. Шевченка АН УРСР, з якої був відрахований через тиждень після виступу в кінотеатрі “Україна”.

У наказі директора інституту М. Шамоти причина відрахування формулювалася так: за “систематичне порушення норм поведінки аспірантів і працівників наукового закладу...” З цього моменту почалися важкі роки поневірян, коли В. Стус брався за будь-яку роботу, коли не міг друкуватися. Його збірка “Зимові дерева” одержала схвальну рецензію І. Драча, але так і не вийшла. Влада всіляко чинила тиск на поета, але не змусила його скоритися.

Сидять по шпарах всі мужі хоробрі,
Всі правдолюбів, чорт би вас побрав!
Чи людська добрість – тільки доти добрість,
Поки без сил, без мужності, без прав
Запомогти, зарадити, вступитись,
Стражденного в нещасті прихистить
І зважитись боротися, щоб жити,
І зважитись померти, аби жить?...

На прем'єрі фільму “Тіні забутих предків” протест проти арештів підтримали також В. Чорновіл, Ю. Бадзьо та ряд інших присутніх. Із запитом про долю заарештованих, характер проведених арештів до ЦК Компартії України звернулися депутат Верховної Ради СРСР М. Стельмах, депутати Верховної Ради УРСР А. Малишко та Г. Майборода, група інтелігенції Києва, зокрема авіаконструктор О. Антонов, кінорежисер С. Параджанов, композитори В. Кирейко та П. Майборода, письменники Л. Серпілін, Л. Костенко, І. Драч. Однак жоден із них відповіді не одержав.

Після доволі довгого слідства відбулася низка судових процесів, як правило, – закритих. На них за звинуваченням в “антирадянській агітації і пропаганді” були засуджені: В. Мороз – до п'яти років позбавлення волі, Д. Іващенко – до двох, М. Озерний – до шести (після апеляції – до трьох), О. Заливаха – до п'яти, Я. Геврич – до п'яти (після апеляції – до трьох), Є. Кузнецова – до чотирьох, І. Русин – до одного, М. Масютко – до шести, І. Гель – до трьох, Я. Менкуш – до двох з половиною,

М. Горинь – до шести, Б. Горинь – до чотирьох, М. Осадчий – до двох років.

У зв'язку з протестами проти арештів адміністративних переслідувань зазнали: І. Дзюба (звільнений з роботи у видавництві “Молодь”), В. Чорновіл (звільнений з роботи в газеті “Молода гвардія”), В. Стус (виключений з аспірантури Інституту літератури АН УРСР), Р. Кудлик (звільнений з редакції журналу “Жовтень”), М. Коцюбинська та Ю. Бадзьо (виключені з партії). За зв'язки з засудженими звільнені з роботи О. Горинь, М. Гуць, О. Концевич, О. Петраш, С. Попель, Є. Пронюк, Л. Сверстюк, І. Стасів, Б. Тимошенко, П. Чемерис, В. Черкас, Л. Шереметьєва, І. Ющук та ін.

Тоді ж за різні ідеологічні “збочення” та прояви нелояльності владі адміністративних утисків зазнали: викладач Київського університету М. Шаповал – за “націоналізм”, студенти В. Мицик, Б. Уніат, Ю. Пархоменко та інші, журналісти Полковенко, Тоїчкін, Лігостов, Творинський та ін. – за протест проти звільнення М. Шаповала, науковець Я. Дашкевич – за читання закордонних видань та за вміщення в міжнародному орієнталістичному журналі статті про половецьку мову, працівник редакції журналу “Дніпро” І. Бойчак – за публікацію ряду “сумнівних” статей, зокрема І. Світличного й І. Дзюби, та багато інших.

Після перших судових процесів на ім'я прокурора УРСР Ф. Глуха та голови КДБ УРСР В. Нікітченка надійшло клопотання, підписане З. Франко, М. Коцюбинською, Г. Кочуром, І. Драчем, І. Дзюбою, Ф. Жилком, Б. Антоненком-Давидовичем та іншими (всього 78 підписів). Цей документ був своєрідною формою протесту проти порушення громадянських прав в Україні, зокрема проти характеру перших судових процесів – у Луцьку та Івано-Франківську. Згодом до Верховної Ради УРСР звернулася група членів Спілки художників України – С. Кириченко, О. Данченко, Ю. Якутович, Л. Семикіна, Г. Зубченко, Г. Севрук, В. Кушнір, А. Горська, В. Зарецький, А. Німенко – з проханням переглянути справу

О. Заливахи, “щоб зберегти його як художника...” Проте обидва клопотання залишилися без відповіді.

У цей час відбулася етапна подія у розвитку українського дисидентства. У другій половині 1965 року, під впливом масових арештів серед інтелігенції, І. Дзюба написав працю “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, що стала головним документом новітнього національно-демократичного руху в Україні. В літературі побутувала версія, що ця праця була написана “на замовлення” П. Шелеста, А. Скаби чи просто – “партійного керівництва”. Поширювалась плітка, що авторство праці належало аналітикам із Центрального розвідувального управління США. Однак, на нашу думку, подібні гіпотези не мають достатніх підстав і, як правило, позбавлені будь-яких серйозних аргументів.

І. Дзюба адресував свою роботу тодішньому керівництву УРСР і СРСР, прагнув переконати лідерів країни в тому, що вони проводили згубну національну політику, по-фарисейському клялися іменем Леніна, а насправді відходили від ленінських принципів у національному питанні. Спираючись на великий фактичний матеріал, І. Дзюба викрив політику придушення національно-культурних інтересів українського народу, показав ущемлення його в економічній, політичній, культурній, мовній та інших сферах. Він розкрив правду про становище України – правду, яку одні не хотіли помічати, а інші старанно приховували за бравурними маршами і гучними реляціями.

У грудні 1965 року І. Дзюба надіслав лист на ім'я першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста та голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького, долучивши до нього названу працю. У листі підкреслювалося, що фактичне національно-політичне становище України не відповідало її формально-конституційному державному становищу, що стан української культури і мови викликав глибоку тривогу. У ньому говорилося, що не можна відповідати репресіями стосовно людей, які відкрито й принципово висловлювали свої погляди,

перебуваючи цілком на радянських і соціалістичних позиціях. Автор листа наводив приклади того, як карали зняттям з роботи, виключали з партії десятки людей за участь чи причетність до тих чи інших справ, що довільно кваліфікувалися як “націоналізм”.

За словами самого І. Дзюби, його праця мала, так би мовити, трьох адресатів і відповідно три стильові пласти. офіційну владу, якій автор прагнув довести, що вона відступила від принципів національної політики, проголошених на початку 20-х років (звідси – посилання на праці В. Леніна та партійні документи того часу); російську і зросійщену інтелігенцію в Україні, яка не розуміла значення національного питання і не хотіла бачити процесу русифікації (тут – інша аргументація, інший стиль); українську громаду і насамперед молодь, які виявляли незадоволення дійсністю, прагнули змін і яких автор переконував у необхідності легальної діяльності, в руслі чинних законів.

Очевидно, що праця “Інтернаціоналізм чи русифікація?” співзвучна з роботами українських націонал-комуністів 20-х років, хоча І. Дзюба не був комуністом і, на відміну від останніх, послідовно відстоював загально-демократичні цінності. Можна погодитися з твердженням Г. Касьянова: “Якщо врахувати ту обставину, що І. Дзюба матеріалізував у своїй праці не тільки власні дослідження, а й постійний обмін думками з широким докільлям шістдесятників, стане очевидним, що його книжка була своєрідним маніфестом тієї частини інтелігенції, яка прагнула до вирішення національних проблем України саме в рамках радянської системи”.

Рукопис І. Дзюби був розмножений ЦК Компартії України і поширений серед партійної верхівки для внутрішнього обговорення. За сприяння кількох людей, зокрема І. Чендея, праця потрапила на Захід і почала поширюватись каналами самвидаву. Без сумніву, вона стала найбільш помітним явищем українського дисидентства 60-х років, викликавши значний розголос в Україні і за кордоном. Не випадково, що І. Дзюбу

неодноразово “проробляли” і критикували, йому пропонували виступити з заявою-протестом проти публікації його твору на Заході. Але він відмовлявся робити це і далі виявляв неабияку громадську активність.

Поява такої праці свідчала про якісні зміни в українському самвидаві. Протягом першої половини 60-х років духовна опозиція системі виявлялась насамперед у розповсюдженні забороненої художньої літератури, а згодом – анонімної викривальної публіцистики. Новий етап у розвитку самвидаву відзначався все більшим поширенням документів програмно-політичного характеру, а також політичної публіцистики, статей з авторськими підписами тощо. Це була загальна тенденція розвитку позацензурної літератури в СРСР, про що в грудні 1970 року доповідав ЦК КПРС голова КДБ СРСР Ю. Андропов (див. Додатки. Документи № 37, 38).

У записці вказувалося: “За період з 1965 року з’явилося понад 400 різних досліджень і статей з економічних, політичних і філософських питань, у яких з різних боків критикується історичний досвід соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, ревізується зовнішня і внутрішня політика КПРС, висувуються усілякі програми опозиційної діяльності”. Ю. Андропов писав: «Центрами поширення позацензурних матеріалів надалі залишаються Москва, Ленінград, Київ, Горький, Новосибірськ, Харків. У цих та інших містах виявлено близько 300 осіб, які, називаючи себе “антисталіністами”, “борцями за демократичні права”, “учасниками демократичного руху”, займаються випуском як окремих документів, так і збірників...»

У самвидавній літературі пропагувались насамперед ідеї політичної самостійності або справжньої культурно-національної автономії України в поєднанні з демократизацією суспільства й наданням рівних прав усім народам, які жили на території України. І. Клейнер слушно зазначав: “В українському Самвидаві можна спостерігати ту саму еволюцію, як і в Самвидавах багатьох інших неросійських народів: порівняно стримані виступи на

засадах легальности та лояльности з бігом часу змінюються на безапеляційні вимоги відмовитися від комуністичного режиму, замінивши його на режим, який забезпечить громадянські права та національну незалежність неросійських народів”.

Однією з форм прояву національних почуттів було щорічне “паломництво” інтелігенції до пам’ятника Т. Шевченкові у Києві. Воно відбувалося 22 травня, у річницю перевезення праху Кобзаря з Росії в Україну. У травні 1966 року біля пам’ятника поетові зібралося близько 150 осіб, читалися вірші Т. Шевченка, В. Симоненка, А. Костенко. Навесні наступного року партійне керівництво вперше зробило спробу розігнати зібрання: міліція заарештувала кількох його учасників, однак тим самим спровокувала демонстрацію протесту. В 1968–1971 рр. влада не втручалася в зібрання біля пам’ятника Т. Шевченкові, проте надалі їх уже не допускала (див. Додатки. Документ № 42).

В листопаді 1967 року у Львові відбувся судовий процес над журналістом В. Чорноволом, який зібрав і передав до офіційних органів матеріали, що розкривали неправомірність політичних процесів, проведених в Україні у середині 60-х років. Хоча проти В. Чорновола не вдалося виставити жодного свідка, суд задовольнив вимоги обвинувачення і засудив молодого журналіста до трьох років позбавлення волі. “Я вважаю, що суд наді мною – далеко не рядовий суд, а навіть якоюсь мірою етапний, – зауважив в останньому слові В. Чорновіл. – Бо тут судять не тільки мене як особу, тут судять думку”.

В. Чорновіл підготував збірник “Лихо з розуму”, що містив матеріали про жертви “першого покосу”, названі владою “державними злочинцями”. В ньому подано портрети двадцяти людей, які відстоювали права українського народу і потрапили на лаву підсудних за свої переконання. У збірнику викривалося свавілля влади і наводилися факти безцеремонного нехтування законом. Зібрані В. Чорноволом документи використовувались у

передачах західних радіостанцій і передруковувались багатьма зарубіжними виданнями.

Відразу після суду І. Дзюба, І. Світличний, Н. Світлична, А. Костенко надіслали звернення до П. Шелеста, в якому писали про численні порушення процесуальних норм у ході суду над В. Чорноволом. Вони звертали увагу на “разючу невідповідність вироку до ваги матеріалів, які фігурували на процесі, і до ступеня обґрунтованості та доказовості звинувачення”. Вони просили першого секретаря ЦК Компартії України “особисто втрутитися в справу В.М. Чорновола і не допустити ще одного грубого порушення соціалістичної законності, не допустити ще одного зловісного прецеденту”. Проте відповіді на свій лист не одержали.

Ще одним яскравим автором українського самвидаву став В. Мороз. У грудні 1966 року, уже відбуваючи покарання, він був засуджений разом з М. Горинем, М. Масютком та А. Лук'яненком на шість місяців табірної тюрми “за виготовлення та поширення в таборі антирадянських рукописів і рефератів”. У гострому політичному памфлеті, названому “Репортаж із заповідника імені Берії”, В. Мороз показав особливості функціонування радянського тоталітаризму і розкрив сутність “соціалістичної демократії”. Навесні 1967 року ця праця потрапила до В. Чорновола, який надіслав її депутатам Верховної Ради УРСР.

В. Мороз зайняв більш радикальну позицію в українському дисидентському русі, відмовившись від “конструктивного діалогу” в рамках панівної системи. Це засвідчили також нові твори, написані ним після виходу на свободу, – есе “Серед снігів”, “Хроніка опору” та “Мойсей і Датан”. Немає сумніву, що праці І. Дзюби, В. Чорновола, В. Мороза, інших інакодумців відображали високий творчий потенціал українського дисидентства. І. Клейнер писав: “український Самвидав за політичним, науковим і художнім рівнем посідає одне з найперших місць серед позацензурних літератур народів СРСР”.

Таким чином, брежнєвське керівництво вирішило “угамувати” інтелігенцію, яка за роки “відлиги” почала піднімати голову. У зв'язку з цим активізувалась діяльність органів державної безпеки, істотно збільшилась кількість осіб, притягнутих ними до кримінальної відповідальності (скажімо, 1967 року – 738 осіб, із них за “антирадянську агітацію і пропаганду” – 96). Однак відповіддю на масові арешти, судові процеси, на адміністративні переслідування стала наростаюча хвиля громадського протесту, зокрема продовження петиційної кампанії.

Навесні 1968 року велика група діячів науки, літератури і мистецтва, робітників та студентів звернулася з листом на ім'я генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва, голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна, голови Президії Верховної Ради СРСР М. Підгорного. У ньому вказувалося, що судові процеси над представниками наукової і творчої інтелігенції проводилися в закритому порядку – всупереч тому, що гарантовано Конституцією СРСР, конституціями союзних республік та їх кримінальними кодексами. У листі відзначалося, що в ряді випадків було грубо порушено процесуальні норми, наприклад, під час судового процесу над В. Чорноволом.

Автори листа підкреслювали, що політичні процеси – форма придушення інакомислячих, громадської активності і соціальної критики, конче необхідної для здоров'я будь-якого суспільства. Вони вбачали у цих процесах виразні симптоми реставрації сталінізму в Україні, висловлюючи глибоку тривогу з приводу такого ходу подій. Щоправда, за своїм тоном та змістом петиція до найвищих керівників партії і держави відзначалась поміркованістю й обережністю. Але в умовах жорсткого тоталітарного правління навіть такий прояв незгоди з владою вимагав чималої громадянської мужності.

Листа підписали 14 членів Спілки письменників України, в тому числі І. Дзюба, В. Шевчук, Л. Костенко, В. Коломієць, І. Драч, М. Вінграновський, В. Некрасов та

інші; літератори І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Стус; члени Спілки художників України А. Горська, А. Семикіна, В. Зарецький; режисер С. Параджанов; члени Спілки композиторів України А. Ященко та Спілки журналістів України Б. Гопник; члени-кореспонденти Академії наук УРСР А. Скороход, Ю. Соколов, Ю. Березанський, А. Ситенко, К. Толпиго; лауреат Ленінської премії А. Лубченко; 21 кандидат наук; робітники, студенти, лікарі, інженери, артисти – всього 139 осіб.

У відповідь на звернення української громадськості до А. Брежнєва, О. Косигіна, М. Підгорного “Літературна Україна” опублікувала статтю О. Полторацького «Ким опікуються деякі “гуманісти”», що рясніла наклепами на інакодумців, насамперед на С. Караванського та В. Чорновола. Влітку 1968 року І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, Л. Костенко, В. Некрасов виступили з відкритим листом до редакції “Літературної України”, висловлюючи обурення з приводу цієї публікації і бажаючи хоч трохи розвіяти “атмосферу брехні і безкарності”. Тоді ж відкритого листа до президії Спілки письменників України надіслав В. Стус, різко засудивши політичні репресії і заявивши: “А те, що Полторацький вдається до такої нечуваної брехні, додає впевненості, що він безсилий знайти будь-які аргументи на виправдання погромів”.

Особливої уваги серед позацензурних матеріалів заслуговує відкритий лист невідомого автора, що назвався А. Ковалем, до депутатів Верховної Ради УРСР (квітень 1969 року). На відміну від більшості самвидавних документів, які мали перш за все критичний, викривальний характер, лист А. Коваля був спробою конструктивної програми, реалізація якої могла б забезпечити державний суверенітет України. У ньому автор торкнувся ключових питань економічного, політичного та культурного розвитку республіки.

Розглядаючи комплекс економічних питань, А. Коваль вказував на необхідність підпорядкування урядові УРСР усіх підприємств України, здійснення цим урядом

розподілу національного доходу республіки, запровадження виробничого самоврядування на фабриках і заводах, підвищення зарплати робітників та основної частини інтелігенції, оприлюднення розмірів окладів високих державних посадових осіб, значного зменшення розриву між найвищим і найнижчим розмірами зарплати.

Автор писав про те, що потрібно прийняти нову Конституцію республіки, яка б гарантувала Україні становище суверенної національної держави, зокрема підвищити значення договірних відносин між республіками СРСР, передати теперішні компетенції союзних міністерств освіти, культури, внутрішніх справ відповідним республіканським органам. У Конституції слід чітко визначити механізми, які б забезпечили народне представництво шляхом демократизації виборів (висунення кількох кандидатур на одне місце і широке обговорення їх під час передвиборної кампанії), захистили Ради від узурпації їх бюрократією.

Не менш важливим є положення про те, що існування різних рівноправних партій не суперечить соціалізму, що це один зі шляхів реалізації свободи політичних організацій. У новій Конституції А. Коваль пропонував ухвалити створення Міністерства оборони УРСР, якому підпорядкувати військові з'єднання Збройних Сил СРСР, що формувалися із населення республіки; право добровільного виходу селянина з сільськогосподарської артілі з орендою землі; створення Конституційного Суду, який би розглядав справи з питань відповідності законів Конституції УРСР, скарги громадян щодо порушення їх прав і свобод тощо.

Крім того, автор листа наполягав на ліквідації цензури і встановленні відповідальності лише за розголошення військової чи державної таємниці, за порнографію і тому подібне; на звільненні з таборів і в'язниць усіх осіб, засуджених за висловлення своїх політичних, філософських та релігійних переконань; позбавленні працівників державних органів і політичних організацій

“узаконених” пільг та привілеїв і т. п. Окремий розділ становили завдання в галузі культури: українізація навчальних закладів республіки, забезпечення на практиці діловодства державних установ українською мовою, скасування дискримінаційних заходів щодо культурної спадщини українського народу та ін.

Як бачимо, петиційна кампанія набрала досить значного розмаху, тому влада, в свою чергу, посилила тиск на тих, хто підписував звернення-протести. Чимало “підписантів” було звільнено з роботи, зокрема Г. Бачинського, М. Білецького, М. Брайчевського, І. Заславську, М. Коцюбинську, З. Франко та ін. На пленумі Спілки художників України розглянуто персональні справи А. Горської, Б. Довганя, В. Зарецького, О. Захарчука, І. Литовченка, В. Луцака, А. Семикіної та Г. Севрук. Частина художників-“підписантів” покаялась і завдяки цьому відбулася доганами, а непокірні А. Горська, А. Семикіна та Г. Севрук були виключені зі Спілки. Деякі “підписанти” отримали суворі партійні стягнення чи були виключені з КПРС.

Наприкінці 60-х років на різних зборах і засіданнях неодноразово “проробляли” І. Дзюбу. Від нього вимагали відмови від написаного, самоосудження і самозречення. У вересні 1969 року правління Спілки письменників України розглянуло персональну справу І. Дзюби. З осудом поведінки і творчості критика, пропозицією виключити його зі Спілки виступили В. Козаченко, Ю. Збанацький, Іван Ле, П. Автомонов, І. Гончаренко. Проти такого рішення висловились В. Міняйло, С. Голованівський, А. Турчинська, Б. Олійник. У своєму заключному слові І. Дзюба сказав, що хотів би залишитися членом спілки, але йому це не найдорожче. Правління Київської організації СПУ ухвалило: “Дзюбу І.М., громадська поведінка і критична творчість якого суперечать Статуту Спілки письменників, – виключити зі Спілки письменників”.

Після цього справу передали на розгляд президії правління СПУ. З інформацією на засіданні виступив

голова правління Київської письменницької організації В. Козаченко. Він говорив про те, що І. Дзюба не виправдав немалих надій, які на нього покладалися, що його “ідейно хибні статті та промови взяли на озброєння українські буржуазні націоналісти в ідеологічній боротьбі проти нас”. Урешті-решт, не встоявши перед тиском, І. Дзюба виступив із заявою “До президії СПУ”, в якій відмежувався “від закордонних інтерпретаторів”. Президія правління СПУ визнала правильним рішення Київської письменницької організації у цій справі. Однак, зважаючи на заяву, залишила І. Дзюбу членом Спілки письменників (див. Додатки. Документ № 39).

Наступ влади на дисидентство щораз посилювався, особливо після подій у Чехословаччині. Проведено низку арештів і судових процесів у Києві, Львові, Дніпропетровську, Харкові, інших містах. Після відкриття Дніпропетровської спеціальної психіатричної лікарні (1968 рік) у республіці почала ширше застосовуватись каральна медицина. Застосуванню психіатрії в політичних цілях служила “Інструкція про невідкладну госпіталізацію психічно хворих, які становлять громадську небезпеку”. Цей документ затверджено ще в 1961 році Міністерством охорони здоров'я СРСР, узгоджено з Прокуратурою СРСР, Міністерством охорони громадського порядку РРФСР, він забезпечував можливість позасудового позбавлення волі.

У 1972–1973 рр. пройшла друга хвиля арештів. У ці роки заарештували І. Світличного, В. Стуса, Є. Сверстюка, В. Чорновола, І. Калинця, І. Калинець, Л. Плюща, Н. Світличну, І. Дзюбу, С. Параджанова, Є. Пронюка, В. Лісового та інших представників української інтелігенції. Вражало не число в'язнів – на відкритий протест зважувалось відносно небагато сміливців, вражав характер звинувачень, за якими люди опинялися за ґратами з тавром особливо небезпечного злочинця. Хоча насправді йшлося про написання статей і книжок, правозахисних листів і петицій, зберігання та розповсюдження літератури, нарешті, видання позацензурного “Українського

вісника" (виходив з 1970 року), який подавав хроніку подій в Україні. Були випадки, коли у провину ставилось авторство незакінченої статті або й просто розмови, що кваліфікувалися як поширення наклепницьких вигадок, які очорнюють радянський державний і суспільний лад.

У ході цього наступу на самвидав у багатьох свідків у справах заарештованих проведено обшуки і вилучено відповідну літературу. На відомого київського письменника В. Некрасова заведено третю персональну партійну справу, цього разу за старі "гріхи" – підпис колективного листа у зв'язку з процесом В. Чорновола та виступ у день 25-річчя розстрілу євреїв у Бабиному Яру. Через тридцять років після вступу до партії – це сталося у розпал боїв у Сталінграді – В. Некрасова виключили з КПРС, записавши в рішенні: "за те, що дозволив собі мати власну думку, яка не збігалася з лінією партії".

У 1972 році на знак протесту проти арештів співробітник Інституту філософії АН УРСР М. Роженко звернувся з листом до керівників республіки. Він писав про те, що неправомірно кваліфікувати літературну діяльність заарештованих як "антирадянську пропаганду", як "ворожу радянському ладові". Невдовзі автора листа звільнили з роботи, як і ряд інших працівників інституту, запідозрених у націоналізмі, під яким, як уже зазначалося, нерідко розуміли звичайне зацікавлення національними проблемами, історією України тощо. В ці роки звільнили з роботи таких науковців, як В. Жмир, С. Кудря, В. Бишевець, С. Кириченко, В. Цимбал, Ф. Канак, які працювали в Інституті філософії АН УРСР.

В інтерв'ю журналові "Україна" у 1990 році голова КДБ Української РСР М. Голушко сказав: «В кримінальних кодексах до минулого року було передбачено відповідальність за антирадянську агітацію та пропаганду, наклепи на існуючий лад (ст. 62, 187 КК УРСР), застосування яких асоціюється із переслідуванням за інакомислення. Диспозиції цих статей були нечіткими, що давало змогу віднести до "антирадянських" і

“наклепницьких” найрізноманітніші дії та судження. Був досить широкий простір для суб’єктивізму в оцінці, в тому числі й для судових рішень». За словами І. Дзюби, після його арешту все “робилося з найскрупкульознішим дотриманням законів, тільки ж закони служили беззаконню”.

Під час другого “покосу” було заарештовано близько 100 осіб, звинувачених в “антирадянській агітації і пропаганді”. Усіх чільних представників дисидентства покарано: сім років ув’язнення в таборах суворого режиму і п’ять років заслання. Трьом особам – І. Гелеві, Д. Шумуку і Ю. Шухевичу – визначено максимальні строки – по 15 років. Засуджених етаповано в Мордовію і Пермську область РРФСР, а потім – до Сибіру. Кількох дисидентів – Л. Плюща, М. Плахотнюка, Б. Ковгара, В. Рубана – кинуто в психіатричні лікарні.

У далеких таборах, за колючими дротами, українські інакодумці боронили свої права, відстоювали статус політв’язня. У 1975 році за участю В. Чорновола вироблено проект такого Статусу, але це лише спричинило репресії з боку влади. Тоді в’язні, за словами В. Овсієнка, «почали переходити на нього явочним порядком: страйкували, оголошували голодівки з приводу позбавлення побачень, зривали нашивку з прізвищем, відмовлялися носити табірний одяг (відома “холодовка”: сиділи в карцерах в одній білизні)... Окремі в’язні проводили в карцерах, приміщеннях камерного типу, на тюремному режимі, голодуючи, ледве не половину свого терміну (наприклад, В’ячеслав Чорновіл, Василь Лісовий, Василь Стус, Зорян Попадюк)».

До когорти в’язнів сімдесятих належав також Г. Снегірьов. Він народився 1927 року в Харкові у письменницькій родині. Закінчив Харківський театральний інститут, працював у драматичному театрі, в редакції газети “Літературна Україна”, на Київській студії хронікально-документальних фільмів. З 1954 року почав друкуватися, автор збірки оповідань “Літо вернеться”, повісті “Чи мав я право?”, оповідання “Народи мені три

сини”, повісті-памфлета “Золотий бутс” (остання – написана у співавторстві).

За словами В. Скуратівського, десь у 1974 році письменницький пошук привів його до давньої вже події, “справи Спілки визволення України” – сфабрикованого політичного процесу над діячами української науки і культури. Г. Снегирьов не мав доступу до матеріалів слідства, до закритих архівних документів, тому джерелами його розвідки слугували офіційні публікації та розповіді небагатьох свідків. Книжку він написав на одному подиху, показавши фальшивість і лицемірність політичного “спектаклю”, розіграного сталінськими підручними.

Звісно, подати працю до видавництва письменник не міг, але й мовчати, приховувати написане не хотів – тому “Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...)” вийшли за кордоном. Незабаром Г. Снегирьова виключили з партії, зі Спілки письменників, а восени 1977 року заарештували, за кілька тижнів до його п’ятдесятиріччя. Він прожив після цього недовго, мав слабке здоров’я, ще більше підірване у в’язниці. Навесні 1978 року письменника звільнили з-під варти, а наприкінці року Г. Снегирьов помер (див. Додатки. Документи № 46, 47, 48).

Навесні 1976 року в Москві виникла Група сприяння виконанню Гельсінських угод в СРСР, створена фізиком Ю. Орловим. У листопаді того ж року з’явилася Українська група сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ), керована письменником М. Руденком. До неї увійшли О. Бердник, І. Кандиба, А. Лук’яненко, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, М. Руденко, Н. Строката, О. Тихий; представником групи у Москві став П. Григоренко. Свої цілі члени групи визначили в кількох документах, зокрема в “Меморандумі” та “Декларації Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод” (див. Додатки. Документи № 43, 44, 45).

Ці документи були написані М. Руденком і обговорені з іншими членами групи, у тому числі з А. Лук’яненком та О. Тихим наприкінці листопада в Чернігові. УГГ

вважала своїм завданням сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини і домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах між Особою і Державою, щоб неухильно виконувались гуманітарні статті Заключного акта Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.

Члени групи прагнули, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мали обговорюватись підсумки дотримання Гельсінських угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією. Вони домагалися акредитування в Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агентств тощо. Своє головне завдання УГГ вбачала в ознайомленні урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на терені України Декларації прав людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінською нарадою.

М. Руденко, який очолював групу, пройшов складну внутрішню еволюцію. Він народився 1912 року в с. Юр'ївка на Луганщині. Напередодні війни вступив на філологічний факультет Київського університету. Був фронтовиком, секретарем парткому Спілки письменників України. Проте критика "культу особи" змусила його переглянути звиклі ідеали, переоцінити дійсність. У 1974 році за критику марксизму М. Руденка виключено з партії, 1975-го – з письменницької організації. В 1975 році за правозахисну діяльність його заарештовано, але як учасника війни на 30-річчя перемоги – амністовано.

Однак уже в 1977 році було заарештовано кілька членів групи – М. Руденка, О. Тихого, М. Мариновича, М. Матусевича. Протягом наступних років кинуті за ґрати майже всіх інших її учасників. Разом з тим до УГГ вступили нові члени – П. Вінс, О. Гейко, В. Калиниченко, В. Січко, П. Січко, Ю. Литвин, В. Малинкович, М. Мельник, В. Овсієнко. Про належність до неї заявили також ув'язнені правозахисники – В. Чорновіл, О. Попович, Б. Ребрик, В. Романюк, І. Сенік, С. Шабатура, Д. Шумук,

Ю. Шухевич, а згодом – Й. Зісельс, З. Красівський, Я. Аесів, П. Розумний, І. Сокульський.

Західна українська діаспора всіляко підтримувала дисидентський рух. У США діяли Вашингтонський комітет Гельсінських гарантій для України та Американський громадський комітет сприяння виконанню Гельсінських угод. Після виїзду за кордон А. Плюща і П. Григоренка створено Закордонне представництво УТГ. В його роботі взяли участь також Н. Світлична та Н. Строката. На Заході видано чимало збірок документів і матеріалів, присвячених правозахисному рухові. В 1979 році розпочато випуск “Вісника репресій в Україні”, що виходив українською та англійською мовами.

На початку 80-х років відбулися чергові судові процеси – над В. Стусом, О. Мешко, Д. Мазуром, І. Кандибою, Р. Руденко, М. Горинем, Ю. Литвином, З. Попадюком, В. Марченком, П. Рубаном, до УТГ вступили М. Горбаль, М. Горинь, В. Марченко, П. Рубан (див. Додатки. Документ № 49). Не всі політв'язні витримали тяжкі табірні умови, дочекалися звільнення і реабілітації. У 1984 році померли у тюремних лікарнях у Пермі – О. Тихий і в Ленінграді – В. Марченко. Восени 1984 року покінчив життя самогубством у таборі суворого режиму ВС-389/36 в с. Кучино Пермської області Ю. Литвин, а через рік там же помер і був похований у с. Борисово у безіменній могилі з табличкою за номером дев'ять – В. Стус.

У листі до Президії Верховної Ради СРСР від 1 серпня 1976 року В. Стус писав: “Я боровся за демократизацію, а це оцінили як спробу звести наклеп на радянський лад, мою любов до рідного народу, занепокоєння кризовим станом української культури скваліфікували як націоналізм, моє невизнання практики, на ґрунті якої вирости сталінізм, беріївщина та інші подібні явища, визнали як особливо злобний наклеп. Мої вірші, літературно-критичні статті, офіційні звернення до ЦК КП України, Спілки письменників і до інших офіційних органів сприйняли як доказ пропаганди та агітації”.

Вже цілий місяць обживаю хату,
що, мабуть, і навикнути пора.
Стілець і ліжко, вільних три квадрати,
в віконці ґрати, а в кутку – пара...
І щохвилини в вічко зазирає
іскрадлива, як кицька, сатана,
мов дірочку під серцем назначає...
Напевне, приписали до майна
тюремного уже й тебе самого –
всі сни твої, всі мрії, всі думки,
завівши до реєстру потайного
і зачинивши на міцні замки.

У листопаді 1989 року відбулось перепоховання останків В. Стуса, Ю. Литвина та О. Тихого. Їх прах було перевезено в Україну і поховано на Байковому цвинтарі у Києві.

Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражденним і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь,
і чесно гляну в чесні твої вічі,
і в смерті з рідним краєм поріднюсь.
(В. Стус).

Нарешті, слід сказати про соціальну структуру й особливості поширення дисидентства в Україні. За підрахунками М. Прокопа, в публікаціях самвидаву та інших джерелах називалося 530 осіб, що так чи інакше були причетні до цього руху. Більшу частину з них становили представники інтелігенції: 195 осіб, або 37 %, – інженери, лікарі, вчителі, журналісти; 63 (13 %) – учені; 58 (11 %) – письменники, літератори; 35 (7 %) – митці; 25 (5 %) – священники Української греко-католицької церкви; 49 (9 %) – студенти. Крім того, в русі брали участь 68 робітників (13 %), 14 селян (3 %), один працівник міліції, один матрос та 21 особа, професії яких невідомі.

За даними Б. Кравченка, загальна кількість дисидентів в Україні у 1960–1972 рр. досягала близько тисячі

осіб (до їх числа зараховувались особи, котрі хоча б раз підписували якісь петиції чи листи протесту). Але очевидно, що коло співчуваючих і тих, хто допомагав рухові, було ширшим. Про соціальне походження інакодумців можна судити з досліджень, проведених Я. Білоцерковичем: за його підрахунками, 58,9 % дисидентів були вихідцями із селянства, 30,4 % – з інтелігенції, 10,7 % – з робітників. Більшість провідних учасників українського руху опору належала до першого покоління міської інтелігенції.

Головними центрами руху, визначеними за місцем роботи дисидентів, були Київ і Київська область (258 осіб, або 48,7 %) та Львів і Львівська область (116 осіб, або 21,9 %). В інших областях України налічувалося значно менше учасників руху: Івано-Франківській – 41 особа; Дніпропетровській – 24; Тернопільській – 22; Донецькій – 10; Волинській і Ровенській – по вісім осіб; Одеській, Харківській і Житомирській – по шість; Запорізькій, Сумській і Кіровоградській – по три; Кримській – дві; Херсонській, Ворошиловградській і Закарпатській – по одній. Цікаву “географію руху” знаходимо також у К. Фармера, який простежив динаміку політичних арештів (див. Додатки. Табл. 10).

Дисидентство 1950–1980-х років стало новітньою формою руху опору, спрямованого проти тоталітарного режиму. Зміни в системі функціонування влади, що відбулися в хрущовський період, утвердження нової морально-психологічної атмосфери, породженої критикою “культу особи”, визначили сучасні прояви громадського протесту. Політична опозиція в Україні почала використовувати легальні методи боротьби, діючи в рамках радянської Конституції. Вона складалась насамперед із творчої і наукової інтелігенції, хоча мала, безумовно, загальнонаціональне значення. Дисидентство виробило особливі форми протидії владі – самвидав, петиційні кампанії тощо і створило ряд підпільних організацій.

6. “Економна” економіка

Ми бачили, що реформа в економіці, розпочата в 1965 році, не була доведена до кінця. Вона не дала вагомого результату, розбившись об стіну бюрократизму. Міністерства і відомства досить швидко звели нанівець госпрозрахунок, ліквідували самостійність підприємств. Система директивного планування і командного управління господарством збереглася, а в окремих елементах навіть посилилась.

У 1970–1985 рр. негативні тенденції в економіці республіки наростали, хоча говорити про “застій” у буквальному розумінні цього слова, мабуть, неправомірно. Тим більше, якщо вести мову про базові і сировинні галузі, де тривало стрімке нарощування виробництва. Тільки за 70–80-ті роки видобуто приблизно стільки ж палива, скільки за всю попередню історію країни; недарма В. Селюнін назвав економіку СРСР “самоїдською”. Водночас очевидно, що в різних сферах життя тодішнього суспільства залишалось немало елементів сталінського минулого, збережених брежневським керівництвом.

На початку 80-х років Україна давала більше половини загальносоюзного виробництва залізної руди, понад третину чавуну, сталі, прокату, більше чверті видобутку вугілля. У республіці випускалося 97,0 % очисних вугільних комбайнів, 52,3 % вантажних магістральних вагонів, 33,2 % турбін, 32,1 % хімічного обладнання, 24,7 % тракторів, 23,3 % екскаваторів тощо. З іншого боку, Україна не могла покрити своїх потреб у рудах кольорових металів, нафті, бокситах, азбесті, фосфоритах, багатьох видах машин і т. ін., влітаючись у внутрішню структуру союзного ринку, кооперуючись з іншими регіонами.

В умовах унітарної держави питання про економічну незалежність союзних республік у радянській науковій

літературі не обговорювалось, а еквівалентність міжреспубліканських господарських відносин, що виражала таку незалежність, практично ігнорувалася. Зазначимо, що інтенсивність міжреспубліканських зв'язків України, Росії і Казахстану була значно нижчою, ніж інших союзних республік. Спостерігалася закономірність: чим менша республіка, тим тісніші її зв'язки з іншими регіонами країни.

У даний період розвиток економіки УРСР, як і раніше, мав індустріальне спрямування. З 1970 до 1985 рр. виробництво електроенергії збільшилося з 137,6 млрд. до 272 млрд. квт/год, прокату чорних металів – з 32,7 млн. до 37,7 млн. т, залізної руди – зі 111,2 млн. до 120 млн. т. Частка групи “А” в загальному обсязі валової продукції промисловості України становила в 1970 році 71 %, в 1985 році – 72 %, а групи “Б” – відповідно 29 і 28 %. За 1965–1980 рр. зростає питома вага найважливіших галузей індустрії в загальному обсязі продукції промисловості – машинобудування і металообробки (з 16,7 до 29,8 %), електроенергетики та хімічної промисловості (з 3,9 до 6,5 %).

Словом, тривало нарощування виробництва засобів виробництва, розпочате в 20-ті роки, продовжувався процес надіндустріалізації суспільства. Радянський Союз вийшов на перше місце в світі з видобутку палива, виробництва металу, тракторів, комбайнів, за кількістю верстатного парку тощо. Але таке зростання виробництва, поглинаючи величезні матеріальні і трудові ресурси, не давало адекватного господарського результату. Відомо, що в цей час розширення виробництва досягалося передусім за рахунок більших затрат праці, залучення додаткових ресурсів, а якісним факторам, які б сприяли переходу до інтенсивного типу економічного зростання, приділялася недостатня увага.

При великій кількості “довгобудів” доводилося використовувати морально і фізично застарілі підприємства, що негативно позначалося на ефективності виробниц-

тва. На багатьох фабриках і заводах республіки зношення основних виробничих фондів перевищувало дві третини, а головною формою їх відтворення залишалася найменш дієва – ремонт. Середній строк експлуатації обладнання у провідних галузях промисловості збільшувався, досягнувши 28 років. Так, на Львівському автобусному заводі частка обладнання, що відповідало сучасному рівню, не перевищувала й 10 %. У середині 80-х років 43,5 % основних виробничих фондів промисловості Львівщини вимагали заміни. Як бачимо, оновлення основних фондів промисловості сповільнювалось, а це, в свою чергу, стримувало підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції і т. ін.

На початку 80-х років було поставлено завдання переорієнтувати інвестиції на технічне переозброєння, реконструкцію діючих підприємств при обмеженому будівництві нових і розширенні діючих енергомістких, а також водомістких виробництв. Частка капіталовкладень, яка спрямовувалась на технічне переозброєння, на реконструкцію і розширення існуючих фабрик та заводів, збільшилася. За 1971–1985 рр. дещо зросла кількість комплексно-механізованих і автоматизованих підприємств – з 1 тис. до 1,2 тис., механізованих потокових ліній – з 16,6 тис. до 30,5 тис., автоматичних ліній – з 1,6 тис. до 5,4 тис.

Основна частина механізованих потокових ліній (понад 81,0 %) зосереджувалась у машинобудуванні і металообробці, харчовій і легкій промисловості, в промисловості будівельних матеріалів. Більшість автоматичних ліній (майже 72,0 %) припадала на машинобудування, металообробку та харчову промисловість, інші галузі істотно відставали від сучасного технічного рівня і назрілих вимог виробництва. Протягом 70–80-х років помітно знизилась фондівіддача, тобто вироблений національний доход на один карбованець основних фондів, – особливо у дев'ятій та десятій п'ятирічках.

Помітно зросла у той час і матеріаломісткість виробництва. Окремі заходи і кампанії, навіть масові

громадські огляди не могли стримати цю негативну тенденцію, як і зростаюче поглинання ресурсів. Лише в одинадцятій п'ятирічці в Україні вдалося зменшити матеріаломісткість продукції на 3,5 % і зекономити 1,9 млн. т цементу, 2 млн. т прокату чорних металів, 3,9 млн. куб. м лісоматеріалів, 10,4 млрд. квт/год електроенергії і т. ін. – усього на суму 3,8 млрд. крб. Однак діючий механізм господарювання не забезпечував раціонального й ощадливого використання палива, сировини, матеріалів.

Для значної частини ресурсів норм витрачання взагалі не існувало: у 1985 році загальна вартість ненормованих ресурсів становила 75,0 % від матеріальних витрат на виробництво продукції. У багатьох випадках норми витрачання матеріалів завищувались, наприклад, на Лисичанському заводі “Строммашина” Ворошиловградської області норма витрачання сталевих труб на виробництво транспортної лінії становила 99,1 кг, тоді як фактичні витрати не перевищували 59,3 кг. Перевірка витрачання основних і допоміжних матеріалів, закладених у кошториси на одеських підприємствах, виявила завищення проти фактичних потреб майже на 15 %, а заявки на постачання тих самих виробів свідчили про завищення аж на 40 %.

Із року в рік знижувалась рентабельність підприємств. У 1970 році відношення прибутку до вартості основних виробничих фондів і матеріальних оборотних засобів у промисловості УРСР становило 21,8 %, у 1980 році – 11,4 %, а в 1985 році – 11,1 %. Ще нижчою була рентабельність у важкій промисловості республіки, у даний період становлячи відповідно 18,1; 8,8 та 8,7 %, зокрема у паливній промисловості – відповідно 13,0; 6,7; 4,6 %. Знизився також рівень рентабельності транспорту, насамперед залізничного. Погіршилась якість продукції, якою нехтували в гонитві за горезвісним “валом”. Значна частина продукції низької якості (15–20 %) вироблялася в електротехнічній, автомобільній підгалузях машинобудування, у галузях, що випускали обладнання для харчової і легкої промисловості.

Чимало неатестованої продукції вироблялося на підприємствах Мінхіммашу, Мінсільгосспрому, Мінавтопрому, Мінприладу, розміщених на території України. Щоправда, в 1976–1980 рр. частка продукції зі “знаком якості” в загальному обсязі продукції промисловості УРСР збільшилася з 5,8 до 15,1 %. З кінця 70-х років у планах міністерств, об'єднань та підприємств встановлювалися завдання щодо зростання випуску продукції вищої категорії якості – для стимулювання діяльності трудових колективів. Проте результат був незначний: питома вага продукції вищої категорії якості в загальному обсязі промислового виробництва в 1986 році досягла лише 15,9 %.

За 1966–1985 рр. зменшилися середньорічні темпи приросту основних показників економічного розвитку республіки. Так, валовий суспільний продукт зростав за роки восьмої п'ятирічки на 6,7 %, дев'ятої – на 5,6 %, десятої – на 3,4 %, одинадцятої – на 3,5 % в середньому за рік. Темпи приросту національного доходу становили відповідно 6,7; 4,6; 3,4; 3,7 %; продукції промисловості – 8,4; 7,2; 3,9; 3,5 %; капітальних вкладень – 6,8; 6,4; 2,1; 3,1 %; продуктивності праці – 6,1; 4,1; 3,0; 3,8 % за рік. Значно знизився приріст валової продукції сільського господарства, становлячи в середньому за рік у 1966–1970 рр. 3,2 %, в 1971–1975 рр. – 3,0 %, в 1976–1980 рр. – 1,6 %, в 1981–1985 рр. – 0,5 %.

Така ж тенденція простежувалась у розвитку соціальної сфери, яка тривалий час вважалася другорядною і фінансувалася за так званим залишковим принципом. Темпи приросту реальних доходів на душу населення становили у восьмій п'ятирічці 5,8 %, дев'ятій – 3,8 %, десятій – 3,2 %, одинадцятій – 2,7 %; роздрібного товарообігу державної та кооперативної торгівлі – відповідно 8,2; 6,1; 4,1; 3,3 %; обсягу реалізації побутових послуг населенню – 16,1; 8,9; 7,4; 5,7 % в середньому на рік. Таким чином, у 70–80-х роках економіка України перебувала, так би мовити, на похилій площині, сповзаючи все нижче і нижче, до передкризового стану.

Не можна сказати, що ці негативні тенденції залишалися непоміченими, – їх прагнули стримати і загальмувати. Варто згадати постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про деякі заходи по дальшому вдосконаленню управління промисловістю” від 2 березня 1973 року, “Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи” від 12 липня 1979 року. Досвід реалізації названих документів показав, що нерідко важлива перебудова через серію “уточнювальних” методик, інструкцій і т. ін. зводилася до дрібниць, до поверхових і другорядних перетворень.

За рішенням листопадового (1982 р.) пленуму ЦК КПРС з 1 січня 1984 року спочатку в п'яти галузях промисловості, а з 1 січня 1985 року – ще в двадцяти міністерствах і відомствах проводився економічний експеримент. Його основні положення закріплювались у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про додаткові заходи по розширенню прав виробничих об'єднань (підприємств) промисловості в плануванні і господарській діяльності і по посиленню їх відповідальності за результати роботи” від 14 липня 1983 року.

Учасники експерименту одержали дещо більшу самостійність, зокрема право залишати в колективі кошти, одержані внаслідок економії фонду зарплати, підвищувати оклади інженерно-технічним працівникам і службовцям до 50 % і т. д. Однак експеримент проводився в досить вузькій галузі, умови його часто порушувались, а тому підприємства не могли користуватися наданими їм правами у сфері оплати праці, матеріального стимулювання.

У 1983 році було прийнято Закон про трудові колективи, який мав надати додатковий імпульс розвитку економіки, підвищити зацікавленість трудящих у результатах праці. Але цей закон не підкріплювався реальним розширенням самостійності підприємств: колектив фактично нічого не вирішував – усе найголовніше вирішувалось нагорі. Абсолютна більшість повноважень колек-

тиву мала дорадчий характер, що обмежувало його можливості в управлінні виробництвом (“вирішальні права” стосувалися затвердження правил внутрішнього розпорядку, умов колективного договору, соціалістичного змагання, кандидатур для направлення на навчання).

У нормативних актах, які визначали умови економічного експерименту, наголошувалося, що підприємства та виробничі об’єднання наділялися правом самостійно вирішувати питання використання фондів економічного стимулювання. В той же час колективам вказувались конкретні напрями, на які дозволялося витратити засоби з відповідних фондів, що відображало прагнення управлінських структур тримати під контролем підпорядковані їм підприємства та об’єднання.

Так “повна самостійність” у використанні засобів фонду розвитку виробництва на практиці виявлялася далеко не такою повною – їх можна було використати тільки на певні цілі (технічне переозброєння, вдосконалення основних фондів, капітальний ремонт і деякі ін.). Відповідні переліки були навіть більш обмеженими, аніж ті, що раніше передбачались інструкцією Міністерства фінансів СРСР, Держплану СРСР, Держбанку СРСР та Будбанку СРСР “Про порядок утворення і використання засобів фонду розвитку виробництва” від 4 квітня 1980 року.

Таке ж обмеження прав, які мали виробничі об’єднання і підприємства до експерименту, відбулося й щодо іншого фонду – соціально-культурних заходів та житлового будівництва. Інакше кажучи, в окремих випадках проведення економічного експерименту звелось до більш детальної регламентації діяльності основних виробничих осередків промисловості. Лише деякі підприємства зуміли добитися істотного розширення господарської самостійності, зокрема Сумське машинобудівне об’єднання імені Фрунзе, на якому введено стабільні економічні нормативи на основі самоокупності та самофінансування.

У 1984–1985 рр. економічний експеримент охоплював розташовані на території республіки виробничі об'єднання одинадцяти міністерств. На нові умови господарювання перейшли підприємства Мінлегпрому, Мінмісцевпрому, галузей харчової промисловості, Мінпобуту, Мінзв'язку, ряду союзних міністерств, у тому числі машинобудування і хімічної промисловості. В ході експерименту показники господарської діяльності багатьох виробничих об'єднань поліпшились, зокрема Мінверстатпрому, Мінмісцевпрому УРСР та ін.

Улітку 1985 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову, спрямовану на розширення і поглиблення економічного експерименту. Згідно з нею, у 1986 році на нові умови господарювання переведено близько 30,0 % об'єднань і підприємств промисловості, які реалізували більше половини загального обсягу промислової продукції республіки. Крім того, на нові умови господарювання переводилися підприємства зв'язку, транспорту та інших галузей господарства України. Але й цього разу права виробничих об'єднань (підприємств) і трудових колективів залишалися обмеженими.

У 70–80-ті роки значно загострилася проблема трудових ресурсів. Уповільнились, темпи приросту контингенту робітників і службовців. Якщо за 1970–1975 рр. їх кількість у республіці збільшилась на 2,2 млн., за 1975–1980 рр. – на 1,7 млн., то за 1980–1984 рр. – усього на 0,5 млн. осіб. Проте давня тенденція зростання кількості робочих місць збереглася: за чотири роки одинадцятип'ятирічки у промисловості УРСР число робочих місць збільшилось на 3,4 %, а число робітників – на 1,5 %.

Особливо значний розрив між цими показниками спостерігався на підприємствах машинобудівних міністерств, а також у міністерствах чорної металургії, будівельних матеріалів УРСР, у ряді інших. Нерідко кількість робочих місць зростала навіть при скороченні чисельності робітників. Наприклад, на підприємствах Мінбудматеріалів УРСР при скороченні кількості робіт-

ників на 0,5 тис. осіб кількість робочих місць збільшилась за той же час на 1,8 тис.

Таке недостатньо обґрунтоване зростання робочих місць призводило до штучного дефіциту робочої сили, а отже – до дезбалансованості. Ось чому в першій половині 80-х років у всіх галузях господарства України проводилась атестація робочих місць, яка стала продовженням ініціативи запоріжців “Ручну працю – на плечі машин”. Тепер завдання полягало не тільки у скороченні числа працівників, зайнятих ручною працею, а й у ліквідації робочих місць, які застаріли і не відповідали сучасним вимогам. Атестацію та раціоналізацію робочих місць започатковано на Дніпропетровському комбайновому заводі імені Ворошилова.

Посилилась роль союзних відомств, голосно задекларована суверенність республік зводилась нанівець – усім керував центр. У ст. 73 Конституції СРСР, прийнятої в 1977 році, наводився докладний перелік повноважень Союзу РСР. У ст. 76 читаємо, що поза цими межами союзна республіка самостійно здійснює державну владу на своїй території. Проте навіть з формальної точки зору ст. 76 знецінювалась тим, що п. 12 ст. 73 відносив до відання Союзу РСР, крім перелічених, ще й “інші питання загальносоюзного значення”.

Союзні міністерства і відомства, зміцнюючи свої позиції, ігнорували потреби та інтереси республіки, нехтували питаннями соціального розвитку, охорони навколишнього середовища і т. ін. Апарат управління в СРСР зростав щороку на 300–500 тис. осіб, досягнувши в кінці 80-х років близько 18 млн. службовців. Лише за 1975–1985 рр. кількість союзно-республіканських і союзних міністерств, відомств і державних комітетів в УРСР збільшилась приблизно на 20,0 %.

Усе це призводило до непомірного розбухання управлінського апарату, вузькопрофільності міністерств і виконання ними функцій оперативного керівництва об'єднаннями та підприємствами. При цьому зростала кількість інструкцій, регламентів та інших актів, які були

недостатньо впорядковані й малоефективні. Як наслідок – загострилася суперечність між відомчими і місцевими, регіональними, суспільними інтересами, а в кінцевому підсумку – посилилося прагнення республік до справжньої економічної самостійності, до дійсного державного суверенітету.

Гострі проблеми постали перед сільським господарством. На розвиток цього сектора економіки виділялися значні капітальні вкладення. За роки дев'ятої п'ятирічки вони становили 24,6 млрд., десятої – 29,2 млрд., одинадцятої – 31,1 млрд. крб. Їх частка в загальному обсязі капітальних вкладень у господарство УРСР становила в 1971–1975 рр. 28 %, 1976–1980 рр. – 28 %, 1981–1985 рр. – 27 %. За роки одинадцятої п'ятирічки споживання електроенергії в галузі зросло порівняно з 1966–1970 рр. в 3,6 раза, поставки мінеральних добрив – у 2,6 раза.

Кількість тракторів (у фізичних одиницях) підвищилась у 1,4; вантажних автомобілів – у 1,5 раза. Загальна площа меліорованих земель збільшилася з 1,9 млн. до 4,7 млн. га, а їх питома вага в сільськогосподарських угіддях – з 4,5 до 11,3 %. Проте належної віддачі від затрачених капітальних вкладень і матеріальних ресурсів не одержано, показник фондівіддачі в 1981–1985 рр. зменшився проти 1966–1970 рр. майже на 60,0 %. Темпи технічного переозброєння сільського господарства і нарощування основних фондів помітно випереджали темпи приросту виробництва продуктів землеробства і тваринництва. У першій половині 80-х років сільськогосподарське виробництво збільшувалось у республіці в середньому на 0,47 % щороку.

Слід зазначити, що Україна в цілому задовольняла власні потреби у продовольчій продукції. У республіці вироблялося 60 % союзного обсягу цукру, 44 % – соняшнику, 36 % – плодів і ягід, 30 % – овочів, понад 27 % – плодоовочевих консервів, значну частину зерна. Тут вироблялось 23 % союзного обсягу м'яса (в забійній вазі), у тому числі 25 % свинини, 24 % яловичини і

телятини, близько 24 % птиці; 26 % тваринного масла, майже 20 % сиру і бринзи тощо. Частка ввезення продовольчої продукції залишалася незначною – не перевищувала й 2 %. Та це була найслабша ланка господарського організму, найбільш занедбана ділянка економічного життя.

Зрослі капітальні вкладення становища не змінили, колгоспно-радгоспне виробництво постійно “пробуксовувало”. Ні дотації колгоспам і радгоспам, ні певні пільги для села, наприклад, знижений розмір плати за фонди для радгоспів, пільгові тарифи споживання електроенергії і т. ін., не могли покрити давніх боргів. У той же час відбувалося подорожчання техніки, запасних частин, нафтопродуктів, будівельних матеріалів. За роки восьмої і дев'ятої п'ятирічок середні відпускні ціни на основні види засобів виробництва, що постачалися сільському господарству, зросли на 35,0 %, а з окремих видів продукції – у 1,5 раза.

На початку 80-х років було проведено чергову зміну системи управління сільським господарством. У 1982 році в районах та областях республіки утворено агропромислові об'єднання, покликані подолати відомчі бар'єри. Восени 1985 року в агропромисловий комплекс країни увійшли системи міністерств хлібопродуктів СРСР, рибного господарства СРСР, меліорації і водного господарства СРСР, Державного комітету СРСР з лісового господарства, а також Центросоюзу (зі збереженням прав і функцій, передбачених його Статутом). Діяльність підприємств і організацій названих міністерств та відомств планувалася і фінансувалася як єдине ціле з системою Держагропрому СРСР, хоча у них залишалася колишня відомча належність.

Ряд інших міністерств, що випускали засоби виробництва, постачали ресурси для АПК, координували свою роботу із системою Держагропрому СРСР. Але ці заходи адміністративного характеру не могли забезпечити належної інтеграції сільського господарства з переробною промисловістю, подолати відставання колгоспно-

радгоспного виробництва, що мало затяжний, хронічний характер і пояснювалось більш складними, глибокими причинами.

По суті, нічого не змінилося. Керівництво аграрним сектором економіки, як і раніше, відзначалося жорсткою регламентацією, некомпетентністю. Партійні органи та апарат агропрому диктували селянам майже все – що і де сіяти, як і коли збирати. Вони сковували й обмежували самостійність громадських господарств, не давали можливостей для розвитку особистої, приватної ініціативи, що негативно позначалося на розвитку аграрного сектора економіки.

У цьому зв'язку показовий виступ на XXVII з'їзді КПРС голови колгоспу імені Кірова Херсонської області Д. Моторного, який сказав: “Проблем на селі немало, і в їх розв'язанні багато що повинно дати удосконалення управління агропромисловим комплексом. Це дуже хороша справа. Але важливо, щоб зі зміною вивісок повсюдно сталася зміна стилю і методів роботи, щоб не переносилися в нові умови минулі помилки, щоб РАПО не було конторою, що плодить папери...” Такої зміни стилю і методів праці не відбулося, та й не могло відбутися – система директивного управління господарством органічно не сприймала самостійності, ініціативи виробників, низових ланок економічного механізму.

Негативні тенденції стрімко наростали. Темпи приросту продукції сільського господарства зменшувались, що примусило керівництво прийняти спеціальну Продовольчу програму. Ухвалена навесні 1982 року, широко розрекламована, вона практично залишилася невиконаною. Наведемо лише кілька прикладів, які свідчать про це. На одинадцяті п'ятирічку перед сільським господарством України ставилося завдання довести середньорічне валове виробництво зерна до 51–52 млн. т, збирання цукрового буряку – до 57 млн. т, при цьому врожайність зернових мала становити 35–40 ц/га, цукрових буряків – до 320 ц/га.

Протягом 1981–1985 рр. фактичний збір зерна в республіці становив щороку 39,3 млн. т, цукрового буряку – 53,9 млн. т, урожайність зернових – 24,3 ц/га, цукрових буряків – 259 ц/га. Не було виконано завдань з розвитку тваринництва: щорічне виробництво м'яса (в забійній вазі) планувалося довести до 3,9–4,1 млн. т, фактично вироблялось – 3,7 млн. т; щорічне виробництво молока передбачалося збільшити до 22,5–23 млн. т, насправді вироблено – 21,8 млн. т. Життя показало: ніякі програми, що ґрунтувались на старих формах господарювання, віджилих методах управління, не здатні вивести економіку країни з глухого кута.

Певні зміни сталися у соціальному розвитку села. Протягом 1965–1985 рр. оплата праці колгоспників зростала швидше, аніж робітників і службовців. За даний період середньомісячна оплата праці в колгоспах УРСР збільшилась у 2,7 раза (до 134 крб.), у радгоспах – у 2,3 раза (до 163 крб.). Розрив в оплаті праці сільсько-господарських і промислових працівників, таким чином, скоротився до 20,0–46,0 %. У розрахунку на одного члена сім'ї реальні доходи колгоспників перевищили реальні доходи робітників і службовців УРСР.

У цілому ж важка фізична праця, сезонний характер виробництва, відсутність належних побутових умов та ін. призвели до швидкого відпливу населення із сільської місцевості. Концепція “неперспективних” сіл, підхоплена офіційними особами, підкріплена практичними заходами, прирекла на вимирання чимало українських сіл. Обстеження, проведені ЦСУ УРСР та Інститутом економіки АН УРСР, показали, що за 1970–1984 рр. кількість сіл в Україні скоротилася більш як на 2 тис. Значний вплив молоді став причиною того, що частка пенсіонерів серед сільського населення підвищилась.

Із кінця 60-х років посилилась тенденція до зближення рівнів оплати робітників та інженерно-технічних працівників. На середину 80-х років різниця між ними становила всього 10,0 %, а в окремих галузях промисловості інженери в середньому одержували навіть менше,

ніж робітники. Зменшилась різниця в оплаті праці високо- і малокваліфікованих робітників, що стримувало професійне зростання робітництва. Слід вказати, що посилення “зрівнялівки” негативно позначалося на результатах трудової діяльності, матеріальній зацікавленості працівників.

У цей період зросла середня місячна зарплата робітників, службовців та оплата праці колгоспників у громадському господарстві. З 1 січня 1983 року дещо збільшено розмір надбавки до пенсії за віком, за безперервний стаж роботи на одному підприємстві, в установі чи організації. Проте значна частина пенсіонерів з числа робітників, службовців і особливо колгоспників одержувала мізерну пенсію, якої ледь вистачало для скромного існування. У важкому становищі перебували сім'ї, що втратили годувальника, самотні матері та інваліди, котрі потребували більш відчутної підтримки з боку держави. За офіційною оцінкою, понад 40 млн. громадян СРСР одержували менше прожиткового мінімуму, тобто фактично знаходилися за межею бідності.

Свого часу Сталін висунув положення про те, що зростання споживання (купівельної спроможності) трудящих постійно випереджає зростання виробництва, штовхаючи його вперед. Ця теза повинна була теоретично “обґрунтувати” хронічне відставання виробництва предметів споживання і виправдати товарний голод, черги і т. ін. Така “перевага” соціалізму над капіталізмом, незважаючи на подальшу критику “культу особи”, глибоко вкорінилася у радянську дійсність.

Загострювалась житлова проблема: кожна п'ята міська сім'я перебувала в черзі на поліпшення житлових умов. Протягом 1971–1975 рр. введено в дію 97,7 млн., 1976–1980 рр. – 90,8 млн., 1981–1985 рр. – 92,2 млн. кв. м житла. За роки восьмої п'ятирічки в Україні збудовано 1 млн. 987 тис. квартир, дев'ятої – 1 млн. 912 тис., десятої – 1 млн. 718 тис., одинадцятої – 1 млн. 688 тис. Кількість осіб, які поліпшили житлові умови, також зменшувалась: у 1966–1970 рр. – 8,9 млн.; 1971–1975 рр.

– 8,6 млн.; 1976–1980 рр. – 7,8 млн.; 1981–1985 рр. – 7,7 млн. Чимало проблем залишалося в системі охорони здоров'я, побутовому обслуговуванні населення. Зменшились асигнування на розвиток освіти, науки і культури.

Криза в економіці – один із проявів глибокої кризи системи. Тієї моделі соціалізму, яка базувалася на радянському тоталітаризмі, всевладді партійно-державних структур. Ця криза показала, що старі методи і принципи господарювання неспроможні забезпечити прогрес суспільства; що без пошуку нових форм економічної діяльності, без конкурентності і вільної ініціативи неможливо досягнути вагомих позитивних зрушень; що практика жорсткого диктату центру і відвертого ігнорування інтересів республік повністю скомпрометована самим життям. Досвід 70–80-х років засвідчив: командна економіка остаточно вичерпала свої можливості.

Розділ IV. Апаратна перебудова

1. Останні генсеки

На початку 80-х років сталися значні перестановки в політичному керівництві. Старі лідери, які робили кар'єру за часів Сталіна, один за одним відходили з життя. Нова генерація, яка несла з собою надію на перемены, настійно пробивалася до вершин влади.

Л. Брежнев мав усе більш немічний і жалюгідний вигляд. Його гучні ювілеї супроводжувались рясним “зорепадом” нагород – орденів, лауреатських звань та зірок Героя Радянського Союзу. Йому було усе важче ходити, говорити, головувати на засіданнях Політбюро ЦК КПРС чи Президії Верховної Ради СРСР.

У дні свят він майже непорушно стояв на трибуні Мавзолею, ледь-ледь помахуючи рукою багатотисячним колонам демонстрантів. Він інколи забувався, заговорювався: під час поїздки до Баку в останній рік життя сказав, що радий бути “в Афганістані”, а не “в Азербайджані”. Не дивно, що такі прояви “застою” один із західних учених назвав “маразмом влади”.

Проте система діяла за своїми законами. Вождь продовжував очолювати партію і державу, всупереч здоровому глузду. Старі й немічні політики – соратники генсека – обсідали кремлівський олімп, утративши здатність до будь-яких новацій. Політична організація суспільства виявилась у край закріпленою, що прискорило занепад правлячого режиму.

А за кулісами точилася боротьба за місце наступника, спадкоємця Л. Брежнева. В його оточенні були претенденти, які мали значні шанси на успіх, зокрема

А. Кириленко і Г. Романов. Однією з ключових фігур залишався М. Сулов – “сірий кардинал”, який користувався незаперечним авторитетом у партапараті і демонстрував виняткову гнучкість та вміння пристосовуватись.

Тихою ходою, без зайвого галасу і зовнішніх ефектів до трону підбирався К. Черненко – блідий, невиразний, позбавлений особливих талантів, але тісно зв'язаний з вождем довголітніми приятельськими стосунками. При певному збігові обставин картина лідерства могла змінитися, враховуючи рухливу рівновагу інтересів у верхівці.

Та особливо сильні позиції займав Ю. Андропов, який довго тримався у затінку, наче й не прагнув грати перші ролі. Декого вводила в оману ця зовнішня невибагливість, показна непретензійність. Декому здавалося мало ймовірним, що керівник органів безпеки здатний очолити КПРС, адже такого в історії партії ще не траплялось. Однак трапилось...

Ю. Андропов народився на Ставропольщині незадовго до Першої світової війни. Після школи змінив кілька робітничих професій, у тому числі телеграфіста, кіномеханіка, моряка. Навчався в технікумі річкового транспорту в Рибінську, де став звільненим комсомольським секретарем. У 1938 році очолив комсомольську організацію Ярославської області, а згодом – Карело-Фінської РСР.

На початку 50-х років його перевели в ЦК КПРС, у 1953 році – на дипломатичну роботу, послом в Угорщину. Саме там відбувся вагомий поворот у біографії Ю. Андропова, що відкрив перспективу майбутнього піднесення. У 1956 році, в ході придушення угорського повстання, він проявив неабиякі вольові й політичні якості, звернувши на себе увагу М. Суслова, А. Мікояна, а можливо, й самого М. Хрущова.

Тож він скоро повернувся до Москви, в апарат ЦК КПРС. У 1962 році став секретарем ЦК, що відповідав за зв'язки з країнами соціалізму. В 1967 році був призначений головою КДБ, обраний кандидатом у члени Політбюро, а ще через шість років – повним членом

Політбюро ЦК КПРС. Не дивно, що Ю. Андропов добре знав реальну ситуацію в країні і тонкощі боротьби за владу.

Значного резонансу набули заходи, вжиті ним проти корупції. В Азербайджані, Грузії, Узбекистані захиталось чимало керівних крісел. Шляхом дискредитації противника він усунув таких грізних конкурентів, як Г. Романов та А. Кириленко. Завдав удару по кількох друзях Л. Брежнєва – першому секретареві Краснодарського крайкому КПРС С. Медунову, міністрові внутрішніх справ СРСР М. Щолокову. Звинуватив у причетності до валютних махінацій дочку А. Брежнєва і позбувся свого заступника С. Цвігуна, також близького до генерального секретаря.

Навесні 1982 року Ю. Андропов перейшов у Секретаріат ЦК КПРС, а восени, після смерті Л. Брежнєва – піднявся на вершину влади. Уже тоді він говорив про значні труднощі в економіці країни, зауваживши, що не має “готових рецептів”. Ще більш рішуче взявся за оновлення партійного і державного апаратів, наведення трудової дисципліни. Зміни стали відчутними відразу: міліція почала проводити рейди й облави, виловлюючи прогульників у магазинах, перукарнях, кінотеатрах.

У липні 1983 року ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС прийняли постанову “Про посилення роботи по зміцненню соціалістичної дисципліни праці”. Здійснювався більш ретельний нагляд за дотриманням трудової і виробничої дисципліни, виконанням законодавства про працю. Протягом 1983 року в Харківській області, наприклад, проведено 455 прокурорських перевірок, за результатами яких внесено сотні протестів і подань, 307 осіб притягнуто до дисциплінарної і 79 осіб – до матеріальної відповідальності.

Органи міліції виявляли і залучали до трудової діяльності осіб, які ухилялися від суспільно корисної праці. У 1983 році в тій же Харківській області таким чином було працевлаштовано 1,5 тис. осіб. У цілому стан трудової дисципліни поступово поліпшувався, жорсткі

заходи адміністративного характеру давали певні наслідки. Якщо у 1982 році на Харківщині прогули в промисловості становили близько 94 тис., у будівництві – близько 44 тис. людино-днів, то в 1983 році – відповідно 82 тис. і 33 тис. людино-днів.

У 1984 році втрати робочого часу в господарстві України зменшились проти 1982 року на 2,5 млн. людино-днів, або на 34,6 %, що дорівнювало сумарному їх зниженню за попередні дев'ять років! За цей період плінність кадрів скоротилася в промисловості з 14,1 до 12,5 %, будівництві – з 15,9 до 14,6 %. У 1983–1984 рр. середньорічні темпи зростання продуктивності праці в промисловості були у 2 рази, а в будівництві – в 2,5 рази вищі, ніж у 1981–1982 рр.

Відділи ЦК Компартії України вивчали ефективність заходів щодо наведення дисципліни в різних областях, галузях економіки республіки. Президія Верховної Ради УРСР розглянула питання про роботу Одеського міськвиконкому, Рада Міністрів УРСР – про роботу господарств Мінплодоовочгоспу щодо зміцнення трудової і виробничої дисципліни. Укрпрофрада, Держкомпраці УРСР, Комітет народного контролю УРСР обстежили понад 2 тис. підприємств, колгоспів і радгоспів. А органи прокуратури республіки перевірили виконання трудового законодавства в організаціях Мінпромбуду, Мінлегпрому, Мінчормету та інших міністерств.

У ці роки директивні органи прийняли ряд постанов, які стосувалися обслуговування населення. Переглянуто режим роботи медичних установ, закладів торгівлі, побутових підприємств, ощадних кас і відділень зв'язку, народних судів і нотаріальних контор, військкоматів та багатьох інших організацій. Змінили порядок прийому громадян радянські органи, відділи і служби районних, міських, обласних Рад народних депутатів тощо.

Так, поліклініки почали відкриватися з 7 години, лікарі приймали пацієнтів з 8 до 20 години, включаючи суботи. Час роботи непродовольчих магазинів продовжено до 20 години, продовольчих – до 20–21 години,

універмагів – до 21 години. Ательє, майстерні, фотосалони, пральні й перукарні, прокатні та приймальні пункти переведено на роботу до 20–21 години; в їдальнях і буфетах при робітничих та студентських гуртожитках ліквідовано вихідні дні і т. д. Влада наголошувала, що прагне істотно поліпшити обслуговування населення, особливо тих, хто працює на виробництві.

У рамках кампанії, розпочатої Ю. Андроповим, майже на всіх підприємствах, в організаціях і установах, колгоспах та радгоспах пройшли робітничі збори, присвячені питанням зміцнення трудової дисципліни. Однак відомо, що такі заходи мали показовий, формальний характер, а тому не давали відчутного результату. Не випадково, що до порушників дисципліни частіше стали застосовуватись більш дієві засоби впливу, зокрема виключення з членів профспілки, перенесення черговості на одержання житла, позбавлення путівок у санаторії та будинки відпочинку.

Кампанія набрала значного розмаху. Півтора десятиліття Ю. Андропов очолював силове відомство, постійно сповідував політику “сильної руки”. Він прагнув стримати наростання негативних тенденцій і відвернути кризу системи, почавши з викорінення корупції, очищення верхівки і закінчивши посиленням дисципліни, наведенням порядку в низах. З другого боку, він був прихильником поміркованих реформ, обережних перетворень, відчуваючи зростання внутрішніх суперечностей і прихованої напруженості в суспільстві.

Влітку 1983 року західній пресі стало відомо про таємну доповідь, написану Т. Заславською, соціологом з Новосибірська. Доповідь була розглянута і начебто відхилена політичним керівництвом Радянського Союзу. В ній підкреслювалось: багато проблем країни пояснювалось тим, що існуюча система не зазнала суттєвих перемін з часів Сталіна. На думку Р. Оуена, цей документ відображав побоювання багатьох радянських лібералів, що Ю. Андропов виявиться неспроможним похитнути

становище бюрократів та вжити достатньо радикальних заходів.

Новий лідер досягнув кремлівської вершини завдяки силовим структурам. Один з авторів писав, що Ю. Андропов здійснив “партійний переворот”, спираючись на зміцнілі позиції органів безпеки. Інші говорили, що він учинив “поліційний переворот”, причому ще за життя свого попередника. Дійсно, органи безпеки, послаблені акціями М. Хрущова, в наступні десятиліття значно посилились. Але твердити, що центр влади перемістився з ЦК КПРС у КДБ, для якого Ю. Андропов начебто добився статусу “держави в державі”, на нашу думку, немає достатніх підстав.

У вищому ешелоні відбулися значні кадрові зміни. На ключові посади прийшли висуванці, близькі вождеві по духу. На чолі КДБ СРСР опинився В. Чебриков, який був заступником Ю. Андропова. Керівник органів безпеки України В. Федорчук очолив Міністерство внутрішніх справ СРСР. Його колега в Азербайджані Г. Алієв став заступником голови союзного уряду. А ще один жорсткий політик, перший секретар Ленінградського обкому партії Г. Романов, раніше усунутий як претендент на місце генсека, ввійшов у Секретаріат ЦК КПРС.

Ще до цього Ю. Андропов підтримав свого земляка, першого секретаря Ставропольського обкому партії М. Горбачова. Останній не відзначався такими “силовими” якостями, як його покровитель. Проте виявив інші важливі риси, необхідні політикови, щоб потрапити на Стару площу. Загальні підсумки кадрових перестановок, зроблених Ю. Андроповим, досить “вагомі”, якщо врахувати тривалість його правління: в апараті ЦК КПРС і в Раді Міністрів СРСР звільнено понад третину керівних працівників, зі 150 перших секретарів обкомів партії знято 47 осіб, у тому числі в Україні – 9.

Політики, закликані в столицю зі Ставрополя й Ленінграда, займали рівнозначні посади. Вони були відносно молоді, надзвичайно енергійні і ще більше – честолюбні. Обидва спиралися на Ю. Андропова і розра-

ховували на його подальшу допомогу. Обидва прагнули зійти на вершину влади і посісти чільне місце – генерального секретаря. Певний час вони “мирно співіснували”, перебуваючи під пильним оком патрона. Коли ж останній помер – відверто зіштовхнулися, не бажаючи поступатися один одному.

Де б'ються двоє, там нерідко виграє третій. У боротьбі за найвищу посаду таким “третім” став К. Черненко. На початку 1984 року, в дуже похилому віці, він очолив партію, а згодом – державу. Всі розуміли, що це означало дальшу консервацію режиму і продовження панування кремлівської геронтократії. Чимало політиків вважало, що такий поворот подій шкідливий і навіть небезпечний для країни, для її майбутнього.

Так, начальник Генштабу Збройних Сил СРСР С. Ахромєєв писав, що сприйняв обрання К. Черненка генсеком як “велику біду”. По-перше, тому, що новий лідер мав слабке здоров'я і не міг працювати на повну силу. По-друге, з тієї причини, що він був “типовим представником партійної ієрархії” і нічого, крім апаратних справ, “не знав, не вмів і не міг робити”. За словами першого заступника міністра закордонних справ СРСР Г. Корнієнка, роль генсека була К. Черненкові “явно не під силу”.

К. Черненко народився у 1911 році в Красноярському краї. Працював у сільському господарстві, наймитував. Наприкінці 20-х років завідував відділом пропаганди і агітації одного з райкомів ВЛКСМ. У 1930 році пішов до Червоної армії, служив у прикордонних військах. Із 1933 року – на керівних партійних посадах у Красноярському краї. У 1943–1945 рр. навчався у Вищій школі парторганізаторів при ЦК ВКП(б).

Після війни був обраний секретарем Пензенського обкому КПРС, пізніше – затверджений завідувачем відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії Молдавії. У 1956 році висунутий на роботу в апарат ЦК КПРС, що відкрило перед ним ширші можливості. З того часу він поволі просувався до найвищих щаблів влади: в 1971

році став членом ЦК КПРС, у 1976-му – секретарем ЦК КПРС, 1977-му – кандидатом у члени Політбюро, а в 1978 році – повним членом Політбюро ЦК КПРС.

13 лютого 1984 року відбувся позачерговий пленум ЦК партії, який розглянув питання про обрання генерального секретаря. З промовою в цьому питанні виступив голова Ради Міністрів СРСР М. Тихонов, один з партійних ветеранів (йому виповнилося 79 років). Глава уряду сказав, що К. Черненко “пройшов багату життєву школу”, знає “нелегку селянську працю, і солдатську службу, і будні сільського райкому”, що він “завжди проявляв себе як талановитий організатор мас...”

Пленум одностайно підтримав кандидатуру, запропоновану Політбюро ЦК КПРС. У своїй промові К. Черненко говорив про наступність у керівництві, поліпшення стилю партійної роботи, удосконалення діяльності державного апарату. Підкреслював необхідність перебудови системи управління економікою, всього господарського механізму, продовження експерименту з розширення прав і підвищення відповідальності підприємств.

Відгуки на рішення пленуму були звичними, традиційними. Того ж місяця В. Щербицький, виступаючи перед трудящими Ленінського виборчого округу Києва, зазначив: комуністи України “з повним схваленням” зустріли рішення лютого пленуму ЦК КПРС і знають К. Черненка “як видатного діяча нашої партії, активного борця за втілення в життя її політики, досвідченого і енергійного керівника...” А в березні відбувся пленум ЦК Компартії України, який визначив завдання партійних організацій республіки, що впливали з промови новообраного генерального секретаря ЦК КПРС.

У квітні 1984 року пройшла сесія Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання. На ній було внесено пропозицію обрати головою Президії Верховної Ради СРСР К. Черненка. Мотивуючи цю пропозицію, М. Горбачов посилався на Конституцію СРСР, яка закріплювала керівну роль КПРС у радянському суспільстві. Зрозуміло, що депутати голосували одностайно: на чолі держави

став 72-річний К. Черненко. Його першим заступником обрано 83-річного В. Кузнєцова, який ще за Сталіна входив до складу найвищого політичного керівництва.

Того ж місяця пленум ЦК КПРС прийняв постанови, які стосувалися питань роботи Рад народних депутатів та Основних напрямків реформи загальноосвітньої і професійної школи. Навесні 1984 року К. Черненко зустрівся з робітниками московського металургійного заводу “Серп і молот”, виступив з промовою на Всеармійській нараді секретарів комсомольських організацій, прийняв ряд офіційних урядових делегацій, керівників комуністичних і робітничих партій світу.

Восени він взяв участь у черговому пленумі ЦК КПРС, який розглянув Довгострокову програму меліорації і підвищення ефективності використання меліорованих земель. Однак такі вияви активності ставали все рідшими, а реальні результати роботи – щораз меншими. Країна потребувала нових лідерів, суспільство чекало перемін.

На початку 1985 року з'явилося традиційне “Поздоровлення радянському народові” ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР та Ради Міністрів СРСР. У ньому читаємо: “Згуртовані навколо ленінського Центрального Комітету КПРС, його Політбюро на чолі з товаришем Костянтином Устиновичем Черненком, партія і радянський народ розв'язують масштабні, складні завдання вдосконалення розвинутого соціалізму”.

В усіх газетах України друкувались повідомлення про підготовку до виборів у найвищій та місцеві органи державної влади республіки. У цей час почались окружні передвиборні наради, учасники яких “зверталися з проханням” до керівників партії й уряду дати згоду балотуватися в народні депутати. Кампанія розгорталася за докладно розробленим сценарієм і супроводжувалась гучними пропагандистськими акціями.

У перші дні січня відбулася окружна нарада представників трудових колективів і громадських організацій Мінського виборчого округу Києва по виборах до Вер-

ховної Ради УРСР. На ній було внесено пропозицію висунути кандидатом у депутати К. Черненка, яку присутні “зустріли бурхливими, довго не стихаючими оплесками”. Щоправда, поряд із високим символічним “претендентом” нарада висунула другого, місцевого кандидата в депутати, який згодом дістав одностайну підтримку трудящих.

У пресі наводилась тематика доповідей, лекцій і бесід у зв'язку з опублікуванням у журналі “Коммунист” статті К. Черненка “На рівень вимог розвинутого соціалізму”. З газети в газету, із номера в номер тягнулися одноманітні, зате оптимістичні репортажі про хід виконання трудовими колективами завдань одинадцятої п'ятирічки і про підвищені соціалістичні зобов'язання робітників, інженерно-технічних працівників і трудівників сільського господарства на 1985 рік.

Об'єктивна картина економічного розвитку республіки була менш оптимістичною. За глянцевою картиною радянської дійсності, вправно створюваною пропагандою, приховувались численні труднощі та гострі проблеми. За яскравим фасадом “розвинутого соціалізму”, проголошеного Л. Брежневим і М. Сусловим, набирали силу негативні явища й тенденції. Життя щораз болючіше і настирливіше нагадувало про необхідність перемін.

Навіть у виступах і статтях К. Черненка, підготовлених старанними референтами, звучали заклики до “якісного перетворення продуктивних сил” і “відповідного удосконалення виробничих відносин”. У них ішлося про організацію агропромислових комплексів, глибше впровадження госпрозрахунку, розширення самостійності виробничих об'єднань і підприємств тощо. Очевидно, немічний і недалекий лідер викладав загальну позицію партійного керівництва, вироблену більш здібними і чутливим до суспільних реалій політиками.

У той час ставилося завдання інтенсифікації виробництва, технічного переоснащення господарства, освоєння найновіших технологій, нарешті, прискорення соціально-економічного розвитку країни. До цього примушу-

вали реальні проблеми, наростаючі труднощі в господарстві СРСР. На початку 1985 року вийшла у світ книга К. Черненка "По шляху вдосконалення розвинутого соціалізму", в якій зазначалося: країна впритул підійшла до рубежу, на якому якісні зміни в економіці стали необхідністю.

Очевидно, що якась частина партійного керівництва усвідомлювала неминучість оновлення радянського суспільства. Методи командування, жорсткої централізації управління господарством переставали спрацьовувати. Більше того, здавалось, під сумнів ставилась ефективність повсюдного партійного контролю, тотальної партійної опіки. У виступах того ж К. Черненка повторювалась теза про розмежування функцій партійних і державних органів, про шкідливість підміни партійними комітетами господарських та інших організацій.

Ішлося про те, що обкоми, міськкоми, райкоми поринали у вир дрібниць, брали на себе чужі, не притаманні їм виробничі, постачальницькі та інші клопоти, що загрожувало втратою їх політичного обличчя. Втім, такі слова звучали з високих трибун не вперше, періодично повторювалися. Суть полягала в тому, чи готова була партія реально змінити існуючу систему і поступитися своєю політичною монополією.

Стан здоров'я генсека погіршувався, проте механізм влади працював, як звичайно. В лютому 1985 року відбулася "зустріч" виборців Куйбишевського виборчого округу Москви з кандидатом у депутати Верховної Ради РРФСР товаришем К. Черненком. Щоправда, сам кандидат у депутати на своїй "зустрічі" з трудящими не був присутній. На зборах під гарячі оплески оголосили промову К. Черненка, яку той не міг підготувати, а можливо, навіть проглянути.

Уся система радянської демократії будувалася переважно на таких ритуалах: "зустрічах" без зустрічей, "виборах" без виборів, "народовладді" при відчуженні трудящих від управління, "владі Рад" при їх повній підпорядкованості партійному апаратові. За такої "ри-

туальної” демократії, при пануванні тоталітаризму ніякі зміни в країні не могли відбутися без відповідного рішення справжнього владного центру – ЦК КПРС та його Політбюро. У свою чергу в партії зберігалася міцна дисципліна і жорстка ієрархія: недаремно Сталін називав її орденом мечоносців, а Троцький порівнював з орденом єзуїтів.

На початку березня 1985 року на сімдесят четвертому році життя К. Черненко помер. Він недовго займав найвищі партійні й державні посади, не залишивши будь-якого помітного сліду в історії країни. У медичному висновку про хворобу і причину смерті говорилося, що генсек тривалий час хворів на емфізему легень, яка ускладнилась печінковою і легенево-серцевою недостатністю. В ніч з 10 на 11 березня 1985 року відбулося засідання Політбюро ЦК КПРС, яке одноставно підтримало кандидатуру М. Горбачова.

Таке стрімке піднесення відносно молодого керівника здавалося несподіваним, враховуючи партійну практику останніх десятиліть. Вищий ешелон влади в СРСР складався майже виключно з людей похилого віку, нагадуючи своєрідний пантеон старців. На цьому тлі секретар ЦК КПРС М. Горбачов, якому за тиждень до пленуму виповнилося п'ятдесят чотири роки, мав досить привабливий вигляд. Його відносна молодість, інтелігентність, манера триматися викликали симпатію, особливо при згадці про попередніх генсеків.

Відомо, що на нічному засіданні вищого партійного керівництва не були присутні Д. Кунаєв та В. Щербицький. Перший перебував у Казахстані, другий – у США, очолюючи радянську парламентську делегацію. На думку В. Печенева, який займав високу посаду в апараті ЦК КПРС, участь цих фігур у засіданні Політбюро могла б внести значні корективи у розстановку сил. Причому не на користь М. Горбачова. У всякому разі, пише В. Печенев, були підстави так вважати щодо позиції В. Щербицького.

Влітку 1990 року на зустрічі з представниками американської інтелігенції у Вашингтоні М. Горбачов згадував, що вночі з 10 на 11 березня 1985 року говорилося: далі так жити неможливо. До речі, в інформаційному повідомленні про пленум ЦК КПРС, що відбувся 11 березня 1985 року, прізвище В. Щербицького не називалося. Як свідчать газетні звіти, 12 березня він був серед тих, хто прийшов віддати останню шану К. Черненку в Колонний зал Будинку спілок. Зрозуміло, що далеко не всі партійні функціонери підтримували сходження на олімп М. Горбачова – хто з особистих, а хто з більш принципових міркувань.

Із розповіді Б. Єльцина про березневий пленум ЦК КПРС очевидно, що певну протидію обранню М. Горбачова могли чинити В. Гришин та його оточення. Ще більш драматична картина обрання постає у зображенні Є. Аигачова, який у виступі на XIX партконференції говорив: “Треба сказати всю правду: це були тривожні дні. Могли бути абсолютно інші рішення. Була така реальна небезпека”. І далі: “Хочу вам сказати, що завдяки твердо зайнятій позиції членів Політбюро товаришів Чебрикова, Соломенцева, Громика і великої групи перших секретарів обкомів на березневому Пленумі ЦК було прийнято єдино правильне рішення”.

Як бачимо, за зовні дружним і одностайним рішенням про обрання нового лідера партії приховувалось протистояння різних політичних напрямів, неформальних верхівкових угруповань. Можливо, консерватори боялися, що М. Горбачов вестиме ліберально-реформаторську політику, до якої схилився, але яку так і не втілював у життя його покровитель Ю. Андропов. Проте, за багатьма свідченнями, у березневі дні 1985 року мало хто передбачав, що новообраний генеральний секретар здійснюватиме “революційну перебудову радянського суспільства”.

А тепер кілька слів про самого М. Горбачова. Він народився у березні 1931 року на Ставропольщині. Рано розпочав трудову діяльність, працював механізатором

машинно-тракторної станції. За виробничі успіхи був відзначений урядовою нагородою. У 1952 році вступив у члени КПРС. Навчався на юридичному факультеті Московського університету. З 1955 року перебував на комсомольській і партійній роботі у Ставропольському краї. Восени 1966 року обирався першим секретарем Ставропольського міськкому КПРС. Із серпня 1968 року працював другим секретарем, з квітня 1970 року – першим секретарем Ставропольського крайкому КПРС.

Саме тут почалося його зближення з Ю. Андроповим, який регулярно приїздив на лікування в один із санаторіїв краю. У вересні 1978 року на шляху в Баку на станції Мінеральні Води зупинився Л. Брежнєв, супроводжуваний К. Черненко. Першу особу в партії зустрічали М. Горбачов та Ю. Андропов, який відпочивав у Кисловодську. Власне, відтоді почався стрімкий злет секретаря крайкому: у 1978 році його обирають секретарем ЦК КПРС, у 1979-му – кандидатом у члени Політбюро, у 1980 році – повним членом Політбюро ЦК КПРС.

У березні 1985 року навряд чи можна було чекати, що країна стоїть на порозі великих перемін. У своєму виступі на пленумі ЦК КПРС М. Горбачов говорив про вірність лєнінському курсові, наступність і спадкоємність у політиці. Про те, що стратегічна лінія, вироблена на XXVI з'їзді і наступних пленумах ЦК КПРС, залишається незмінною. “Це – лінія на прискорення соціально-економічного розвитку країни, на вдосконалення всіх сторін життя суспільства. Йдеться про перетворення матеріально-технічної бази виробництва. Йдеться про вдосконалення системи суспільних відносин, насамперед економічних”.

У виступі мовилося про необхідність розвитку самої людини, якісного поліпшення матеріальних умов її життя і праці, духовного обличчя. Такі орієнтири не викликали ніяких застережень: усе, як звичайно, жодних несподіванок. Більше того, навіть перші новації М. Горбачова сприймалися партапаратом позитивно: застарілі механізми потрібно підновлювати. Лише згодом, коли пере-

будова зачепила інтереси апарату, коли замахнулась на привілеї, на всевладдя номенклатури, почався глухий опір на місцях, у тому числі в Україні.

Того ж місяця відбувся пленум ЦК Компартії України, що розглянув питання кадрової політики. На ньому вказувалось на необхідність більш широкого висування на керівну роботу здібних молодих працівників. У доповіді В. Щербицького зазначалося, що стабільність кадрів не повинна вести до повної кадрової нерухомості, а тим більше – до застою в роботі. Одне з положень цієї доповіді стало незмінним практичним керівництвом на період перебудови: активніше пересувати працівників, які довгий час працювали на одному й тому ж місці, на інші ділянки, в тому числі на рівнозначні посади.

Цей підхід створив видимість перемін, хоча, по суті, нічого не змінювалось. Кадри рухалися “по горизонталі”, “стара застійна команда” зберігалась. Тоді ж у ЦК Компартії України відбулася нарада з першими секретарями обкомів, на якій, як належить, прозвучало: “Комуністи, трудящі республіки одностайно схвалили рішення Пленуму про обрання Генеральним секретарем ЦК КПРС товариша Горбачова М.С., а також програмні положення, викладені в його виступах”. 16 березня у Києві проведено республіканські збори партійно-господарського активу, які також “гаряче схвалили підсумки березневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС”.

27 березня 1985 року відбулася перша сесія Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання. На ній було розглянуто довгу низку питань, що зайняло у депутатів лише один день. Сесія одногolosно обрала головою Президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко, напередодні переведену з кандидатів – у члени ЦК Компартії України. Сесія дружно схвалила пропозицію про персональний склад Президії Верховної Ради УРСР, внесену В. Шевченко. Так же одностайно прийнято постанову про призначення О. Ляшка головою Ради Міністрів УРСР, затверджено склад уряду республіки, утворено Комітет народного контролю УРСР, обрано Верховний Суд УРСР і т. ін.

Крім того, сесія розглянула питання про роботу радянських і господарських органів республіки щодо збільшення виробництва, розширення асортименту та поліпшення якості товарів для населення. Все швидко й одноголосно, без зайвих розмов, дискусій, суперечок, без попередніх обговорень і заслуховувань (хоча затверджено, наприклад, два перших заступники, сім заступників голови Ради Міністрів УРСР, тридцять чотири міністри, дванадцять голів Державних комітетів, чотири керівники управлінь і кілька інших посадових осіб – одним махом, списком).

Варто звернути увагу на окремі деталі, показові для радянської політичної системи. У своєму виступі В. Шевченко висловила глибоку вдячність ЦК КПРС, ЦК Компартії України, а вже потім – Верховній Раді УРСР за обрання її на високу посаду. Це нікого не дивувало, адже саме в партійних інстанціях відповідних рівнів приймалися рішення про основні кадрові перестановки. Найвищі ж призначення у республіці, як відомо, обов'язково погоджувались у Москві. Без такої підтримки Політбюро і ЦК КПРС жодне “обрання” на Верховній Раді УРСР не могло б відбутися.

Більше того, в багатьох випадках питання не лише узгоджувалось, а прямо вирішувалось у центрі. Ні про яку суверенність, проголошену в Основному законі, ні про яке волевиявлення “рівної серед рівних” республік не було й мови: Україна повністю залежала від владного слова Москви. Додамо, що на самій сесії також діяли чіткі правила “ритуальної демократії”: виступи депутатів попередньо ретельно планувалися і фільтрувалися.

На сесії не було бажаючих виступити у питаннях обрання Президії Верховної Ради УРСР, призначення голови Ради Міністрів і утворення уряду республіки, обрання комісій Верховної Ради та Верховного Суду УРСР. Не надійшло жодних поправок, зауважень чи пропозицій з багатьох інших питань, винесених на сесію: підготовлені апаратом документи, як правило, приймалися беззастережно.

26 квітня 1986 року сталася аварія на Чорнобильській АЕС, яку вважають найбільшою екологічною катастрофою в історії людства. Цього дня о 1 годині 25 хвилин під час підготовки до планових ремонтних робіт енергоблока № 4 відбувся вибух, унаслідок якого обвалилися дах і стіни верхньої частини реакторного відділення. У зоні аварії виникла пожежа, яку на ранок вдалося ліквідувати зусиллями пожежників станції та м. Прип'ять. У момент вибуху на ЧАЕС перебувало близько 200 працівників, з них дев'ять осіб одержали опіки різного ступеня, а один помер у лікарні. За героїзм і мужність під час гасіння пожежі В. Правник, В. Кибенок (обидва – посмертно) і А. Телятников удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Влада СРСР прагнула приховати від громадськості сам факт вибуху та пожежі, а згодом, коли це не вдалося, – наслідки жахливої катастрофи. Першого травня на святкову демонстрацію в Києві вийшли сотні тисяч людей, навіть не підозрюючи про радіаційну загрозу. Подібне відбувалося і в інших містах України, хоча в багатьох регіонах рівень забруднення був надзвичайно високий. 27 квітня 1986 року почала діяти комісія Ради Міністрів СРСР, яка розслідувала причини аварії та організувала роботи щодо ліквідації наслідків катастрофи. За підрахунками спеціалістів, викид радіоактивних речовин на Чорнобильській АЕС перевищував кількість відходів, що утворилися після вибуху атомної бомби над Хіросімою, в 90 разів.

Наприкінці квітня було проведено евакуацію населення м. Прип'ять, згодом – інших районів, що потрапили в зону найбільшого забруднення. У зоні безумовного (обов'язкового) відселення налічувалося 92, а в зоні добровільного відселення – 835 населених пунктів. Тисячі людей із різних куточків України, інших республік СРСР, а також військові взяли участь у ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС. За короткий час захворюваність серед чорнобильців і ліквідаторів аварії різко зросла, за дев'ять років 125 тис. із них передчасно померли. Всього ж від

Чорнобильської катастрофи в Україні постраждало 3,2 млн. осіб, з них понад 1 млн. дітей. У повітря потрапило близько 450 типів радіонуклідів, зокрема цезій, стронцій, плутоній – особливо небезпечні для всього живого (див. Додатки. Документ № 50).

Тим часом М. Горбачов, ставши генсеком, прагнув забезпечити свою владу. Він діяв швидко і рішуче, не дуже зважаючи навіть на найближчих колег. У той час світ облетіла фраза, начебто сказана А. Громиком: “Михайло Горбачов має чудову посмішку, але він також має залізні зуби”. Нам не відомо, чи ця фраза дійсно звучала на засіданні Політбюро ЦК КПРС. Важливо інше – новий генсек справді виявляв “залізну хватку”, зміцнюючи власні керівні позиції.

На всі ключові посади М. Горбачов ставив віддані йому кадри, створював свою “команду”. Без таких змін у партійному і державному апаратах, без відповідних персональних перестановок він не міг розраховувати на стабільне і спокійне секретарювання. Тим паче, без цих змін не можна було виробити і здійснювати новий політичний курс, спрямований на обережне і поступове перетворення радянського суспільства, на оновлення застарілих економічних і політичних механізмів соціалізму.

Очевидно, головна проблема полягала в тому, щоб досягнути більшості у “владному центрі” – Політбюро ЦК КПРС. У цьому органі навесні 1985 року позиції М. Горбачова були досить хиткими і непевними. Тому він відразу ввів до його складу двох секретарів ЦК КПРС – Є. Лигачова та М. Рижкова, які не були навіть кандидатами в члени Політбюро. Крім того, перевів з кандидатів у члени Політбюро В. Чебрикова і зробив кандидатом у члени Політбюро С. Соколова, тим самим гарантуючи собі підтримку органів безпеки й армії.

Уже влітку 1985 року М. Горбачов позбувся головного конкурента – Г. Романова, якого зняв з високих посад і відправив на пенсію. Восени було призначено нового голову Ради Міністрів СРСР – М. Рижкова, який змінив брежньовського соратника О. Тихонова. Наприкінці року

від влади усунуто В. Гришина: першим секретарем Московського міськкому партії обрано Б. Єльцина. Всього ж до кінця 1986 року М. Горбачовим було прямо призначено п'ять членів і п'ять кандидатів у члени Політбюро, а також сім із дванадцяти секретарів ЦК КПРС.

Певні зміни відбулися в нижчих ланках партійного апарату. На кінець 1986 року новому генсекові своїм призначенням була зобов'язана приблизно половина перших секретарів міськкомів, обкомів і крайкомів партії. Так, зміни відбувалися, але в багатьох випадках вони мали формальний, поверховий характер. Це перш за все стосувалося України, де влада залишалася в руках консервативних сил і де кадрові перестановки, як зазначалося раніше, здійснювались "по горизонталі".

Наприкінці 1986 року з Політбюро ЦК КПРС було виведено Д. Кунаєва. Зі старої брежньєвської "гвардії", яка недовіркою поставилась до перебудови, у складі цього органу залишився тільки В. Щербицький. Він діяв тонко, гнучко і не чинив відвертого опору новаціям М. Горбачова. Він говорив про перебудову, прискорення і повну підтримку курсу генсека. Але зміна гасел не означала зміни політики: до кінця 80-х років в Україні майже все залишалось по-старому, як за часів "застою".

Зміцнивши свої позиції, М. Горбачов не припинив "чистку" партійного і державного апаратів. З посад знімалися не тільки можливі політичні опоненти, але й просто старші за віком партійці, в тому числі члени ЦК КПРС. За словами В. Врублевського, перед однією з таких масових "чисток" М. Горбачов нібито відрадив В. Щербицького подавати у відставку. На думку В. Врублевського, помічника тодішнього першого секретаря ЦК Компартії України, відрадив тому, що вбачав у В. Щербицькому запоруку стабільності в Україні.

Так чи інакше, саме В. Щербицький стримував наростання нових суспільно-політичних тенденцій. Саме його жорсткий консервативний курс на певний час загальмував розгортання демократичних процесів в Україні. Можливо, М. Горбачова, який розв'язував насамперед

“московські вузли”, влаштував такий хід подій: підтримання рівноваги в Україні було головною запорукою збереження “єдиного і неподільного” Союзу РСР.

М. Горбачов прагнув лише поліпшити, а не змінити існуючу систему. Перший етап реформ полягав у тому, щоб провести консолідацію влади, оновити партійні й державні структури, визначити цілі та напрями економічних перетворень. Перших два роки реформи показали: бюрократія не поспішала здійснювати перебудову, багато керівників різних рівнів, за словами генсека, “були переконані, що все повернеться на круги своя, як це неодноразово бувало раніше”.

Відсутність помітних зрушень підштовхнула М. Горбачова. Він почав виступати за більш глибокі реформи, рішучі кроки. У січні 1987 року розпочався другий етап перебудови, зв’язаний з проголошенням гласності й демократизації суспільства. Розвиток демократії розглядався як головна рушійна сила і гарантія необоротності розпочатих перетворень. Широке включення в суспільно-політичний процес громадськості розцінювалось “архітекторами перебудови” як засіб подолання опору консерваторів, “апарату”.

В офіційний лексикон увійшов термін “плюралізм”, щоправда, спочатку – як “плюралізм думок”. Почалося критичне осмислення минулого, доскіпливе вивчення реального соціалізму. Народ вдалося розбурхати, розбудити від довгої політичної сплячки. Але після цього стримати його було вже неможливо, рамки “соціалістичного вибору” стали для нього тісними. М. Горбачов писав: “Вимогливість трудящих, їх натиск продовжують зростати і навіть обганяти реальний темп перебудови”.

Драма М. Горбачова полягала в тому, що він хотів підлатати, підновити систему, а на ділі її зруйнував. У 1989 році розпочався заключний акт цієї драми, коли народ став сам вершити долю країни, розчарований порожніми обіцянками і кволими реформами, на які тільки й спромігся панівний режим.

2. Проекти і прогнози

Перебудова, розпочата навесні 1985 року, повинна була відповісти на назрілі потреби суспільства, на нові явища і тенденції, що з'явилися в житті країни і вимагали рішучих та невідкладних дій.

Уже в документах XXVI з'їзду КПРС (1981 р.) вказувалося на окремі труднощі, з якими у 80-ті роки зіштовхнеться економіка СРСР. Ще більш виразно про ці проблеми говорилося за Ю. Андропова та К. Черненко, оскільки ситуація нітрохи не поліпшилася. Зокрема, в лютому 1984 року на черговому пленумі ЦК КПРС мовилося: "Серйозної перебудови потребують система управління економікою, весь наш господарський механізм".

Ці слова не означали, що тодішнє партійне керівництво було готове до докорінної, справді "серйозної" перебудови механізмів господарювання. Кожен крок лідерів партії і держави, кожна реальна політична акція показували, що справа зводилась до часткових, поверхових, дуже обережних заходів, які не виходили за межі командної системи і не зачіпали основ планово-розподільчої, надцентралізованої моделі управління.

У першій половині 80-х років у ряді країн соціалізму різко посилилась критика існуючих механізмів господарювання. Ця критика велася з різних сторін, нерідко цілком протилежних позицій. Одним розпочаті економічні реформи здавалися зайвими, руйнівними, іншим – надто м'якими і нерішучими. Перші наполягали на дотриманні директивно-розподільчих принципів, другі – на впровадженні ринкових, товарно-грошових відносин. Дискусії з цього приводу були досить гострі, виливаючись на сторінки газет і журналів, втягуючи в свою орбіту чимало вчених і господарників.

Так, у Польщі гарячі дебати навколо проблем економіки відновились у 1984 році (після деякого затишшя в 1982–1983 рр.). Ринкову концепцію тут відстоювали Л. Бальцерович, Ц. Юзефяк, В. Вільчинський, Ю. Калета

та ряд інших авторів. Скажімо, Ю. Калета вказував на необхідність розвитку самодіяльності, самоврядування, самофінансування підприємств, активізації усіх функцій грошей, визначення реального курсу валюти, нових принципів ціноутворення і т. п. За його словами, безглуздо створювати окрему політичну економію соціалізму: як кілограм чи кілометр, основні економічні категорії не можуть бути ні капіталістичними, ні соціалістичними.

Головний недолік діючої системи ці вчені вбачали у збереженні примату політики над економікою, в праві центральної адміністрації здійснювати повний контроль за господарством. Реформа, розпочата в ПНР у 1982 році, не послабила цей контроль державних структур, не змінила принципів засад функціонування економіки. Тому першочергові завдання полягали у підпорядкуванні господарства економічним законам, а не центральній адміністрації, у зміні профілю роботи міністерств і державних комітетів, обмеженні їхнього втручання в діяльність промислових підприємств, усуненні прямого директивного управління тощо.

Першим кроком польських реформ на початку 80-х років стало підвищення цін. Такий захід уряду одержав неоднозначну оцінку: Ю. Калета вважав його помилковим, Ю. Попкевич – цілком правильним, єдино можливим. Ц. Юзефяк наголошував, що кілька років реформи не дали відчутних наслідків, оскільки не вирішувалась проблема власності. За таких умов самоврядування, деяке розширення прав підприємств не могли стримати наростання негативних тенденцій. З другого боку, противники ринкових перетворень засуджували відступи від принципів соціалізму і всіляко застерігали від небезпеки трансформування державної власності в групову чи збільшення частки приватної власності.

На середину 80-х років в СРСР виявилися три основних підходи в пошуках оптимального господарського механізму. Перший полягав у спробах “косметичного ремонту” існуючої системи і здійснення обмеженого госпрозрахунку. Другий зводився до ще більшого по-

силення планового централізму і всеохоплюючої регламентації виробництва. Третій відображав позиції тодішніх реформаторів і їх прагнення поєднати так званий реальний централізм із повним господарським розрахунком. Ці пошуки велися в руслі офіційної марксистської методології і під гаслом “вдосконалення розвинутого соціалістичного суспільства”.

Слід нагадати, що перший із названих підходів домінував у 60-х роках. Він викристалізувався у ході наукових дискусій та економічних експериментів, про які йшлося раніше. Він визначав характер господарської реформи, розпочатої в 1965 році й орієнтованої на впровадження госпрозрахунку в промисловості. Боротьба проти “валу”, пошуки більш дієвих економічних показників, спроби стимулювання виробництва і високопродуктивної праці, безумовно, дали певні позитивні наслідки. Однак загалом реформа виявилась украй обмеженою і непослідовною, а на початку 70-х років була фактично згорнута.

Частина вчених і практиків покладала надії на можливість дальшого посилення централізованого планування, всеохоплюючої регламентації господарської діяльності. Така позиція пояснювалась не лише теоретичним догматизмом, але й деяким технічним романтизмом, пов'язаним із впровадженням електронно-обчислювальних машин. Проте з'ясувалося, що реалізація цього підходу неможлива, що його втілення завдасть більше шкоди, ніж принесе користі. Розрахунки, зроблені на початку 70-х років, показали: за тодішньої номенклатури продуктів і ресурсів (3 млн. позицій) для централізованого управління такими потоками комп'ютеру потрібно було б 30 тисяч років безперервної роботи.

У 80-х роках ця номенклатура продукції значно збільшилась і досягла 24 млн. позицій. За таких умов плановий централізм ставав ще менш ефективним і створював додаткові труднощі. Зростання масштабів виробництва, ускладнення господарських зв'язків робили існуючу модель управління ще менш прийнятною і

вимагали оновлення економічної системи. Один з російських фахівців писав: «Як показали інші підрахунки, ні в найближчій, ні у віддаленій перспективі “пряме” управління з одного центру всім ходом виробництва не буде реальним – за будь-якої потужності обчислювальних приладів».

Нарешті, третій підхід полягав у пошуках оптимальної системи повного госпрозрахунку. Ця система передбачала охоплення усіх видів витрат і результатів господарювання, усіх ланок і галузей матеріального виробництва, інфраструктури та прикладної науки. Крім того, ряд учених вважав, що ця система повинна охоплювати всі ієрархічні рівні виробництва, починаючи з бригади й цеху і закінчуючи главками та міністерствами. На думку інших авторів, формальний госпрозрахунок адміністративних ланок тільки обмежив би реальний госпрозрахунок виробничих ланок. Тому дана вимога розцінювалась ними як невиправдана і необґрунтована.

Значна частина реформаторів розраховувала на те, що сценарій майбутніх перетворень повинен передбачати: в економічній сфері – тривалий характер перехідного процесу, поступове наростання ринкових відносин, створення відповідних передумов, насамперед загальної господарської збалансованості; в соціальній сфері – м'якість, забезпечення принаймні незниження життєвого рівня для всіх соціальних груп, поступове зростання його для більшості груп, причому за рахунок одноразового ефекту реформи, а не перерозподілу благ; у політичній сфері – апаратний спосіб реалізації реформи, поліпшення цього апарату шляхом “відсікання” найбільш консервативних його секторів.

Такий шлях перетворень вважався тоді цілком імовірним. В умовах соціалізму, що передбачав певні соціальні гарантії, який офіційно ототожнювався з поняттями рівності, стабільності, справедливості, інші варіанти реформи здавалися неможливими, неприйнятними. В основі подібних проектів лежало прагнення досягнути одночасної глибини і плавності перетворень,

щоб таким чином забезпечити одностайну підтримку реформи. Однак зрозуміло, що серед економістів і політиків існували значні розбіжності в оцінках та поглядах навіть на найближчі перспективи.

На початку 1985 року в журналі "Економіка Радянської України" з'явилася цікава стаття В. Черняка "Актуальні проблеми вдосконалення господарського механізму". Вона поклала початок досить широкому обговоренню, що розгорнулося на сторінках газет і журналів республіки. Автор писав, що діючий господарський механізм не відповідав завданням переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку і не забезпечував істотного підвищення трудової активності усіх зайнятих у господарстві.

Він звертав увагу на необхідність удосконалення відносин власності, розширення участі трудящих в управлінні підприємствами, активного використання товарно-грошових відносин. На його думку, слід було підвищити значення господарських договорів, завдання підприємствам і об'єднанням повинні в основному набувати форми госпдоговірних замовлень на постачання продукції або надання послуг. Доцільно збільшити кошти, які залишалися на розвиток виробництва в об'єднаннях та на підприємствах, добитися більшого ступеня саморегулювання економіки, зокрема забезпечення самофінансування простого і розширеного відтворення в об'єднаннях.

У статті наголошувалося, що трудова активність стримувалась вузькими рамками диференціації заробітної плати в межах існуючих професій. Господарський механізм як спосіб реалізації відносин власності повинен практично перетворити кожного працівника на власника, господаря виробництва. В. Черняк виступав за значне розширення прав і можливостей трудових колективів у вирішенні питань розвитку економіки, за посилення господарської демократії. Він писав про важливість перебудови системи утворення і розподілу прибутку, ліквідації перекосів у ціноутворенні, вдосконалення пла-

ново-економічних нормативів, забезпечення їх стабільності і довготривалості.

Автор статті зазначав, що життя диктувало необхідність перенести прийняття ряду рішень на рівень виробничих ланок, включаючи повноваження в галузі планування, ціноутворення, розподілу доходів. Потрібно було змінити форми централізованого управління, відповідні організаційні структури, зняти міжгалузеві бар'єри, створити органи господарського керівництва за цільовою ознакою. Крім того, вчений писав про необхідність забезпечення збалансованості економіки, переведення її на бездефіцитний режим функціонування.

Ішли певні пошуки в теорії і на практиці. Ще в надрах апарату К. Черненка визріла орієнтація на прискорення соціально-економічного розвитку країни. На березневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС М. Горбачов назвав її стратегічною лінією партії. На квітневому пленумі новий генсек сказав, що СРСР має могутню і всебічно розвинуту економіку. Разом з тим він визнав, що за останні роки посилалися несприятливі тенденції і виникло немало труднощів. Головну причину цих проблем М. Горбачов вбачав у тому, що "своєчасно не було належним чином оцінено зміни в об'єктивних умовах розвитку виробництва, необхідність прискорення його інтенсифікації, змін у методах господарювання і, що особливо важливо, не виявлялося наполегливості в розробленні та здійсненні великих заходів в економічній сфері".

Тому тепер наголос робився на прискоренні економічного розвитку, точніше, мова йшла про істотне прискорення темпів зростання. На пленумі вказувалося, що це завдання "цілком здійсненне", якщо в центр усієї роботи поставити інтенсифікацію економіки, прискорення науково-технічного прогресу, якщо перебудувати управління і планування, структурну та інвестиційну політику, підвищити організованість і дисципліну.

Починаючи реформу, "архітектори перебудови" поклалися на "органічно притаманну соціалізму здатність до постійного самовдосконалення". М. Горбачов

незмінно наголошував, що країна опинилась у складному становищі, що причини економічних проблем мали досить глибоке коріння. В господарстві наростали негативні тенденції, виявилися застійні явища, назривала потреба в радикальних перемінах. Однак, за словами генсека, ні в політичній, ні в практичній діяльності партії та держави ця потреба не знаходила реалізації.

Лідер вказував на певну інертність, консервативні настрої при виробленні політики; відставання теоретичної думки, панування спрощених уявлень про соціалізм, екстенсивний шлях розвитку економіки, застарілі методи управління і господарювання; неефективність планування і бажання охопити планом “все і вся” – до найменших дрібниць; перетворення соціалістичної власності в “нічийну”, позбавлену реального господаря; занепад соціальної сфери. Словом, як підкреслювалось у партійних документах, склався своєрідний механізм гальмування соціально-економічного розвитку країни.

Важливо зазначити, що несприятливі процеси в економіці М. Горбачов пов'язував з недоліками функціонування політичних інститутів. Більше того, зміни в механізмі господарювання розглядались як складова частина загальних перетворень, спрямованих на оновлення соціалізму. М. Горбачов писав: “Перебудова – це назріла необхідність, що виросла з глибинних процесів розвитку нашого соціалістичного суспільства. Воно дозріло для змін, можна сказати, воно вистраждало їх. А затримка перебудови вже у найближчий час могла б призвести до загострення внутрішньої ситуації, яка, треба сказати прямо, крила в собі загрозу серйозної соціально-економічної і політичної кризи”.

Новий генсек твердив, що до квітневого пленуму ЦК КПРС група партійних і державних діячів зайнялася комплексним аналізом стану економіки. Саме цей аналіз згодом було покладено в основу документів перебудови. При цьому використовувались рекомендації вчених, спеціалістів, вироблялись основні ідеї і формувалась нова політична лінія. М. Горбачов зазначав, що в квітні 1985

року було запропоновано більш-менш продуману і систематизовану програму, вироблено стратегію дальшого розвитку країни. “Не було сумнівів, що косметичним ремонтом, штукатурними роботами не обійтись, потрібна серйозна переробка”. Сумніви викликало лише те, настільки добре продуманими були розпочаті перетворення.

Відомо, що одним з авторів концепції прискорення був академік А. Аганбегян. Очевидно, з його подання Політбюро ЦК КПРС одностайно прийшло до висновку, як говорив М. Горбачов, що реальні можливості для цього існують. Із чого виходив і що пропонував відомий економіст? У своїй книжці “Радянська економіка – погляд у майбутнє” він писав: “Якщо виходити з офіційної статистики одинадцятої п’ятирічки, то темпи приросту національного доходу повинні бути збільшені в середньому на рік із 3 % у 1981–1985 рр. до 4 % у дванадцятій п’ятирічці і до 5 % і більше у – 90-ті роки. 3 – 4 – 5 – така кількісна формула прискорення”.

Поряд з цим академік писав про якісну сторону, яка навіть більш важлива, про глибокі перетворення не лише базису, але й надбудови суспільства. Проте навіть кількісні параметри прискорення викликали значні сумніви: за словами самого А. Аганбегяна, якщо взяти до уваги дійсний стан справ, стагнацію економіки в одинадцятій п’ятирічці, то фактично від нульового зростання потрібно було перейти до 4–5 %-го темпу. Таким чином, у концепції прискорення закладалися надто високі, недостатньо обґрунтовані орієнтири економічного зростання, що виявилось досить швидко, в роки дванадцятої п’ятирічки.

У найбільш загальному вигляді програма прискорення, згодом схвалена XXVII з’їздом КПРС (1986 р.), передбачала: докорінне оновлення матеріально-технічної бази виробництва на основі новітніх досягнень науково-технічної революції; вдосконалення суспільних відносин, насамперед економічних; глибокі зміни у змісті та характері праці, матеріальних і духовних умовах життя

людей; активізацію всієї системи політичних, громадських та ідеологічних інститутів. Зміст нового курсу, запропонованого М. Горбачовим, виражала формула: через прискорення соціально-економічного розвитку країни – до нового якісного стану радянського суспільства.

У квітні 1985 року в ЦК КПРС відбулася зустріч з керівниками промислових об'єднань, підприємств, колгоспів і радгоспів, спеціалістами та вченими. Учасники зустрічі ставили питання про необхідність переведення підприємств на повний госпрозрахунок, зміни їх відносин з міністерствами і плановими органами. У ряді виступів вказувалося, що ступінь централізації планування й управління перейшов оптимальну межу, негативно впливаючи на розвиток господарства. Робота об'єднань, фабрик і заводів жорстко регламентувалась по більшості – сто і більше – показників. Дуже ускладненим було управління капітальним будівництвом: десять томів самих лише законодавчих актів, що сковувало ініціативу підприємств.

Значна увага на нараді приділялася питанню розвитку сільського господарства, впровадження госпрозрахунку, бригадного підряду. Промовці зазначали, що перебудова управління агропромисловим комплексом не дала бажаних результатів, що РАПО та обласні об'єднання виявилися безсилими у вирішенні багатьох питань. Нарешті, чимало виступаючих торкалося проблем прискорення науково-технічного прогресу. Про це, зокрема, говорили директор виробничого об'єднання “Дніпропетровський комбайновий завод” О. Покуса, генеральний директор виробничого об'єднання “Харківський тракторний завод” В. Біблік та ін.

У червні в Москві скликано ще одну нараду – з питань прискорення науково-технічного прогресу. На ній розглядалися питання структурної перебудови економіки, проведення нової інвестиційної політики. Акцент робився на технічне переозброєння промисловості, у зв'язку з цим – на масштабну модернізацію машинобудування. Протягом наступних місяців ЦК КПРС і Рада

Міністрів СРСР прийняли постанови “Про вдосконалення організаційної структури управління в галузях машинобудування” та “Про заходи по вдосконаленню керівництва галузями машинобудування”.

Згідно з цими постановами, здійснювалось укрупнення виробничих і науково-виробничих об'єднань, планувався поступовий перехід в основному на дволанкову систему управління (міністерство – об'єднання або підприємство), ліквідовувалися госпрозрахункові всесоюзні промислові об'єднання, які не виправдали себе, тощо. Лише за 1986 рік капітальні вкладення в машинобудування збільшилися на 17 %, у тому числі в технічну реконструкцію і переозброєння – на 30 %, тобто більше, ніж за попередніх п'ять років. За розрахунками А. Аганбегяна, в 1985–1990 рр. частка машин, приладів і обладнання цивільних галузей машинобудування, що відповідали світовому рівню, повинна були зрости з 29 до 80 % і більше. Проте й ці розрахунки виявилися повністю неспроможними.

Восени 1985 року концепція прискорення почала втілюватись у конкретні планові показники. На жовтневому пленумі ЦК КПРС схвалено проект “Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1986–1990 роки і на період до 2000 року”, згодом прийнятий Верховною Радою СРСР. За планом, у дванадцятій п'ятирічці прирости національного доходу та продукції всіх галузей матеріального виробництва передбачалося одержати виключно за рахунок збільшення продуктивності праці. Ставилось завдання добитися “докорінного повороту” до якості та інтенсивності, що дозволило б, як очікувалося, швидко досягнути високих рубежів.

У наступних п'ятнадцять років намічалось майже в два рази збільшити національний доход, обсяг промислового виробництва, у 2,3–2,5 рази підвищити продуктивність праці. Передбачалося на “якісно новий ступінь” підняти рівень життя людей, а в цілому – досягнути “якісно нового стану радянського суспільства”. Все це

планувалося, очікувалося, намічалось, але так і залишилося на папері, застигло в проектах. Хіба що за одним винятком: перебудова дійсно дала поштовх до якісного перетворення радянського суспільства – утвердження демократії, подолання тоталітаризму, розпаду унітарної держави.

А далі – як завжди: у центрі сказали “треба”, на місцях дружно пролунало “єсть”. У липні 1986 року Верховна Рада УРСР затвердила план економічного і соціального розвитку республіки на 1986–1990 рр. Більшість його показників відповідала верхньому рівню завдань, визначених у згаданих Основних напрямках. Так, обсяг промислового виробництва в 1990 році планувалося збільшити порівняно з раніше визначеним показником на 2,4 млрд. крб. Темп приросту цієї продукції доведено до 21,1 %, що перевищувало контрольні цифри.

Кожна республіка приймала напружені завдання, щоб засвідчити перед центром свою готовність прискорити економічне зростання. Щоб за будь-яку ціну, часто нехтуючи інтересами власного народу, доповісти, прозвітувати, відрепортувати: “виконано”. За 1986–1990 рр. в УРСР намічалось збільшити національний доход на 11,9 %, продуктивність праці у промисловості – на 20,0 %; у будівництві – на 17,0 %, роздрібний товарообіг (без обсягу реалізації алкогольних напоїв) – на 30,0 %. Середньорічний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції порівняно з попереднім п'ятиріччям планувалося підвищити на 14,0 %, а середньорічний рівень продуктивності праці в колгоспах і радгоспах – на 24,0 %.

На сесії йшлося і про стримуючі фактори в розвитку господарства. Серед них – зниження забезпеченості виробництва власними сировинними, енергетичними ресурсами, високий рівень зношення основних фондів у багатьох галузях, перш за все вугільній промисловості, чорній металургії, виробництві будівельних матеріалів, легкій та місцевій промисловості. Тому опорні джерела

економічного зростання вбачалися насамперед у прискоренні науково-технічного прогресу, розширенні реконструкції підприємств, поліпшенні якості робіт і продукції, збереженні ресурсів.

Але вже підсумки першого півріччя 1986 року настоювали: кінцеві результати від реалізації заходів щодо нової техніки залишалися низькими, особливо в Мінпромбуді, Мінважбуді, Мінавтотрансі, Мінпобуті; частка продукції вищої категорії якості порівняно з таким же періодом минулого року знизилась; незадовільно виконувалися плани з економії ресурсів, у першу чергу паливно-енергетичних. Зазначимо, що завдання з економії ресурсів на дванадцяту п'ятирічку в 1,5–2 рази перевищували показники минулого п'ятиріччя, що відображало не стільки реальні можливості, скільки суб'єктивні побажання.

У ці роки звучало немало слів про вдосконалення господарського механізму. Про це говорилося з високих і найвищих трибун, повторювалося в численних офіційних документах. Дійсно, було дещо скорочено кількість планово затверджуваних показників, встановлено ряд стабільних економічних нормативів на п'ятирічку. Намічено розширити застосування економічних стимулів і підойм, із 1987 року завершити переведення промисловості на нові умови роботи. Але поза тим – майже жодних суттєвих зрушень: палкі заяви про зміну методів керівництва фактично не виконувались, міністерства здійснювали жорсткий контроль за діяльністю підприємств та об'єднань.

Зрозуміло, що центральні структури управління не бажали поступатися своїми правами і розширювати компетенції місцевих органів, союзних республік. Кожна спроба змінити існуючі правила наштовхувалась на шалений опір і розцінювалась як посягання на основи, на непорушність Союзу РСР. У центрі зосереджувались усі владні повноваження, усі важелі господарського керівництва, а республіки залишалися безсилими і безпомічними, ставши гостями у своєму ж домі. Те, що закладалося в програмах дванадцятої п'ятирічки, свідчило:

механізм союзного господарства продовжував працювати по-старому – на засадах директивності і централізму.

Значне місце у звітних доповідях і урочистих промовах відводилось питанням розвитку соціальної сфери. На початку перебудови багатьом здалося: добрі часи не за горами. М. Горбачов незмінно твердив про зміцнення соціальної справедливості, підвищення добробуту трудящих, повернення економіки обличчям до людини. У квітні 1985 року вийшла постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР “Про заходи по дальшому розвитку місцевої промисловості в 1986–1990 роках і на період до 2000 року”, а в травні – постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС “Про першочергові заходи щодо поліпшення матеріального добробуту малозабезпечених пенсіонерів і сімей, посилення піклування про одиноких громадян”.

Ще через кілька місяців прийнято постанову про вдосконалення оплати праці наукових працівників, конструкторів і технологів промисловості. Восени 1985 року схвалено Комплексну програму розвитку виробництва товарів народного споживання і сфери послуг на 1986–2000 роки. А в лютому 1986 року на XXVII з'їзді КПРС проголошено, що до кінця століття кожна радянська сім'я буде забезпечена окремою квартирою або будинком. Нагадаємо, це декларовано в той час, коли утримувалась тенденція до скорочення житлового будівництва. Тоді ж поставлено завдання здійснити “рішучий перелом” в аграрному секторі і за п'ятирічку більш ніж подвоїти темпи зростання сільськогосподарського виробництва.

На цій основі передбачалося поліпшити постачання населення і забезпечити значне збільшення споживання м'яса, молока, овочів. Таким чином, у дванадцятій п'ятирічці пріоритетне значення надавалося розвитку машинобудівного комплексу, виконанню соціальної програми і, як звичайно, зміцненню оборонної могутності країни. Природно, добитися рівночасного і повноцінного вирішення таких складних завдань, особливо в умовах

стагнації економіки, було нереально. Можна було чекати, що соціальну програму знову принесуть у жертву дальшому нарощуванню промислового і військового потенціалу.

Плани соціального розвитку України на 1986–1990 рр. випливали з союзних Основних напрямів. За п'ятирічку намічалось збільшити середньомісячну зарплату робітників і службовців на 13,2 %, оплату праці колгоспників у громадському господарстві – на 20,2 %. Обсяг платних послуг населенню мав зрости в 1,5 раза, суспільні фонди споживання – на 19,0 %. Великі завдання ставилися перед будівельниками: ввести в дію нові будинки загальною площею 85,8 млн. кв. м, що давало б змогу поліпшити житлові умови кожному сьомому мешканцеві республіки. У житловому будівництві планувалося ширше використовувати кошти населення, споруджувати молодіжні комплекси, розвивати кооперативне та індивідуальне будівництво.

Певні кошти спрямовувались на потреби освіти, охорони здоров'я, зміцнення матеріально-технічної бази культури тощо. За умов, коли відбувався перехід на госпрозрахунок, міністерства культури, охорони здоров'я, соціального забезпечення зверталися до уряду з проханням “не переводити їх підприємства на перевірений експериментом метод господарювання”. Однак Рада Міністрів УРСР “суворо вказала керівникам цих міністерств і відомств на недопустимість такого ставлення до важливої справи і зобов'язала їх предметніше займатися підготовчою роботою...”

Програма прискорення була, безумовно, виграшною з пропагандистських міркувань. Швидкий розвиток машинобудування обіцяв створити можливості для технічної реконструкції, дальшого піднесення господарства. Не викликало заперечень визнання ще одного, поряд з машинобудуванням, пріоритетного напрямку – споживчого сектора економіки. Та все ж... Програму чергового “великого стрибка” прийняли одностайно. Справжні проблеми виринули тоді, коли почалося практичне здійснення грандіозних накреслень.

3. Робітничі страйки

У жовтні 1917 року постала держава, яка за офіційними документами називалася пролетарською, робітничо-селянською, а з початку 60-х років – загальнонародною. Саме на цій основі протягом багатьох десятиліть культивувалася думка, що в робітничій державі робітничі протести неможливі, що вони були б просто нелогічними і неприродними. Однак реальна картина мала дещо інший вигляд.

Підсумки економічного розвитку Донбасу на початку перебудови вселяли певний оптимізм. Так, у 1988 році плани видобутку вугілля були виконані в Донецькій області на 102,8 %, Ворошиловградській – на 99,8 %; реалізації побутових послуг – на 103,2 і 102,4 %; введення в дію житла – на 102,4 та 102,2 % і т. ін. Місцеві партійні органи рапортували в “центр” про досягнуті успіхи, не розуміючи всієї глибини проблем, що існували, їх економічних і соціальних наслідків.

Проте ці проблеми ставали все гострішими. На видобутку вугілля негативно позначалося старіння шахтного фонду, яке багато років не компенсувалося капітальними вкладеннями і новими, більш прогресивними технічними й технологічними рішеннями. Різко погіршились гірничо-геологічні умови: роботи велися на більших глибинах, часто за екстремальних обставин. Випуск нової техніки для відпрацювання глибоких горизонтів у дванадцятій п'ятирічці навіть не планувався.

Тільки за 1965–1975 рр. кількість наявних механізмів на вугільних шахтах України помітно зменшилася, зокрема очисних вугільних комбайнів – із 2,8 тис. до 2,2 тис. штук, у тому числі в роботі – з 1,7 тис. до 1,5 тис.; вугленавантажувальних та породонавантажувальних машин – з 3,8 тис. до 3,1 тис. (з 2,6 тис. до 2,5 тис.); конвеєрів скребкових – з 15,2 тис. до 10,7 тис. (з 12,1 тис. до 9,2 тис.); електровозів – із 8,8 тис. до 7,1 тис. (з 7,4 тис. до 6,5 тис.).

У середині 80-х років шахтний фонд республіки складався із 303 шахт як технічних одиниць. Про гострі проблеми галузі свідчило й те, що 41 шахта була введена в експлуатацію понад 50 років тому; 165 шахт працювали на глибині понад 600 метрів, 107 – розробляли пласти, що містили потенційну небезпеку раптових викидів: 79 – мали температуру вугілля вище встановлених норм, 184 – не реконструювалися понад 20 років, 54 – видобували за рік менше 300 тис. т вугілля.

Засоби механізації багатьох операцій були відсутні. Потреби в гірничошахтному устаткуванні задовольнялися лише на 50–80 %, а в запасних частинах ще гірше – на 30–50 %. Вахти лише на 50 % забезпечувались вентиляційним обладнанням, причому половина його через поломки не працювала. Майже не розв'язувались питання підвищення безпеки шахтарів, включаючи відпрацювання пластів, небезпечних раптовими викидами вугілля і газу. Кожна тонна видобутого вугілля оплачувалась надто дорогою ціною – життям одного–двох гірників.

Наприкінці 80-х років погіршилося соціально-економічне становище шахтарського регіону. Зберігалася напруженість у постачанні населення продуктами харчування і товарами легкої промисловості. У 1988 році, наприклад, у Донецькій області порівняно з попереднім роком скоротився продаж хлібопродуктів (на 2 %), олії (на 10 %), цукру (на 14 %), картоплі (на 32 %), а також риби, овочів, маргарину. Знизився продаж фотоапаратів, пілососів, радіоприймачів, велосипедів та інших товарів широкого вжитку.

Щоденні потреби людей задовольнялися все гірше і гірше. Йшло “вимивання” дешевих товарів, штучне “накручування” цін на продукцію. Полиці магазинів порожніли, кількість дефіцитів і ажіотажний попит населення зростали. Навесні 1989 року поширилася чутка про зникнення солі й сірників, що відразу позначилося на роботі закладів торгівлі. Тільки за один із днів травня в Краматорську було реалізовано понад 70 т

солі (для порівняння: за весь травень 1988 року покупці придбали її 122 т).

Протягом 1988 року населення Донеччини одержало 34,8 тис. нових квартир загальною площею 1,9 млн. кв. м, збудованих за рахунок усіх джерел фінансування. Однак загальний обсяг будівництва порівняно з двома попередніми роками зменшився. Не були виконані плани задачі в експлуатацію житлових будинків за рахунок централізованих капітальних вкладень, коштів підприємств і організацій у Єнакієвому, Маріуполі, Кіровському, Торезі, інших містах. На квартирному обліку в області перебувало понад 260 тис. сімей.

Регіон відзначався складною екологічною обстановкою, яка постійно загострювалась. В окремих промислових центрах – Маріуполі, Дебальцевому, Макіївці, Донецьку, Єнакієвому, Горлівці, Слов'янську – забруднення атмосферного повітря істотно перевищувало встановлені норми. Значна частина шкідливих викидів припадала на підприємства, підпорядковані Мінчормету СРСР, Мінвуглепрому СРСР, Міненерго УРСР.

Скажімо, у Єнакієвому 1988 року викиди пилу та газів в атмосферу становили понад 120 тис. т, що в сотні разів перевищувало максимально допустиму норму. Із 160 джерел забруднення в місті лише 104 були обладнані пилогазовловлювачами, але майже половина з них не забезпечувала належного очищення. Не дивно, що за 1970–1988 рр. кількість захворювань на небезпечні утвори зросла в місті у 1,8 раза, а органів дихання – в 2,5 раза.

На початку 1989 року відбулася поїздка М. Горбачова в Україну, під час якої він побував у Донбасі. На зустрічі з генсеком 22 лютого у Донецьку шахтарі говорили про підтримку політики перебудови, про те, що назад ходу немає. Разом з тим у їх виступах підкреслювалась необхідність більш послідовного, рішучого здійснення реформ і досягнення вагоміших результатів, причому вже найближчим часом.

Один з гірників висловився прямо: “Сьогодні вже мало говорити, обговорювати болючі проблеми, досить, ми вже наговорились, треба переходити до справ”. У виступах ішлося про бюрократизм, безгосподарність, про складні проблеми шахтарського життя. Бригадир прохідників В. Рассохін сказав: “Прийшов я на шахту 15 років тому, була у мене лопата в руках. Вона, в основному, і залишилась. Малої механізації в шахті майже не існує”.

Важливі питання порушив у своєму виступі бригадир робітників очисного вибою О. Колесников, який пропонував, щоб шахти могли продавати надпланове вугілля, а за рахунок цього купувати будівельні матеріали, продукти харчування, інші товари для власних потреб. Треба зазначити, що виступи шахтарів пронизувала думка про необхідність справжньої, реальної самостійності підприємств.

М. Горбачов вислухав чимало критичних зауважень і міркувань. Але вони були згладжені, стримані, очевидно, попередньо “просіяні” й узгоджені у відповідних відділах партійного апарату. Саме на цій зустрічі бригадир робітників очисного вибою А. Ляшок промовив сумновідому фразу: українського мовою можна було б і говорити, якби від цього стало більше ковбаси, – фразу, що відображала психологію аполітичної і денационалізованої частини населення.

Втім, така позиція була не випадковою. Значну частину робітництва і всього населення Донбасу складали люди, далекі від проблем відродження української мови. Цей регіон мав особливу історичну долю і відзначався традиційно тісними зв'язками з Росією. У школах Донбасу українською мовою навчалися не більше 3,0 % школярів, на виробництві нею користувалися тільки 8,8 %, а в побуті – 26,0 % опитаних. Українську мову визнавали рідною в 1959 році 46,8 %, 1970 році – 39,9 %, 1979 році – 34,3 %, 1989 році – 32,2 % населення Донецької та Луганської областей.

На зустрічі з генсеком прозвучали закиди на адресу тих представників творчої інтелігенції, які “намагаються

закреслити історію Донбасу, духовні цінності, відводять народ від перебудови". Секретар парткому шахтоуправління "Гірник" виробничого об'єднання "Селидіввугілля" А. Площик відкинув саму постанову питання про багатопартійність і пропонував підвищити зарплату партійним працівникам, мотивуючи це тим, що зарплата партійного керівництва "найнижча на підприємстві".

Кількома місяцями пізніше в Донецьку відбулася науково-практична конференція на тему "Робітничий клас і перебудова". Один з доповідачів – бригадир робітників очисного вибою Макіївської шахти імені Бажанова Б. Беседін – брав участь у зустрічі з М. Горбачовим. На конференції він сказав: багато людей дорікали, що у виступі на тій зустрічі він обійшов усі гострі кути. Але події наступних місяців показали, що шахтарі України не захотіли обходити гострих кутів.

Зрозуміло, що на офіційних, показових, ретельно спланованих "зустрічах з трудящими" важко було чекати відвертих, справді гострих і прямих розмов. Більш повне й точне уявлення про настрої робітничого класу, про реальний стан справ у трудових колективах давали інші джерела, в тому числі листи шахтарів, які надходили до редакцій газет.

Навесні 1989 року в багатотиражній газеті "Трибуна шахтера", що виходила на шахті "Трудівська", з'явилася стаття "Очищатися правдою" А. Рибачука. Робітник дільниці шахтного транспорту писав про відсутність демократії, безправність ради трудового колективу, про гальмування перебудови адміністративно-бюрократичним апаратом тощо. Стаття набула значного резонансу і зустріла підтримку з боку багатьох шахтарів.

Дійсно, гострі соціальні, техніко-економічні проблеми галузі та регіону доповнювались відсутністю справжньої демократії. Палкі розмови про перебудову при фактичній незмінності політичної системи, адміністративних методів керівництва викликали невдоволення й обурення робітників. Права і можливості підприємств залишалися

обмеженими, а шахти, фабрики і заводи продовжували перебувати під жорсткою опікою міністерств.

Після введення в дію Закону про державне підприємство почалося створення рад трудових колективів, які з'явилися майже повсюдно. За офіційною оптимістичною статистикою, загальна їх кількість досягла в Україні близько 26 тис., в них працювало понад 800 тис. осіб. Тільки в Донецькій області налічувалось 2,8 тис. рад, до яких було обрано 66 тис. осіб. Але завдяки цьому до робітничого управління виробництвом чи так званого соціалістичного самоврядування народу ближче не стало.

Значна частина рад не працювала або діяла формально. В багатьох випадках вони були лише дорадчими органами при адміністрації та профкомі. На них зовсім не розглядалися питання економічної діяльності підприємств. Щоправда, окремі ради виявляли певну активність, але головним чином у розв'язанні питань розподільчого характеру. Так чи інакше, ці органи не виконували ролі представника трудового колективу, який гучно називали господарем виробництва.

Результати соціологічних досліджень свідчили, що понад 73,0 % працівників не знали про роботу своїх рад трудових колективів. Анкетування директорів показало, що лише один з п'яти керівників розглядав ради як такий орган управління підприємством, який визначав цілі й політику виробничо-господарської діяльності; кожний другий не мислив ради інакше, як дорадчим органом; кожний десятий зводив його роль до рівня господарської ради при профкомі.

Навесні 1989 року відбувся пленум ЦК Компартії України, який розглянув завдання щодо посилення партійно-політичної роботи. На ньому зазначалося, що у 1988 році в Компартії України вперше зменшилась кількість комуністів-робітників – на 10,4 тис. осіб. Вихід з партії посилювався: у 1988 році партійні квитки здали 1862 особи, в першому кварталі 1989 року – вже 1299 осіб, з них близько 54,4 % – робітники. Виступаючи на пленумі, перший секретар ЦК Компартії України В. Щер-

бицький визнав, що така тенденція означала зниження партійного впливу в робітничому середовищі.

Процес лібералізації суспільства, більшої відкритості, гласності, безумовно, позначився на настроях робітників. Вони поступово виходили зі стану інертності, громадської байдужості. Вони болісно реагували на фальшиві розмови про перебудову, демократію, радикальні реформи, адже на місцях усе залишалося по-старому. Слід вказати, що важливим фактором політизації робітників стала кампанія по виборах народних депутатів СРСР, яка пройшла на початку 1989 року і втягнула в свою орбіту величезну масу людей.

Наявність таких суперечливих тенденцій, причому на різних соціальних рівнях – з одного боку, гальмування реформ апаратом, бюрократичним керівництвом, а з другого боку – зростаюча політизація, суспільна активність населення, яке вимагало перемін, – посилювало розрив між “верхами” і “низами”, політичне напруження й розмежування на всіх щаблях, протистояння консервативних і реформістських сил у республіці, що знайшло прояв у зростаючих робітничих протестах.

Уже навесні 1989 року з’явилися повідомлення про трудові конфлікти, які виникли на ряді шахт регіону. Працівники окремих бригад і дільниць припиняли роботу і не піднімалися на поверхню з метою добитися певних вимог. На початку квітня колективи першої і четвертої дільниць шахти імені Лутугіна, що входила в об’єднання “Торезантрацит”, висунули ряд вимог, частину з яких керівництво відразу задовольнило. Того ж місяця припинили роботу і влаштували сидячий страйк 32 шахтарі п’ятої дільниці, вимагаючи встановлення реального плану вуглевидобутку, повернення утриманої з прохідників премії, звільнення з роботи за грубість та нетактовність заступника директора з виробництва тощо.

Усі ці вимоги гірники передали директорові шахти Р. Хансivarову, який прибув у вибій. Під тиском робітників заступника директора А. Вирейка було звільнено, після чого страйк вдалося припинити. Однак далі вироб-

ниче об'єднання скасувало наказ по шахті, мотивуючи це тим, що при його складанні не було дотримано необхідних правових норм. Директорові підприємства оголосили догану, а заступника директора, котрий своєю поведінкою викликав обурення людей, поновили на посаді. Крім того, у квітні були трудові конфлікти й на інших шахтах, у тому числі “Річковій” об'єднання “Торезантрацит” та імені газети “Известия” об'єднання “Донбасантрацит”.

На початку травня 1989 року гостра ситуація склалася на металургійному заводі “Енергоспецсталь”, що у Краматорську, – в електроплавильному цеху, одному з головних на підприємстві. Робітники висунули ряд вимог перед адміністрацією, погрожуючи зупинити печі і виставивши біля них пікети. Ці вимоги мали соціально-економічний характер і стосувалися поганої організації виробництва, запиленості й загазованості в цеху, безладдя в розподілі премій та доплат, незадовільної роботи ідальні тощо. Під страхом зупинки виробництва адміністрація підприємства пішла на поступки, зокрема, звільнивши начальника цеху Н. Золотенкова, чого тривалий час домагалися робітники.

У другій половині травня страйкував увесь склад укрупненої комплексної бригади № 1 другого Донецького таксопарку. Цей колектив кілька разів звертався до редакції газети “Радянська Донеччина”, виступаючи проти дій адміністрації автопідприємства, що заборонила впровадження госпрозрахунку. Тому не випадково, що вимоги водіїв стосувалися насамперед можливості працювати за методом орендного підряду. На місце подій виїжджав заступник міністра транспорту УРСР М. Волошин, який пообіцяв, що спеціальна група експертів підготує всі необхідні розрахунки для переходу водіїв на роботу по-новому.

Однак у відповідь на робітничі протести місцеві органи влади і партійні комітети фактично не вживали ніяких дієвих заходів. Причини страйків і трудових конфліктів не усувалися, проблеми робітничих колективів не

вирішувались. Реакція парткомів мала, як правило, осудливий, ідеологічно застережливий характер. Загальний напрям політики, який у кінцевому підсумку спричинив незадоволення робітників, залишався незмінним і тому був джерелом потенційних соціальних потрясінь.

Партком шахти імені Лутугіна за невжиття заходів для запобігання конфліктної ситуації оголосив сувору догану із занесенням в облікову картку начальникові дільниці № 5 О. Люльку і рекомендував адміністрації зняти його з посади. Заступнику директора з виробництва А. Вирейкові зроблено зауваження за допущені випадки грубого ставлення до трудящих. А керівництво цехової партійної організації Краматорського заводу “Енергоспецсталь”, яке вирішило не протистояти колективові, не чинити опору страйкарям, було піддане критиці місцевою пресою і високим партійним керівництвом.

У червні відбувся пленум Донецького обкому Компартії України, який констатував, що страйки останнім часом почастишали. Перший секретар обкому А. Вінник, визначаючи програму дій партійних організацій, пропонував “швидше оволодівати формами й методами активної політичної боротьби”. Він нагадав про досвід роботи більшовиків у перші роки радянської влади і закликав комуністів “завойовувати уми й серця людей”, посилити вплив партії на процеси, що відбувалися у трудових колективах. Проте очевидно, що самих лише закликів та звинувачень тепер було вже недостатньо.

У першому півріччі 1989 року на шахтах СРСР пройшло більше десяти страйків. Головні вимоги, які висували гірники різних регіонів, стосувалися насамперед п'яти питань. По-перше, можливості самостійно визначати режим праці та відпочинку, як це передбачала ст. 14 Закону про державне підприємство (об'єднання). По-друге, введення єдиного вихідного у неділю (наприкінці 70-х років Міністерство вугільної промисловості СРСР нав'язало шахтарям особливий режим роботи зі змінним графіком вихідних, який їх не влаштував).

По-третє, оплати роботи у вечірні й нічні зміни за підвищеним тарифом, встановленим у 1987 році і вдвоє більшим за тодішні надбавки. По-четверте, введення оплати за час, затрачений гірниками на пересування від ствола шахти до місця праці в забої і назад (цей час “від ствола до ствола”, що становив у середньому півтори–дві години, подекуди – до чотирьох годин, оплачувався на шахтах усього світу). І по-п’яте – виділення централізованих капіталовкладень переважно на соціальні потреби, в тому числі на будівництво житла, екологічний захист тощо. Але жодної з вимог не було виконано.

Події почали розвиватися особливо стрімко, коли розгорнувся масовий страйк гірників Кузбасу. На початку липня припинили роботу і висунули низку економічних вимог російські шахтарі. Центральні площі і прилеглі до них вулиці Междуреченська та Прокоп’євська цілодобово заповнювали десятки тисяч людей. Не виявляючи довіри офіційним профспілкам, гірники повсюдно створювали страйкові комітети, які відстоювали робітничі інтереси і певний час здійснювали фактичний контроль над виробництвом.

У середині липня в Кемерово прибула спеціальна комісія ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС, очолювана членом Політбюро, секретарем ЦК КПРС М. Слюньковим. У зустрічах з шахтарями брали участь перший заступник голови Ради Міністрів СРСР Д. Воронін, голова ВЦРПС С. Шалаєв, міністр вугільної промисловості М. Щадов, інші офіційні особи. Питання про становище в шахтарських регіонах розглядалось на першій сесії Верховної Ради СРСР, порушувалось на нараді в ЦК КПРС.

На п’ятий день страйку в Кузбасі розпочався виступ українських шахтарів. Стало очевидно, що довгі роки покори і мовчазного терпіння скінчилися. 15 липня відмовилася спуститися в забої третя видобувна зміна шахти “Ясинівська-Глибока”, що в Макіївці. Свої дії гірники мотивували відсутністю умов для нормальної роботи, зокрема нестачею порожняка, лісоматеріалів і т. п.

Зустріч з директором шахти О. Синявським не дала жодних результатів, конфлікт охопив усю шахту і швидко перекинувся на інші колективи.

Того ж дня до вимог ясинівців приєдналися робітники шахти імені IX п'ятирічки, висловивши недовіря раді трудового колективу. До вечора 16 липня роботу припинили на шахтах № 21, № 13-біс, "Советська" і в шахтоуправлінні імені Кірова, розташованих у Советському районі Макіївки. На наступний день було створено об'єднаний страйковий комітет, який очолив машиніст вуглевиймальних машин В. Блищик і який висунув на адресу міністра вугільної промисловості СРСР і об'єднання "Макіїввугілля" пакет економічних вимог із 38 пунктів.

Ці вимоги були спрямовані насамперед на поліпшення умов праці, матеріального забезпечення шахтарів. Вони стосувалися, зокрема, проблем газифікації і водопостачання шахтарських селищ, спорудження житла і створення для цього виробничих потужностей в об'єднанні, передачі коштів, зароблених на суботниках, у розпорядження трудового колективу (з правом їх витрати за рішенням робітничих зборів). Гірники ставили питання про врегулювання виробничого плану, підвищення цін на вугілля, скорочення адміністративного апарату об'єднання, збільшення відпустки й оплати за роботу в нічний час та ін.

17 липня на площі біля Советського райкому партії Макіївки розпочався сидячий страйк гірників шести шахт району. Події свідчили, що місцеві керівники втратили довіру в очах робітників і контроль над ситуацією в колективах. Не дав наслідків виступ перед страйкарями першого секретаря Донецького обкому Компартії України А. Вінника, у відповідь на який шахтарі заявили: обіцянок було чимало, реальних зрушень поки що немає. Слід вказати, що гірники апелювали до вищих органів влади й управління, особисто до М. Горбачова, вимагаючи негайних рішень і задоволення своїх вимог.

До страйку швидко приєднувались інші підприємства вугільної промисловості України. У Ворошиловградській області першими припинили роботу гірники шахти імені Менжинського виробничого об'єднання "Первомайськвугілля". 18 липня в області страйкували десять шахт і одна дільниця та діяв міський страйковий комітет, на чолі якого стояв прохідник шахти імені Менжинського М. Полоцький. Робітники вимагали економічної самостійності підприємств, запровадження єдиного вихідного дня і збільшення тривалості відпусток, урегулювання пенсійної проблеми та забезпечення шахтарів спецодягом, мийними засобами тощо.

18 липня страйковим комітетам Донецької та Ворошиловградської областей надіслали телеграму голова всекузбаського страйкового комітету, народний депутат СРСР Т. Авеліані та міністр вугільної промисловості СРСР М. Щадов. У ній висловлювалась подяка за солідарність і зазначалося, що в результаті прийнятої угоди між всекузбаським страйковим комітетом і комісією ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС рекомендовано усім страйковим комітетам зупинити страйк на підприємствах Кузбасу і з третьої зміни 18 липня повсюдно відновити роботу.

М. Щадов повідомляв керівників Донецької і Ворошиловградської областей про рішення, прийняті в Кузбасі: надати повну економічну і юридичну самостійність підприємствам регіону, шахтам і розрізам відповідно до Закону про державне підприємство (об'єднання); здійснити реорганізацію об'єднань вугільної промисловості; широко використовувати різні форми власності на засоби виробництва – державну, кооперативну, орендну, акціонерну; надати право промисловим підприємствам Кузбасу з 1 серпня 1989 року продавати продукцію, виготовлену понад укладені договори, за договірними цінами (як усередині країни, так і за її межами).

Крім того, Держкомцін СРСР і Мінвуглепрому СРСР доручалось передбачити у проекті реформи оптових цін підвищення цін на вугілля; підприємствам вугільної

промисловості з 1 серпня 1989 року дозволялося самостійно встановлювати норми виробітку, розцінки і норми обслуговування; вводилася вища оплата за нічну і вечірню зміни: відповідно 40 і 20 % годинної тарифної ставки окладу; шахтарям обіцяно єдиний вихідний день – неділю, який мали встановити не пізніше другого кварталу 1990 року; передбачався ряд заходів щодо збільшення відпусток, удосконалення пенсійного забезпечення гірників, скорочення апарату управління підприємством і т. ін.

Увечері того ж дня М. Горбачов і М. Рижков надіслали телеграму на адресу ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР. У ній повідомлялося, що рішення, які приймалися по Кузбасу і мали загальногалузевий характер, будуть поширені на гірників України. В телеграмі звучало звернення ЦК КПРС та уряду СРСР до всіх трудових колективів республіки – “забезпечити безперервну роботу, не порушувати виробничий ритм народного господарства країни”. Не викликає сумнівів, що всі ці кроки, на думку політичного керівництва, повинні були припинити розгортання страйкового руху в Україні, однак бажаного впливу на шахтарів вони не справили.

Уже 18 липня в Донецькій області в першу зміну не працювали 93 шахти і 11 підприємств, пов'язаних з вугільною промисловістю. В області страйкувало близько 43 тис. гірників, тобто 55–60 % трудівників шахт, інші підтримували життєздатність вугільних підприємств (обслуговували системи вентиляції, електропідстанції тощо). Зі страйкарями майже безперервно вели переговори представники республіканської комісії, яку очолював член Політбюро ЦК Компартії України, секретар ЦК Б. Качура і до складу якої входили заступники голови Ради Міністрів УРСР В. Гладуш, В. Фокін, перший заступник міністра вугільної промисловості СРСР О. Фісун та голова Укрпрофради В. Сологуб.

19 липня розпочали страйк гірники об'єднання “Дзержинськвугілля”. На центральній площі Дзержинська виник стихійний мітинг, який затягнувся на тривалий час. Його учасники говорили про наболілі проблеми,

нерозв'язані соціальні питання, про становище у вугільній промисловості. Вони наголошували, що економічна реформа в галузі пробуксовувала, а то й штучно стримувалась, у тому числі місцевою адміністрацією. До речі, партійні і радянські керівники міста обмежили свою участь у мітингу лише першою годиною. Не дала жодних результатів подальша зустріч страйкового комітету з членами бюро міськкому партії.

До страйкарів приєдналися гірники Західного Донбасу. 19 липня відмовилася спускатися під землю друга зміна на шахті “Благодатна” м. Павлограда Дніпропетровської області. Незабаром до неї приєдналися робітники першої, а згодом третьої змін. Уночі діяли тільки допоміжні служби, що підтримували працездатність лав. На шахті виник страйковий комітет, який очолив виступ робітників і відправив посланців на сусідні підприємства. На ранок 20 липня гірники Павлограда і Тернівки заповнили центральну площу перед міськкомом партії. Припинили роботу і вийшли на мітинг також шахтарі Першотравенська.

Увечері 20 липня мітингом на центральному майдані м. Червонограда (Львівська область) розпочався страйк шахтарів об'єднання “Укрзахідвугілля”. 21 липня не працювали всі 12 вуглевидобувних підприємств цієї групи шахт об'єднання. Згодом до Червонограда делегували своїх представників колективи нововолинської групи шахт (Волинська область) “Укрзахідвугілля”. Страйковий комітет, очолений робітником очисного вибою шахти № 3 “Великомостівська” О. Любарським, проаналізував пропозиції трудових колективів і сформулював 41 пункт вимог. Переговори зі страйкарями вели перший секретар Львівського обкому партії Я. Погребняк та інші партійні, державні і профспілкові керівники області.

Таким чином, страйк поступово охопив усі шахти міст Донецька, Горлівки, Дзержинська, Єнакієвого, Кіровського, Красноармійська, Селидового, Харцизька, Шахтарська, Тореза, Сніжного, Добропілля. 18–19 липня страйк підтримали гірники Ворошиловградської, Дніпро-

петровської областей, а 20 липня – шахтарі Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. При цьому в шахтарських містах і селищах зберігався належний громадський порядок, який підтримували спеціальні робітничі дружини. За ініціативою страйкових комітетів закривалися пивні бари, горілчані магазини та відділи продажу спиртних напоїв у продовольчих крамницях.

У містах Донецьку, Горлівці, Димитровому, Добропіллі, Дзержинську тривали масові мітинги робітників. На одному з них, у Димитровому, голова міського страйкового комітету А. Гомон говорив, що колись таки треба починати і ризикувати. Звертаючись до учасників мітингу, до своїх друзів і товаришів, голова страйккому сказав: “Я хочу, щоб цей страйк був першим і останнім...” Гірники діяли рішуче, настійно, виявляли високу згуртованість і організованість, не довіряючи обіцянкам місцевого керівництва.

20 липня у Донбас прибули голова Ради Міністрів УРСР В. Масол і секретар ЦК Компартії України С. Гуренко. Тут почала роботу комісія Ради Міністрів СРСР, яку очолював заступник голови союзного уряду Л. Рябев. 21 липня відбулося спільне засідання цієї комісії і Донецького страйкового комітету (голова – Б. Бокарев), на якому було досягнуто домовленості з більшістю питань, порушених шахтарями. У Донецьк як епіцентр страйкової боротьби в Україні приїхали не тільки посланці страйкових комітетів області, але й представники Ворошиловградщини і шахтарського Павлограда Дніпропетровської області, плануючи створення вседонбаського страйкового комітету.

Однак діяльність урядової комісії, яка прийняла основні вимоги гірників, викликала незадоволення страйкарів. Вони прагнули добитися більших гарантій, очікували вагоміших результатів, вважали ужиті заходи некардинальними. 22 липня жодна шахта в Донецьку не відновила роботи, загальна кількість страйкарів на вугільних підприємствах області зростала. Шахтарям ще раз пообіцяли, що всі погоджені урядовою комісією

питання будуть невідкладно розглянуті Верховною Радою СРСР. Це підтвердив 23 липня у своєму інтерв'ю по Центральному телебаченню М. Горбачов.

Тим часом обстановка в регіоні залишалася складною. В містах продовжувались багатолюдні мітинги. У Західному Донбасі відбулася зустріч представників об'єднаного страйкового комітету, очолюваного С. Веселовим, із радою директорів шахт, але вона не дала очікуваних результатів. На третій день страйку до Павлограда прибули член республіканської комісії заступник голови Ради Міністрів УРСР В. Гладуш і перший секретар Дніпропетровського обкому Компартії України М. Задоя. Однак у Придніпровському регіоні не вдалося дійти згоди, оскільки 20 пунктів вимог місцевих шахтарів не увійшли в донецькі, за якими досягнуто домовленості з урядовою комісією.

23 липня жодна шахта об'єднання “Донецьквугілля” не працювала. На площі перед Будинком Рад у Донецьку зібралися представники усіх гірницьких міст області, інших вугільних регіонів республіки. Перед страйкарями виступили голова Ради Міністрів УРСР В. Масол, голова Донецького облвиконкому В. Кучеренко, міністр вугільної промисловості СРСР М. Щадов, члени комісії Ради Міністрів СРСР. Проте повного взаєморозуміння не було досягнуто: шахтарі знову вимагали надійних гарантій прийнятим рішенням. Того ж дня у Москву відбула делегація, до якої входили члени об'єднаного страйкового комітету, обласної ради колишніх воїнів-“афганців” та народний депутат СРСР О. Бойко.

У ці дні, виступаючи на першій сесії Верховної Ради СРСР, М. Горбачов сказав, що події у вугільних районах країни – “найтяжче випробування для нас за всі чотири роки перебудови”. І додав: “Був Чорнобиль, були інші важкі ситуації, і, проте, сьогоднішні події я виділяю як найсерйозніші, як найважчі”. Немає сумніву, що політичне керівництво виявилось неготовим до подібного вияву протесту, до такої масової акції. Деякі депутати твердили, що під час страйку уряд мало не впав у паніку,

просто з'явався. Не випадково, що сесія досить докладно розглянула складні проблеми, пов'язані з виступом шахтарів, а також ширше коло питань, що стосувалися перебудови.

На думку окремих депутатів, у липні 1989 року виступив не тільки робітничий клас, виступив у цілому народ, доведений до відчаю. За словами депутата М. Федорова, причиною страйків стала суперечність між керуючими і керованими, яку можна вирішити шляхом дальшої демократизації суспільства (вільні вибори на всі посади, відкликання керівників, які не справляються, повне скасування привілеїв та пільг тощо). Народний депутат О. Бойко, обранець Донецька, наголосив: причина події в тому, що "у нас іде не перебудова, а напів-перебудова, не демократія, а гра в демократію. Не дефіцит мила виштовхнув людей на вулицю, а дефіцит справедливості".

Однією з причин страйку була непослідовність, незавершеність, половинчастість реформ. Щороку з'являлося чимало постанов, звучало безліч обіцянок, але реальних змін не відчувалося. Закон про державне підприємство (об'єднання) не давав трудовим колективам справжньої самостійності, практично не спрацьовував. Депутати ставили питання про необхідність розробки і прийняття законів про регіональний госпрозрахунок, власність, оренду, податки, акціонерні товариства та ін. Звучали пропозиції про передачу засобів виробництва у повне відання трудових колективів. Пропонувалося, для початку, встановити, що державні замовлення на всіх підприємствах не повинні перевищувати хоча б 70–80 %.

Вирішення багатьох гострих проблем, насамперед економічних і соціальних, зводилося. У вугільній галузі склалося надзвичайно напружене становище, близьке до кризового. Поглибився процес старіння основних виробничих фондів, погіршилося забезпечення ресурсами. Спостерігалось хронічне відставання у розвитку соціальної інфраструктури, ускладнення екологічної обстановки. Цікаво, що міністр вугільної промисловості СРСР М. Ща-

дов, виступаючи перед шахтарями у Донецьку, Ворошиловграді, Павлограді, говорив: майже усі вимоги гірників могла вирішити місцева влада. А керівники місцевих партійних комітетів (зокрема, А. Вінник на пленумі Донецького обкому партії 31 липня), в свою чергу, головним винуватцем називали керівництво відповідних галузей, у тому числі вугільної.

Причини страйку полягали також у збереженні влади бюрократичного апарату в центрі і на місцях. Вимоги шахтарів мали не тільки економічний, але й певною мірою політичний характер. Страйкарі вимагали зміни господарських, партійних, державних керівників (наприклад, генерального директора об'єднання "Павлоградвугілля" Є. Пономарьова, першого секретаря Стахановського міськкому партії М. Дими, всього складу Стахановського міськвиконкому). Гірники зажадали відставки перших секретарів міськкомів та інших партійних працівників у Шахтарську, Дзержинську, Торезі.

Робітників обурювало нетактовне, нерідко грубе ставлення керівників – "фірмове хамство наших вугільних начальників", за словами одного шахтаря. Протягом багатьох років це вважали нормальним, "діловим" стилем у галузі, який, здавалось, укорінився навечно. Проте більша гласність і відкритість, принесені перебудовою, робили такий спосіб поводження з людьми все менш і менш прийнятним. Крім того, страйкарі ставили питання про загальне скорочення адміністративно-управлінського персоналу, зокрема, гірники Первомайська Ворошиловградської області – на 25 %, Червонограда, що на Львівщині, – на 50 % і т. д.

Страйк наочно показав слабкість профспілкових комітетів, їх відірваність від робітничих колективів, неспроможність захищати інтереси людей. Щоправда, офіційні акценти в діяльності цієї організації почали змінюватись. У липні 1987 року з'явилася постанова президії ВЦРПС "Про докорінну перебудову роботи профспілкових органів щодо захисту трудових прав і законних інтересів трудящих". У травні 1989 року VI пленум

Укрпрофради прийняв постанову "Про посилення захисної функції профспілок республіки у світлі вимог XIX Всесоюзної конференції КПРС і III пленуму ВЦРПС". Однак декларації та реальні дії профспілок надто часто розходилися. Тому у вимогах гірників незмінно фігурувало: провести дострокові перевибори профкомів і рад трудових колективів.

Страйковий комітет Донецька і комісія Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС підписали протокол, який було покладено в основу угод, укладених із шахтарями інших міст області. Однак страйк не припинився: робітники вимагали надійних гарантій, у тому числі від союзного уряду. 24 липня у Кремлі відбулася зустріч голови Ради Міністрів СРСР М. Рижкова з представниками страйкових комітетів Донбасу. Ввечері того ж дня голова Донецького міського страйкового комітету О. Бокарев зателефонував з Москви і повідомив, що уряд дав письмові гарантії виконання вимог шахтарів. О третій годині ночі 25 липня страйкарі залишили площу перед Будинком Рад і повернулися на шахти, щоб відновити роботу.

Дещо раніше припинили страйк гірники в Єнакієвому, Горлівці, Макіївці, Красноармійську. В ході переговорів у Червонограді затверджено договір страйкового комітету і адміністрації виробничого об'єднання "Укрзахідвугілля" про реалізацію вимог шахтарів. Генеральний директор об'єднання Є. Диколенко видав наказ про прийняття до виконання цього документа. Зазначимо, що гірники вимагали, щоб гарантом реалізації досягнутих домовленостей стала міська Рада народних депутатів (під договором поставив підпис також голова міськвиконкому О. Харламов). 24 липня страйковий комітет ухвалив рішення: припинити страйк і 25 липня відновити роботу на всіх шахтах.

25 липня страйк продовжувався на ряді шахт України, в тому числі у Торезі та Павлограді. Так, у Павлограді з 11 вугільних підприємств повністю не працювали сім, на шахті імені Сташкова у першу зміну вийшло 160 осіб замість 240. Робітники чекали зустрічі з міністром

вугільної промисловості СРСР М. Щадовим, який прибув у місто. В той же день у Москві відбулася зустріч представників страйкових комітетів Павлограда з М. Рижковим, на яку покладалися основні надії. Тільки після того, як зі столиці прийшла телеграма від шахтарів, було вирішено припинити страйк. Нарешті, 30 липня приступили до роботи гірники Стаханова, закінчився страйк у Ворошиловградській області.

Влада наголошувала, що виступи шахтарів завдали великих збитків державі. Лише в Донецькій області прямі втрати становили приблизно 100 млн. крб., не було видобуто 1,3 млн. т вугілля. Для більшої наочності твердилося, що одна доба простою об'єднання "Прокоп'євськ-гідровугілля" в Кузбасі завдавала збитки на суму, що дорівнювала вартості 150-квартирного будинку. В дні страйку відомий учений Г. Попов сказав: "Як економіст я не можу не знати про ті гігантські втрати, які несе країна внаслідок збою в одному з ланцюгів єдиного господарства і що означають ці збої при нашій бідності та існуючому дефіциті. В той же час, як прихильник радикальної перебудови, я вважаю, що страйк – це крайній, але за певних умов законний, логічний і цілком виправданий захід".

У зв'язку з цими подіями Верховна Рада СРСР прийняла "Звернення до радянського народу". В ньому зазначалося, що вищий орган державної влади країни поділяє і підтримує законні вимоги трудящих, зобов'язує союзний уряд негайно зосередити увагу на розв'язанні найбільш невідкладних проблем – продовольства, транспорту, торгівлі, охорони здоров'я, житлового будівництва тощо. У документі запевнялося, що Верховна Рада СРСР до кінця року прийме закони, які забезпечать справжню самостійність підприємств, самоврядування трудових колективів, реальну передачу землі селянам, суверенітет і господарський розрахунок республік. Однак далеко не все, обіцяне народу, тоді було виконано.

Тим часом багато страйкових комітетів продовжували роботу, слідкуючи за виконанням домовленостей. За

рішенням ряду міськвиконкомів України страйкові комітети робітників вугільної промисловості перетворено в постійно діючі. У ході страйку на їх адресу надходили численні скарги, прохання, пропозиції, причому не тільки від гірників, але й від працівників інших підприємств. Так, у ті дні до міського об'єднаного страйккому Павлограда надійшло 850 листів та заяв. Прості люди, втративши довіру до урядників, покладали надії на органи, створені самими робітниками. Навіть після того, як страйк закінчився.

На багатьох вугільних підприємствах пройшли дострокові перевибори рад трудових колективів, профспілкових комітетів. У Єнакієвому працівники виробничого об'єднання "Орджонікідзевугілля" обрали нову раду трудового колективу, яку очолив вибійник шахти "Полтавська" Ф. Костюк. У Красноармійську перші перевибори проведено на шахті імені Шевченка, де головою ради трудового колективу став голова страйккому О. Котляр, а також на шахтах імені Димитрова та "Краснолиманській". До середини серпня на половині шахт України пройшли перевибори профспілкових комітетів, третину яких очолили робітники, – як правило, голови і члени страйкових комітетів.

Уже на початку серпня 1989 року було внесено зміни і доповнення в закон СРСР "Про державне підприємство (об'єднання)". Зміст їх полягав у деякому розширенні самостійності підприємств, на чому насамперед наполягали страйкарі. 3 серпня 1989 року Рада Міністрів СРСР прийняла постанову № 608 "Про заходи по забезпеченню виконання спільних рішень, прийнятих урядовими комісіями за участю ВЦРПС і страйковими комітетами трудящих вугільних регіонів країни". Згідно з цим документом, вугільним підприємствам надавалася повна господарська самостійність, дещо скорочувалось державне замовлення, підприємствам дозволялося продавати вугілля і продукти вуглепереробки, які вироблялися понад держзамовлення, в тому числі за кордон.

Того ж місяця вищий орган влади країни розглянув у першому читанні проект закону СРСР “Про порядок вирішення колективних трудових суперечок (конфліктів)”, внесений Радою Міністрів СРСР та ВЦРПС. Цей закон, який було в цілому прийнято у жовтні 1989 року, регулював також порядок проведення страйків. У ньому визначалося, що рішення про страйк повинно прийматися на зборах (конференції) трудового колективу таємним голосуванням, що адміністрація повинна бути письмово попереджена про початок страйку не пізніше ніж за п'ять днів, що Верховна Рада СРСР чи Верховна Рада союзної республіки може відкласти проведення страйку або зупинити його на строк до двох місяців, нарешті, в яких випадках страйки не допускалися і т. ін.

Протягом серпня–вересня 1989 року союзний уряд вжив ряд заходів, спрямованих на виконання досягнутих домовленостей. Міністерство вугільної промисловості СРСР ввело доплати за роботу у вечірню і нічну зміни, за пересування “від ствола до ствола”, надало господарську самостійність 164 підприємствам, зменшило на третину чисельність управлінського апарату у виробничих об'єднаннях, на одну п'яту – на підприємствах, ліквідувало головні територіальні управління у Донецькій і Ворошиловградській областях, планувало підвищити ціни на вугілля тощо. Однак пленум ЦК профспілок робітників вугільної промисловості показав, що шахтарі не виявляли з цього приводу великого ентузіазму.

Гірники вважали, що міністерство виконувало свої зобов'язання незадовільно, що окремі пункти урядової постанови розходилися з відповідними пунктами протоколу, підписаного в Донецьку (зокрема, пункт 22 урядової постанови № 608 і пункт 39 протоколу, підписаного урядовою комісією, щодо тривалості відпусток працівників вугільної промисловості). Слід зазначити, що восени 1989 року невдоволення виконанням літніх угод висловили шахтарські колективи різних регіонів СРСР, у тому числі Кузбасу, Донбасу, Воркути та ін., на деяких вугільних підприємствах пройшли попереджувальні страйки.

Дальші події показали, що робітничий рух набрав усе більшого розмаху.

Масові страйки шахтарів, що сколихнули країну, дали значний поштовх проведенню реформ, поглибленню демократичних перетворень. Однак перебороти, пересилити гальмівні тенденції, подолати консервативні настрої, що володіли частиною партійно-державного керівництва республіки, було не так просто.

4. Політичні відносини

Перші роки перебудови не привели до помітних суспільних зрушень. Гучна партійна риторика не підкріплювалась реальними політичними діями, вагомими практичними змінами.

На думку генсека та інших “архітекторів перебудови”, причини такої пасивності крилися в бюрократичному апараті, консервативних владних структурах. Тому на початку 1987 року М. Горбачов і його соратники проголосили новий етап перетворень, у ході якого планувалося здійснити реформу політичної системи, що, в свою чергу, мала дати значний імпульс економічному, соціальному і духовному прогресові країни.

На січневому пленумі ЦК КПРС констатовано, що справа перебудови виявилася складнішою, а причини проблем – більш глибокими, ніж здавалося на перший погляд. М. Горбачов підкреслював, що “виникла ціла система послаблення економічних інструментів влади, утворився свого роду механізм гальмування соціально-економічного розвитку, стримування прогресивних перетворень...”

Коріння цього гальмування – “в серйозних недоліках функціонування інститутів соціалістичної демократії, в застарілих, а подекуди й відірваних від реальності політичних і теоретичних настановах, в консервативному

механізмі управління”. Вихід із цього становища пленум вбачав у демократизації радянського суспільства, вдосконаленні роботи Рад, профспілок, комсомолу тощо, в так званому соціалістичному самоврядуванні народу.

Ще одним засобом прискорення перебудови М. Горбачов назвав гласність. Це поняття стало найбільш яскравим “фірмовим знаком” його правління. Варто нагадати, що слово “гласність” уперше ввійшло в обіг на початку XIX століття завдяки лібералові М. Сперанському. Згодом воно знову стало популярним і значущим – у період реформи імператора Олександра II. Нарешті, в новітній історії гласність також вважали ефективним важелем перемін: формування суспільної свідомості, активізації громадськості, тиску на опонентів тощо.

Знаряддям гласності були насамперед засоби масової інформації. Вони почали писати про “білі плями” історії, трагічні сторінки минулого. Вони розповідали про сталінський терор 30-х років і репресованих учених, письменників, політичних діячів. При цьому межі й обсяг гласності, міра відкритості визначалися політичним керівництвом. М. Горбачов навіть посилався на “соціалістичний закон правди”, під яким розумів необхідність поєднувати позитивний і критичний матеріал (“було і те і друге, і радісне і гірке”). Головний редактор журналу “Огонек” В. Коротич пізніше писав: “Перший період гласності йшов під найсуворішим наглядом. Легше стало, мабуть, в кінці 90-го”.

Не менш важливе значення мало рішення про перегляд виборчого механізму. Ішлося про проведення виборів на альтернативній основі – висунення кількох кандидатів у депутати. Влітку 1987 року, під час обрання місцевих органів влади, у ряді округів проведено альтернативні вибори. Підбиваючи підсумки експерименту, секретар ЦК КПРС Г. Разумовський відзначив характерні тенденції: виборці значно частіше, ніж раніше, голосували проти кандидатів у депутати; багато виборців не з’явилися на дільниці, в дев’яти округах із цієї причини вибори не відбулися.

Чимало громадян використовували бюлетені як своєрідні “листи до влади”. Вони робили на них написи, які, як правило, відображали настрої значної частини населення. Так, улітку 1987 року українські виборці на бюлетенях писали: “У нас однопартійна система, а повинна бути багатопартійна, щоб ні одна партія не могла тиснути на Ради народних депутатів”; “Вибори – проста формальність, наші депутати – порожнє місце в Радах. Фактично вся влада знаходиться в партійних органах та виконкомах, які вирішують все і за всіх”; “Закрити Чорнобильську АЕС, перепрофілювати її з атомного пального на природний газ чи нафту. Припинити продаж нафти і газу за кордон і використовувати їх для електростанцій в СРСР”.

За таких умов, під заклики до оновлення і демократизації, швидко зростала громадська активність інтелігенції. У виступах на з'їзді вчителів республіки, пленумі Спілки письменників України, в інших творчих об'єднаннях гостро ставилось питання про стан української мови. У листі секретарів правління письменницької організації Ю. Мушкетика, Б. Олійника і Д. Павличка до Президії Верховної Ради УРСР говорилося про необхідність захисту і підтримки української мови, яка зазнавала щораз більших обмежень та утисків. Такі заяви інтелігенції формували критичну громадську думку, але не могли змінити реального стану справ.

У червні 1987 року Олесь Гончар написав листа до М. Горбачова, в якому також порушив мовне питання. “Протягом останніх 15–20 років, особливо в роки 70-ті, – твердив видатний письменник, – йде послідовний процес дискримінації української мови, не припиняється цей процес і сьогодні, що дуже позначається на розвитку культури, на роботі творчої інтелігенції, викликає духовне пригнічення багатьох і багатьох людей”. Олесь Гончар показав конкретні прояви такої дискримінації, різко осудивши практику русифікації і витіснення української мови з усіх сфер суспільного життя.

Він писав: «Схема дискримінації національної мови на Україні досить проста: спочатку штучно звужуємо сферу практичного застосування цієї мови, виганяємо її з пошти, державних установ (що суперечить Конституції), відміняємо екзамени з цієї мови у вузи, зі зневажливим виглядом витісняємо цю мову з офіційних зібрань, пленумів (залишаючи право виступити рідною мовою лише двом учасникам: поетові та доярці), міністерським циркуляром дозволяємо в школі будь-якому ледарю відмовитися відвідувати уроки рідної мови, а потім самовдоволено насміхаємось: “бачите, самі не хочуть...” Знуцанням із національної культури, з мови народу – тільки так це можна назвати».

У серпні того ж року в ЦК КПРС підготували записку “Про лист письменника О.Т. Гончара”. Її авторами були заступники завідувачів відділів пропаганди, культури, організаційно-партійної роботи, науки і навчальних закладів. У цьому документі наводились численні приклади звуження сфери вживання української мови, однак партійні чиновники знаходили аргументи, щоб обґрунтувати й виправдати таку політичну лінію. В записці вказувалося, що в 1986/87 навчальному році порівняно з 1955/56 частка учнів у школах з українською мовою навчання зменшилась із 72,8 до 48,6 %, що українські дитячі садки і групи відвідували тільки 24,0 % дітей.

Автори записки визнавали, що “в республіці практично зійшли зі сцени спектаклі українською мовою в театрах юного глядача, ляльок, популярних серед населення, розрахованих на молодіжну, дитячу аудиторію”. Вони відзначали “тенденцію до зниження кількості художніх фільмів, випущених студіями республіки українською мовою”: так, з 29 тис. копій художніх фільмів – українською випущено лише 6,1 %. “Менше видається суспільно-політичної літератури, підручників українською мовою, скорочується кількість передплатників на провідні літературні журнали українською мовою”. В записці містилися дані про переважання російської мови в діловій сфері: скажімо, зі 137 міськкомів партії

російською мовою документацію вели в 120, з 562 райкомів партії – у 340 тощо.

Але, всупереч очевидним фактам, працівники ЦК КПРС твердили про природне “зростання інтересу населення, перш за все міського, до мови міжнаціонального спілкування”. Вони наголошували на тому, що цей процес відбувався начебто “без будь-якого підштовхування”. Автори документа заперечували необхідність відмови від “принципу добровільності при виборі батьками мови навчання своїх дітей...” і виступали проти переведення вузів, особливо технічних, на українську мову навчання, що, на їх думку, “призвело б до штучного обмеження можливостей оволодіння новітньою науково-технічною інформацією, ускладнило б підготовку кадрів з інших республік, практику використання спеціалістів”.

Очевидно, що оцінки стану української мови, яку давали Олесь Гончар та його опоненти, відображали принципово відмінні позиції. Українські письменники прагнули скористатися черговою “відлигою”, аби стримати наступ русифікації, а партійне керівництво неухильно відстоювало концепцію єдиного радянського народу, виступаючи за повсюдне утвердження російської мови. У згаданій записці відділів ЦК КПРС підсумовано: «Що стосується “конституційного захисту” української мови, пропозицій надати їй статус державної, то це фактично привело б до нав’язування її представникам усіх націй і народностей, що проживають в республіці, було б відступом від демократичних принципів у національному питанні. Проти державної мови послідовно виступав В.І. Ленін».

Такої ж точки зору дотримувалось українське партійне керівництво. Як відомо, перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький розмовляв тільки російською мовою і настирливо вкорінював її у “своєї” республіці. А. Кравчук описав характерний епізод: “Якось Щербицький мав виступити перед письменниками. Ми насилу умовили його зробити доповідь українською, пояснюючи (а це було уже в перебудовчі

часи), що подібний крок може набагато полегшити стосунки між КПУ та націонал-патріотично налаштованими письменницькими колами”.

«Перший секретар довго вагався, але погодився, – писав Л. Кравчук. – Кілька працівників апарату підготували текст, акуратно розставили наголоси. Незвична мова Щербицькому давалася важко, з боку складалося враження, що Володимир Васильович докладає чималих зусиль, аби не перейти на звичну для нього мову. Проте відповідне враження на слухачів цей вчинок все одно справив. Але то був перший і останній прояв “національної свідомості”. Одрозу по закінченні заходу керівник ЦК, ледь пересилиючи гнів, заявив нам: “Ніколи більше не пропонуйте мені подібного”. Трохи помовчав і з натиском повторив: “Ніколи!”»

В. Щербицький досить прохолодно, навіть скептично сприйняв політику перебудови. Більше того, з кожним роком його негативне ставлення до реформ посилювалось, що істотно позначалося на суспільно-політичному розвитку України. Партійне і радянське керівництво республіки, як правило, вимушено проголошувало гасла перебудови, реально протидіючи оновленню системи і лібералізації влади. Та все ж, усупереч позиції номенклатури, подих перемін досягав України, поволі змінюючи політичну атмосферу, громадські настрої.

З початком гласності потужний вплив на хід подій справляли засоби масової інформації. Українські преса, радіо і телебачення працювали під жорстким наглядом консервативного апарату, проте центральні газети, журнали, радіо- і телестудії стали справжніми рупорами реформ. Разом з тим з'являлися інші ознаки становлення громадянського суспільства, насамперед неформальні групи та об'єднання. У 1987 році виникли Український культурологічний клуб (Київ), Товариство Лева (Львів), дещо пізніше – Народний союз сприяння перебудові (Одеса), Комітет підтримки перебудови (Ворошиловград) та інші.

Один із важливих напрямів перетворень – продовження деєсталінізації радянського суспільства. У вересні 1987 року створено комісію Політбюро ЦК КПРС для додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями 30–40-х і початку 50-х років. Ця комісія провела масштабну роботу, що втілилась у реабілітації понад 1 млн. осіб. У 1988 році відмінено постанову ЦК ВКП(б) «Про журнали “Звезда” і “Ленинград”» (1946 р.), а в редакційній статті журналу “Коммунист” критично оцінено інші партійні документи другої половини 40-х років з питань літератури та мистецтва.

У 1987–1988 рр. “перебудова прийшла в концтабори...” (В. Овсієнко), спочатку – суворого, пізніше – особливо суворого режиму. Восени 1987 року В. Барладяну, І. Гель, М. Горинь, З. Попадюк, С. Хмара, В. Чорновіл оголосили про створення Української ініціативної групи за звільнення в'язнів сумління. У своїй заяві вони вимагали звільнити і реабілітувати всіх політв'язнів; виключити з Кримінального кодексу статті, за якими ув'язнювали опозиціонерів; повернути в Україну тіла в'язнів сумління, які загинули в неволі. 30 грудня 1987 року відновлено діяльність Української Гельсінської групи, друкованим органом якої став “Український вісник” – тоді перше в Україні легальне незалежне політичне видання.

У цей час в СРСР почали спалахувати міжнаціональні конфлікти: в Якутії, Казахстані, Вірменії, Азербайджані. Відновилися акції протесту кримських татар, які домагалися повернення на історичну батьківщину. На початку 1988 року сталися криваві погроми в Сумгаїті, пригороді Баку, під час яких загинули 32 вірмен, понад 100 осіб зазнали поранень. На засіданні Політбюро ЦК КПРС, аналізуючи події навколо Нагірного Карабаху, М. Горбачов заявив: “Вирішується кардинальне питання. Мова йде про долю нашої багатонаціональної держави... Прямо треба сказати, товариші, недооцінили небезпеку”. Генсек підкреслив, що влада “зустрілася з аналогічними проявами в середовищі кримських татар і прибалтів...”

Протягом 1988 року значно посилювався національний рух в СРСР, набуваючи все більш організованих форм. У червні в Литві створено “Саюдіс”, улітку–восени у всій підрадянській Прибалтиці постали Народні фронти. Ці рухи фактично виступали за політичну незалежність, державний суверенітет своїх республік, ставши в опозицію до союзного центру і місцевої влади. Верховні Ради трьох республік проголосили національні мови державними, відверто демонструючи неприйняття політики русифікації і “зближення націй”. Так званий національний фактор відігравав усе вагомішу роль у процесах перетворень, які відображали назрілі суспільні потреби.

Влітку 1988 року відбулися перші масові мітинги у Львові, який став центром громадсько-політичної активності в Україні. Десятки тисяч людей збиралися на площі перед університетом, висловлюючи незгоду з національною політикою КПРС, невдоволення змістом і темпами реформ. На мітингах ставилось питання про спорудження у Львові пам'ятників Т. Шевченкові, жертвам сталінських репресій, звучали вимоги реабілітації вояків УПА, які боролися за національне визволення, проти радянського тоталітаризму. На одному з мітингів задекларовано принципи Української Гельсінської спілки, яка ставила перед собою виразні політичні завдання. Показово, що кількох учасників акцій було заарештовано, але невдовзі – звільнено.

У листопаді в Києві пройшов великий екологічний мітинг, що зібрав близько 20 тис. людей. На ньому говорили про трагічні наслідки аварії на Чорнобильській АЕС, про відповідальність найвищих посадових осіб за приховування правди, неоперативні дії. Промовці кидали гострі звинувачення на адресу першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького і голови Президії Верховної Ради УРСР В. Шевченко. Мітинги свідчили про наростання критичних настроїв у суспільстві і послаблення контролю партії за політичними процесами в республіці. Влада намагалася стримати мітингову активність,

прийнявши указ Президії Верховної Ради УРСР, що встановлював санкції за такі акції. Проте це не дало бажаних результатів.

Усе більшу силу в країні набирали так звані відцентрові тенденції. Громадськість союзних республік демонструвала невдоволення політикою Москви. Наприкінці 1988 року, під час перебування членів Політбюро ЦК КПРС В. Медведєва, М. Слюнькова і В. Чебрикова в Прибалтиці, їх постійно зустрічали плакатами “Росіяни, забирайтеся геть!”, “Негайний вихід з Союзу” та ін. У відповідь М. Горбачов прагнув поглибити політичну реформу: з часу XIX партійної конференції стали вести мову про розподіл влади, правову державу, парламентаризм. У цей період М. Горбачов сконцентрував у своїх руках найвищу партійну і державну владу, зайнявши посаду голови Президії Верховної Ради СРСР.

На початку 1989 року проведено вибори до відновленого вищого законодавчого органу країни – З'їзду народних депутатів СРСР. Ці вибори, по суті, стали першими вільними виборами за радянської доби, що сприяли дальшій політизації населення. Поряд з прямими виборами відбувалось обрання депутатів від громадських організацій – КПРС, профспілок, комсомолу, творчих спілок і т. п. Пленум ЦК КПРС рекомендував на 100 місць від КПРС рівно 100 кандидатів, без жодних альтернатив, що викликало розчарування в партійному середовищі. Передвиборна кампанія супроводжувалась черговим загостренням міжнаціональних конфліктів, цього разу – в Грузії та Молдавії.

Підсумки голосування показали, що партійна номенклатура неухильно втрачала підтримку громадян. На політичну арену виходили дійові особи, які рішуче дистанціювали себе від КПРС. На I З'їзді народних депутатів СРСР, під час обрання Верховної Ради СРСР (постійно діючого органу з'їзду), сформувалась Міжрегіональна депутатська група – офіційна політична опозиція в СРСР. Крім того, намітилась нова тенденція у транс-

формації політичної системи: центр влади поступово переміщувався з ЦК КПРС у Верховну Раду СРСР. Не випадково на цьому ж з'їзді М. Горбачов домогся свого обрання на посаду голови Президії Верховної Ради СРСР.

На рубежі 1988–1989 рр. завершилося становлення громадсько-політичної організації, яка активно виступила на захист української мови. Ця організація постала з Товариств рідної мови, що діяли у Львові, Дніпропетровську, Полтаві, Рівному, Чернігові, Харкові, а також Клубу шанувальників української мови при Спілці письменників України. У лютому 1989 року в Києві пройшла установча конференція Товариства української мови імені Т. Шевченка, що підтвердила чільну роль інтелігенції в національно-демократичних процесах. Згодом відбулися установчі конференції Українського історико-освітнього товариства “Меморіал” та Української екологічної асоціації “Зелений світ”, які також справили помітний вплив на суспільно-політичне життя в республіці.

Усе гострішими ставали релігійні проблеми, міжконфесійні відносини. Святкування 1000-ліття введення християнства на Русі привернуло увагу громадськості до становища церкви в СРСР. На початку 1989 року в Києві виник комітет за легалізацію Української автокефальної православної церкви. Невдовзі священик і парафіянин церкви Св. Петра і Павла у Львові відмовилися від підпорядкування РПЦ, створивши першу автокефальну громаду в Україні. У травні того ж року в Москві розпочали голодування шестеро єпископів і священиків Української греко-католицької церкви. Протестуючих підтримали народні депутати Р. Братунь, Олесь Гончар та Б. Єльцин, які порушили у Верховній Раді СРСР питання про легалізацію УГКЦ.

Рух греко-католиків набув найбільшого розмаху, адже УГКЦ раніше займала панівні позиції в Галичині та на Закарпатті. За офіційними даними, в західних областях України налічувалось чотири єпископи, 269 священиків і 489 ченців Української греко-католицької церкви. За оцінкою влади, чисельність вірних УГКЦ в

Закарпатській області досягала 20 тис. осіб, Івано-Франківській – 15 тис. Але основною базою цієї конфесії влада вважала Львівську і Тернопільську області. У січні 1990 року в Преображенській церкві у Львові відбувся собор УГКЦ, який легалізував Українську греко-католицьку церкву.

Без сумніву, особливе місце в суспільно-політичному житті республіки зайняв Народний рух України. За словами І. Драча, ідею його створення висунули В. Терен, П. Мовчан і Ф. Бурлачук. Восени 1988 року київські письменники і науковці з Інституту літератури АН УРСР сформували Ініціативну групу сприяння перебудові. До неї увійшли І. Драч (голова), С. Гречанюк, А. Дімаров, В. Маняк, О. Мусієнко, Ю. Мушкетик, Б. Олійник, П. Осадчук, Д. Павличко, В. Рогоза, М. Слабошпицький, С. Тельнюк, В. Терен. Тоді ж пленум правління Спілки письменників України доручив цій групі розробити проект програми Народного руху України за перебудову, який обговорювався за участю ширшого кола письменників та науковців.

На початку 1989 року проект програми винесено на розгляд загальних зборів київських письменників, що відбулися в Республіканському будинку кіно. За свідченням І. Драча, авторами проекту були В. Брюховецький, В. Дончик, І. Драч, Ю. Мушкетик, Б. Олійник і Д. Павличко. Учасники зборів докладно обговорили запропонований документ, а також відозву до громадян України, доручивши Ініціативній групі доопрацювати проект. 16 лютого 1989 року, після численних погоджень, “Літературна Україна” опублікувала проект програми Народного руху України за перебудову.

Програма НРУ не була такою радикальною, як програми Народних фронтів Прибалтики. Проект містив положення про керівну роль КПРС, не передбачав перетворення СРСР на конфедерацію тощо. Однак партійний апарат занепокоєно зреагував на ініціативу письменників, розгорнувши масштабну ідеологічну кампанію проти Руху. В ній взяли участь президія Академії наук

УРСР, президія Спілки журналістів України, Укрпроф-рада, ЦК АКСМУ. На пленумі ЦК Компартії України, що відбувся навесні 1989 року, факт створення НРУ оцінено вкрай негативно, а проект програми названо “сепаратистським”.

Тим часом почалося створення місцевих осередків Руху. Вже в березні 1989 року виникла Тернопільська крайова організація, яку очолив поет М. Левицький. У травні відбулась установча конференція Львівської регіональної організації НРУ, яка в своїй Декларації проголосила, що “виступає проти будь-якої монополії на політичну владу...”, “за відновлення державного суверенітету республіки...” У липні пройшла установча конференція Київської організації НРУ, що стала можливою завдяки підготовчій роботі, проведеній координаційною радою. Головою Київської організації НРУ обрано В. Яворівського, а його заступниками – С. Головатого, П. Кислого, С. Одарича, М. Поповича.

У наступні місяці пройшли установчі конференції в Чернігівській, Івано-Франківській, Донецькій, Волинській, Дніпропетровській, Чернівецькій та інших областях. У дуже складних умовах, за більш жорсткого спротиву партапарату, формувались рухівські організації на Одещині, Кіровоградщині, Сумщині. 8–10 вересня 1989 року в актовому залі Київського політехнічного інституту відбувся установчий з'їзд Народного руху України. У ньому взяли участь 1109 осіб, більшість з яких – представники західних та центральних областей республіки. Кількість делегатів від східного та південного регіонів України була незначною. На ту пору Народний рух України налічував 1,2 тис. первинних організацій, що об'єднували близько 280 тис. членів.

З'їзд відкрив Олесь Гончар, доповідь виголосив В. Яворівський. Зі співдоповідями виступили І. Драч, Д. Павличко, І. Дзюба, М. Брайчевський та інші. Названі промовці говорили про необхідність демократизації суспільства, досягнення політичного, економічного, культурного суверенітету України, що повинна входити “на

підставі нового Союзного договору в реформований СРСР". З іншого боку, Л. Лук'яненко, В. Барладяну, В. Чорновіл, М. Горинь, підтримувані значною частиною делегатів, заперечували гасла "оновленої федерації" і виступали за створення незалежної Української держави. Напевно, різний підхід до визначення політичних перспектив пояснювався не тільки принциповими міркуваннями, а певною мірою – тактичними розрахунками частини керівників НРУ, які прагнули уникнути гострої конфронтації з владою.

На з'їзді було прийнято Програму Руху, що в ряді позицій відрізнялася від лютневого проекту. Так, в ухваленій програмі вилучено положення про визнання керівної ролі партії, а лише проголошено підтримку принципів "радикального оновлення суспільства". Замість тези проекту про "перетворення СРСР у справжній союз братніх суверенних народів на основі ленінської програми федералізму" прийнято більш конкретне і категоричне формулювання: "Головною метою діяльності Рух визнає – побудову в Україні демократичного й гуманного суспільства... створення суверенної Української держави, яка будуватиме свої стосунки з іншими республіками СРСР на підставі нового Союзного договору".

З'їзд прийняв Статут НРУ, в якому зазначалось: "Рух – організація, відкрита для всіх громадян України незалежно від національності, приналежності до інших організацій". На з'їзді було ухвалено низку інших документів, зокрема "Звернення до народу Української Радянської Соціалістичної Республіки", "До всіх неукраїнців на Україні", "Заяву на підтримку прагнень кримськотатарського народу" та ін., а також резолюції про економічну самостійність УРСР, наступні вибори в республіці, проект закону про мови, переслідування церкви, звільнення політв'язнів, національну символіку тощо. З'їзд обрав керівництво Руху: головою став І. Драч, його заступником – С. Конев, а головою секретаріату – М. Горинь. Можливо, саме з вересня 1989 року слід вести

початок багатопартійності і так званого політичного плюралізму в Україні.

Звісно, такий хід подій змушував партійні органи вдаватися до контрзаходів. Майже відразу після установчого з'їзду НРУ відбулися засідання бюро обкомів Компартії України, присвячені організації протидії “радикалам”. Так, 19 вересня бюро Запорізького обкому партії рекомендувало своїм міськкомам і райкомам «розгорнути роботу щодо розвінчування справжніх політичних цілей НРУ, які полягають в тому, щоб “мирним парламентським шляхом” заволодіти владою, встановити контроль над партійними і державними органами». Бюро обкому наголошувало, що “особливо важливим сьогодні є формування політично правильної громадської думки стосовно ідей НРУ”, а це передбачало широке використання газет, радіо і телебачення у відповідній пропагандистській діяльності.

Бюро обкому ухвалило створити спеціальну групу, яка мала займатися аналізом подій і розробкою практичних заходів протидії Руху, іншим неформальним об'єднанням. Партійне керівництво планувало провести в містах, селах, трудових колективах і навчальних закладах збори та мітинги під гаслом “За інтернаціональне братерство, дружбу народів СРСР, за прискорення перебудови”. Прийнято рішення “постійно вивчати стан фінансово-господарської і матеріально-технічної бази обласної організації НРУ, інших неформальних об'єднань, вживати заходи у зв'язку з виявленими порушеннями законності, державної і фінансової дисципліни...” Бюро обкому зажадало “активізувати роботу щодо застосування діючого законодавства до екстремістських націоналістичних і антисоціалістичних елементів”.

До речі, саме тоді, у вересні, було прийнято рішення про підвищення зарплати партійних працівників. Воно викликало обурення рядових громадян, які переживали значні матеріальні труднощі. Ця ухвала стосувалася звільнених працівників первинних організацій, апарату райкомів, міськкомів, окружкомів, обкомів, крайкомів

партії, ЦК компартій союзних республік та ЦК КПРС. Крім нових посадових окладів, які вводилися з 1 жовтня 1989 року, зберігалися виплати “лікувальної допомоги в розмірі посадового окладу з урахуванням районних коефіцієнтів”, а також “матеріальне заохочення відповідальних працівників із розрахунку двомісячного фонду їх заробітної плати”.

Наприкінці вересня відбувся пленум ЦК Компартії України, що увільнив В. Щербицького з посади керівника республіканської партійної організації. На пленумі був присутній М. Горбачов: він позитивно оцінив діяльність першого секретаря, хоча завжди ставився до нього досить стримано. Таку зміну керівництва очікували вже давно, оскільки за В. Щербицьким небезпідставно закріпилась репутація “героя застою”. Про це говорили не тільки опоненти “першого”, це визнавали навіть його близькі соратники. Тодішній голова Ради Міністрів УРСР В. Масол твердив: “На прикладі цієї неординарної особистості наочно видно негативні наслідки тривалого перебування керівника на високій посаді, особливо якщо він знаходиться поза контролем і критикою і в його руках зосереджено практично необмежена влада. В останні роки життя Щербицького усе більше проявлялися притаманні йому надмірна обережність, неприйняття найменших заперечень, слабкість до вихваляння, капризність”.

Першим секретарем ЦК Компартії України пленум обрав В. Івашка, який до того працював першим секретарем Дніпропетровського обкому партії. Ще через кілька тижнів відбулися інші кадрові зміни: другим секретарем ЦК став С. Гуренко, секретарем ЦК – Л. Кравчук. У період зародження Народного руху України і створення інших неформальних організацій Л. Кравчук зарекомендував себе гнучким політиком, який знаходив компроміси з опонентами в найскладніших ситуаціях. Нове керівництво ЦК Компартії України більш чутливо реагувало на потреби часу, але, на відміну від компартій

прибалтійських республік, не виявляло ніякої самостійності та ініціативи.

Національно-демократичні процеси в СРСР розвивалися надзвичайно інтенсивно. Так звані суб'єкти федерації здобували щораз ширші права, а деякі з них рішуче виборювали незалежність. Ще восени 1988 року Естонія, а навесні–влітку 1989 року – Литва і Латвія прийняли декларації про державний суверенітет. Верховна Рада СРСР надала цим республікам додаткові права в управлінні економікою. У грудні 1989 року XX з'їзд Компартії Литви оголосив республіканську партійну організацію незалежною від КПРС. Можливості впливу союзного центру на суспільно-політичні процеси в Прибалтиці неухильно скорочувались.

Щораз більше проблем М. Горбачову створювала “внутрішня” опозиція, зокрема Міжрегіональна депутатська група. Вона ставила питання про розвиток ринкових відносин, відмову від догматизованого марксизму-ленінізму, необхідність відміни ст. 6 Конституції СРСР – про керівну роль партії. Восени 1989 року Політбюро ЦК КПРС проаналізувало практику роботи з народними депутатами СРСР, осудивши створення фракційних угруповань, що мали власні програмні документи, організаційні структури і т. п. На засіданні говорилося про “недостатній партійний вплив на діяльність народних депутатів СРСР...” та “відсутність систематичної роботи партійної групи Верховної Ради СРСР”.

В умовах зростаючого політичного протистояння йшла підготовка до виборів у Верховну Раду УРСР. За ініціативою демократичних сил внесено суттєві поправки у виборче законодавство республіки. Вони передбачали проведення прямих і рівних виборів, причому на альтернативній основі, з правом контролю громадськості за підрахунком голосів тощо. Вперше за довгі десятиліття партійна монополія на владу опинилася під загрозою: завдяки зусиллям Руху в Україні сформувався Демократичний блок, який об'єднав понад 40 опозиційних організацій.

Яскравим прикладом перемін, нових віянь у суспільстві стало проведення масової акції, що одержала назву "Української хвилі". 21 січня 1990 року, напередодні чергової річниці Акта злуки, сотні тисяч людей утворили "живий ланцюг", який простягнувся між Києвом та Львовом. "Ланцюг" проліг через Житомир, Новоград-Волинський, Корець і Рівне, Дубно і Броди, а також інші міста, містечка й села республіки. Ця подія засвідчила піднесення громадської активності і пробудження національних почуттів у широких колах українства.

Того ж дня на майдані біля Софійського собору відбувся велелюдний мітинг. На ньому виступило чимало письменників, релігійних, громадських і державних діячів. Так, Олесь Гончар мовив: "Єднаються сьогодні не просто землі, міста, ландшафти, це ж єднається нація, єднається її колись розтерзана, зранена, але не вбита, знову воскресаюча душа!" Видатний письменник говорив про "живу сув'язь поколінь", "єднаючий народний волевияв" і закінчив свій виступ словами: "Суверенній Україні бути!"

У березні 1990 року відбулися вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих Рад. Ці вибори привели до радикального оновлення органів влади і дальшої поляризації політичних сил. Станом на 19 березня було обрано 443 народних депутатів УРСР (з 450) і 284 647 народних депутатів місцевих Рад (з 307 267). Порівняно з попереднім скликанням, кількість комуністів в органах влади навіть зросла: у Верховній Раді УРСР – на 16,5 %, а в місцевих Радах – на 8,0 %.

Проте такі показники не зовсім адекватно відображали політичні тенденції. У середовищі комуністів ішло серйозне розмежування, напередодні виборів сформувалась Демократична платформа в Компартії України. Комуністи фактично програли місцеві вибори: близько 80 перших секретарів міськкомів і райкомів не стали депутатами відповідних Рад, зокрема в Донецькій області – кожен четвертий, у Криму – кожен п'ятий. До міських Рад не пройшов жоден із партійних секретарів

Луцького і Тернопільського, перший і другий секретарі Хмельницького міськкомів партії.

Навпаки, представники Руху та інших демократичних сил здобули переконливу перемогу в західному регіоні України. Вони становили понад дві третини складу Львівської, Івано-Франківської, майже половину – Тернопільської обласних Рад. Вони одержали більшість у міських і районних Радах Львова, Івано-Франківська, Тернополя, Дрогобича, Стрия, Червонограда та багатьох інших міст. Крім того, опозиція завоювала значні позиції у Харкові, Києві та в інших містах, що створювало ґрунт для протистояння правлячій партії.

Навесні 1990 року на III З'їзді народних депутатів СРСР М. Горбачова було обрано Президентом СРСР. Разом з тим він зберіг іншу ключову посаду – генерального секретаря ЦК КПРС. На з'їзді прийнято рішення про скасування ст. 6 Конституції СРСР, що означало “в буквальному значенні слова переворот, завершення, повне завершення зміни політичної системи” (М. Горбачов). Згодом за цим зразком почалось запровадження президентства в інших союзних республіках, у тому числі в Україні.

Невдовзі по виборах Політбюро ЦК КПРС обговорило нову політичну ситуацію в СРСР. На думку В. Воротникова, опозиціонери становили в Росії до третини загального числа депутатів, а в Москві та Ленінграді – від 60 до 90 %. За словами В. Івашка, антикомуністична група серед депутатів України досягала приблизно 25 %. Він підкреслив, що незабаром у республіці “будуть порушуватися питання негайного виходу із СРСР”, а також “буде ціла купа партій чи так званих партій...” Перший секретар ЦК Компартії України заявив: “Ми не збираємося боротися проти створення партій. Ми переконалися в тому, що це ні до чого, крім зміцнення їх авторитету, не приводить”.

Дійсно, в Україні розгортався процес політичної структуризації суспільства. У квітні 1990 року в Києві

відбувся установчий з'їзд Української республіканської партії, яка постала на основі Української Гельсінської спілки. На ньому були присутні 495 делегатів, які представляли 28 філій і 219 осередків, що об'єднували 2,3 тис. осіб. З'їзд прийняв Програму і Статут УРП, проголосивши головною метою партії створення Української незалежної соборної держави.

У травні в Києві відбувся установчий з'їзд українських соціал-демократів, під час якого стався розкол і сформувалися дві партії – Соціал-демократична партія України та Об'єднана соціал-демократична партія України. Згодом виникли Українська християнсько-демократична партія, Українська селянсько-демократична партія, Демократична партія України, Ліберально-демократична партія України, Партія зелених України, Партія демократичного відродження України та ін. Усі вони виступали за утвердження демократичної республіки і політичну незалежність України.

Навесні 1990 року розпочалася перша сесія Верховної Ради УРСР дванадцятого скликання. Вищий орган влади став працювати на постійній основі, тобто як парламент. Більшість народних депутатів становили комуністи, які обрали головою Верховної Ради УРСР В. Івашка. Проте серед депутатів було чимало представників демократичних сил, які сформували доволі численну і дієву опозицію. На противагу більшості, “групі 239”, створено опозиційну Народну раду, яка налічувала 125 депутатів і яку очолив І. Юхновський.

Тим часом союзна влада відчувала зростаючу загрозу розпаду СРСР. У березні Верховна Рада Литовської РСР прийняла акт “Про відновлення незалежності Литовської держави”. Того ж місяця Верховна Рада Естонської РСР ухвалила закон “Про державний статус Естонії”. У травні приклад сусідів наслідувала Латвія: Верховна Рада республіки проголосила декларацію “Про відновлення незалежності Латвійської республіки”. Звичайно, ці події надихали на більш рішучі дії опозиційні сили в усьому Радянському Союзі.

До того ж, дискутувалося питання про державний статус РРФСР. Його порушили керівники російських регіонів, а також деякі представники союзної еліти, які домагалися радикальної зміни існуючої системи. Рада Міністрів РРФСР обговорила проект концепції економічної самостійності Росії, що сприяло дальшому посиленню відцентрового руху. У червні 1990 року I З'їзд народних депутатів Росії прийняв Декларацію про державний суверенітет РРФСР, остаточно обеззброївши противників суверенізації союзних республік.

Під впливом згаданих подій Верховна Рада УРСР розпочала обговорення питання про державний суверенітет України. Незадовго до цього голова парламенту В. Івашко залишив посаду першого секретаря ЦК Компартії України, яку зайняв С. Гуренко. У Верховній Раді розгорнулися гарячі дискусії, за якими стежила вся Україна. В той напружений, надзвичайно відповідальний момент В. Івашко несподівано втік з республіки: він прийняв пропозицію М. Горбачова стати заступником генерального секретаря ЦК КПРС, подавши у відставку з посади голови Верховної Ради УРСР.

16 липня 1990 року поіменним голосуванням Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України. Її підтримали 355 депутатів, проти висловилися чотири депутати, утримався – один. Документ проголошував верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах, недоторканність України в існуючих кордонах.

У Декларації говорилося про намір створити незалежні фінансову, митну, податкову системи, самостійно формувати бюджет, запровадити власні гроші. Підкреслювалось прагнення держави забезпечити національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості й традицій. Гарантувалося право усіх інших народів України на вільний національно-культурний розвиток. Ішлося про створення власної армії, внутрішніх військ, органів державної безпеки.

Розвиток демократичних процесів супроводжувався послабленням позицій Компартії України. На 1 січня 1986 року вона об'єднувала 3 млн. 189 тис. осіб, з яких дві третини становили українці. Прийом до партії поступово скорочувався, а вихід з її лав набував масового характеру: 1986 року партійні квитки здали 234 особи, 1987-го – 380, 1988-го – 1862. За п'ять місяців 1990 року партію залишили понад 28 тис. осіб.

Це питання обговорювалось на засіданні Секретаріату ЦК КПРС 27 серпня 1990 року. Його учасники констатували, що за останній час вихід з партії значно посилювався. За перше півріччя партійні квитки в СРСР здали 366 тис. комуністів, зокрема лише за липень – 190 тис. На засіданні підкреслювалось, що “непросте становище склалося в деяких науково-дослідних інститутах, вузах, на ряді підприємств, особливо оборонного призначення, в деяких інших колективах, де серед членів партії є чимало хитких людей”.

За перше півріччя 1990 року до бюджету ЦК КПРС надійшло майже 1 млрд. 322 млн. крб., що становило 48,9 % від запланованої на рік суми. Ці надходження були на 29,9 млн. крб. меншими, ніж планувалося, та на 55 млн. крб. нижчими, ніж за перше півріччя минулого року. У звіті управління справами ЦК КПРС зазначалося: “На 1 липня не сплатили членських внесків 1,2 млн. комуністів, заборгованість яких досягла 8,6 млн. крб. Деякі первинні партійні організації до половини суми внесків, що надійшла, самовільно залишали у своєму розпорядженні”.

У другій половині 1990 року процес виходу комуністів з партії значно пришвидшився. Певною мірою це пояснювалось прийняттям нового Статуту КПРС, який містив положення про добровільний вихід. З червня по грудень Компартію України залишили близько 223 тис. осіб, тоді як вступили в неї тільки 11,4 тис. На 1 січня 1991 року Львівська обласна партійна організація зменшилася на 27,6 %, Івано-Франківська – на 18,7 %, Тернопільська – на 10,3 %, Луганська – на 12,0 %, Донецька –

на 11,9 %, Дніпропетровська – на 11,6 %, Запорізька – на 11,6 % і т. п.

У цей період гучно заявив про себе студентський рух, який перебував в опозиції до влади. Доволі активно діяли Спілка незалежної української молоді, Українська студентська спілка, студентські братства тощо. У жовтні 1990 року студенти провели голодування на майдані Жовтневої революції (нині – майдан Незалежності) у Києві. Вони висунули низку політичних вимог, зокрема про проведення дострокових виборів до Верховної Ради УРСР, націоналізацію майна КПРС і ВЛКСМ на території республіки, відставку голови Ради Міністрів УРСР В. Масола та ін. (задоволена була лише вимога про зміщення голови уряду).

Того ж місяця друга сесія Верховної Ради УРСР прийняла закон “Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР”. Цей крок став логічним продовженням боротьби за державний суверенітет і створював умови для реального розширення прав республіки. Законом скасовувалася ст. 6, яка закріплювала керівну роль Комуністичної партії в радянському суспільстві. Вносилися зміни, зокрема, в ст. 71, що проголошувала верховенство законів республіки на території України, а також ст. 120, яка передбачала обов’язкове виконання постанов і розпоряджень республіканського уряду на території УРСР.

До ЦК КПРС постійно надходили різноманітні повідомлення, які свідчили про радикалізацію настроїв населення. У шифротелеграмах Тернопільського обкому Компартії України, управління КДБ по Івано-Франківській області говорилося про “загострення суспільно-політичної обстановки в областях, активізацію екстремістських сил...” Партійні органи і силові структури доповідали про спроби Української республіканської партії, Народного руху демонтувати пам’ятники В. Леніну, воїнам Радянської армії, домогтися реабілітації ОУН–УПА тощо (див. Додатки. Документи № 52, 53).

У листопаді 1990 року на засіданні Секретаріату ЦК КПРС розглядалося питання “Про невідкладні заходи в зв'язку з посиленням антиармійських проявів у ряді регіонів країни”. Мова йшла про республіки Прибалтики, Молдову, Вірменію, Грузію, а також західні області України. У прийнятій постанові зазначалося, що такі прояви “стали складовою частиною діяльності деструктивних сил, кінцева мета яких – захоплення політичної влади, повалення соціалістичного ладу і зруйнування СРСР”.

В іншій постанові, яка стосувалася західного регіону України, Секретаріат ЦК КПРС констатував: “Посилюється радикалізація діяльності, консолідація на антикомуністичній основі опозиційних політичних сил. На фоні труднощів у соціально-економічній сфері зростає їх вплив на частину населення, що становить велику небезпеку для громадянського миру, долі державного устрою. Ця небезпека посилюється останнім часом змиканням політизованих об'єднань націоналістичного напрямку зі страйковими комітетами у східних областях України”. В документі мовилося про те, що в країні не діяв державний і правовий механізм, який дозволив би “зупинити зростання екстремістських проявів”.

Найвище партійне керівництво, занепокоєне новими політичними тенденціями, вживало певні запобіжні заходи. Восени 1990 року Секретаріат ЦК і Президія ЦКК КПРС прийняли постанову “Про створення і організацію роботи комісій з експертної оцінки об'єктів власності КПРС”. На 1 січня 1990 року вартість основних фондів КПРС становила 4,9 млрд. крб., зокрема місцевих партійних органів – 2,4 млрд., управління справами ЦК КПРС (включаючи здравниці, транспорт, готелі, інші об'єкти і підприємства) – 763 млн., центральних партійних установ – 132,9 млн., видавництв партійних органів – 1,6 млрд. крб.

У постанові пропонувалося створити комісії з експертної оцінки об'єктів власності КПРС у кожній обласній, крайовій і республіканській партійній організації.

“Комісії повинні вивчити і підготувати матеріали про склад об’єктів власності партії, наявність необхідних правовстановлюючих документів, які підтверджують законність володіння ними, джерела формування і фінансування будівництва матеріальної бази КПРС, пропозиції щодо їх ефективного використання...” Цю роботу планувалося завершити до 1 липня 1991 року, а керівництво нею покладалося на секретаря ЦК КПРС О. Шеніна.

Після проголошення державного суверенітету РРФСР почалося формування другого владного центру. На противагу союзним органам, підпорядкованим М. Горбачову, створювались російські державні структури, контроль над якими поступово перебирав Б. Єльцин (з липня 1990 року – голова Верховної Ради РРФСР). У цьому все жорсткішому протиборстві М. Горбачов стрімко втрачав позицію за позицією: О. Яковлєв навіть твердив, що до грудня 1990 року Президент СРСР позбувся реальної влади, зберігаючи лише її зовнішні атрибути.

Нові лідери Росії підтримали ідею розмежування компетенцій союзних і республіканських органів влади та управління. Вони активно включилися в обговорення проекту Союзного договору, висловлюючи незгоду з пропозиціями М. Горбачова. Восени 1990 року Російська Федерація підписала двосторонні угоди з Україною та Казахстаном, а на початку наступного року – з Латвією, Литвою та Естонією. В договорах підкреслювалося взаємне визнання державного суверенітету республік, що викликало невдоволення і роздратування керівництва СРСР.

У січні 1991 року, побоюючись наростання “екстремізму”, М. Горбачов погодився на застосування сили у Вільнюсі. Під час взяття військовими телецентру сталися криваві сутички з населенням, у місті з’явилися барикади. Однак події в Литві не тільки не стримали процесів дезінтеграції СРСР, але навпаки, – підштовхнули опозицію до більш рішучих кроків. Тоді ж Б. Єльцин зробив заяву про бажання керівників Росії, України, Білорусії і

Казахстану укласти чотиристоронню угоду, не чекаючи підписання Союзного договору.

Військова акція у Вільнюсі сколихнула громадськість. До ЦК КПРС надходили сотні телеграм протесту, в тому числі з України. Гірники донецької шахти імені Скочинського писали, що “Верховна Рада УРСР на чолі з М.С. Горбачовим не здатна стабілізувати становище в країні, проводити дійсні демократичні й економічні перетворення, прагнучи зберегти імперію, не враховує інтересів окремих народів і республік”. Шахтарі твердили про небезпеку “військової диктатури” і вимагали відставки Верховної Ради і Президента СРСР М. Горбачова.

Президія Верховної Ради УРСР виступила із заявою, в якій висловила підтримку законно обраним органам державної влади Литви і засудила насильницькі дії проти національної державності. У заяві говорилося про те, що всі суперечності, які виникали в процесі формування нової співдружності народів СРСР, повинні вирішуватись мирними засобами, політичними методами. Президія прийняла рішення внести на розгляд чергової сесії питання про обрання парламентської комісії з питань зовнішньої і внутрішньої безпеки.

Відразу після литовських подій розпочалась підготовка до проведення референдуму про збереження СРСР. Союзне керівництво прагнуло компенсувати політичні втрати, пов'язані з незадовільним просуванням нового Союзного договору. На референдум виносилося питання: “Чи вважаєте Ви за необхідне збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права та свободи людини будь-якої національності?”

М. Горбачов і його соратники розраховували на підтримку більшості населення, зважаючи насамперед на чисельну перевагу росіян. Але їх опоненти також планували використати референдум у власних політичних цілях, пропонуючи провести, поряд із загальносоюзним, республіканські референдуми чи опитування. Так, Вер-

ховна Рада РРФСР прийняла постанову про внесення в бюлетень для голосування ще одного питання – про запровадження посади президента в Росії. А Верховна Рада УРСР, за пропозицією Л. Кравчука, ухвалила провести республіканське опитування, на яке виносила питання: “Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу Радянських Суверенних Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?”

Саме тоді голова КДВ СРСР В. Крючков звернувся з листом до М. Горбачова, в якому писав про загрозу розпаду СРСР, демонтажу економічної та суспільно-політичної системи. Він наполягав на згортанні ринкових відносин, ліквідації “тіньового” бізнесу, посиленні боротьби з політичними опонентами, контролю за засобами масової інформації. У цьому листі В. Крючков висловився про “можливість створення у відповідний момент тимчасових структур у рамках здійснення надзвичайних заходів, наданих Президентові Верховною Радою СРСР”.

Під час референдуму 17 березня 1991 року в Україні на питання союзного бюлетеня ствердно відповіли 22 млн. осіб, або 70,2 %. Цей відсоток позитивних відповідей був найнижчим з усіх республік СРСР. На питання республіканського бюлетеня відповіли “так” більше 25,2 млн. осіб, або 80,2 %. Отже, кількість громадян України, які висловилися за збереження СРСР, була помітно меншою, ніж чисельність тих, хто ствердно відповів на питання республіканського опитування. Тим самим більшість населення України, по суті, схвалила проголошення Декларації про державний суверенітет.

Народний депутат УРСР О. Сугоняко слушно зазначав: «Політично, за бажанням, підсумки референдуму можна тлумачити як загодно: і як підтримку Горбачова, і як підтримку Кравчука, і як підтримку незалежності. Але їх суть полягає в тому, що вони неоднозначні, як неоднозначна сама політична ситуація в імперії. І неоднозначність ця довго триматися не може: або центр силою придушить національно-демократичні рухи і вста-

новить “порядок”, або має відбутися організований узгоджений між республіками демонтаж імперії. Посередині – хаос».

Навесні того ж року було розгорнуто підготовку чергового проекту Союзного договору. У квітні в урядовій резиденції Ново-Огарьово, що в 35 кілометрах від Москви, розпочалися переговори між М. Горбачовим та лідерами дев'яти республік. Новий варіант договору про утворення Союзу Суверенних Держав за своєю сутністю не відрізнявся від попередніх. В ході обговорення документа у Верховній Раді УРСР депутати вказували на його принципове розходження з положеннями Декларації про державний суверенітет, а тому відклали розгляд проекту до вересня.

Слід зауважити, що “новоогарьовський процес” певною мірою сприяв спільним діям демократичної опозиції і націонал-комуністів у Верховній Раді УРСР. Значно активніше велася розробка документів, які прокладали шлях до справжнього суверенітету республіки. Готувався проект нової Конституції України, що фактично передбачав видозміну політичного устрою. На початку липня депутати прийняли три закони, які стосувалися запровадження посади президента.

В останні дні липня 1991 року відбулися таємні переговори М. Горбачова з Б. Єльциним, у червні обраним Президентом РРФСР, та Н. Назарбаєвим, Президентом Казахстану. Учасники зустрічі домовилися підписати Союзний договір не у вересні-жовтні, як планувалося раніше, а 20 серпня. У виступі по телебаченню М. Горбачов оголосив, що першими договір підпишуть Росія, Казахстан і Узбекистан, а пізніше, “через певні проміжки часу”, – інші республіки. Відомо, що на початку серпня готовність підписати договір виявляли тільки вісім республік (за даними В. Крючкова, – лише шість).

Цей договір не влаштовував багатьох партійних і державних діячів, які вбачали в ньому інструмент остаточного розпаду СРСР. Крім того, підписання Союзного договору загрожувало багатьом першим особам втратою

посад. На згаданій зустрічі трьох президентів М. Горбачов погодився на кадрові зміни у верхівці, зокрема усунення віце-президента Г. Янаєва, голови уряду В. Павлова, голови КДБ В. Крючкова, міністра оборони Д. Язова, міністра внутрішніх справ Б. Пуго. Звичайно, консервативна верхівка держави, найбільш ортодоксальні вожді КПРС і представники силових відомств не могли змиритися з розпадом Союзу і втратою влади, що відбувалися на їхніх очах.

Політичні діячі передбачали можливість запровадження надзвичайного стану в СРСР. У 1990 році було прийнято спеціальний закон, а навесні наступного року з відома М. Горбачова навіть розроблено проект указу про введення надзвичайного стану і створення Тимчасового комітету управління СРСР. Деякі реформатори прозорливо передбачали, що зростаюче невдоволення рутинерів може вилитися в змову. За кілька місяців до серпневих подій О. Яковлев писав М. Горбачову: «Наскільки мені відомо, та й аналіз диктує такий прогноз, готується державний переворот справа».

19 серпня 1991 року частина партійно-державної номенклатури зробила спробу узурпувати владу. З шостої години ранку по Всесоюзному радіо та Центральному телебаченню передавалися документи новоствореного Державного комітету з надзвичайного стану (див. Додатки. Документ № 54). До нього ввійшли О. Бакланов – перший заступник голови Ради оборони СРСР, В. Крючков – голова КДБ СРСР, В. Павлов – прем'єр-міністр СРСР, Б. Пуго – міністр внутрішніх справ СРСР, В. Стародубцев – голова Селянського союзу СРСР, О. Тизяков – президент Асоціації державних підприємств і об'єктів промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку СРСР, Д. Язов – міністр оборони СРСР та Г. Янаєв – віце-президент СРСР, який тоді ж поклав на себе виконання обов'язків Президента СРСР.

У той час М. Горбачов перебував на відпочинку у Форосі, в Криму. Його було позбавлено засобів зв'язку та ізольовано від країни. За словами М. Горбачова, він

категорично виступав проти запровадження надзвичайного стану, хоча члени ДКНС твердили протилежне – про його мовчазну згоду з їхніми намірами. На основі свідчень учасників подій Р. Піхоя дійшов висновку: змова готувалася всупереч М. Горбачову, але його висловлювання про можливість введення надзвичайного стану створили сприятливий ґрунт для визрівання ідей ДКНС; М. Горбачов відмовився від співробітництва з членами ДКНС, але не пішов на прямий розрив з ними; він одразу не вжив рішучих заходів для придушення цієї змови.

Московські події викликали неоднозначну реакцію в Україні. Виступ ДКНС підтримав насамперед ЦК Компартії України. Перший секретар ЦК С. Гуренко надіслав обкомам партії шифротелеграму, в якій твердилося: “Заходи, що вживаються керівництвом країни по стабілізації становища і виходу з кризи, відповідають настроям переважної більшості трудящих і співзвучні з принциповою позицією Компартії України”. Змовників підтримало командування Київського, Прикарпатського, Одеського військових округів, а також Чорноморського флоту.

Засідання Президії Верховної Ради УРСР, що відбулися 19 і 20 серпня, закінчилися безрезультатно. За словами Л. Кравчука, “комуністи, які становили у вищому керівному органі парламенту відчутну більшість, або голосували проти, або утримувались”. Навпаки, члени Народної ради наполягали на рішучих діях і ухвали заяви про невизнання ДКНС. Нарада представників Народної ради і майже 20 партій та громадських організацій прийняла відозву, в якій вимагала від Президії Верховної Ради визнати діяльність ДКНС неконституційною, захистити державний суверенітет України.

У ті дні демократичні сили Харкова, гірники ряду шахт Донбасу оголосили про готовність розпочати страйки. Обласні Ради народних депутатів Львівщини, Івано-Франківщини і Тернопільщини прийняли рішення про невизнання ДКНС. З іншого боку, підконтрольні Компартії України облвиконкоми – Дніпропетровський, Жи-

томирський, Одеський, Миколаївський та ін., керівництво Кримської АРСР підтримали путчистів. Лише ввечері 20 серпня Президія Верховної Ради України ухвалила заяву, в якій не визнавала дії постанов ДКНС на території республіки.

Таку обережність і поміркованість виявило не тільки керівництво України. Б. Єльцин згадував, що реакція лідерів республік його спочатку просто вразила. “Вони розмовляли надзвичайно стримано. Їх також стурбувала заява Лук'янова. Вони теж хотіли знати справжню роль Горбачова... Та головне – це бажання дистанціюватися від московських подій, зберегти... суверенітет...” Саме рішучі дії Б. Єльцина, спрямовані на відновлення конституційного порядку, підтримані населенням і армією, привели до провалу путчу.

Події 19–21 серпня 1991 року докорінно змінили політичну ситуацію. Спроби зберегти СРСР у незмінному вигляді зазнали остаточного краху. Віра в соціалізм, навіть “з людським обличчям”, розвіювалась на очах. Керівники ДКНС потрапили за ґрати (вони були амністовані Державною думою Росії майже через три роки). Союзні органи влади втратили реальну силу, а КПРС була дискредитована та дезорганізована. М. Горбачов слушно зауважив: “Я приїхав із Фороса в іншу країну...”

23 серпня Б. Єльцин видав указ про призупинення діяльності Комуністичної партії РРФСР. Це рішення мотивувалося тим, що партія підтримала ДКНС і була причетна до державного перевороту. Того ж дня Політбюро ЦК Компартії України засудило “авантюрну спробу” змовників і розкритикувало ЦК КПРС, який “своєчасно не дав оцінки цим подіям...” Громадськість критично сприйняла запізніле відмежування, а радикальна частина демократів настійно наполягала на негайній забороні Компартії України.

24 серпня 1991 року пройшла позачергова сесія Верховної Ради УРСР. За пропозицією І. Юхновського, висловленою від імені Народної ради, парламент прого-

лосив Акт незалежності України. Цим документом стверджувалося “створення самостійної Української держави – України”, що є неподільною і недоторканною і на території якої мають чинність виключно Конституція та закони України. Верховна Рада прийняла рішення провести референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України, що мав відбутися 1 грудня, одночасно з виборами Президента України.

Парламентарі висловилися за департизацію державних органів, установ і організацій, а також армії та правоохоронних органів. Визнали за необхідне створити Раду оборони, Збройні Сили, Національну гвардію, прискорити формування Конституційного Суду. Доручили урядові забезпечити перехід підприємств союзного підпорядкування у власність України, запровадити національну грошову одиницю. Проголошення незалежності України, що стало наслідком “лагідної” серпневої революції, означало початок фактичного розпаду СРСР.

У наступні дні було зроблено чергові кроки на шляху зміни політичної системи. М. Горбачов склав із себе повноваження генерального секретаря ЦК КПРС і закликав інших керівників партії “прийняти важке, але чесне рішення про саморозпуск”. Він заявив, що “долю республіканських компартій і місцевих партійних організацій визначають вони самі...” 26 серпня Президія Верховної Ради України ухвалила рішення призупинити, а 30 серпня – заборонити діяльність Компартії України. Її власність, а також майно КПРС, що знаходилося на території України, підлягало націоналізації.

До кінця літа діяльність компартій було призупинено в Білорусі, Грузії, Киргизії, Естонії, заборонено – в Молдові та Литві. Донедавна правляча партія перестала існувати як державна інституція і ключова ланка владного механізму. Показово, що 6 листопада, напередодні 74-ї річниці більшовицької революції, Б. Єльцин видав указ про припинення діяльності КПРС і Компартії РРФСР на території Росії. В указі говорилося, що “КПРС ніколи не була партією”, що “це був особливий механізм форму-

вання і реалізації політичної влади шляхом зрощування з державними структурами...”

Повним ходом ішов “парад незалежностей”. 20–21 серпня його розпочали Латвія, Литва та Естонія, а 24–31 серпня продовжили Україна, Білорусь, Молдова, Азербайджан, Узбекистан, Киргизія. В наступні місяці про свою незалежність заявили інші союзні республіки, що почали практичну розбудову національної державності. Звісно, такий розвиток подій ніяк не задовольняв кремлівське керівництво, яке всіляко прагнуло продовжити “новоогарьовський процес”.

На початку вересня відбулася зустріч М. Горбачова і лідерів дев'яти республік, які прийняли спеціальну заяву. В ній говорилося про необхідність перехідного періоду, протягом якого планувалося підписати Договір про Союз Суверенних Держав. Скликаний тоді ж V (позачерговий) З'їзд народних депутатів СРСР підтримав запропоновані заходи, а також постановив припинити діяльність вищих союзних органів влади – З'їзду і Верховної Ради. Крім того, ухвалено рішення про розпуск Ради Міністрів СРСР та скасування посади віце-президента СРСР.

Разом з тим створювався новий орган – Державна рада СРСР, яка складалася з Президента СРСР і керівників республік. Вона мала вирішувати “питання внутрішньої і зовнішньої політики, що торкаються спільних інтересів”. Представники центральної і насамперед російської влади продовжували розробку проекту Союзного договору, займаючи принципово різні позиції: М. Горбачов наполягав на збереженні союзної держави, а Б. Єльцин виступав за союз держав.

У вересні 1991 року відбулося два засідання Держради: на першому було визнано незалежність Латвії, Литви та Естонії, на другому – обговорено проект Договору про економічне співтовариство суверенних держав. У жовтні, після третього засідання Держради, згаданий договір підписали Президент СРСР і керівники восьми республік (без України, Молдови, Грузії та Азербайджану). Того ж дня Б. Єльцин заявив, що тепер потрібно

“якнайшвидше демонтувати залишки унітарних імперських структур і створити мобільні та дешеві міжреспубліканські структури”. Деяко пізніше він наголосив, що “реальну владу тепер здійснюють республіки”.

На початку листопада, за згодою Верховної Ради України, прем'єр-міністр В. Фокін підписав Договір про економічне співтовариство. На прес-конференції у Києві Л. Кравчук зазначив, що тепер для республіки найголовніше – референдум про незалежність. Торкаючись питання про новий Союзний договір, він категорично сказав: “Моя позиція – припиняти розмови про новоогарьовський процес...” Не дивно, що Україна не взяла участі в засіданні Держради, що відбулося в середині листопада і на якому обговорювався проект Договору про Союз Суверенних Держав.

19 листопада в інтерв'ю газеті “Труд” Л. Кравчук висловив пропозицію: Україна, Білорусь та Росія могли б “виступити ініціаторами створення такого співтовариства, в якому всі держави, що входять до нього, були б рівноправними...” За його словами, вони спільно, дружно вирішували б свої проблеми, причому “без будь-якого політичного центру”. 25 листопада відбулося шосте, передостаннє засідання Держради, на якому планувалося парафувати Договір про Союз Суверенних Держав. Однак на ньому знову спалахнула дискусія між М. Горбачовим і Б. Єльциним, насамперед навколо проблем федерації та конфедерації.

Одним із головних аргументів при вирішенні долі майбутнього союзу стала позиція України. На вказаному засіданні Б. Єльцин заявив, що “підписання Договору без України – марна справа”. Його підтримали керівники ще трьох держав, запропонувавши дочекатися підсумків українського референдуму. Таким чином, шосте засідання Держради закінчилося безрезультатно, засвідчивши остаточний провал “новоогарьовського процесу”.

Тим часом Україна прагнула утвердити проголошену незалежність. У вересні було прийнято рішення про запровадження з наступного року купонів багаторазового

використання, а отже, вихід із рубльової зони. У жовтні Верховна Рада ухвалила закон “Про громадянство України”, а також створила Раду оборони України. У листопаді прийнято закони “Про державний кордон України”, “Про Прикордонне військо України”, “Про Національну гвардію України” та ін. Активно велася робота щодо створення самостійних Збройних Сил тощо.

1 грудня 1991 року відбувся Всеукраїнський референдум, на який виносилося питання: “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?” Право голосу мали майже 37,9 млн. осіб, у голосуванні взяли участь 31,9 млн., або 84,2 %. На питання бюлетеня позитивно відповіли 28,8 млн. осіб, або 90,3 % – абсолютна більшість населення України. Одночасно з референдумом було проведено вибори Президента України, на яких із шести кандидатів (В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, Л. Табурянський, В. Чорновіл, І. Юхновський) переконливо переміг Л. Кравчук – він набрав майже 61,6 % голосів.

7–8 грудня Президент України Л. Кравчук, Президент Росії Б. Єльцин та голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич провели зустріч у Біловезькій Пуші (див. Додатки. Документ № 55). На ній було підписано Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав, яку 10 грудня ратифікували парламенти України і Білорусі, а 12 грудня – Росії. Про свою готовність приєднатися до СНД заявили інші колишні радянські республіки, за винятком Грузії та країн Балтії. 21 грудня в Алма-Аті керівники 11 держав підписали Протокол до Угоди, у якому фіксувалось утворення на рівноправних засадах Співдружності Незалежних Держав.

Саме тоді, з міжнародно-правової точки зору, припинив своє існування Радянський Союз. 25 грудня М. Горбачов склав повноваження Президента СРСР і виступив із відповідною заявою по телебаченню. Події грудня 1991 року остаточно закріпили незалежність України і зробили можливим її міжнародне визнання. Вони втіляли одвічне прагнення українського народу жити вільно і бути рівним серед рівних.

5. План і ринок

Основу економічної стратегії, визначеної навесні 1985 року, становила концепція прискорення. Вона окреслила необхідність докорінного повороту до інтенсифікації, нової якості зростання, передбачала здійснення рішучого прориву до високої ефективності виробництва, вершин науково-технічного прогресу. Згідно з нею, мала статися докорінна переорієнтація господарства – повернення його обличчям до людини, соціальних потреб громадян.

Перші кроки нової п'ятирічки були досить успішними. Протягом 1986 року вироблений національний дохід збільшився з 94 млрд. до 95 млрд. крб., або на 1,6 %, валовий суспільний продукт – з 242 млрд. до 249 млрд. крб., або на 2,9 %. За цей рік темпи зростання загального обсягу промислового виробництва досягли 4,2 %, тобто перевищили заплановані на 0,8 %. В Україні стало більше видобуватися вугілля, торфу, вироблятися електроенергії, чавуну і сталі, готового прокату та сталевих труб.

За 1986 рік зріс обсяг продукції в галузях машинобудування та металообробки (на 8,0 %), хімічної та нафтохімічної промисловості (на 5,0 %), основних видів будівельних матеріалів, зокрема цементу, скла, збірних залізобетонних конструкцій тощо. Приріст продукції в господарстві України було одержано в основному за рахунок підвищення продуктивності праці, яке становило в промисловості 4,2 %, будівництві – 5,0 %, сільському господарстві – 5,6 %.

Одним з перших кроків нового політичного керівництва стала кампанія боротьби з пияцтвом. У травні 1985 року вийшла постанова Ради Міністрів СРСР “Про заходи щодо подолання пияцтва і алкоголізму, викорінення самогоноваріння”. Цей документ передбачав, що виробництво лікєро-горілчаної продукції щороку скорочуватиметься на 30 млн. декалітрів, виноградного вина –

на 20 млн. декалітрів, а плодово-ягідних – припиниться взагалі. Зрозуміло, що М. Горбачов та його соратники, розпочинаючи цю масштабну кампанію, керувалися найкращими намірами. Однак її економічні аспекти були цілковито знехтувані.

Слід сказати, що на початку ХХ ст. подібна акція вже проводилася в Росії. У 1914 році Державна дума прийняла закон, який передбачав підвищення цін на горілку. В зв'язку з початком війни продаж спиртного тимчасово, на період мобілізації, припинявся. Того ж року, не консультуючись з Думою, цар продовжив заборону до закінчення війни. Державні чиновники вважали такий захід несвоєчасним: чистий прибуток від продажу горілки в імперії становив 500 млн. крб., або чверть усіх прибуткових статей бюджету. Тому введення “сухого закону” завдало болісний удар господарству країни і послаблювало її фінансовий потенціал.

Крім того, реальні результати боротьби з пияцтвом виявилися мізерними. Царську заборону різними шляхами обходили, постійно порушували. Один з фінансистів того часу писав: “Пияцтво продовжується, підпільний продаж спиртного здійснюється безперешкодно в окремих кабінетах розкішних ресторанів. Винокурні заводи не здатні задовольнити попит на алкоголь. Продавці одержують неймовірні прибутки. У хід пішла домашня хімія для очищення денатурату, політури та одеколону. Споживання спиртних напоїв особливо процвітає серед багатих класів. Держава просто відмовилась від податку на алкоголь і не досягнула успіхів у придушенні його споживання”.

Знайома картина, неначе списана з сучасності. Історія з “сухим законом” повторилась, щоправда, в інший час і за інших обставин. До 1985 року обсяги виробництва вино-горілкової продукції в СРСР незмінно зростали, досягнувши у 1984 році 222 млн. декалітрів (у перерахунку на абсолютний алкоголь). У 1986 році виробництво горілки і лікєро-горілкової продукції в країні скоротилося на 92 млн. декалітрів, що становило

61 % до рівня 1985 року, виноградного вина – на 124 млн. (53 %), плодово-ягідного – на 55 млн. (22 %), коньяка – на 0,3 млн. (96 %), шампанського – на 53 млн. (79 %), пива – на 168 млн. (74 %).

У наступні роки процес скорочення виробництва тривав. Він приніс певні позитивні наслідки, зменшилась кількість злочинів, дорожньо-транспортних пригод тощо. Разом з тим розпочата М. Горбачовим кампанія потягнула за собою цілу низку проблем, причому не менш складних і гострих, ніж проблема пияцтва й алкоголізму. За три роки після прийняття згаданої постанови в державний бюджет СРСР щороку надходило приблизно на 6 млрд. крб. менше, ніж у середньому за чотири роки одинадцятої п'ятирічки, що негативно позначилося на загальному стані економіки країни.

В умовах боротьби з алкоголізмом почалась переорієнтація колгоспів, радгоспів та інших сільськогосподарських підприємств на вирощування столових сортів винограду. Як наслідок – значно скоротилися площі, зайняті технічними сортами (винними, столово-винними, ізабельними і т. п.). За 1986–1989 рр. в Україні було розкорчовано близько 60 тис. га виноградників, що призвело до зменшення середньорічного збору винограду приблизно на 200 тис. т, або на 20,0 %. Для відновлення знищених виноградників необхідні були витрати на суму близько 400 млн. крб.

У 1984–1987 рр. частка алкогольних напоїв у загальному обсязі товарообігу, включаючи громадське харчування, скоротилася в СРСР з 16,7 до 10,7 %. У зв'язку з цим торгівля зазнала значних втрат, лише в Україні вони становили мільярди карбованців. У той же час істотно зросли самогонваріння, спекуляція спиртними напоями, наркоманія і токсикоманія. За даними тодішнього голови Ради Міністрів УРСР В. Масола, внаслідок зменшення виробництва горілки, вина та інших алкогольних напоїв бюджет республіки недорахувався понад 10 млрд. крб. Загальні ж збитки казни СРСР становили приблизно 30 млрд. крб. у розрахунку на рік.

Улітку 1985 року рядом рішень і постанов було “підрегульовано” діяльність сільськогосподарських підприємств. У червні ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову, спрямовану на підвищення матеріальної зацікавленості колгоспів і радгоспів у збільшенні виробництва та продажу державі високоякісної продовольчої пшениці. У липні того ж року вийшла постанова, яка визначила заходи щодо збільшення виробництва зерна озимих культур, ярої пшениці, кукурудзи, проса, рису за рахунок упровадження інтенсивних технологій. Діяла традиційна методика: сьогодні “підтягували” пшеницю, завтра – кукурудзу і т. д., не змінюючи самої системи господарювання, що показала свою низьку ефективність.

Економіка немов завмерла в лещатах політики, час від часу збуджувана черговими постановами чи адміністративно-бюрократичними перетасовками. Так, у листопаді 1985 року проведено “далше вдосконалення” управління агропромисловим комплексом, яке не змінило ні змісту, ні стилю й методів керівництва сільським господарством. Знову змінено лише вивіски, здійснено звичайну “кабінетну” реорганізацію: на базі ряду союзних міністерств створено Державний агропромисловий комітет СРСР.

У тому ж місяці утворено союзно-республіканський Держагропром УРСР, очолений Ю. Коломійцем. Цей орган виник на місці відповідних міністерств, а саме: сільського господарства, плодоовочевого господарства, сільського будівництва, м'ясної і молочної промисловості УРСР, а також кількох комітетів і управлінь. Поряд з типовими для командної системи перебудовами апаратних структур зроблено спробу посилити економічні важелі господарювання, аби бодай трохи оживити старий господарський механізм.

Про це свідчила постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, прийнята навесні 1986 року, якою передбачалося встановити стабільні плани закупівель зерна на п'ятирічку, виплачувати надбавки до закупівельних цін у розмірі 100 % за зерно, продане понад середньорічний

рівень одинадцятої п'ятирічки, не доводити планів державних закупівель худоби, птиці, молока, яєць, картоплі тощо до союзних республік, країв та областей. Окрім цього, у розпорядженні обвиконкомів повинні були залишатися ресурси м'яса, молока, іншої продукції після виконання планів поставки в загальносоюзний і республіканський фонди, дозволявся взаємообмін продовольством між республіками та областями на договірній основі тощо. Словом, міцний ремінь, який стримував ініціативу господарств та місцевих органів, ледь-ледь попускався.

У 1986 році було вироблено продукції сільського господарства на 48,1 млрд. крб., тобто на 2,2 % більше, ніж попереднього року. Валовий збір зерна досягнув 43,1 млн. т, або на 2,6 млн. т більше, ніж 1985 року. Збільшився збір соняшнику, овочів, картоплі, дещо поліпшилася ситуація у тваринництві. Судячи з офіційної статистики, зріс випуск товарів народного споживання, роздрібний товарообіг державної і кооперативної торгівлі, обсяг спожитих населенням матеріальних благ та послуг.

Отже, перші підсумки мали б вселяти певний оптимізм, але якісних зрушень в економіці не відбулося. Навпаки, статистика свідчила, що диспропорції у розвитку господарства поглибилися. Протягом 1986 року виробництво засобів виробництва підвищилось на 5,0 % (проти 3,5 % за планом), а виробництво предметів споживання – на 2,0 % (проти 3,4 % за планом). Частка групи "А" у загальному обсязі продукції промисловості в Україні ще більше зросла (з 72,0 до 72,5 %), а групи "Б" – відповідно зменшилася (з 28,0 до 27,5 %). Програма соціального розвитку виконувалась незадовільно: порівняно з 1985 роком скоротилося введення в дію дошкільних закладів, учнівських місць у загальноосвітніх школах, лікарняних і амбулаторно-поліклінічних закладів, санаторіїв, будинків відпочинку, будинків-інтернатів для старих та інвалідів.

На початку 1987 року сталися значні збої на багатьох ділянках економіки СРСР. Перехід на нові умови господарювання супроводжувався скороченням виробництва в легкій та інших галузях промисловості. Багато підприємств чорної металургії, хімічної промисловості не виконали договірних зобов'язань, що негативно позначилося на розвитку економіки. Програма модернізації і нарощування потужностей машинобудування розв'язувалася повільно, зокрема у верстатобудуванні і приладобудуванні. Зростала зношеність основних фондів, знижувалась фондівіддача у промисловості, перш за все в легкій та харчовій. Заходи щодо прискорення науково-технічного прогресу відчутних наслідків не давали, а кількість створюваних зразків нових типів машин, устаткування, приладів тощо навіть зменшилася.

Саме тоді, влітку 1987 року, М. Горбачов уперше сказав про те, що економіка СРСР опинилася у передкризовому стані. Така оцінка не означала, що почалось абсолютне скорочення виробництва, спад рівня життя людей. По суті справи, мова йшла про сповільнення темпів економічного розвитку, про стагнацію господарства. На пленумі ЦК КПРС, що відбувся у червні 1987 року, лідер партії твердив, що управлінсько-бюрократичні структури прагнули “заморозити перебудову”, що хід перетворень гальмувався центральними відомствами, які хворобливо сприймали будь-які нововведення.

Більше того, ставало очевидним, що самі партійні організації все відчутніше відставали від настроїв і потреб населення, від політичних процесів, які розгорталися в країні. У партійному апараті зростало нерозуміння і неприйняття перебудови, демократизації суспільства, та й не дивно: реформування загрожувало КПРС втратою політичної та ідеологічної монополії. З іншого боку, під впливом “знизу” в партійному середовищі поступово окреслювалась і зміцнювалась група реформаторів, яка становила опору нового курсу і протидіяла догматизму та консерватизму.

Але головним фактором перемін була широка громадськість. Вона активно включалася в політичну діяльність, вимагаючи більш рішучих перетворень. Під цим тиском, який раз у раз посилювався, верхівка партійно-державного апарату коригувала стратегію і тактику перебудови. Влітку 1987 року намічено перші серйозні зрушення в господарській політиці, проголошено радикальну економічну реформу. За словами М. Горбачова, ця реформа мала забезпечити “поглиблення перебудови” і “наступ на всіх напрямках прискорення”.

Вихідна її позиція – розширення самостійності основної ланки виробництва, закріплене у Законі про державне підприємство (об'єднання). Реформа передбачала перехід підприємств на одну з двох моделей повного госпрозрахунку і самофінансування; складання і затвердження ними своїх річних та п'ятирічних планів; встановлення довгострокових стабільних економічних нормативів, державних замовлень на найважливішу продукцію; здійснення оптової торгівлі засобами виробництва (замість централізованого фондування матеріальних ресурсів) і т. ін.

Політичне керівництво і провідні економісти знову пропонували поєднати план і ринок, так зване пряме й опосередковане регулювання виробництва. У 1988 році М. Горбачов говорив: “План не тільки не суперечить ринку, він стає достовірним і виконуваним тільки при використанні інструментів ринку”. Крім того, пленум ЦК КПРС поставив завдання перебудувати управління господарством, зокрема скоротити громіздкий апарат, звільнити міністерства від функцій оперативного керівництва підприємствами, підвищити відповідальність Рад Міністрів союзних республік за комплексний розвиток їх територій.

У зв'язку з цим було розроблено проект генеральної схеми управління господарством України. Дана схема становила організаційну основу економічної реформи, намічала перебудову структури управління в республіці. Вона створювалася за пропозиціями міністерств, ві-

домств, обвиконкомів, обговорювалась у Раді Міністрів УРСР та в ЦК Компартії України. Звісно, вона попередньо погоджувалась у союзних органах, інтереси яких мали вирішальне значення. У квітні 1988 року позачергова сьома сесія Верховної Ради УРСР розглянула і схвалила проект вказаної генеральної схеми.

У цьому документі йшлося: про необхідність оптимального поєднання централізованого керівництва економікою із самостійністю підприємств та об'єднань; про передачу "вниз", на місця, ряду функцій міністерств і відомств, а останнім – частини функцій Ради Міністрів, Держплану, Мінфіну та інших органів; про нову орієнтацію міністерств і відомств – на поглиблену розробку перспективних питань, здійснення загальної стратегії економічного, соціального і науково-технічного розвитку галузей. Інакше кажучи, ставилося за мету розширити можливості первинного осередку виробництва – підприємств та об'єднань, створивши для цього сприятливе економічне середовище.

Та як було цього досягнути? Як подолати директивне мислення і командний стиль роботи керівництва? Чи можна поєднати й узгодити монополізм державної власності, що породжував надцентралізм, з реальною самостійністю підприємств? Ці питання виринули уже в процесі знайомства з генеральною схемою: за планами передбачено звільнити апарати міністерств і відомств від оперативного-господарського управління і в той же час – посилено їх відповідальність за задоволення потреб економіки та населення у продукції, що вироблялися цими галузями.

Тодішній голова Ради Міністрів УРСР В. Масол пояснював: "Протириччя тут немає – добиватися цього вони повинні не адміністративними заходами, не шляхом дріб'язкової опіки підприємств, а через управління інтересами, з використанням усіх економічних інструментів – плану, фінансово-кредитних відносин, цін, матеріально-технічного забезпечення у їх органічному сполученні і єдності". Однак практика показала, що така супереч-

ність була, ще й досить гостра: міністерства і відомства працювали по-старому, не поступаючись можливістю наказувати і диктувати, не рахуючись із так званою основною ланкою економіки.

Не менші сумніви викликало питання про розмежування компетенцій між могутнім центром та республікою. Перебудова управління призвела до дальшого посилення багатьох союзних відомств. Так, керівництво підприємствами й об'єднаннями комплексу важкої промисловості вирішено зосередити в основному у загальносоюзних міністерствах. Унаслідок цього ліквідовано союзно-республіканські органи управління окремими галузями важкої індустрії, а саме: вугільної промисловості, чорної і кольорової металургії, нафтопереробної і нафтохімічної промисловості, а також геології (Мінвуглепром, Мінчормет, Головнафтохімпром УРСР та ін.).

Не дивно, що керівники більш як тисячі підприємств, що належали до названого комплексу, розташованих насамперед у Донбасі та Придніпров'ї, стали ще менше займатися питаннями розвитку цих територій, задоволенням повсякденних потреб населення. Разом з тим із двох союзно-республіканських міністерств – Мінважбуду і Мінпромбуду УРСР – створено одне республіканське Міністерство будівництва. Союзно-республіканське Міністерство промисловості будівельних матеріалів перетворено у республіканське, причому цементні заводи передано в союзне підпорядкування. За пропозицією республіки і згодою комісії Політбюро ЦК КПРС вдалося зберегти Міністерство енергетики і електрифікації УРСР, апарат якого скорочено наполовину.

В цілому зміна структури управління була справою назрілою і необхідною. За роки так званого застою управлінський персонал в СРСР неймовірно розрісся, досягнувши 18 млн. осіб. Потреба у зменшенні бюрократичної надбудови, в скороченні кількості працівників різноманітних відділів, управлінь тощо не викликала заперечень. Але те, що скорочення апарату супроводжувалось перерозподілом компетенцій між центром і

республікою, втратою Україною контролю за ключовими галузями індустрії, відображало протидію новим тенденціям з боку союзних відомств, їх прагнення зберегти колишню силу. Не дивно, що на початку реформи Раді Міністрів УРСР безпосередньо підпорядковувалось лише 7,0 % промислового потенціалу республіки (див. Додатки. Табл. 14).

Проектом генеральної схеми передбачалося скоротити на республіканському рівні вісім міністерств і відомств (із 55 до 47), а в них більш як третину структурних підрозділів (із 374 до 102). У два рази планувалося зменшити чисельність центрального апарату (з 16,2 тис. до 8,1 тис.), більш як на 30 % – кількість галузевих органів середньої ланки управління, у тому числі чимало трестів, главків і т. ін. Пропонувалося надіслати відповідним міністерствам і відомствам СРСР пропозиції – і не більше! – щодо перебудови структури і скорочення хоча б на 20 % чисельності працівників органів союзного підпорядкування, розташованих на території республіки (переважно машинобудівний, хімічно-лісовий і паливно-енергетичний комплекси).

Як показує статистика, за період перебудови загальна чисельність управлінського персоналу зменшилась. У 1985 році в апараті органів управління України налічувалось 456 тис., а в 1989 році – 278,1 тис. осіб. Більш як удвоє скоротився республіканський апарат, у тому числі персонал союзно-республіканських міністерств і відомств. На 40,3 % став меншим апарат обласних і на 33,3 % – районних, міських управлінь, відділів міністерств і відомств (без виконкомів Рад народних депутатів). Проте найбільш відчутне скорочення проведено в органах господарського управління – зі 113,6 тис. до 10,1 тис. осіб, тобто більш ніж у 10 разів.

За цей період дещо зріс апарат виконкомів обласних, районних, міських, а також селищних і сільських Рад народних депутатів – з 90,3 тис. до 92,4 тис. осіб, або на 2,3 %. А от союзний апарат збільшився майже втричі – з 0,9 тис. до 2,2 тис. осіб, один працівник союзного

апарату припадав на шість працівників республіканського (на початку перебудови – один на двадцять шість службовців). Як бачимо, на пропозиції вищого органу державної влади УРСР у союзних міністерствах і відомствах не дуже зважали.

Уже перший рік реформи показав, що вона була далеко не радикальна. Новий механізм господарювання практично не спрацьовував, давав значні збої. Реальні можливості підприємств, їх ініціатива і самостійність всіляко обмежувались. Контрольні цифри мали обов'язковий, директивний характер, нормативи встановлювались довільно і часто коригувались, держзамовлення охоплювало майже всю продукцію і не розміщувалося на конкурсній основі. Зате одне право, надане підприємствам, реалізувалося неухильно: вони могли збільшувати грошові виплати працівникам, якщо зростав вартісний обсяг виробництва.

З того моменту почалися гонитва за прибутком, нарощування вартісного “валу”, в тому числі за рахунок підвищення цін на продукцію. Багато фабрик і заводів, об'єднань і міністерств скорочували випуск дешевих товарів, поліпшуючи в такий спосіб фінансові показники (йшло “вимивання” дешевого асортименту виробів). Для прикладу, в січні-жовтні 1988 року Мінлегпром УРСР зірвав план випуску дешевої продукції, а завдання з випуску дорогих виробів перевиконав більш як на 19,0 %. Із запланованого на 1989 рік збільшення виробництва товарів легкої промисловості на 1,8 млрд. крб. Передбачалося 800 млн. крб., або 45,0 %, одержати за рахунок подорожчання продукції.

За цих умов посилилися прояви колективного егоїзму, тенденція до “проїдання” коштів. Із 1988 року почали стрімко зростати грошові прибутки населення, значно перевищуючи заплановані показники. Темпи росту заробітної плати все більше випереджали темпи піднесення продуктивності праці, зокрема в Держагропромі, Мінлегпромі, Мінмонтажспецбуді, Мінводгоспі УРСР, а також у Волинській, Рівненській, Сумській, Харківській та інших

областях. Навесні 1988 року центр широко відкрив емісійні шляхи, з яких ринули потоки “порожніх” грошей, не забезпечених відповідною товарною масою.

Тому дефіцит набирив щораз більшого розмаху, напруженість на споживчому ринку посилювалась, карбованець день за днем втрачав колишню купівельну спроможність. У 1988 році з великими труднощами йшло виконання плану роздрібного товарообігу, підприємства Мінрадіопрому, Міннафтохімпрому, Мінелектротехпрому та інших союзних міністерств не виконували зобов'язань щодо постачання багатьох виробів. Не повною мірою задовольнявся попит населення на товари, що випускалися підприємствами, підвідомчими республіканським міністерствам, у тому числі Мінлегпрому, Мінмісцевпрому і Мінліспрому УРСР.

Не випадково, що цього року почала відчутно посилюватись диспропорція між грошовими доходами населення та можливостями їх реалізації, товарного покриття. Протягом 1988 року грошові доходи громадян України зросли більш як на 7 млрд. крб., але виявились фактично нереалізованими, “неотовареними”, “законсервованими”: 6,3 млрд. крб. було покладено на ощадні книжки. Така диспропорція негативно позначалась не тільки на економічному, але й на соціальному розвитку республіки, викликаючи невдоволення населення.

До реформи щорічний приріст фонду оплати праці становив приблизно 3–3,5 %, що відповідало приросту національного доходу. Тепер, з переходом підприємств на повний госпрозрахунок і самофінансування, темпи зростання оплати праці стали істотно перевищувати темпи приросту національного доходу, зокрема в 1988 році – майже удвоє. У зв'язку з цим Верховна Рада СРСР прийняла постанову, яка передбачала прогресивне оподаткування приросту коштів на оплату праці понад 3 %, але цей документ істотно не вплинув на стан справ в економіці.

З початком реформи швидко загострювалась проблема забезпечення населення продуктами харчування, товарами народного споживання. Скорочувався продаж

масла, молока, сиру, ковбасних виробів, м'ясних консервів, рибопродуктів. Напевно, найбільш разючим прикладом дефіциту була нестача мила та синтетичних мийних засобів, яка поволі покривалася за рахунок імпорту. Повсюдно не вистачало взуття, швейних і трикотажних виробів, а також багатьох інших товарів.

Майже на кожному кроці виникали черги, полиці магазинів біднішали, поступово спорожнювались. У кращому становищі перебували міста, які належали до першої категорії товарної забезпеченості, – Москва, Ленінград, столиці союзних республік, великі індустріальні центри. З навколишніх сіл і містечок, з більш віддалених районів країни – так званої провінції – сюди прямували зростаючі потоки людей, які штурмували гастрономи й універмаги, щоб придбати дефіцитні товари – для особистого споживання та перепродажу.

Таке наростання “товарного голоду” змушувало місцеву владу вдаватися до захисту свого ринку. Вводились обмеження на вивезення продукції з областей, на продаж товарів приїжджим громадянам: відпуск багатьох виробів здійснювався після пред'явлення паспорта з місцевою пропискою. На рубежі 80–90-х років запроваджено нормований продаж деяких продовольчих і промислових товарів за стабільними цінами, що відбувалося на фоні загального підвищення роздрібних цін, особливо кооперативного та колгоспного ринків.

Ці негативні явища посилювали відцентрові тенденції в політичному та економічному розвитку союзних республік. Восени 1988 року на нараді керівників Держпланів і провідних економічних інститутів Латвії, Литви та Естонії було підписано протокол про розробку нової моделі соціально-економічних відносин. Балтійські республіки прагнули максимально розширити свої господарські повноваження, щоб згодом досягнути економічної самостійності, а далі – державного суверенітету, політичної незалежності.

Ці радянські республіки першими почали домагатися перерозподілу компетенцій між центром і суб'єктами союзної держави, все активніше й настійніше ставили питання про зміну порядку ціноутворення й оплати

праці. Саме вони розробили концепції республіканського госпрозрахунку, які передбачали існування різних форм власності, організацію власних банківських та грошових систем, включаючи введення національних валют і встановлення порядку обміну їх на інші валюти, в тому числі карбованець.

У березні 1989 року з'явився проект ще одного важливого документа, що визначав можливі перспективи трансформації радянського суспільства, – “Загальних принципів перебудови керівництва економікою і соціальною сферою в союзних республіках на основі розширення їх суверенних прав, самоуправління і самофінансування”. У липні того ж року перша сесія Верховної Ради СРСР ухвалила рішення про введення з 1 січня 1990 року принципів “регіонального госпрозрахунку” на території названих прибалтійських республік.

Це рішення стало орієнтиром для національно-демократичних сил в інших регіонах СРСР, у тому числі в Україні. Однак, на відміну від Латвії, Литви та Естонії, розвиток згаданих тенденцій в УРСР усіяко стримувався консервативною владною верхівкою, надзвичайною слабкістю реформаторських настроїв у партійно-державному керівництві республіки. Така відсутність політичної готовності до глибоких чи бодай більш-менш серйозних соціально-економічних перетворень, безумовно, позначалася на господарському становищі України.

Та все ж зростання відцентрових тенденцій призвело до поширення “регіонального госпрозрахунку” в інших союзних республіках. Прийнято закон СРСР “Про основи економічних відносин Союзу РСР, союзних і автономних республік”, що декларував перехід республік на принципи економічної самостійності, самоврядування і самофінансування. Закон розмежував повноваження Союзу РСР та суб'єктів федерації в господарській сфері, визначав засади їх фінансових відносин, встановлював правові основи їхньої участі в загальносоюзному ринку.

Звичайно, декларовані принципи ще помітно розходилися з реальними можливостями республіки. Центр продовжував контролювати базові галузі економіки України. За свідченням В. Масола, що очолював тоді

Раду Міністрів УРСР, у 1990 році його уряду безпосередньо підпорядковувалось до 40 % промислового потенціалу республіки, що далеко не відповідало проголошеній “економічній самостійності”.

Перебудова і лібералізація політики КПРС сприяли розвитку нових форм господарської діяльності, які порушували всеохоплюючу монополію держави в економічній сфері. Дозволено індивідуальну трудову діяльність, створення кооперативів і спільних підприємств, заохочувано малі, орендні та акціонерні підприємства. Почалася поступова трансформація економічної системи, яка супроводжувалася загостренням внутрішніх проблем і неоднозначно, досить болісно сприймалася в суспільстві.

У 1986–1987 рр. було закладено основи новітнього кооперативного руху: прийнято ряд постанов про створення кооперативів із заготівлі і переробки вторинної сировини, в громадському харчуванні та побутовому обслуговуванні населення. Проте в цей період кооперативи розглядалися владою як маргінальні господарські структури, як форма індивідуальної трудової діяльності. Згадані постанови мали доволі обмежений характер і не передбачали становлення особливого кооперативного сектора економіки.

Прийняття закону “Про кооперацію в СРСР” значно посилило можливості розвитку кооперативного руху в країні. Закон змінив статус кооперативів, визначивши їх як первинну ланку господарського комплексу. Він зняв жорстке регламентування, закріплене попередніми постановами: діяльність кооперативів було дозволено в різних ділянках економіки СРСР.

Слід нагадати, що протягом другої половини 80-х років створювались певні фінансові стимули для розвитку кооперації. Зокрема, влада визначила пільгові ставки оподаткування доходів кооперативів, заохочуючи підприємливих громадян займатися такою діяльністю. Не випадково, що кооперативи швидко виникали в різних галузях економіки, займаючись, крім раніше визначених ділянок, будівництвом, інформаційним обслуговуванням населення, працюючи в науково-технічній, соціально-культурній сферах тощо.

На початку 1988 року в Україні діяло 1790 кооперативів, що налічували 23,1 тис. працівників і забезпечували обсяг реалізованої продукції на суму майже 46 млн. крб. В основному це були кооперативи п'яти видів: громадського харчування, побутового обслуговування, торговельно-закупівельні, з виробництва товарів народного споживання, із заготівлі та переробки вторинної сировини. Їх частка в загальній кількості кооперативів становила 94,7 %, а в загальному обсязі реалізованої продукції (послуг та робіт) – понад 95,0 %.

Зрозуміло, кооперативи не могли відразу потіснити державні підприємства. Навіть у тих галузях, де вони набули найбільшого поширення, частка виконуваних ними робіт і послуг залишалася вкрай низькою. У 1988 році в сфері побутового обслуговування населення налічувалось 892 кооперативи, або 49,8 %, але їх внесок у загальні результати господарської діяльності галузі становив лише 5,3 %. У 1989 році частка продукції кооперативів у випуску товарів народного споживання в Україні досягала всього 1,5 %.

У більшості випадків кооперативи створювалися при державних підприємствах і орендували в них значну частину основних фондів. На початковому етапі вони одержували в безплатне користування будівлі, приміщення, обладнання та інше державне майно. Лише порівняно невелика частка використовуваних фондів була власністю самих кооперативів (наприкінці 1990 року – приблизно третина). Разом з тим оплата праці членів кооперативів значно перевищувала заробітну плату працівників державних підприємств: у 1990 році вона становила відповідно 417 крб. і 270 крб. в середньому за місяць, тобто відрізнялася більш як у 1,5 раза.

Ці фактори негативно позначалися на ставленні громадськості до кооперативного руху. Більшість населення вважала, що кооператори працюють не стільки на користь суспільства, скільки задля особистого збагачення. Такі настрої посилювало й те, що кооперативи встановлювали вищі ціни на послуги та товари, ніж державні підприємства, а нерідко просто перепродавали продукцію державних підприємств за вищими цінами.

У 1987 році в Україні розпочалося створення міжнародних спільних підприємств (МСП). Перші законодавчі акти, що стосувалися такого співробітництва з іноземними партнерами, визначали кілька обов'язкових умов створення МСП. Головні з них – частка радянського партнера становила не менше 51% і генеральними директорами та головами правління МСП призначалися лише громадяни СРСР. Проте наприкінці 80-х років згадані обмеження були зняті, а нормативно-правова база спільного підприємництва стала значно ліберальнішою.

Згідно з законодавством, протягом календарного року іноземна інвестиція в статутному фонді МСП повинна була досягти не менше як 20,0% статутного капіталу, а в грошовому вимірі – а) у разі здійснення інвестиції у вигляді рухомого та нерухомого майна, прав інтелектуальної власності, прав на здійснення господарської діяльності для банків та інших кредитно-фінансових закладів – 100 тис. доларів США; б) у разі здійснення її в конвертованій валюті, валюті СРСР при реінвестиціях, цінних паперах тощо для банків та інших кредитно-фінансових закладів – 1 млн. доларів США, а для інших підприємств та організацій – 500 тис. доларів США.

У 1987–1990 рр. в Україні виникло 161 міжнародне спільне підприємство. В їх створенні взяли участь партнери із 38 країн, абсолютна більшість МСП постала на двосторонній основі (93,1%). В сукупному статутному фонді цих підприємств найбільшу частку становили США (18,6%), Італія (9,4%), Кіпр (7,8%), ФРН (6,8%), Швеція (5,4%), Австрія (5,2%), Іспанія (5,1%), Туреччина (4,8%), Канада (4,7%), Угорщина (4,6%) та Швейцарія (4,3%).

Протягом 1987–1990 рр. в сукупний статутний фонд українсько-зарубіжних спільних підприємств названі країни внесли 111 млн. крб. Наприкінці 80-х років обсяг виробництва і реалізації МСП України досягав 72 млн. крб., у тому числі в промисловості – 67,2 млн. крб. Вони експортували продукцію на суму 3,3 млн. крб., але це становило лише 0,05% загального експорту України. За кордон вивозилась насамперед вторинна сировина, частка якої в структурі експорту МСП перевищувала

50,0 %. Імпортувались перш за все сучасне обладнання та електронно-обчислювальна техніка.

У 1991 році кількість МСП в Україні різко зросла, їх налічувалось уже 545. Однак слід підкреслити, що серед зареєстрованих спільних підприємств реально працювала лише частина (у 1987–1990 рр. – 24,2 %, 1991–1992 рр. – 66,5 %). МСП орієнтувалися насамперед на сферу послуг, виробництво комп'ютерної техніки, часто – на здійснення разових бізнесових операцій, у тому числі посередницьких чи відверто спекулятивних. У 1991 році основна частина спільних підприємств розміщувалась у Києві (151), а також Львівській (55), Одеській (54), Донецькій (42), Дніпропетровській (35), Закарпатській (29) областях.

Значна увага стала приділятися розвитку малих підприємств (МП). Згідно з союзним законодавством, критерієм визначення цієї категорії підприємств була максимальна чисельність працівників у групах галузей. До названої категорії належали підприємства з кількістю працюючих: у промисловості та будівництві – до 200 осіб, науці та науковому обслуговуванні – до 100, інших галузях виробничої сфери – до 50, невиробничої сфери – до 25, роздрібній торгівлі – до 15 осіб.

На початку 1991 року в Україні діяло 10 726 малих підприємств. Перед вели Донецька (1816), Харківська (892), Дніпропетровська (730), Луганська (497), Запорізька (372), Миколаївська (347), Львівська (296) області. Чимало МП працювало в Києві (1626) та Кримській АРСР (865). Навпаки, в ряді областей України цей тип підприємництва не одержав тоді значного розвитку: незначна кількість МП налічувалась у Чернігівській (72), Чернівецькій (75), Тернопільській (86), Рівненській (106), Хмельницькій (108), Черкаській (112), Сумській (132) областях.

Як правило, МП виникали внаслідок реорганізації державних підприємств. Лише 19,8 % МП були приватними і тільки 0,3 % – викуплені трудовими колективами. Основна частина таких підприємств займалася виробництвом будівельних матеріалів, товарів народного споживання, будівництвом і ремонтно-будівельними робота-

ми. У червні 1990 року представники 85 підприємств малого бізнесу заснували Спілку малих підприємств України, покликану надавати комплексну підтримку малому підприємництву в республіці.

Досить швидко почали розвиватися орендні та акціонерні відносини, які також свідчили про поступову зміну господарського механізму. Перші полягали в тому, що об'єкти державної власності – будови, машини, устаткування і т. ін. – на певний час передавалися трудовим колективам, які одержували право розпоряджатися і користуватися ними з метою максимального підвищення ефективності виробництва. У 1989 році в Україні на орендному підряді працювало в промисловості понад 270 підприємств (231 тис. осіб), будівництві – 27 трестів (73 тис. осіб), сільському господарстві – 33,5 тис. самостійних виробничих підрозділів (743 тис. осіб).

Другі – акціонерні відносини – означали створення ринку цінних паперів. За постановою Ради Міністрів СРСР від 15 жовтня 1988 року, всі підприємства й організації, переведені на самофінансування, могли випускати два види акцій: акції трудового колективу, що поширювалися серед членів цього колективу, та акції підприємств (організацій), поширювані серед інших підприємств і організацій, банків та добровільних товариств. У 1990 році в СРСР налічувалося близько 200 акціонерних товариств і асоціацій, що діяли в сферах виробництва та соціальної інфраструктури.

Перші акції в Україні було випущено на львівському виробничому об'єднанні “Конвеєр”. Тут виникло акціонерне товариство, членами якого могли стати працівники підприємства, котрі відпрацювали на ньому не менш як три роки. Акції випускалися вартістю 50, 100, 250 і 1000 крб., кожний акціонер міг придбати їх на суму, що дорівнювала п'яти окладам чи тарифам. Щоправда, подібні питання кожне акціонерне товариство вирішувало самостійно – відповідно до прийнятого ним положення.

Наприкінці 80-х років Верховна Рада СРСР внесла істотні зміни і доповнення до закону СРСР “Про державне підприємство (об'єднання)”. Тепер підприємства,

об'єднання й організації одержували право самостійно створювати на договірних засадах концерни, консорціуми, міжгалузеві державні об'єднання, різні асоціації та інші організаційні структури. При переході на орендні відносини підприємства, об'єднання й організації мали право виходу з підпорядкування галузевим і територіальним органам державного управління.

У структурній перебудові економіки важливе місце відводилось банківській системі. Влада прагнула посилити роль кредитних механізмів у розвитку виробництва. Централізоване управління цією галуззю здійснював Держбанк СРСР, який координував роботу низки спеціальних банків: Зовнішекономбанку, Промбудбанку, Агропромбанку, Житлосоцбанку та Ощадного банку. Разом з тим почалося створення мережі комерційних банків, які поділялися на акціонерні та пайові.

На початку 1989 року Держбанк СРСР, за погодженням із Мінфіном СРСР, зареєстрував статuti 41 комерційного банку. З них 24 були засновані спілками кооперативів, а 17 – державними підприємствами. Проте комерціалізація банківської системи значно випереджала темпи комерціалізації і приватизації виробничих структур. Тому за два роки кількість комерційних банків в СРСР зросла до 2 тис., деякі з них мали активи в сотні мільйонів карбованців. Це були банки міжгалузевих державних об'єднань, галузеві, регіональні, інноваційні та інші.

За таких обставин Держбанк СРСР і спеціалізовані державні банки скоро втратили свою монополію. Найбільші спецбанки в Україні перетворено на акціонерні комерційні: Агропромбанк – на агропромбанк “Україна”, Житлосоцбанк – на Укрсоцбанк. Комерційного статусу надано Зовнішньоекономічному, Промислово-будівельному та Ощадному банкам. До того ж, почалося створення товарних і фондових бірж, перші з них виникли у Києві і Донецьку.

Всі ці перетворення відображали складний процес трансформації господарської системи, у тому числі відносин власності. В суспільстві тривали гострі дискусії

з питань перебудови, до яких долучалися не тільки політики, вчені, але й широка громадськість. Позицію реформаторів чітко сформулював російський економіст Г. Попов: “Суть перебудови в економіці – денационалізація, роздержавлення. Перехід не просто до плюралізму форм власності, а до системи, де, наприклад, кажучи умовно, 20 % – у держави, 30 % – у приватних руках, а 50 % – у різних колективних господарів. Але фундамент всього – приватна власність”.

Така позиція привертала все більше прихильників. Економічне становище країни погіршувалось, вихід із кризи громадськість вбачала у радикальних заходах. Прийняття Декларації про державний суверенітет України прискорило процес реформування, пришвидшило виокремлення республіки з єдиного господарського комплексу СРСР. Великий економічний потенціал України вселяв надію, що господарська самостійність відкриє шлях до кращого, гідного життя (див. Додатки. Табл. 15).

Верховна Рада УРСР ухвалила закон “Про економічну незалежність Української РСР”. Створено спеціальну групу, що розробляла проекти концепції і програми переходу економіки до ринку. Над документами працювали вчені, депутати Верховної Ради УРСР, представники Ради Міністрів, Держкомекономіки республіки. Восени 1990 року Верховна Рада УРСР прийняла програму ринкових реформ, покликану кардинально змінити господарську систему і вплинути на стан справ в економіці.

Значні труднощі переживало сільське господарство, в якому нагромадилось чимало гострих проблем. Протягом 1975–1990 рр. чисельність сільського населення республіки зменшилась із 20,3 млн. до 17 млн. осіб, або на 16,5 % (відповідно кількість міського населення зросла на 6,3 млн. осіб, або на 22,0 %). Особливо низькою була частка сільських мешканців у східних областях: в Донецькій вона становила 10 %, Луганській – 13 %, Дніпропетровській – 16 %, Харківській – 21 % (загалом в Україні – 32 %). Реалізація концепції “неперспективних сіл” призвела до того, що з 28,6 тис. українських сіл 10 тис. загальмували свій розвиток, а 163 – знелюдніли.

Швидко скорочувалась площа сільськогосподарських угідь. За 1960–1990 рр. вона зменшилась на 1 млн. га, що можна порівняти з втратою цілої області, скажімо, Черкаської. З обігу було вилучено багато родючих земель, нововведені осушені мали гірші показники. Площа еродованих орних земель досягла 10 млн. га, що становило третину всієї орної землі. На розвитку аграрного сектора негативно позначилась аварія на Чорнобильській АЕС: радіонуклідами забруднено понад 3,5 млн. га угідь, з обігу виведено близько 70 тис. га.

Тим часом капітальні вкладення в сільське господарство зростали. У 1986–1990 рр. вони становили майже 28,6 млрд. крб., або на 5,6 млрд. більше, ніж за попередню п'ятирічку. Валова продукція галузі також збільшувалась: за 1986–1990 рр. в середньому на рік вироблялося продукції на суму 49,1 млрд. крб., що на 3,6 млрд. крб. більше, ніж протягом 1981–1985 рр. Однак, попри все це, в республіці різко загострились продовольчі проблеми, які вилились у справжню продовольчу кризу.

Найбільш скрутне становище склалося в тваринництві. У зв'язку з нестачею кормів, поганим доглядом за тваринами, відсутністю належного порядку в колгоспах і радгоспах республіка втрачала значну кількість м'ясних ресурсів. Упродовж другої половини 80-х років у середньому за рік в Україні гинуло 485 тис. голів великої рогатої худоби, 1,2 млн. свиней, 482 тис. овець і кіз. У 1989 році в колгоспах, радгоспах і міжгосподарських підприємствах СРСР падіж великої рогатої худоби становив 2,8 млн. голів, свиней – 7,9 млн., а овець і кіз – 9,9 млн. Очевидно, що сільське господарство потребувало серйозних змін.

Ще на початку перебудови були зроблені обережні кроки, спрямовані на реформування галузі. Вони полягали в переведенні бригад, ферм, підсобних підприємств колгоспів і радгоспів на госпрозрахунок. Ефект виявився мізерним, тому влада пішла далі: запроваджено орендні відносини, колективний, сімейний і особистий підряди. Ці заходи також не дали бажаних результатів: на оренду перейшла лише десята частина працівників села. Створювались фермерські господарства, але їх число заледве

досягло півсотні. Розпочато роздержавлення власності колгоспів на пайовій основі.

Поглиблювався розлад валютно-фінансової системи. Навесні 1989 року Міністерство фінансів СРСР уперше відкрито оголосило, що темп інфляції в країні становив 2–4 % на рік. Тоді ж міністерство заявило, що значно збільшився розмір емісії грошей. Проте вчені-економісти піддали сумніву названі показники, оцінюючи рівень інфляції у 8–10 %. Такі темпи були зумовлені, з одного боку, прямим підвищенням цін, а з другого – зростанням дефіциту та згаданою емісією. Внаслідок збільшення кількості грошей, не підкріплених товарами, відбувалося швидке знецінення карбованця.

Наростання інфляційних процесів призводило до зниження життєвого рівня населення, зuboжіння найменш захищених верств. Прожитковий мінімум в Україні становив приблизно 100 крб. за місяць на особу. Статистика свідчила, що в кінці 80-х років понад 10 млн. осіб одержували менше цього мінімуму. Це означало, що п'ята частина мешканців республіки перебувала за межею бідності. Крім того, майже 10 млн. осіб мали доходи від 100 до 125 крб., а отже, наближалися до тієї сумної межі.

На початку 1991 року проведено так звану павловську реформу: міністр фінансів СРСР В. Павлов провів видалення 50- і 100-карбованцевих купюр. Ця акція мала конфіскаційний характер і викликала величезне невдоволення населення. Влада знову обібрала своїх громадян і в черговий раз “розв'язувала” фінансові проблеми за рахунок трудящих. Процес розшарування суспільства посилювався: лише кілька відсотків сімей швидко багатіли, незначна частина відносилась до середньозабезпечених, а переважна більшість українських родин ледь-ледь зводила кінці з кінцями.

Загострювалися соціальні проблеми. Однією з найбільш болісних була житлова. Перехід до ринкових відносин, загальне ускладнення економічного становища позначились на масштабах та характері житлового будівництва. Протягом 1986–1988 рр. введення в дію житла поволі зростало, а з 1989 року – почало падати.

Наприкінці 80-х років частка централізованих капітальних вкладень на житлове будівництво скоротилась, а коштів підприємств і населення – навпаки, збільшилась. У черзі на житло в містах стояло майже 2,4 млн. сімей і близько 7 млн. однаків. Ця черга щороку зростала на 5,5 %.

Ще повільніше вирішувалися соціальні питання на селі. У 1988 році 95 % українських сіл не мали газопостачання, 89 % були без водопроводу, 700 сіл користувалися привізною водою. Кількість магазинів у сільській місцевості перебувала на рівні 1975 року, число торговельних палаток значно зменшилось. Близько половини сіл не мали загальноосвітніх шкіл, у тому числі 130 сіл з населенням понад 1 тис. осіб. У третині сіл республіки не діяло жодних медичних закладів. Бракувало клубів, бібліотек, інших осередків культури.

Негативні тенденції в економіці врешті призвели до абсолютного спаду виробництва. Порівняно з попереднім роком валовий суспільний продукт в Україні зменшився у 1990 році на 2,4 %, в 1991 році – на 11,3 %; національний дохід – відповідно на 3,6 і 11,2 %; продукція промисловості – на 0,1 і 4,8 %; продукція сільського господарства – на 3,7 і 13,2 %; продуктивність праці – на 3,7 і 9,6 % тощо. В 1991 році зменшилися роздрібний товарообіг державної і кооперативної торгівлі (на 9,7 %); споживання населенням матеріальних благ і послуг (на 5,3 %); введення в дію житлових будинків, дошкільних установ, загальноосвітніх шкіл, лікарняних закладів тощо.

Реформи М. Горбачова мали хаотичний, несистемний, непослідовний характер. Вони розладнали старий господарський механізм, не створивши нової ефективної економічної моделі. Спроби поєднати план і ринок виявились безуспішними, а гучна програма “прискорення” повністю провалилася. Криза в економіці стрімко наростала, загострюючи соціальну напруженість, посилюючи зневіру і розчарування в суспільстві.

Післямова

У складному плетиві подій, описаних у цій книзі, в таких різних людських долях, які постали перед нами, втілювалась драматична історія України другої половини ХХ століття.

Це недавнє минуле було пронизано глибокими суперечностями, сповнено гострою внутрішньою боротьбою, що наклало відбиток на дальшому розвитку України, позначається на сучасному житті.

Після війни тривала кристалізація тоталітарної системи. Влада посилювала економічний, політичний, морально-психологічний контроль над суспільством. Відбувалось освоєння нового зовнішнього простору, зокрема західного регіону України, де вкорінювались радянські державно-політичні структури й утверджувалися соціалістичні господарські відносини. Тоталітаризм сталінського зразка, що спирався на фізичний та духовний терор, досягнув вершини свого розвитку.

Зі смертю вождя розпочався процес поступової трансформації владного механізму, загальної модернізації суспільства. Він привів до лібералізації політичного режиму і подолання крайніх проявів сталінщини, проте не виходив за якісні рамки системи і свідчив виключно про внутрішню еволюцію радянського тоталітаризму. Відновились першість партійного апарату у владних структурах, відбулося обмеження автократизму, утвердження олігархічного правління, посилення інституційних важелів управління. Сформувалась національна політична еліта, в якій виявились певні відцентрові, автономістські тенденції, витіснені в процесі наростання політичного консерватизму влади.

Економічна політика партії-держави стала більш прагматичною. Це пояснювалося сукупністю факторів

внутрішнього і зовнішнього характеру, зокрема необхідністю стабілізації становища в окремих галузях господарства, пристосування системи до потреб науково-технічної революції і зрослих вимог конкурування із Заходом. Відмова від “табірної економіки” змусила владу забезпечити певні компенсаційні механізми, шукати нові засоби стимулювання виробництва, що знайшло відображення у посиленні матеріальної зацікавленості трудящих і активізації всієї соціальної політики, в ширшому використанні товарно-грошових відносин і прагненні поєднати планові й ринкові важелі господарювання.

На рубежі 60–70-х років у Радянському Союзі значно посилювалися консервативні політичні тенденції. Після бурхливих подій у Чехословаччині, що неабияк налякали радянське керівництво, відбулося стрімке і повсюдне “закручування гайок”. Правляча партійно-державна верхівка, рішуче відкинувши лібералізм і хитання, покінчила з останніми проявами інерційної “відлиги”. Усунення від влади П. Шелеста, фактично звинуваченого в націоналізмі, лише завершило догматично-консервативний поворот у суспільно-політичному житті України. Обережні автономістські прагнення, які проявляла українська політична еліта за часів М. Хрущова, стали розцінюватися союзним центром як абсолютно неприпустимі, а тому були швидко викоренені.

У період так званого застою наростали негативні явища в економіці республіки. Так, темпи приросту валового суспільного продукту становили протягом восьмої п'ятирічки 6,7 %, дев'ятої – 5,6 %, десятої – 3,4 %, одинадцятої – 3,5 % на рік. Приріст національного доходу сягав відповідно 6,7; 4,6; 3,4; 3,7 %; продукції промисловості – 8,4; 7,2; 3,9; 3,5%; продуктивності праці – 6,1; 4,1; 3,0; 3,8 % на рік тощо. Значно знизилися темпи приросту валової продукції сільського господарства, становлячи у 1966–1970 рр. 3,2%, 1971–1975 рр. – 3,0 %, 1976–1980 рр. – 1,6 %, а 1981–1985 рр. – 0,5 % в середньому на рік.

Така ж картина спостерігалась у розвитку соціальної сфери, яка тривалий час вважалася другорядною і фінансувалася за залишковим принципом. Темпи приросту реальних доходів на душу населення становили у восьмій п'ятирічці 5,8 %, дев'ятій – 3,8 %, десятій – 3,2 %, одинадцятій – 2,7 %; роздрібного товарообігу державної та кооперативної торгівлі – відповідно 8,2; 6,1; 4,1; 3,3 %; обсягу реалізації побутових послуг населенню – 16,1; 8,9; 7,4; 5,7 % в середньому на рік. У політичному і господарському житті, в соціальному і духовному розвитку залишалось чимало елементів і традицій “культового періоду”, надійно законсервованих брежньєвським керівництвом.

Навесні 1985 року, прагнучи стримати негативні тенденції, лідери партії-держави проголосили новий курс – оновлення соціалізму, демократизації радянського суспільства. Вони планували здійснити помірковані реформи, щоб підновити існуючу систему і надати їй динамізму. М. Горбачов невтомно повторював, що метою перетворень є всебічне вдосконалення соціалізму, прискорення соціально-економічного розвитку СРСР, а в кінцевому підсумку – значне підвищення рівня життя людей. Однак практичні наслідки такої політики викликали тільки розчарування і розвіяли віру в перебудову. Радянська тоталітарна система пережила всеохоплюючу формаційну кризу і зазнала остаточного краху. Україна ступила на шлях незалежного демократичного розвитку.

Джерела та література

І. Архівні документи

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

Ф. 2, оп. 8, спр. 9718, 9871, 9901, 11664; оп. 9, спр. 1744, 1773, 2583, 2584, 2721, 2846, 3970, 4306.

Ф. 4605, оп. 1, спр. 49, 51, 103, 113, 127, 138, 154.

Ф. 4648, оп. 1, спр. 19, 188, 448; оп. 2, спр. 438.

Ф. 4820, оп. 1, спр. 12, 1892, 1893, 1894, 1896, 1897.

Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 1, оп. 1, спр. 1445; оп. 16, спр. 74, 76, 77, 85, 109, 120, 124, 149, 150, 161, 166, 168, 214; оп. 23, спр. 1853; оп. 24, спр. 4263.

Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України.

Ф. 581, оп. 1, спр. 522.

Ф. 590, оп. 1, спр. 126, 264, 265, 630.

Ф. 640, оп. 1, спр. 184.

Ф. 661, оп. 1, спр. 126.

Ф. 665, оп. 1, спр. 1, 51, 227.

Ф. 1093, оп. 1, спр. 25.

Ф. 1098, оп. 1, спр. 7, 7а.

Державний архів Волинської області.

Ф. п-1, оп. 1, спр. 340, 521.

Ф. р-393, оп. 2, спр. 95; оп. 3, спр. 2, 3, 7.

Ф. р-605, оп. 1, спр. 1; оп. 2, спр. 1.

Державний архів Дніпропетровської області.

Ф. п-19, оп. 7, спр. 6, 82; оп. 10, спр. 1; оп. 12, спр. 7; оп. 16, спр. 10, оп. 31, спр. 113; оп. 33, спр. 81;

оп. 38, спр. 85; оп. 48, спр. 81; оп. 50, спр. 2; оп. 52, спр. 32, 72.

Ф. п-9823, оп. 1, спр. 1.

Державний архів Запорізької області.

Ф. п-102, оп. 2, спр. 1033, 1046, 1101, 1176; оп. 3, спр. 18, 781, 1256, 1355, 1360, 1404; оп. 4, спр. 100, 162, 715; оп. 26, спр. 136.

Ф. р-1335, оп. 14, спр. 451, 696, 698.

Державний архів Львівської області.

Ф. р-221, оп. 2, спр. 33, 72; оп. 3, спр. 132, 255.

Ф. р-1332, оп. 1, спр. 5, 12, 36, 37.

Ф. р-2009, оп. 1, спр. 34, 36.

Державний архів Харківської області.

Ф. п-2, оп. 4, спр. 1, 479, 502; оп. 194, спр. 101, 106.

Державний архів Російської Федерації.

Ф. 5446, оп. 48, спр. 3205.

Ф. 6991, оп. 1, спр. 1442, 1745; оп. 2, спр. 256, 302, 314, 574; оп. 4, спр. 173, 194, 437; оп. 6, спр. 21.

Ф. 7523, оп. 1, спр. 432; оп. 4, спр. 49, 349; оп. 36, спр. 450.

Ф. 9425, оп. 1, спр. 781; оп. 2, спр. 392, 394, 395, 407, 409, 417, 532, 533, 563, 646а, 717, 792.

Ф. 9474, оп. 18, спр. 114, 240, 593, 2780.

Ф. 9479, оп. 1, спр. 151, 179, 432, 641.

Російський державний архів соціально-політичної історії.

Ф. 17, оп. 3, спр. 1088; оп. 88, спр. 351, 450, 451, 793, 881, 904, 928, 939, 950, 956, 966; оп. 93, спр. 1027, 1030, 1033; оп. 94, спр. 969, 978, 979; оп. 102, спр. 2130; оп. 125, спр. 314; оп. 131, спр. 368; оп. 132, спр. 7, 40, 50, 66, 72, 74, 97, 116, 149, 218, 229, 285, 336, 472; оп. 133, спр. 285, 311, 369; оп. 139, спр. 2443; оп. 140, спр. 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185; оп. 141, спр. 2228; оп. 154, спр. 2889, 2899.

Російський державний архів новітньої історії.

Ф. 4, оп. 9, спр. 43, 65, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 84, 86, 87; оп. 20, спр. 817; оп. 35, спр. 50.

Ф. 5, оп. 6, спр. 21; оп. 30, спр. 462; оп. 33, спр. 15, 53, 91, 106, 126, 158, 162, 166, 185, 186, 187; оп. 36, спр. 47; оп. 61, спр. 668; оп. 73, спр. 1877.

Ф. 11, оп. 1, спр. 305, 329.

Ф. 81, оп. 3, спр. 29, 111, 122, 125.

Ф. 89, оп. 4, спр. 30; оп. 6, спр. 2, 16, 19, 21, 24, 25, 28; оп. 8, спр. 43, 52, 68, 69; оп. 9, спр. 12, 13, 40, 59; оп. 11, спр. 118; оп. 12, спр. 4, 14; оп. 16, спр. 1; оп. 18, спр. 12, 26; оп. 20, спр. 15, 25; оп. 23, спр. 40; оп. 46, спр. 35; оп. 51, спр. 4; оп. 67, спр. 21.

Російський державний архів економіки.

Ф. 233, оп. 2, спр. 23, 425.

Ф. 5675, оп. 1, спр. 400, 437, 515, 678.

II. Публікації документів і матеріалів, статистичні збірники, довідники

“Без коренной демократизации наше общество не сможет разрешить стоящих перед ним проблем”. Письмо А.Д. Сахарова, В.Ф. Турчина, Р.А. Медведева в ЦК КПСС // Известия ЦК КПСС.– 1990.– № 11.

Відомості Верховної Ради УРСР.– 1957.– № 38; 1964.– № 46; 1965.– № 3; 1985.– № 11, 13, 23, 30, 44, 49, 50; 1986.– № 29, 39.

Власть и художественная интеллигенция: Документы ЦК РКП(б)–ВКП(б), ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953.– М., 1999.

Военнопленные в СССР. 1939–1956: Документы и материалы / Сост. М.М. Загорулько, С.Г. Сидоров, Т.В. Царевская. Под ред. М.М. Загорулько.– М., 2000.

Восьма сесія Верховної Ради Української РСР (одинадцятье скликання), 3–4 черв. 1988 р.: Стеногр. звіт.– К., 1988.

Голод в Україні. 1946–1947: Документи і матеріали.– К.; Нью-Йорк, 1996.

XX съезд Коммунистической партии Советского Союза 14–25 февраля 1956 года: Стеногр. отчет. Т. 1–2.– М., 1956.

XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза 17–31 октября 1961 года: Стеногр. отчет. Т. 1–2.– М., 1962.

XIX Всесоюзная конференция Коммунистической партии Радянского Союза, 28 черв. – 1 лип. 1988 р.: Стеногр. звіт: У 2 т.– К., 1989.

Дев'ята сесія Верховної Ради Української РСР (одинадцятье скликання), 11–12 листоп. 1988 р.: Стеногр. звіт.– К., 1989.

Депортації: Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади.– Т. 1.– Львів, 1996; Т. 2.– Львів, 1998.

Депортации народов СССР (1930-е – 1950-е годы). Часть I. Документальные источники ЦГАОР СССР.– М., 1992.

Десятий з'їзд професійних спілок України. 24–26 січня 1968 року: Стеногр. звіт.– К., 1968.

Десять буремних літ: Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках / Упоряд. В. Сергійчук.– К., 1998.

Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов. Т. 1–4.– Т. 3, 4.– М., 1958.

Діяння Собору греко-католицької Церкви у Львові 8–10 березня 1946 р.– Львів, 1946.

Заседание Верховного Совета СССР шестого созыва. Шестая сессия (1–2 октября 1965 г.): Стеногр. отчет.– М., 1965.

Засідання Верховної Ради Української РСР шостого скликання. Сьома сесія (22–23 жовтня 1965 року): Стеногр. звіт.– К., 1965.

Из “Отчета о работе Комитета партийного контроля при ЦК КПСС за период с XX по XXII съезд КПСС (1956–1961 гг.)” // Известия ЦК КПСС.– 1989.– № 11.

Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964: Документы.– М., 1998.

Інформаційний бюлетень Української республіканської ради професійних спілок.– 1989.– № 2, 3.

Информационный бюллетень Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов.– 1989.– № 11, 12.

Испытанный отряд КПСС: К XXVII съезду Компартии Украины.– К., 1986.

История советской политической цензуры: Документы и комментарии.– М., 1997.

Как снимали Н.С. Хрущева. Материалы пленума ЦК КПСС. Октябрь 1964 г. // Исторический архив.– 1993.– № 1.

Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2 т.– Т. 2. 1941–1976.– К., 1977.

КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1971).– Т. 6. – К., 1980; Т. 7, 8, 9, 10.– К., 1981; Т. 11.– К., 1982; Т.12, 13.– К., 1983; Т. 14.– К., 1985.

КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988).– Т. 15.– М., 1989.

Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали.– Т. I. – К., 1995.

Ааврентий Берия. 1953: Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. – М., 1999.

“Литературный фронт”. История политической цензуры 1932–1946 гг.: Сборник документов.– М., 1994.

Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади.– Книга I.– Львів, 1993.

Літопис Української Повстанської Армії.– Т. 8. Українська Головна Визвольна Рада: Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга перша, 1944–1945.– Львів, 1992; Т. 9. Українська Головна Визвольна Рада: Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга друга, 1946–1948.– Львів, 1992; Т. 10. Українська Головна Визвольна Рада: Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга третя, 1949–1952.– Торонто; Львів, 1994.

ЛКСМ України в цифрах і фактах: Довідник.– К., 1987.

Мартирологія українських церков: У 4 т.– Торонто; Балтимор, 1987.

Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квітня 1985 р.– К., 1985.

Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15 жовтня 1985 р.– К., 1985.

Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25–26 черв. 1987 р.– К., 1987.

Молодь Дніпропетровська в боротьбі проти русифікації.– Сучасність, 1971.

Молотов, Маленков, Каганович. 1957: Стенограма юньського пленума ЦК КПСС и другие материалы.– М., 1998.

Мы собрались для того, чтобы искренне высказать свои мысли (К истории встреч Н.С. Хрущева с творческой интеллигенцией в 1962 и 1963 гг.) // Известия ЦК КПСС.– 1990.– № 11.

Народне господарство Української РСР в 1956 році: Статистичний щорічник.– К., 1957.

Народне господарство Української РСР в 1964 році: Статистичний щорічник.– К., 1965.

Народне господарство Української РСР в 1985 році: Статистичний щорічник.– К., 1986.

Народне господарство Української РСР у 1986 році: Статистичний щорічник.– К., 1987.

Народне господарство Української РСР: Ювілейний статистичний щорічник.– К., 1987.

Народне господарство Української РСР у 1989 році: Статистичний щорічник.– К., 1990.

Народне господарство України у 1991 році: Статистичний щорічник.– К., 1992.

Народное хозяйство СССР в 1956 году: Статистический ежегодник.– М., 1957.

Народное хозяйство СССР в 1964 году: Статистический ежегодник.– М., 1965.

Народное хозяйство СССР в 1985 году: Статистический ежегодник.– М., 1986.

Народное хозяйство СССР в 1986 году: Статистический ежегодник.– М., 1987.

Народное хозяйство СССР в 1989 году: Статистический ежегодник.– М., 1990.

Национальный вопрос в СССР: Сборник документов.– Сучасність, 1975.

Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів.– К., 1994.

Одинадцята сесія Верховної Ради Української РСР (одинадцятє скликання), 30 листоп. – 1 груд. 1989 р.: Стеногр. звіт.– К., 1990.

О культе личности и его последствиях: Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза 25 февраля 1956 года // Известия ЦК КПСС.– 1989.– № 3.

Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986–1990 роки і на період до 2000 року.– К., 1986.

ОУН–УПА в роки війни: Нові документи і матеріали / Упоряд. В. Сергійчук.– К., 1996.

Первый Съезд народных депутатов СССР. 25 мая – 9 июня 1989 г.: Стеногр. отчет: В 2 т.– М., 1989.

Перша сесія Верховної Ради Української РСР (одинадцятє скликання), 27 березня 1985 року: Стеногр. звіт.– К., 1985.

Погром в Україні. 1972–1979: Зошити українського самвидава.– Сучасність, 1980.

Позачергова сьома сесія Верховної Ради Української РСР (одинадцятє скликання), 18 квіт. 1988 р.: Стеногр. звіт.– К., 1988.

Позачерговий ХХ з'їзд Комуністичної партії України, 16–17 січня 1959 р.– К., 1959.

Последняя “отставка” Сталина / Источник.– 1994.– № 1. 58¹⁰. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953–1991: Аннотированный каталог.– М., 1999.

Реабилитация: как это было: Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Март 1953 – февраль 1956.– М., 2000.

Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. В 5 т. 1917–1967 гг. Сборник документов за 50 лет.– Т. 3.– М., 1967; Т. 4.– М., 1968; Т. 5.– М., 1968.

Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: Сборник документов.– Т. 15.– М., 1985; Т. 16.– М., 1988.

Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1975: В 4 т.– Т. 3.– М., 1975; Т. 4.– М., 1976.

Сборник законов Украинской ССР, указов Президиума Верховного Совета Украинской ССР. 1938–1979: В 2 т.– К., 1980.

Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву (1917–1959 гг.): История законодательства.– М., 1959.

Система исправительно-трудовых лагерей в СССР. 1923–1960: Справочник.– М., 1998.

Собрание постановлений правительства СССР.– 1962.– № 8.

“Справки о работе Комитета партийного контроля при ЦК КПСС за период с 1 марта 1956 г. по 1 марта 1957 г.” // Известия ЦК КПСС.– 1989.– № 11.

Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-х рр. ХХ ст.: Збірник документів та матеріалів / Упоряд. П.Т. Тронько, О.Г. Бажан, Ю.З. Данилюк.– К., 1999.

Третя сесія Верховної Ради Української РСР (одинадцять скликання), 12 липня 1986 р.: Стеногр. звіт.– К., 1986.

Україна у цифрах у 2000 році: Короткий статистичний довідник.– К., 2001.

Україна у цифрах у 2001 році: Короткий статистичний довідник.– К., 2002.

Українська Гельсінська Група. 1978–1982: Документи і матеріали.– Торонто; Балтимор, 1983.

Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т.– Харків, 2001.

Українська інтелігенція під судом КГБ: Матеріали з процесів В. Чорновола, М. Масютка, М. Озерного та ін.– Сучасність, 1970.

Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали.– Т. III.– Сучасність, 1983.

Український вісник. Випуск I–II.– Париж; Балтимор, 1971.

Український правозахисний рух: Документи і матеріали київської Української Громадської Групи Сприяння Виконанню Гельсінських Угод.– Торонто; Балтимор, 1978.

Українські юристи під судом КГБ.– Сучасність, 1968.

Хроника текущих событий. Вып. 24, 25.– Посев, 1972.

Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР.– Т. II. 1942–1951 рр.; Т. III. 1952–1956 рр.– К., 1963; Т. IV. 1957–1958 рр.; Т. V. 1959 р.; Т. VI. 1960 р.; Т. VII. 1961 р.– К., 1964.

Чорнобильська трагедія: Документи і матеріали.– К., 1996.

Широке море України: Документи самвидаву з України.– Париж; Балтимор, 1972.

III. Монографії, посібники, брошури

Абалкин Л.И. Перестройка: пути и проблемы.– М., 1988.

Авторханов А.Г. От Андропова к Горбачеву: Дела и дни Кремля.– Paris, 1986.

Авторханов А. Происхождение партократии. Т. 1–2.– Франкфурт-на-Майне, 1983.

Авторханов А. Технология власти.– Франкфурт-на-Майне, 1976.

Аганбегян А.Г. Советская экономика – взгляд в будущее.– М., 1988.

Александренко Г.В. Реорганізація управління промисловістю і будівництвом.– К., 1957.

Александренко Г.В. Раднаргоспи економічних адміністративних районів Української РСР: (Правові питання організації та діяльності).– К., 1959.

Алексеев Ю.М., Кульчицький С.В., Слюсаренко А.Г. Україна на зламі історичних епох: (Державотворчий процес 1985–1999 рр.).– К., 2000.

Алексеева А. История инакомыслия в СССР: Новейший период.– Venpion, 1984.

Арон Р. Демократия и тоталитаризм.– М., 1993.

Атлас З.В. Социалистическая денежная система: Проблемы социалистического преобразования и развития денежной системы СССР.– М., 1969.

Ахромеев С.Ф., Корниенко Г.М. Глазами маршала и дипломата: Критический взгляд на внешнюю политику СССР до и после 1985 года.– М., 1992.

Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр.– Львів, 1992.

Баран В.К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи.– К., 1996.

Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.).– К., 1999.

Барсенков А.С. Введение в современную российскую историю 1985–1991 гг.: Курс лекций.– М., 2002.

Батенко Т. Нариси з історії українського руху опору кінця 50-х – початку 90-х рр.– Львів, 1999.

Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст.: Політичний портрет Богдана Гориня.– Львів, 1997.

Батенко Т. “Я повстаю, отже, я існую...”: Політичний портрет Івана Геля (Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років).– Львів, 1999.

Белади Л., Краус Т. Сталин.– М., 1989.

Бендас С., Бендас Д. Священники-мученики, сповідники вірності.– Ужгород, 1999.

Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн.– К., 1994.

Бойко О.Д. Історія України у ХХ столітті: 20-ті – 90-ті роки: (Навч. посібник для студентів).– Ніжин, 1994.

Бойко О.Д. Україна 1991–1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії).– К., 1996.

Борщевич В.Т. Автономна Православна Церква на Волині.– Луцьк, 1998.

Борщевич В.Т. Доля священників УАПЦ Волині у 1944–1950 рр.– Луцьк, 1997.

Борщевич В.Т. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. ХХ ст.).– Луцьк, 2000.

Бурлацкий Ф.М. Вожди и советники: О Хрущеве, Андропове и не только о них...– М., 1990.

Бурлацкий Ф.М. Русские государи. Эпоха реформации: Никита Смелый, Михаил Блаженный, Борис Крутой.– М., 1996.

Валовой Д.В. Экономика: Взгляды разных лет. Становление, развитие и перестройка хозяйственного механизма.– М., 1989.

Валовой Д. Экономика в человеческом измерении: Очерки-размышления.– М., 1988.

Васюта О.А., Васюта С.І., Філіпчук Г.Г. Екологія і політика: У 2 т.– Чернівці, 1988.

Веденєєв Д.В., Шевченко С.В. Українські Соловки.– К., 2001.

Винар Б. Українська промисловість: Студія советського колоніалізму.– Париж; Нью-Йорк; Мюнхен, 1954.

Винниченко І.І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання.– К., 1994.

Волкогонов Д.А. Семь вождей: Галерея лидеров СССР.– М., 1995.

Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия: Политический портрет И.В. Сталина.– М., 1989.

Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. Голод 1946–1947 рр.– К., 1991.

Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза.– М., 1991.

Вятр Е. Социология политических отношений.- М., 1979.

Галамай С. Боротьба за визволення України. 1929–1983.- Львів, 1993.

Гарань О.В. Убити дракона: З історії Руху та нових партій на Україні.- К., 1993.

Геллер М. Вехи 70-летия: Очерк советской политической истории.- London, 1987.

Геллер М., Некрич А. Утопия у власти: История Советского Союза с 1917 года до наших дней. Т. 1–2.- London, 1982.

Гончарук Г.І. Народний Рух України: Історія.- Одеса, 1997.

Горбачев М.С. Перестройка и новое политическое мышление для нашей страны и для всего мира.- М., 1989.

Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.- К., 2000.

Данилов А.А., Пыжиков А.В. Рождение сверхдержавы: СССР в первые послевоенные годы.- М., 2001.

Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.).- К., 2000.

Джилас М. Лицо тоталитаризма.- М., 1992.

Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація?- К., 1998.

Дзюба І. Між культурою і політикою.- К., 1998.

Ефимов А.Н. Перестройка управления промышленностью и строительством в СССР.- М., 1957.

Жулинський М. Із забуття – в безсмертя: (сторінки призабутої спадщини).- К., 1990.

Жулинський М. Слово і доля: Навч. посібник.- К., 2002.

Журавский В.С. Политическое развитие Украины: субъекты и объекты.- К., 1995.

Земцов И. Крах эпохи: В 2 кн.- М., 1999.

Земцов И. Частная жизнь советской элиты.- London, 1986.

Земцов И. Черненко: Советский Союз в канун перестройки.- London, 1989.

Земцов И., Феррар Дж. Горбачев: Человек и система. Семьдесят лет после Октября.– London, 1987.

Зимин А. Социализм и неосталинизм.– New York, 1981.

Зиновьев А.А. Горбачевизм.– М., 1989.

Зиновьев А. Коммунизм как реальность.– М., 1994.

Зубкова Е.Ю. Общество и реформы. 1945–1964.– М., 1993.

Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945–1953.– М., 1999.

Иванова Г.М. ГУЛАГ в системе тоталитарного государства.– М., 1997.

Игрицкий Ю.И. Общественная трансформация в СССР и России после 1985 г.: взгляды и концепции.– М., 1998.

Ільницький М. Драма без катарсису.– Львів, 1999.

Історія народного господарства Української РСР: У 3 т. – Т. 3.– К., 1985.

Історія українського війська. 1917–1995 / Упоряд. Я. Дашкевич.– Львів, 1996.

Історія Української РСР: У 8 т.– Т. 8.– Кн.1, 2.– К., 1979.

Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев.– Львів, 1996.

Історія України. Курс лекцій: У 2 кн.– К., 1991.

Історія України: Навч. посібник / Під заг. ред. В.А. Смоля.– К., 1997.

Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.А. Смоля.– К., 1995.

Каррер д'Анкосс Э. Расколота империя: Национальный бунт в СССР.– London, 1982.

Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років.– К., 1995.

Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму.– К., 1999.

Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття.– Львів, 2000.

Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії: (Національне питання в СРСР очима радянських дисидентів).– Paris, 1978.

Коваль В.К. "Собор" і навколо собору.– К., 1989.

Ковтун В.Г. Історія Народного Руху України.– К., 1999.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні.– Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.

Костюк Г.О. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника.– К., 1995.

Кудрявцев В., Трусев А. Политическая юстиция в СССР.– М., 2000.

Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.).– К., 1994.

Лакер У. Россия и Германия: Наставники Гитлера.– Washington, 1991.

Лацис О. Выйти из квадрата: Заметки экономиста.– М., 1989.

Лебедь М. УПА: Українська Повстанська Армія: Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу.– Частина І. Німецька окупація України.– Дрогобич, 1993.

Ленартович О.Ю. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр.: Навч. посібник.– Луцьк, 1998.

Лисичкин Г. План и рынок.– М., 1966.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т.– К., 1994.

Литвин В.М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці.– К., 1994.

Литвин В.М. Украина: политика, политики, власть: На фоне политического портрета Л. Кравчука.– К., 1997.

Лунеев В.В. Преступность XX века.– М., 1997.

Майстренко І. Історія Комуністичної партії України.– Сучасність, 1979.

Майстренко І. Национальная политика КПСС в ее историческом развитии.– Сучасність, 1978.

Максудов С. Потери населения СССР.– Venpov, 1989.

Малафеев А.Н. История ценообразования в СССР (1917–1963 гг.).– М., 1964.

Маркусь В., Пеленський Я. Питання національної політики СРСР.– Нью-Йорк, 1960.

Маршрутами історії.– К., 1990.

Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.)– Чернівці, 2002.

Масол В. Упущенный шанс.– К., 1993.

Медведев Ж. Взлет и падение Лысенко.– М., 1993.

Медведев Р.А. Генсек с Лубянки.– М., 1993.

Медведев Р.А. Личность и эпоха: Политический портрет Л.И. Брежнева.– М., 1991.

Медведев Р.А. Н.С. Хрущев: политическая биография.– М., 1990.

Медведев Р.А. Они окружали Сталина.– М., 1990.

Милушь М.І. Волинська духовна семінарія в Луцьку (1946–1964 рр.)– Рівне, 2001.

Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952.– Мюнхен, 1953.

Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952: Документи і матеріали.– Львів, 1991.

Панас К. Історія Української Церкви.– Львів, 1992.

Панченко П., Тимченко С. Новітня аграрна історія України.– Запоріжжя, 1993.

Панченко П., Тимченко С. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959–1989 рр.– Запоріжжя, 1995.

Пашенко В.О. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ ст. до наших днів.– Полтава, 2002.

Пашенко В.О. Православ'я в новітній історії України.– Полтава, 1997.

Пестрецова І.О. Організація та функціонування спільних підприємств в Україні: Навч. посібник.– К., 1997.

Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991.– Новосибирск, 2002.

Подрабинек А. Карательная медицина.– Нью-Йорк, 1979.

Политическая история: Россия – СССР – Российская Федерация: В 2 т.– Т. 2.– М., 1996.

Попов В.П. Экономическая политика советского государства. 1946–1953 гг.– Тамбов, 2000.

Про минуле – заради майбутнього.– К., 1989.

Прокоп М. Напередодні незалежної України: Спостереження і висновки.– Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1993.

Пыжиков А.В. Политические преобразования в СССР (50–60-е годы).– М., 1999.

Пыжиков А.В. Хрущевская “оттепель”.– М., 2002.

Разнатовський І.М. Управління промисловістю Української РСР.– К., 1970.

Рапопорт В. Перестройка: Статті.– London, 1989.

Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов.– М., 1991.

Русначенко А.М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках.– К., 2002.

Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років.– К., 1998.

Русначенко А.М. Розумом і серцем: Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років.– К., 1999.

Русначенко А.М. Пробудження: робітничий рух на Україні в 1989–1993 рр.– К., 1995.

Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення.– К., 2000.

Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Нові політичні партії України: Довідник.– К., 1990.

Смыкалин Л.С. Колонии и тюрьмы в Советской России.– Екатеринбург, 1997.

Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: В 2 т.– М., 1997.

Сойфер В.Н. Власть и генетика: История разгрома генетики в СССР.– М., 1993.

- Соловьев В., Клепикова Е. Борис Ельцин: Политические метаморфозы.– М., 1992.
- Соловьев В., Клепикова Е. Заговорщики в Кремле: От Андропова до Горбачева.– М., 1991.
- Соловьев В., Клепикова Е. Юрий Андропов: Тайный ход в Кремль.– СПб., 1995.
- Старков Б.А. Дела и люди сталинского времени.– СПб., 1995.
- Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді.– К., 1990.
- Сторінки історії України: ХХ століття: Посібн. для вчителя / За ред. С.В. Кульчицького.– К., 1992.
- Сторінки історії Української РСР: факти, проблеми, люди: Посібн. для вчителів / За ред. Ю.Ю. Кондуфора.– К., 1990.
- Субтельний О. Україна: Історія.– К., 1991.
- Суровая драма народа: Ученые и публицисты о природе сталинизма.– М., 1989.
- Тигрид П. Рабочие против пролетарского государства: Сопротивление в Восточной Европе со смерти Сталина до наших дней.– London, 1984.
- Тиский М.Г. Весна тривог і надій.– Луцьк, 1999.
- Тиский М.Г. Історія виникнення Народного Руху України на Волині.– Луцьк, 2001.
- Тоталитаризм как исторический феномен.– М., 1989.
- Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії.– К., 1997.
- Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001).– К., 2001.
- Українська греко-католицька церква.– Львів, 1992.
- Файнбург З.И. Не сотвори себе кумира... Социализм и “культ личности” (очерки теории).– М., 1991.
- Федичев Р.И. Август 1991: Хроника путча.– М., 1991.
- Чернявский Г.И. Большевизм и национал-социализм: сравнительный анализ двух форм тоталитаризма. Учебное пособие.– Харьков, 1993.
- Шанковський Л. Історія українського війська.– К., 1991.

Шапиро Л. История Коммунистической партии Советского Союза.– London, 1990.

Шаповал Ю.І. Людина і система: (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні).– К., 1994.

Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки не-написаної історії.– К., 1993.

Шмелев Н., Попов В. На переломе: Экономическая перестройка в СССР.– М., 1989.

Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста.– К., 1998.

Экономика Советской Украины. 1945–1975 гг.– К., 1975.

Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні.– К., 1995.

Якимович Б.З. Збройні сили України: Нарис історії.– Львів, 1996.

Яремчук В.Д. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність.– К.; 1993.

Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект).– Луцьк, 1995.

Arendt H. The Origins of Totalitarianism.– New York, 1973.

Armstrong J.A. The Politics of Totalitarianism: The Communist Party of the Soviet Union from 1934 to the Present.– New York, 1961.

Backer R. Totalitaryzm: Geneza. Istota. Upadek.– Toruń, 1992.

Bilinsky Y. The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II.– New Brunswick, 1964.

Birch J. The Ukrainian Nationalist Movement in the USSR since 1956.– London, 1971.

Breslauer G.W. Khrushchev and Brezhnev as Leaders: Building Authority in Soviet Politics.– London; Boston; Sydney, 1982.

Brzezinski Z. Wielkie Bankructwo: Narodziny i smierc komunizmu w XX wieku.– Paryz, 1990.

Chotiner B.A. *Khrushchev's Party Reform: Coalition Building and Institutional Innovation.*— London; Westport, 1984.

Conquest R. *Power and Policy in the USSR: The Study of Soviet Dynasties.*— London; New York, 1962.

D'Agostino A. *Soviet Succession Struggles: Kremlinology and the Russian Question from Lenin to Gorbachev.*— Boston, 1988.

Desjardins R. *The Soviet Union through French Eyes, 1945–85.*— Houndmills; Basingstoke; London, 1988.

Drygalski J., Kwasniewski J. *(Nie)realny socjalizm.*— Warszawa, 1992.

Farmer K.C. *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy.*— The Hague; Boston; London, 1980.

Friedrich C.J. and Brzezinski Z.K. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy.*— New York; Washington; London, 1965.

Goudoever van, A.P. *The Limits of Destalinization in the Soviet Union: Political Rehabilitation in the Soviet Union since Stalin.*— London; Sydney, 1986.

Keep J. *Last of the Empires: A History of the Soviet Union, 1945–1991.*— Oxford; New York, 1995.

Khrushchev and Khrushchevism. Edited by M. McCauley.— London, 1987.

Kolakowski L. *Główny nurt marksizmu: Powstanie.— Rozwoj.— Rozkład.*— Londyn, 1988.

Krawchenko B. *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine.*— Houndmills; Basingstoke; London, 1985.

Kuzio T. *Ukraine: Perestroika to Independence.*— Houndmills; Basingstoke; Hampshire; London, 2000.

Lewickij B. *Terror i rewolucja.*— Wrocław, 1990.

Lewitskyj B. *Politics and Society in Soviet Ukraine 1953–1980.*— Edmonton, 1984.

Liberalization in the USSR: Facade or Reality? Edited by D.R. Little.— Lexington, 1968.

Linden C.A. *Khrushchev and the Soviet Leadership, 1957–1964.*— London, 1967.

Linden C.A. *The Soviet Party-State: The Politics of Ideocratic Despotism.*– New York, 1983.

Mace J.E. *Communism und Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933.*– Cambridge, 1983.

Marples D. *Ukraine Under Perestroika: Ecology, Economics and the Workers' Revolt.* – New York, 1991.

Meyer A.G. *The Soviet Political System: An Interpretation.*– New York, 1965.

Motyl A.J. *Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism.*– New York, 1993.

Nahaylo B. *The Ukrainian Resurgence.*– London, 1999.

Nolte E. *Three Faces of Fascism: Action Francaise. Italian Fascism. National Socialism.*– New York; Chicago; San Francisco, 1966.

Nove A. *The Soviet Economic System.*– Boston; London; Sydney; Wellington, 1988.

Owen R. *Crisis in the Kremlin: Soviet Succession and the Rise of Gorbachev.*– London, 1986.

Schapiro L. *The Government and Politics of the Soviet Union.*– New York, 1978.

Schapiro L. *Totalitarianism.*– New York; Washington; London, 1972.

Seton-Watson H. *Neither War no Peace: The Struggle for Power in the Postwar World.*– New York, 1960.

Sheehy G. *Gorbachev: The making of the man who shook the world.*– London, 1991.

Soviet Politics since Khrushchev. Edited by A. Dallin and T.B. Larson.– New York, 1968.

Tatu M. *Power in the Kremlin: From Khrushchev's Decline to Collective Leadership.*– London, 1969.

Teed P.A. *Dictionary of Twentieth Century History. 1914–1990.*– Oxford; New York, 1992.

The Soviet Union since Stalin. Edited by S.F. Cohen, A. Rabinowitch, R. Sharlet.– Bloomington, 1980.

The Soviet Union under Brezhnev and Kosygin: The Transition Years. Edited by J.W. Strong.– New York, 1971.

Tucker R.C. Political Culture and Leadership in Soviet Russia: From Lenin to Gorbachev.– Brighton, 1987.

Ukraine in the Seventies. Edited by P.J. Potichnyj. Papers and Proceedings of the Mc Master Conference on Contemporary Ukraine, October 1974.– Oakvill, 1975

IV. Наукові статті

Алимов О. П'ятиденка і проблеми ефективного використання вільного часу // Економіка Радянської України.– 1967.– № 5.

Анісімов В. Методичні питання аналізу реальних доходів населення союзних республік // Економіка Радянської України.– 1970.– № 2.

Андрієнко Л. Колгоспне і радгоспне виробництво – на рівень вимог Програми КПРС // Економіка Радянської України.– 1961.– № 6.

Ассонов Г. Зростають реальні доходи трудящих // Економіка Радянської України.– 1967.– № 11.

Бадер В. Про діяння закону переважного росту виробництва засобів виробництва при соціалізмі // Економіка Радянської України.– 1967.– № 5.

Бадер В., Краснокутська О. Ефективність суспільного виробництва і закон переважного зростання першого підрозділу // Економіка Радянської України.– 1965.– № 12.

Барсуков Н. Обратная сторона “оттепели”: (Историко-документальный очерк) // Кентавр.– 1993.– № 4.

Барсуков Н. Провал “антипартийной группы” (1957 год) // Коммунист.– 1990.– № 8.

Баталов Э. Тоталитаризм живой и мертвый // Свободная мысль.– 1994.– № 4.

Бевз В., Павленко Ю. Мінімум матеріальної забезпеченості населення Української РСР на рубежі 90-х років: досвід і перспективи розробки // Економіка Радянської України.– 1990.– № 9.

Бендас Д. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 роках // Ковчег: Науковий збірник із церковної історії.– Ч. 2.– Львів, 2000.

Березіков В. Неухильне піднесення життєвого рівня трудящих Української РСР // Економіка Радянської України.– 1960.– № 3.

Білорус О., Клименко К. Проблеми міжнародного спільного підприємництва // Економіка Радянської України.– 1991.– № 10.

Бойко О. Еволюція суспільних поглядів та процесів: від ідеї оновленого Союзу до проголошення незалежності України (січень–серпень 1991 р.) // Людина і політика.– 2001.– № 4, 5.

Бойко О. Народний Рух України: від виникнення ідеї масової опозиційної організації до створення її програми // Людина і політика.– 2001.– № 2.

Бойко О. Народний Рух України: від створення місцевих організаційних структур до установчого з'їзду // Людина і політика.– 2001.– № 3.

Бойко О. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя в Україні у період перебудови // Людина і політика.– 2001.– № 1.

Бойченко В. Партійні організації та ідеологічне загартування творчої інтелігенції // Комуніст України.– 1966.– № 6.

Болотин А. Нетерпение или необходимость // Огонек.– 1989.– № 32.

Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989) // Ковчег: Збірник статей з церковної історії.– Ч. 1.– Львів, 1993.

Бугай М.Ф. Депортації населення з України в 30–50-ті роки // Укр. іст. журн.– 1990.– № 10, 11.

Бург Д. О чем шел спор на XXI съезде КПСС // Социалистический вестник.– 1959.– № 2–3.

Буряк В. Суверенітет. Ринок. Банки // Економіка Радянської України.– 1991.– № 7.

Вальтух К.К., Лавровский Б.Л. Производственный аппарат страны: Использование и реконструкция // Экономика и организация промышленного производства.– 1986.– № 2.

Вегеш М. Сторінки історії ОУН–УПА в Закарпатті (1939–1950-ті рр.) // Сучасність.– 2001.– № 3.

Ветчинов І.А. Неспроможність антимарксистських концепцій “ринкового соціалізму” // Комуніст України.– 1973.– № 2.

Вінграновський М. Всі ми з одного часу і з одного народу: Слово про Василя Симоненка // Київ.– 1983.– № 3.

Вінюков І. Реформа оптових цін і проблеми ціноутворення // Економіка Радянської України.– 1968.– № 8.

Внукова Н.Н., Леонтьева В.Н. Реальное двуязычие в украинском вузе // Социологические исследования.– 1991.– № 6.

Волин С. Чека после Сталина // Социалистический вестник.– 1958.– № 5.

Гавриш В. Питання про поліпшення економічних показників у вугільній промисловості Донбасу // Комуніст України.– 1956.– № 3.

Галайчак Т., Луцький О. Антирелігійна кампанія в західних областях України наприкінці 50-х – початку 60-х років // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень IV круглого столу (Львів, 9–10 травня 1994 року).– К.; Львів, 1994.

Гарбуз М. Збільшення виробництва сільськогосподарської продукції – головний шлях до самозабезпечення продовольством // Економіка Радянської України.– 1991.– № 6.

Гарбуз М. Нові форми господарювання в сільському господарстві республіки // Економіка Радянської України.– 1990.– № 7.

Голубничий В. Маленький коментар на велику тему // Діялог.– 1977.– № 1.

Гордієнко В. Сталінізм і Українська греко-католицька церква // Матеріали конференції, присвяченої життю

та діяльності митрополита Андрія Шептицького.- Львів, 1990.

ГУЛАГ в годы Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал.- 1991.- № 1.

ГУЛАГ, где ковалась победа // Родина.- 1991.- № 5.

Дашкевич Я. Штрихи до політичного портрета Романа Шухевича // Україна в минулому. Вип. 7.- К.; Львів, 1995.

Денике Ю. Политический смысл хрущевской хозяйственной реформы // Социалистический вестник.- 1958.- № 1.

Денике Ю. Четыре и семь // Социалистический вестник.- 1960.- № 7.

Єременко С., Олексієнко М. Роль радянського бюджету в підвищенні народного добробуту // Економіка Радянської України.- 1967.- № 7.

Зайцев Ю. Дисиденти // Молодь України.- 1995.- 21, 23, 24, 28, 30 берез.; 4, 6, 11 квіт.

Зайцев Ю. Український опозиційний рух 60-х років // Краківські українознавчі зошити.- Т. I-II. 1992-1993.- Краків, 1993.

Зайцев Ю. Новітня русифікація // Армія України.- 1993.- 18, 26, 27 трав.; 1, 2 черв.

Зайцев Ю. Антирежимний рух (1956-1991) // Львів: Історичні нариси.- Львів, 1996.

Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования.- 1991.- № 6, 7.

Земсков В.Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльно-поселенцы, ссыльные и высланные (Статистико-географический аспект) // История СССР.- 1991.- № 5.

Земсков В.Н. Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954-1960 гг.) // Социологические исследования.- 1991.- № 1.

Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД-МВД СССР) // Социологические исследования.- 1990.- № 11.

Карпухин Ю. Кооперативы - "за" и "против" // Вестник статистики.- 1991.- № 5.

Кириллов И. Потребление алкоголя и социальные последствия пьянства и алкоголизма // Вестник статистики.– 1991.– № 9.

Коваль В. “Ласкаво прошу дозволити мені відбути замість нього ув'язнення” // Дніпро.– 1991.– № 11–12.

Кожукало І.П. Ідеологічна робота на Україні в другій половині 40-х – на початку 50-х років: аналіз, уроки // Укр. іст. журн.– 1989.– № 2.

Кожукало І.П. Компартія України в період “відлиги” // Укр. іст. журн.– 1990.– № 11.

Колісник Р, Малецький М. 1-ша Українська дивізія Української національної армії (дивізія “Галичина”) // Історія українського війська. 1917–1995 / Упоряд. Я. Дашкевич.– Львів, 1996.

Кочубей А. Два роки роботи промисловості республіки в нових умовах // Економіка Радянської України.– 1959.– № 3.

Кошелівець І. Хроніка українського сопроотивлення // Континент.– 1975.– № 5.

Кравців Б. Прогресування русифікації в Українській РСР. На основі радянських бібліографічних і статистичних даних // Сучасність.– 1972.– № 10.

Красніковський Г. Завдання реконструкції і модернізації вугільних шахт Донецького басейну // Економіка Радянської України.– 1959.– № 1.

Кузьмич А. Чотири роки роботи раднаргоспів // Економіка Радянської України.– 1961.– № 4.

Куликов Г. Підтримка становлення малих підприємств у республіці в умовах переходу до ринку // Економіка Радянської України.– 1991.– № 9.

Кульчицький С.В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття // Укр. іст. журн.– 2001.– № 2, 3, 4.

Кучер В, Обушний М. Національне питання за радянської доби. До аналізу і підсумків // Віче.– 1996.– № 6.

Лаврів П. Національна свідомість робітництва на Донеччині // Сучасність.– 1992.– № 6.

Лісняк П. Перспективи комплексного розвитку промисловості Київського раднаргоспу // Економіка Радянської України.- 1960.- № 2.

Лукінов І. Повніше використовувати економічні стимули розвитку сільського господарства // Комуніст України.- 1965.- № 5.

Лукінов І. Проблеми економічних перетворень в СРСР // Економіка Радянської України.- 1990.- № 8.

Лукінов І. Проблеми радикальної перебудови народного господарства України // Економіка Радянської України.- 1990.- № 10.

Лукінов І. Як приборкати інфляцію і вийти з кризи // Економіка Радянської України.- 1989.- № 9, 10.

Максименков Л. Американцы на свидании с советской историей // Свободная мысль.- 1995.- № 2.

Маланчук В. Партійна організація і творча інтелігенція // Комуніст України.- 1963.- № 6.

Малиа М.В. в поисках истинного Октября: (Размышления о советской истории, западной советологии и новой книге Ричарда Пайпса) // Отечественная история.- 1992.- № 4.

Машталір І. Деякі питання зміцнення госпрозрахунку в житловому будівництві // Економіка Радянської України.- 1970.- № 12.

Мащенко М. "Нема пророка на Вкраїні" // Соціалістична культура.- 1990.- № 7.

Медведев Р. Россия сегодня. Социалистический левый центр // Свободная мысль.- 1994.- № 2-3.

Медведев Р. Недовгою була "відлига": Культура і мистецтво другої половини 60-х років // Соціалістична культура.- 1990.- № 9.

Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50-60-х років на Україні // Укр. іст. журн.- 1991.- № 10.

Миллер А.И. Тоталитаризм как процесс // Преподавание истории в школе.- 1991.- № 4.

Модаван Л. Управління соціальним розвитком села: проблеми і шляхи перебудови // Економіка Радянської України.- 1990.- № 3.

Мороз В. Шістдесяті роки в Україні // Всесвіт.– 1993.– № 9–10, 11–12.

Немчинов В. Социалистическое хозяйствование и планирование производства // Коммунист.– 1964.– № 5.

Нестеренко Л., Сотченко З. Резерви і темпи росту продуктивності праці в промисловості // Комунист України.– 1964.– № 9.

Нестеренко О. Селянська сім'я і економіка // Економіка Радянської України.– 1991.– № 5.

Онищенко К., Юрчук М. Літературознавство – важлива ділянка ідеологічної роботи // Комунист України.– 1961.– № 2.

Онищенко О., Романенко І. Досвід запровадження грошової оплати праці і господарського розрахунку в колгоспах // Економіка Радянської України.– 1960.– № 3.

Осликовская Е.С., Снегов А.В. За правдивое освещение истории пролетарской революции // Вопросы истории.– 1956.– № 3.

Пащенко О. Підвищувати ідейний рівень і майстерність молодих художників // Комунист України.– 1963.– № 5.

Петрушко В. Перспективи розвитку господарства місцевого підпорядкування Львівської області // Економіка Радянської України.– 1959.– № 4.

Пистрак Л. Новый состав Верховного Совета СССР // Социалистический вестник.– 1958.– № 5.

Пленков О.Ю. О содержании понятия “тоталитаризм” // Преподавание истории в школе.– 1991.– № 1.

Пономаренко Т., Верховодова Л. Кооперативи в народногосподарському комплексі республіки // Економіка Радянської України.– 1989.– № 3.

Попик В., Табачник Д. У чорторії беріївської змови // Україна.– 1990.– № 49–50.

Попов В. Про хід соціально-економічного розвитку Української РСР у четвертому році дванадцятої п'ятирічки // Економіка Радянської України.– 1989.– № 10.

Прокоп М. Переміщення населення в СРСР і Україна // Сучасність.– 1974.– № 6.

Радченко А. Розподіл доходів і гарантована оплата праці в колгоспах // Економіка Радянської України.- 1967.- № 3.

Разумний С. Розміщення політичних сил в Комуністичній партії Радянського Союзу // Сучасність.- 1972.- № 2.

Розенко П. Завдання поліпшення планування і керівництва народним господарством // Економіка Радянської України.- 1961.- № 6.

Розпутенко І. Багаті теж бувають бідняками: Про радянські міфи і справжній потенціал української економіки // Сучасність.- 1992.- № 10.

Русначенко А. Проблеми робітничого руху в сучасній Україні // Сучасність.- 1992.- № 12.

Селюнин В., Ханін Г. Лукавая цифра // Новый мир.- 1987.- № 2.

Сеник А, Якимович Б. Форпост незалежності // Львів: Історичні нариси.- Львів, 1996.

Сенченко В. Методи регулювання суспільного виробництва // Економіка Радянської України.- 1989.- № 7.

Сердюк В. Розвиток ленінських принципів партійного і державного будівництва // Комуніст України.- 1963.- № 4.

Скаба А. Комуністичне виховання трудящих – найважливіше завдання партійних організацій // Комуніст України.- 1963.- № 5.

Старков Б.А. Сто днів “лубянського маршала” // Источник.- 1993.- № 4.

Струмилин С.Г. К вопросу об учете стоимости продукции // Вопросы экономики.- 1956.- № 12.

Ступницький І. Закон переважного зростання виробництва засобів виробництва // Економіка Радянської України.- 1968.- № 6.

Табачник Д.В., Шаповал Ю.І. О.І. Кириченко: Історія однієї політичної долі // Укр. іст. журн.- 1990.- № 5.

Табачник Д. Останній з могікан... застою // Ранок.- 1991.- № 2, 3, 5.

Тараненко В. М. Участь трудящих України в освоєнні цілинних і перелогових земель (1954–1956 рр.) // Укр. іст. журн.– 1959.– № 6.

Терехов Я. Про співвідношення між темпами зростання продуктивності праці і заробітної плати в СРСР // Економіка Радянської України.– 1960.– № 1.

Третецкий А.В. Новочеркасск: июнь 1962 года // Военно-исторический журнал.– 1991.– № 1.

Третьяков Г. Розв'язується житлова проблема // Економіка Радянської України.– 1967.– № 12.

Турчанінов М. До питання про особисте підсобне господарство // Економіка Радянської України.– 1969.– № 8.

Федоренко А. Посилення ролі фінансово-кредитної системи // Економіка Радянської України.– 1989.– № 2.

Фомин В. Эстетика Госкино, или Социалистический реализм в действии: (записки из подполья) // Погружение в трясину (Анатомия застоя).– М., 1991.

Хлевнюк О. Берия: пределы исторической “реабилитации” // Свободная мысль.– 1995.– № 2.

Худяков С. О научно-атеистической пропаганде // Партийная жизнь.– 1957.– № 12.

Чайківський Б. Дев'ять днів, що потрясли бюрократичну систему України // Сучасність.– 1990.– № 2.

Чернов П. До пресової політики в УРСР // Сучасність.– 1962.– № 5.

Чернов П. Преса УРСР за минуле десятиріччя // Сучасність.– 1962.– № 3.

Черняк В. Актуальні проблеми вдосконалення господарського механізму // Економіка Радянської України.– 1985.– № 1.

Чухно А. Удосконалення системи матеріального стимулювання в промисловості // Комуніст України.– 1965.– № 12.

Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія українського війська. 1917–1995 / Упоряд. Я. Дашкевич.– Львів, 1996.

Шварц С. Ростки хозяйственной демократии // Социалистический вестник.- 1958.- № 9.

Шинкаренко М. Акціонерні відносини в системі соціалістичного господарювання // Економіка Радянської України.- 1990.- № 8.

Шкандрій М. Літературна політика на Україні 1971-1981 // Сучасність.- 1983.- № 1-2.

Яворовський Ю., Федоренко К. Про поліпшення техніко-економічної структури житлового будівництва // Економіка Радянської України.- 1970.- № 3.

Янюк Є. Роль особистого підсобного господарства колгоспників у системі колгоспного виробництва // Економіка Радянської України.- 1965.- № 8.

Bacon E. Glasnost' and the Gulag: New Information on Soviet Forced Labour around World War II // Soviet Studies. - 1992.- Vol.44.- No.6.

Birch J. The Ukrainian Nationalist Movement in the USSR since 1956 // The Ukrainian Review.- 1970.- Vol. XVII.- No. 4.

Bloembergen S. The Union Republics: How Much Autonomy? // Problems of Communism.- 1967.- Vol. XVI.- No. 5.

Brzezinski Z. Dysfunctional Totalitarianism // Theory and Politics. Festschrift zum 70. Geburtstag für Carl Joachim Friedrich. Herausgegeben von Klaus von Beyme.- Haag, [б.п.].

Fox M. Glavlit, Censorship and the Problem of Party Policy in Cultural Affairs, 1922-1928 // Soviet Studies.- 1992.- Vol.44.- №6.

Horbach A.-H. The Young Generation of Ukrainian Poets // The Ukrainian Review.- 1965.- Vol.XII.- No.4.

Lange O. On the Economic Theory of Socialism // Socialist Economics. Edited by Alec Nove and D.M. Nuti.- Harmondsworth, 1972.

Malia M. From Under the Rubble, What? // Problems of Communism.- 1992.- Vol.41.- No.1-2.

Nahaylo B. Nationalities // The Soviet Union under Gorbachev. Edited by Martin Mc Cauley.– London, 1987.

Strauss W. Moscow's Achilles, Heel: Ukraine // The Ukrainian Review.– 1966.– Vol.XIII.– No.2.

Sullivant R.S. The Ukrainians // Problems of Communism.– 1967.– Vol.XVI.– No.5.

Tillett L. Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest // Slavic Review.– 1975.– Vol.34.– No.4.

Ukrainian Political Prisoners in USSR // The Ukrainian Review.– 1968.– Vol.XV.– No.1.

V. Спогади, публіцистика

Абалкин А.И. Неиспользованный шанс: Полтора года в правительстве.– М., 1991.

Аджубей А.И. Те десять лет: Время в событиях и лицах.– Омск, 1990.

Арбатов Г.А. Затянувшееся выздоровление (1953–1985 гг.): Свидетельство современника.– М., 1991.

Бандера С. Мої життєписні дані, до 90-річчя від дня народження // Дзвін.– 1999.– № 1.

Бульба-Боровець Т. Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху: Спогади.– Вінніпег, 1981.

Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты.– К., 1993.

Гель І. Грані культури.– Львів, 1993.

Генріх Алтунян, народний депутат УРСР: Як я став особливо небезпечним // Україна.– 1990.– № 47.

Горбачев М.С. Декабрь-91: Моя позиция.– М., 1992.

Горбачев М.С. Жизнь и реформы: В 2 кн.– М., 1995.

Горбачев М.С. Размышления о прошлом и будущем.– М., 1998.

Григоренко П. Спогади.– Детройт, 1984.

Гром'як Р. Вертеп, або Як я став народним депутатом СРСР і що з того вийшло... (Спогад-роздум).– Тернопіль, 1992.

Драч І. Політика: Статті, доповіді, виступи, інтерв'ю.– К., 1997.

Ельцин Б. Исповедь на заданную тему.– М., 1990.

Ельцин Б. Записки президента.– М., 1994.

Зверев А.Г. Записки министра.– М., 1973.

Зюганов Г.А. Драма власти: Страницы политической автобиографии.– М., 1993.

...І не набрався скверни //Україна.– 1990.– № 39.

І смерть була, як смолоскип //Україна.– 1990.– № 27.

Каганович Л.М. Памятные записки рабочего, коммуниста-большевика, профсоюзного, партийного и советско-государственного работника.– М., 1996.

Коротич В.А. От первого лица.– М., 2000.

Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми.– К., 2002.

Крушельницька Л.І. Рубали ліс... (Спогади галичанки).– Львів; Нью-Йорк, 2001.

Крючков В.А. Личное дело: Три дня и вся жизнь.– М., 2001.

Лигачев Е.К. Загадка Горбачева.– М., 1991.

Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників.– К., 1991.

Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні!– К., 1994.

Маленков А.Г. О моем отце Георгии Маленкове.– М., 1992.

Малицький Я.І. Стежками долі / Вступна стаття Ю.Д. Зайцева.– Львів, 2002.

Маринович М.Ф. Україна: дорога через пустелю: 36 статей.– Харків, 1993.

Марченко В. Листи до матері з неволі.– К., 1994.

Масютко М. В полоні зла: Мемуарна поема.– Львів, 1999.

Мороз В. Мойсей і Датан: Есей.– Торонто; Балтимор, 1978.

Мороз В. Репортаж із заповідника імені Берія // Сучасність.– 1968.– № 3.

Новиков В.Н. В годы руководства Н.С. Хрущева // Вопросы истории.– 1989.– № 2.

Одержимість: Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем.– Львів, 2002.

Печенев В. Горбачев: к вершинам власти (Из теоретико-мемуарных размышлений).– М., 1991.

Пігідо-Правобережний Ф. “Велика Вітчизняна війна”: Спогади та роздуми очевидця.– К., 2002.

Роженко М. Обов'язок пам'яті // Вітчизна.– 1990.– № 10.

Руденко М. Найбільше диво – життя: Спогади.– К.; Едмонтон; Торонто, 1998.

Рыжков Н.И. Десять лет великих потрясений.– М., 1995.

Рыжков Н.И. Перестройка: история предательств.– М., 1992.

Сверстюк Є. Блудні сини України.– К., 1993.

Сверстюк Є. На святі надій: Вибране.– К., 1999.

Світлична Н. Погром з продовженням // Сучасність.– 1983.– № 3.

Сливка Ю. Академік Іван Петрович Крип'якевич: Спогади.– Львів, 2000.

Ставицький О. У чорному 72-му // Київ.– 1992.– № 1.

Сто сорок бесед с Молотовым: Из дневника Ф. Чуева.– М., 1991.

Судоплатов П.А. Спецоперации.: Лубянка и Кремль 1930–1950 годы.– М., 1997.

“Только быстрая смерть меня избавит...” Нина Берия о своем муже // Источник.– 1994.– № 2.

Хейфец М. Українські силуети.– Сучасність, 1981.

Хмара С. Десять років номенклатурної незалежності.– К., 2002.

Хмара С. Сьогодні про минуле.– Львів, 1993.

Хрущев Н.С. Воспоминания. Избранные фрагменты.– М., 1997.

Хрущев С.Н. Никита Хрущев: кризисы и ракеты: Взгляд изнутри.– М., 1994.

Хрущев С.Н. Пенсіонер союзного значення.- М., 1991.

Хрущев С.Н. Хрущев.- М., 2001.

Чорновіл В. Лихо з розуму: (Портрети двадцяти "злочинців").- Львів, 1991.

Шелест П. Все, що скоїться, я передбачав // Україна.- 1990.- № 21, 22, 23.

Шелест П. Е. "...Да не судимы будете": Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС.- М., 1995.

Яковлев А.Н. Омут памяти.- М., 2000.

Ярема С. Мої зустрічі з Зенею Франко // Сучасність.- 2002.- № 11.

Додатки

А. Документи

Документ № 1

З права забезпечення спеціальних людських перевезень Наркомату внутрішніх справ СРСР

Травень 1944 року

Снятие копий запрещается

Сов. секретно

“Утверждаю”

НАРКОМ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР

Генеральный Комиссар Госбезопасности

(Л. БЕРИЯ)

... 6. В соответствии с Правилами технической эксплуатации железных дорог и требований конвойной службы, людские эшелоны формировать в составе 65 вагонов каждый, в голове поезда ставить два вагона прикрытия (или один пульмановский), 33-й вагон отвести для конвоя, 34-й вагон – под изолятор. В состав эшелона включить 8 тормозных вагонов, разместив их равномерно по составу.

7. Каждый людской вагон оборудовать воинским съемным приспособлением по норме – 14 досок для верхних нар и по возможности одна стремянка, один фонарь; три люка закрыть наглухо, один люк с правой стороны по ходу поезда оставить открытым, незарешеченным. Ведра выдать только для вагонов-изоляторов и конвоя...

12. Установить, что спецконтингент обеспечивается продуктами питания на время следования до пункта назначения за счет личных ресурсов, сроком не менее 30 суток.

Для багажа использовать в каждом эшелоне два вагона-прикрытия.

13. По договоренности с Наркомторгом СССР обеспечить организацию пунктов питания на всем пути следования людских эшелонов, дав указания начальникам УНКВД–УНКГБ и нач. Транспортных отделов НКГБ дорог об организации контроля за бесперебойной работой питательных пунктов и снабжением эшелонов кипятком на узловых станциях...

Державний архів Російської Федерації, ф. 9479, оп. 1, спр. 179, арк. 164, 165.

Документ № 2

Записка начальника політосвітвідділу управління уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації Г. Логунова начальникові управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) Г. Александрову

27 лютого 1945 року

Секретно

По мере продвижения Красной Армии на Запад возрастает и объем работы по репатриации советских граждан, насильственно угнанных немцами в фашистскую неволю, и военнопленных. Основная работа по репатриации начнется с момента полного разгрома Германии.

По предварительным данным, требующим уточнения, с территории Германии и прилегающих к ней стран – Венгрии, Австрии, Чехословакии, Дании, Норвегии – подлежит репатриировать около 4.000.000 человек.

В настоящее время идет репатриация советских граждан и военнопленных с освобожденной территории Польши, с занятой войсками Красной Армии территории Германии, а также с территории Франции, Италии, Англии, США.

По репатриации советских граждан и военнопленных с территории Германии и прилегающих к ней стран установлен следующий порядок этой работы:

1. При каждом действующем фронте создается по несколько фронтовых сборно-пересыльных пунктов, на которых происходит первоначальное сосредоточение советских граждан и военнопленных, освобожденных войсками Красной Армии.

Кроме того, при каждом фронте созданы территориальные сборно-пересыльные пункты: 1-й УКРАИНСКИЙ ФРОНТ – пункт № 118 в г. Жешув, № 120 – в г. Кельце, № 121 – в г. Краков; 2-й УКРАИНСКИЙ ФРОНТ – пункт № 122 в г. Дебрецен, № 124 – в г. Будапешт; 4-й УКРАИНСКИЙ ФРОНТ – пункт № 123 в г. Кашицы (Чехословакия); 1-й БЕЛОРУССКИЙ ФРОНТ – пункт № 115 в г. Люблин, № 116 – в г. Лодзь; № 117 – в г. Варшава (Прага). Такие пункты в дальнейшем будут созданы и на других фронтах.

2. С фронтовых и территориальных сборно-пересыльных пунктов репатрируемые будут направляться в эшелонах на перевалочные пункты, создающиеся на стыке европейской железнодорожной колеи с нашей колеёй по шести железнодорожным маршрутам на станциях – Шталупенен, Варшава, Демблин, Дембица, Залуж, Вале-Вишеулуй.

Перевалочные пункты, по мере продвижения фронтов и перешивки железнодорожного полотна, могут быть перемещены на запад.

3. С перевалочных пунктов репатрируемые следуют в эшелонах на областные приемно-распределительные пункты, а с них – в области и районы к месту жительства.

Областные приемно-распределительные пункты создаются во всех областях Украинской и Белорусской рес-

публик, а в РСФСР – лишь в областях, подвергавшихся временной немецкой оккупации. В Литовской, Эстонской, Латвийской и Молдавской республиках вместо областных создаются республиканские приемно-распределительные пункты (дислокация областных и республиканских пунктов прилагается).

Работой фронтовых сборно-пересыльных пунктов руководят Военные Советы фронтов через отделы по репатриации, созданные при Военных Советах; работой республиканских и областных приемно-распределительных пунктов – отделы по репатриации, созданные при Совнаркомах Украинской, Белорусской, Эстонской, Литовской, Латвийской, Молдавской республик и Совнарком РСФСР.

На территории Германии и прилегающих к ней стран, на фронтовых сборно-пересыльных, территориальных пунктах, перевалочных базах и в железнодорожных эшелонах политико-просветительную работу с репатриантами проводит политпросветотдел Управления Уполномоченного СНК СССР по делам репатриации.

Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 17, оп. 125, спр. 314, арк. 15–17.

Документ № 3

Доповідна записка А. Кагановича в ЦК ВКП(б) Сталіну з питань ідеологічної роботи партійних організацій України

Травень 1947 року

ЦК ВКП(б) товарищу Сталіну

После постановления ЦК ВКП(б) от 26 июля 1946 года “О подготовке, подборе и распределении руководящих партийных и советских кадров в Украинской партийной организации” и ряда постановлений ЦК

ВКП(б) по идеологическим вопросам Украинская партийная организация провела некоторую работу. Однако, состояние идейно-политического воспитания кадров продолжает оставаться неудовлетворительным.

Серьезные недостатки и ошибки в идеологической и массово-политической работе все еще в значительной мере не ликвидированы.

Не развернута систематическая идейно-политическая борьба с различными проявлениями буржуазной идеологии, в особенности с проявлениями буржуазно-националистической идеологии в области истории Украины, истории украинской литературы, художественной литературы и искусства.

ЦК КП(б)У и, прежде всего, Управление пропаганды и агитации, обкомы, горкомы и райкомы КП(б)У слабо и неконкретно руководят идеологической работой партийных организаций. До сих пор должным образом не организовано изучение истории и теории большевизма руководящими кадрами, особенно работающими в области науки, литературы и искусства. Лекционная пропаганда, пропагандистские статьи в газетах и журналах зачастую носят абстрактный характер, слабо увязаны с политическими задачами, а также задачами хозяйственного и культурного строительства, которые стоят перед всей партией и перед Украинской партийной организацией.

Совершенно неудовлетворительно ликвидируются последствия немецкой оккупации, которая оставила определенные следы в сознании людей. На Украину возвратились миллионы советских граждан, которые находились на фашистской каторге в Германии, тысячи новых граждан переселились из Польши, Чехословакии, Румынии, Франции. На территории западных областей еще продолжают вести борьбу против советской власти остатки банд украинско-немецких националистов, имеющие социальную базу в виде кулачества.

Все это требует от партийных организаций Украины серьезного улучшения всей идейно-политической работы. Необходимо закалить наши руководящие партийные,

советские и другие кадры идейно, повысить их общий теоретический уровень, мобилизовать партийную организацию на борьбу за преодоление пережитков капитализма в сознании людей, особенно на борьбу против украинского буржуазного национализма, против низкопоклонства перед буржуазной культурой капиталистического мира, воспитывая у наших людей еще большую ненависть к капиталистическому строю, любовь и преданность нашей Советской социалистической Родине.

Вносимый на Ваше рассмотрение и утверждение проект постановления ЦК КП(б)У "Об улучшении идейно-политического воспитания кадров и о борьбе против проявлений буржуазно-националистической идеологии" содержит, наряду с анализом и оценкой состояния идеологической работы на Украине, также систему мероприятий, направленных на то, чтобы значительно поднять уровень идейно-политической работы партийных организаций, улучшить работу по изучению марксистско-ленинской теории руководящими кадрами партийных и советских работников, обеспечить серьезные успехи в деле коммунистического воспитания масс, в борьбе с пережитками капитализма в сознании людей, в особенности пережитками украинского буржуазного национализма, оградить наших людей, и в первую очередь коммунистов, от влияния буржуазной идеологии.

Проектом предусматривается создание в ближайшее время марксистских работ по истории Украины и истории украинской литературы, улучшение работы Академии наук УССР и украинских творческих организаций (Союз писателей, Союз композиторов, Союз художников и т. д.), улучшение руководства со стороны ЦК КП(б)У, обкомов, горкомов и райкомов КП(б)У внутрипартийной работой партийных организаций в области идейно-политического воспитания кадров.

Принятие такого постановления, несомненно, повысит авангардную роль коммунистов и окажет большую помощь Украинской партийной организации в деле дальнейшей мобилизации всех сил нашего народа на борьбу

за успешное выполнение и перевыполнение хозяйственно-политических задач нового послевоенного пятилетнего плана восстановления и развития народного хозяйства.

Секретарь ЦК КП(б)У Л. Каганович

№ 1/14

29.V.1947 г.

15 ер

Російський державний архів соціально-політичної історії,
ф. 81, оп. 3, спр. 122, арк. 10–12.

Документ № 4

З доповідної записки міністра державної безпеки СРСР В. Абакумова Сталіну про практику ведення слідства в справах про шпигунів, диверсантів, терористів та учасників антирадянського підпілля

Липень 1947 року

Совершенно секретно

Товарищу Сталину И.В.

Докладываю о сложившейся в органах МГБ практике ведения следствия по делам о шпионах, диверсантах, террористах и участниках антисоветского подполья...

7. В отношении арестованных, которые упорно сопротивляются требованиям следствия, ведут себя провокационно и всякими способами стараются затянуть следствие, либо сбить его с правильного пути, применяются строгие меры режима содержания под стражей.

К этим мерам относятся:

- а) перевод в тюрьму с более жестким режимом, где сокращены часы сна и ухудшено содержание арестованного в смысле питания и других бытовых нужд;

- б) помещение в одиночную камеру;
- в) лишение прогулок, продуктовых передач и права чтения книг;
- г) водворение в карцер сроком до 20 суток.

Примечание: В карцере, кроме привинченного к полу табурета и койки без постельных принадлежностей, другого оборудования не имеется; койка для сна предоставляется на 6 часов в сутки; заключенным, содержащимся в карцере, выдается на сутки только 300 гр. хлеба и кипяток и один раз в три дня горячая пища; курение в карцере запрещено.

8. В отношении изобличенных следствием шпионов, террористов и других активных врагов советского народа, которые нагло отказываются выдать своих сообщников и не дают показаний о своей преступной деятельности, органы МГБ, в соответствии с указанием ЦК ВКП(б) от 10 января 1939 года, применяют меры физического воздействия.

В центре – с санкции руководства МГБ СССР.

На местах – с санкции министров государственной безопасности республик и начальников краевых и областных Управлений МГБ...

Російський державний архів новітньої історії, ф. 89, оп. 18, спр. 12, арк. 1, 6, 7.

Документ № 5

**Зі звіту ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) про роботу республіканської партійної організації в 1947 році
Березень 1948 року**

Литература и искусство

В руководстве литературой и искусством на Украине ЦК КП(б)У исходил из решений ЦК ВКП(б) о журналах "Звезда" и "Ленинград", о кинофильме "Большая жизнь",

о репертуаре драматических театров и других решений ЦК ВКП(б) по вопросам идеологической работы.

В 1947 году украинские советские писатели создали и опубликовали большое количество произведений на актуальные современные темы. Были изданы новые произведения: молодого писателя Гончара – роман “Знаменосцы” (продолжение романа “Голубой Дунай”) и повесть о Герое Советского Союза Ляле Убийвовк – “Земля гудит”, Копыленко – “Лейтенанты”, Кучер – “Черноморцы”, Собко – “В огне Сталинграда”, Козаченко – “Новые потоки”, Стрковского – “Тайгастрой”, Добровольского – “Трое в серых шинелях” и др. Изданы также новые произведения поэтов Тычины, Сосюры, Первомайского, Малышко, Голованевского, Руденко, Пригары, Фролова и др.

В литературу пришло много молодых писателей из рабочих и колхозников.

ЦК КП(б)У провел в 1947 году Всеукраинское совещание молодых писателей. На этом совещании были подвергнуты большевистской критике националистические ошибки и извращения в творчестве Рыльского, Яновского, Сенченко и некоторых других писателей.

В сентябре 1947 года состоялся по решению ЦК КП(б)У пленум Союза советских писателей Украины, где буржуазно-националистическая идеология в творчестве отдельных писателей была всесторонне раскрыта и раскритикована.

7 октября 1947 года ЦК КП(б)У принял решение “О выполнении Союзом советских писателей Украины решения ЦК ВКП(б) о журналах “Звезда” и “Ленинград”. В этом решении был дан анализ состояния литературы на Украине, вскрыты грубые идеологические ошибки, допущенные правлением Союза писателей и Управлением пропаганды и агитации ЦК КП(б)У в деле руководства литературой.

ЦК КП(б)У освободил от работы зав. отделом литературы и искусства тов. Новиченко, как несправившегося со своими обязанностями, допустившего политические

ошибки националистического характера в своей работе и в своих литературных произведениях. В руководстве Союза советских писателей, редакционных коллегий литературных журналов и издательства “Радянський письменник” введено ряд новых руководящих работников. Однако в руководстве художественной литературой имеют место серьезные недостатки. Правление Союза советских писателей Украины еще слабо направляет творческую деятельность писателей, особенно молодых, недостаточно уделяет внимание работе областных отделений Союза. Все еще проникают на страницы литературных журналов произведения слабые в идейном и художественном отношении. Особенно недопустимо отстает литературная критика.

Выполняя постановление ЦК ВКП(б) “О репертуаре драматических театров и мерах по его улучшению”, ЦК КП(б)У рассмотрел и утвердил репертуарные планы всех театров; сняты порочные и слабые в идейно-художественном отношении пьесы. В утвержденных на 1947 год репертуарных планах основное место заняли лучшие произведения современных советских драматургов.

В течение 1947 года на Украине создано и поставлено три советские оперы и один балет (“Честь” Жуковского, “Молодая гвардия” Мейтуса, “Одним дыханием” Сандлера и Клебанова (Харьков) и балет “Олеся” Русинова (Одесса).

В опере “Молодая гвардия” были допущены крупные политические ошибки: слабо показана руководящая роль партии в борьбе советских людей против немецких оккупантов, неправильно показано звериное лицо немецких захватчиков и др.

После критики и указания ЦК КП(б)У опера была исправлена и возобновлена в репертуаре театра.

Музыка оперы “Честь” была художественно слаба, формалистическая. Поэтому несмотря на актуальность темы, опера была снята с репертуара.

С целью улучшения репертуара и работы концертных организаций, по указанию ЦК КП(б)У в марте 1947 года было проведено республиканское совещание дирек-

торов и художественных руководителей филармоний и эстрад.

Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 17, оп. 88, спр. 881, арк. 18–21.

Документ № 6

Із записок Міністерства вищої освіти СРСР до ЦК ВКП(б) з приводу звільнення І. Буланкіна з посади ректора Харківського державного університету імені О.М. Горького

Серпень–вересень 1948 року

Міністерство вищого
образовання СРСР
24. VIII. 48
№ 4353 с

Секретно

Секретарю ЦК ВКП(б)
тов. Г.М. Маленкову

Об освобождении тов. Буланкина И.Н.
от должности ректора Харьковского
государственного университета им. А.М. Горького

Прошу освободить доктора биологических наук, профессора Буланкина Ивана Николаевича от должности ректора Харьковского государственного университета им. А.М. Горького, как не обеспечившего руководство университетом.

В Харьковском государственном университете им. А.М. Горького работала группа биологов морганистов-менделистов во главе с заведующим кафедрой дарвинизма и генетики профессором Поляковым И.М.

Поляков И.М. сторонник идеалистического вейсмановского направления в биологической науке, покровительствовал противникам мичуринского направления в биологии, сам неоднократно выступал против этого

направления. Охаивал работы академика Лысенко и замалчивал о его научных открытиях. Допустил антисоветскую деятельность старшего преподавателя этой же кафедры Эфроимсона, распространявшего среди сотрудников кафедры и студентов антисоветскую статью не-возвращенца Добжанского.

Поляков И.М. Министерством высшего образования СССР был освобожден от работы заведующего кафедры дарвинизма и генетики.

Ректор университета тов. Буланкин И.Н. вместо того, чтобы выступить с критикой взглядов морганистов-менделистов, принимал всяческие меры к восстановлению Полякова И.Н. в должности заведующего кафедрой.

Тов. Буланкин И.Н. не сумел пресечь враждебных высказываний преподавателей университета Лившиц и Певзнер, которые клеветнически заявляли, что "теперь нас заставляют молчать о Фарадее и принуждают говорить о бездарностях".

...Допустил засоренность профессорско-преподавательского состава политически непроверенными и чуждыми элементами. Так, в университете заведывал кафедрой украинского языка Наконечный, остававшийся на оккупированной территории и примыкавший к буржуазно-националистической группе. Преподавателем кафедры литературы работала Журба, состоявшая членом буржуазно-националистической организации и сотрудничавшая с немецкими оккупантами. Исключенный из партии за сотрудничество с немцами Корыленко заведывал в университете кафедрой химии...

Министр высшего
образования СССР
С. Кафтанов

24. XI. 48
№ 640/с

Секретно

Центральный комитет ВКП(б)
Отдел пропаганды и агитации
Заведующему сектором
вузов тов. Кульбакину В.Д.

О снятии с рассмотрения материалов об освобождении тов. Буланкина И.Н. от обязанностей ректора Харьковского государственного университета им. А.М. Горького

Проверкой установлено, что со стороны ректора Харьковского государственного университета тов. Буланкина И.Н. за последнее время проведена значительная работа по устранению недостатков, отмеченных решением Коллегии от 28.II.48 г.

Пересмотрен руководящий и профессорско-преподавательский состав университета, в результате чего освобождено 8 научно-педагогических работников по политическим мотивам.

Тов. Буланкин И.Н. на августовском совещании актива руководящих работников высших учебных заведений г. Харькова в выступлении правильно оценил и осудил свое некритическое отношение к группе биологов-морганистов во главе с заведующим кафедрой дарвинизма и генетики органистом Поляковым И.М.

Все это показывает, что тов. Буланкин И.Н. осознал свои ошибки и принимает практические меры к их устранению.

Министерство высшего образования СССР просит снять с рассмотрения вопрос об освобождении тов. Буланкина И.Н. от обязанностей ректора Харьковского государственного университета им. А.М. Горького.

Заместитель Министра
высшего образования СССР

А. Топчиев

Документ № 7

З доповіді першого секретаря Харківського обкому КП(б)У В. Чураєва на VIII обласній партійній конференції

Січень 1949 року

...Однако, факты говорят о том, что ряд харьковских морганистов еще не разоружились, пытаются замаскироваться, не порывают со своими идеалистическими взглядами и продолжают вести борьбу с мичуринским направлением в биологии.

На отчетно-выборном партсобрании в Государственном Университете ни один из них не выступил с четкой и партийной критикой своих взглядов и своих ошибок.

Бывший секретарь партбюро Университета тов. Петров, покровительствовавший морганистам, также не выступил на партсобрании с критикой ошибок. Отмалчивался на отчетно-выборном собрании 4 декабря 1948 года и профессор Уманский, бывший секретарь партийного бюро биологического факультета, защищавший еще в 1947 году морганиста Жебрака и заявивший, что газета "Правда" незаслуженно охаяла Жебрака.

Даже после решения IV Сессии Академии сельскохозяйственных наук т. Уманский на докладе о теории Лысенко по внутривидовой борьбе задал докладчику провокационные вопросы и пытался скомпрометировать мичуринское учение. Партийной организации Университета, Дзержинскому райкому КП(б)У и горкому партии пора разобрать выступление т. Уманского по сути.

Не разоружился и активный вейсманист Поляков.

В институте генетики и селекции на отчетно-выборном собрании Делоне пытался ввести в заблуждение коммунистов, доказывая, что он не морганист, а эклектик. Как можно, будучи коммунистом, говорить о соединении марксизма с идеализмом.

В сельскохозяйственном институте кафедры лесоводства, овощеводства, растениеводства плохо пропагандируют мичуринскую агробиологию, а отдельные пре-

подаватели стоят до сего времени на морганистских позициях...

Державний архів Харківської області, ф. п-2, оп. 4, спр. 1, арк. 66, 67.

Документ № 8

Інформація про постанову Ровенського обкому КП(б)У “Про факти грубого порушення радянської законності, розбазарювання і розкрадання державної власності в Дубровицькому районі”

Квітень 1949 року

Ровенский обком КП(б)У в постановлении от 12 апреля с. г. “О фактах грубого нарушения советской законности, разбазаривании и расхищении государственной собственности в Дубровицком районе” отметил, что Дубровицкий райисполком 27 декабря 1948 г. принял противозаконное постановление, разрешающее райпотребсоюзу производить принудительное изъятие имущества у бандпособников и их семей за убытки, нанесенные ограблениями потребительской кооперации, причем это решение давало право производить изъятие имущества граждан для погашения растрат за 1946–47–48 годы.

На основании постановления райисполкома в январе и феврале 1949 г. уполномоченные райкома, райисполкома и работники райпотребсоюза произвели принудительное изъятие имущества в 17 хозяйствах жителей сел Круповье, Селец, Соломиевка, Сохи и др.

При изъятии имущества был допущен произвол: акты на изъятие в большинстве случаев никем не подписывались, стоимость коровы, например, определялась в 200–400 рублей, овцы – 30–35 рублей, мелкое имущество никем не приходовалось. Изъятное имущество поступало не в государственный фонд, а разбазаривалось среди ответственных работников по заниженным ценам. Так, например, председатель райисполкома Семенов взял себе

корову, председатель райпотребсоюза т. Галицкий – корову, свинью, зав. райторготделом т. Шустер – корову, свиней, нарсудья т. Стружак, райвоенком т. Максименко и др. районные работники разные другие вещи.

В постановлении обкома партии говорится, что нарушение советской законности в этом районе имело место и раньше.

Обком партии считает, что создавшееся положение в районе явилось результатом притупления политической бдительности, отсутствия большевистской критики и самокритики, наличия семейственности и благодушия со стороны первого секретаря т. Трофимца.

Обком исключил из партии и снял с работы председателя райисполкома т. Семенова И.М.; объявил строгий выговор с предупреждением и снял с работы первого секретаря райкома партии т. Трофимец И.С.; объявил выговор секретарю райкома партии т. Тютюннику И.И.; объявил строгий выговор райпрокурору т. Максименко И.И.

Обком партии обязал областного прокурора т. Колова провести расследование фактов расхищения и разбазаривания государственного имущества, незаконного изъятия имущества у граждан, принять меры к полному возмещению убытков и виновных привлечь к уголовной ответственности.

Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 17, оп. 88, спр. 939, арк. 64, 65.

Документ № 9

Інформація про постанову Закарпатського обкому КП(б)У щодо боротьби з національним підпіллям в області

Травень 1949 року

Закарпатський обком КП(б)У в постановленні от 30 мая 1949 г. отметил, что борьба с бандитизмом в области органами МГБ ведется крайне слабо, количество банд-

проявлений за последнее время не уменьшилось, а в отдельных округах возросло.

...Ряд оперативных и руководящих работников МГБ недобросовестно относятся к выполнению своего долга, потеряли чувство ответственности и встали на путь грубого нарушения социалистической законности.

Так, областным Управлением МГБ в Хустском округе была создана из секретных сотрудников органов МГБ специальная группа, предназначенная для борьбы с бандитами, которая вместо ликвидации банд, продолжительное время терроризировала население, совершала грабежи и избиение жителей. Работники Управления МГБ, зная об этих беззакониях, никаких мер не принимали.

Обком партии снял с работы заместителя начальника Управления МГБ т. Макарова и начальника Хустского отдела МГБ т. Макогонова.

Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 17, оп. 88, спр. 939, арк. 95, 96.

Документ № 10

Інформація про постанову Ровенського обкому КП(б)У стосовно реалізації Четвертої державної позики відбудови і розвитку народного господарства СРСР

Липень 1949 року

В постановлении от 7 июля с. г. обком партии отметил, что при проведении подготовительной работы по реализации 4-го Государственного займа восстановления и развития народного хозяйства СССР в Острожском районе группа партийно-советского актива, возглавляемая третьим секретарем райкома партии Матюшенко, прибыла на опушку леса, в трех километрах от села Плоское с тем, чтобы останавливать на дороге иду-

щих и едущих с базара крестьян и собирать у них авансом деньги на государственный заем.

Ими было задержано 50 человек крестьян села Плоское и собрано наличных денег 2 тысячи рублей. Лиц, заявивших, что денег нет, в том числе и женщин, подвергли обыску. Двух крестьян, сопротивлявшихся обыску, избили.

Секретарь Острожского райкома комсомола Сейнников, проводя подписку на заем в с. Хреново, применял насилие, сломал двери у трех крестьян в ночное время. Обком партии объявил строгий выговор Матюшенко и Сейнникову.

Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 17, оп. 88, спр. 939, арк. 123, 124.

Документ № 11

Інформація про постанову Львівського міського КП(б)У “Про придушення більшовицької пильності у деяких керівних працівників м. Львова”

Серпень 1949 року

Львовский горком КП(б)У в постановлении от 1 августа 1949 года отметил, что за последнее время вражеские элементы активизировали свою вредительски-диверсионную работу. Так, на заводе “Автопогрузчик” в механическом цехе № 2 при сборке трех опытных автопогрузчиков места для установки свечей на моторах враждебными элементами были дважды засыпаны песком, в гидронасосе была обнаружена промасленная тряпка, в строгательном станке переставлены в коробке скоростей шестерни, в результате чего станок был выведен из строя.

Изготовленные запчасти для станочного парка МСЦ-1 диверсионным путем на следующий же день были приведены в негодность.

Несмотря на то, что на заводе “Автопогрузчик” факты вывода из строя моторов, инструментов, распространения националистических листовок имели место неоднократно, руководство завода всему этому политическому значению не придавало. На стеклозаводе № 1 в ванную печь были заложены под стекломассу железные стержни, в результате до 2 миллионов шт. изготовленной посуды под пенициллин было забраковано.

На стеклозаводе № 2 шихта загрязнялась посторонними примесями, что приводило к увеличению количества брака выпускаемой продукции.

Аналогичные факты вывода из строя оборудования и порчи выпускаемой продукции имели место и на ряде других предприятий города.

Отдельные руководители в погоне за количеством работающих стали на путь огульного приема на работу даже без документов и предварительной проверки принимаемых работников. Результатом чего оказалась большая засоренность предприятий и учреждений враждебными элементами.

Секретари партийных организаций указанных предприятий не поняли новой тактики оуновского подполья, направленной на проникновение в советские предприятия и учреждения с целью вредить изнутри.

Партийные организации слабо проводят массово-политическую работу среди отдельных категорий рабочих, особенно среди местного населения, переселенцев и репатриантов. Проводимые доклады и лекции на предприятиях слабо увязываются с задачами борьбы против остатков банд украинско-немецких националистов, с конкретными задачами выполнения социалистических обязательств, взятых трудящимися Украины перед товарищем Сталиным.

Горком КП(б)У наметил меры по усилению борьбы с вражескими элементами. Обязал секретарей партийных организаций предприятий города до 20 августа обсудить на закрытых партийных собраниях факты притупления большевистской бдительности, имеющие место по каждо-

му підприємству в окремість, і наметити практичні заходи по покращенню охорони соціалістическої власності, посиленню масово-політическої роботи середі працюючих і постановки партійних кадрів на вирішальних ділянках виробництва.

Російський державний архів соціально-політическої історії, ф. 17, оп. 88, спр. 939, арк. 138, 139.

Документ № 12

Інформація про постанову ЦК КП(б)У щодо добору і виховання керівних кадрів з місцевого населення в західних областях України

Серпень 1949 року

ЦК КП(б) України в постановленні от 12 августа с. г. установил, что в работе партийных, советских и хозяйственных органов западных областей Украины по подбору, расстановке, выдвижению и воспитанию кадров имеют место серьезные недостатки. Главный из этих недостатков состоит в том, что обкомы, горкомы, окружкомы и райкомы ВКП(б), несмотря на неоднократные решения ЦК ВКП(б), не уделяют должного внимания воспитанию и выдвижению руководящих кадров из местного населения. Из общего количества 8364 должностей номенклатуры обкомов КП(б)У работают из местного населения только 1224 чел., или 14,6 %.

В ряде областей за последнее время количество руководящих работников из местного населения не только не выросло, но даже сократилось. Во Львовской области в 1948 году в номенклатуре обкома партии было 12 проц. местных кадров, а на 1 мая 1949 г. их стало 6,1 проц.; в Черновицкой области было 9,4 проц., а стало 7 проц. За последний год уменьшилось также количество местных кадров и в номенклатуре горкомов и райкомов КП(б)У. Во Львовской области в 1948 году в номенкла-

туре горкомов и райкомов партии было 42,8 проц. местных работников, а сейчас – 36 проц., в Станиславской области было 55 проц., сейчас – 48 проц. Особо мало выдвигается местных кадров на руководящую работу в советских, хозяйственных, земельных органах, в торговли и заготовительных организациях. На руководящих должностях в промышленности, на транспорте, в органах связи местных работников только 9,1 проц., в земельных и заготовительных органах – лишь 9,6 проц. В Тернопольской области в аппарате райисполкомов на руководящих должностях работает 258 человек, из них только 40 местных работников. В Дрогобычской области из 70 председателей артелей только 29 местных. В объединении “Укрнефть” в г. Дрогобыче среди руководящего состава нет ни одного местного работника.

Недостаточно выдвигаются местные кадры на руководящую партийную работу, несмотря на то, что в западных областях за послевоенный период выросло значительное количество коммунистов, подготовленных к тому, чтобы работать в партийном аппарате, возглавлять первичные партийные организации. При наличии в западных областях около шести тысяч местных членов ВКП(б), в аппаратах обкомов, горкомов, окружкомов и райкомов партии, а также среди секретарей первичных парторганизаций коммунистов из местного населения работает всего 841 чел., или 14 проц. Из 3580 работников аппарата горкомов, окружкомов и райкомов КП(б)У только 249 чел., или 7 проц., местных коммунистов. В Черновицкой области в партийных органах работают лишь 4 местных коммуниста, в Дрогобычской – 10, в Тернопольской – 15, в Ровенской – 18, в Станиславской – 16. Во Львовской области на 1238 секретарей первичных парторганизаций только 27 местных членов партии, в Тернопольской области на 618 секретарей первичных парторганизаций – местных 20, в Дрогобычской области из 655 секретарей первичных парторганизаций – местных коммунистов 9.

Обкомы КП(б)У и обкомы АКСМУ почти не выдвигают местных людей на руководящую комсомольскую работу. Из 1518 освобожденных комсомольских работников только 499 человек, или 29 проц., местной молодежи. Во Львовской области в аппаратах 21 райкома комсомола имеется по 1-2 местных комсомольца, а в 6 районах нет ни одного. В Тернопольской области в аппарате обкома, горкома и райкомов комсомола работают 217 человек, из них местных только 43 человека.

Совершенно недостаточно выдвигаются женщины на руководящую партийную, советскую и хозяйственную работу. В Дрогобычской области в районных и сельских Советах из 1752 руководящих работников имеется только 9 проц. женщин; из 668 председателей сельсоветов только 4 женщины; из 816 председателей колхозов только одна женщина; из 1605 бригадиров колхозов лишь 4 женщины. Примерно такое же положение с выдвижением женщин на руководящую работу и в других областях.

Отсутствие серьезной работы по изучению местного актива, недостаточная бдительность при подборе кадров приводят к тому, что в некоторых районах к руководству колхозами, сельсоветами, в аппарат райисполкомов и других учреждений проникают враждебные элементы — кулаки, агенты украинско-немецких националистов и наносят вред нашему делу. В Самборском, Комарновском, Дублянском районах Дрогобычской области в некоторых селах на постах председателей сельсоветов и председателей колхозов находились кулаки, активные бандпособники.

Обкомы КП(б)У, Управление по делам Высшей школы при Совете Министров УССР, Министерства просвещения, сельского хозяйства, финансов, торговли, здравоохранения плохо организуют подготовку специалистов из местного населения. Среди студентов вузов в западных областях только 33,8 проц. из местного населения, а

среди учащихся специализированных школ (сельскохозяйственных, торговых, финансовых и др.) 64 проц. В педагогических училищах Ровенской области обучается 1010 студентов, из которых только 398 чел. из местного населения. В системе заочного образования обучается 960 учителей, среди которых 265 чел. местных. Курсами переподготовки в 1948 г. было охвачено 890 чел., из них местных лишь 57 человек.

Некоторые горкомы и райкомы КП(б)У не уделяют достаточного внимания отбору в ряды ВКП(б) лучших людей из местного актива, а отдельные райкомы допускают ошибку, по существу прекратив прием в партию. За 1948 г. и три месяца 1949 г. Коршевский райком КП(б)У Станиславской области, Новостредищанский райком КП(б)У Дрогобычской области приняли в партию всего по 2 человека.

ЦК КП(б)У считает, что указанные выше крупные недостатки в практике подбора и расстановки кадров стали возможными потому, что многие партийные и советские руководители, не учитывая изменившейся обстановки и по-прежнему ориентируясь на присылку работников из восточных областей, не работают над воспитанием кадров из местного населения. Слабо ведется работа с активом. Недостаточно уделяется внимания работе с резервом выдвижения кадров. Обкомы, горкомы, окружкомы и райкомы КП(б)У слабо занимаются вопросами повышения идеологического и политического уровня выдвинутых работников, мало интересуются их ростом и не оказывают им необходимой помощи в работе.

ЦК КП(б)У наметил мероприятия по обсуждаемому вопросу.

Російський державний архів соціально-політичної історії,
ф. 17, оп. 88, спр. 939, арк. 143–145.

Документ № 13

Інформація про постанову ЦК КП(б)У щодо проведення відкритих судових процесів у західних областях України над учасниками національного підпілля

Вересень 1949 року

ЦК КП(б) України в постановленні от 5 сентября с. г. указывает, что проведенный в Белобожницком районе Тернопольской области открытый судебный процесс над группой участников бандитско-террористического оуновского подполья оказал положительное влияние на местное население в деле борьбы с украинско-буржуазными националистами.

В целях усиления работы по дальнейшему разоблачению остатков оуновского подполья, показа населению его предательской, бандитской деятельности и мобилизации населения на активную борьбу с украинско-буржуазными националистами, ЦК КП(б) Украины решил провести еще открытые судебные процессы над отдельными участниками бандитско-террористических групп, список которых был утвержден настоящим постановлением.

Установлено, что в дальнейшем в каждом отдельном случае решение о проведении открытых судебных процессов будут принимать обкомы КП(б)У по докладу военных прокуроров войск МВД и начальников областных управлений МГБ или МВД.

Проведение открытых судебных процессов поручено трибуналу войск МВД Львовского округа.

В решении указывается, что ЦК КП(б)У обращает внимание обкомов КП(б)У, министров госбезопасности и внутренних дел республики, председателя трибунала войск МВД Львовского округа и прокурора войск МВД Украинского округа на необходимость тщательной подготовительной работы к проведению открытых судебных процессов над отдельными участниками бандитско-террористических групп. О готовности к каждому от-

дельному судебному процессу эти органы должны информировать ЦК КП(б)У не позже пяти дней до его проведения, а также информировать об итогах процессов.

Обкомам партии предложено организовать среди населения широкую массово-политическую работу по разоблачению украинско-буржуазных националистов, используя материалы проведенных судебных процессов.

Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 17, оп. 88, спр. 939, арк. 159.

Документ № 14

Інформація про постанову Волинського обкому КП(б)У і Волинського обвиконкому стосовно обліку, зберігання і реалізації конфіскованого майна

Травень 1950 року

Волинский обком партии и облисполком 5 мая с. г. приняли совместное постановление, в котором отметили, что отдельные райисполкомы и райкомы КП(б)У допустили безответственное отношение к учету и реализации имущества, конфискованного у кулаков и бандпособников, выселенных из области.

Например, в Киверцовском районе конфискованное имущество совсем не учитывалось. Только с 1 января по 1 апреля текущего года здесь не было составлено актов на 20 конфискованных хозяйств, в которых имелось 15 домов, 8 надворных построек, 21 голова крупного рогатого скота, 12 свиней, 6 овец, 166 килограммов зерна и т. д. Значительная часть этого имущества была разграблена и расхищена районными работниками и крестьянами-единоличниками. Подобные факты имели место в Ратновском, Маневичском и других районах.

Крайне неудовлетворительно учитываются и реализуются конфискованные строения: из-за отсутствия

охраны их разрушено полностью или частично 489 построек; в Луцком, Турийском, Иваничевском, Головянском, Ковельском районах имеется значительное количество строений, не переданных на хранение; в Камень-Каширском, Олыкском, Овадновском, Луковском районах допускался захват конфискованных построек и имущества советскими и финансовыми работниками.

Органы прокуратуры вместо решительной борьбы с расхищением и разбазариванием конфискованного имущества, допускают волокиту в рассмотрении дел по этому вопросу и даже потворствуют расхитителям. Так, областной прокурор т. Санжара без всякого основания прекратил дело на руководящих работников Теремновского района, которые растащили конфискованного имущества более чем на 70 тыс. рублей.

Облисполком и обком партии обязали лично председателей райисполкомов и секретарей райкомов партии навести порядок в учете, хранении и реализации конфискованного имущества, в двухнедельный срок выявить все факты расхищения и разбазаривания его и виновных привлечь к уголовной ответственности. Партийным и советским работникам запрещено приобретать конфискованное имущество.

Російський державний архів соціально-політичної історії,
ф. 17, оп. 88, спр. 950, арк. 41, 42.

Документ № 15

Інформація про рішення Чернівецького обкому КП(б)У щодо діяльності груп охорони громадського порядку в деяких районах області

Червень 1950 року

Черновицкий обком КП(б) Украины признал, что в настоящее время в области в основном ликвидировано бандитское подполье ОУН, а в Секирянском, Кельме-

нецком, Новоселицком и Герцаевском районах совершенно не было оуновского бандитизма. Несмотря на это в группах охраны общественного порядка насчитывается свыше 4000 молодых колхозников, которые не принимают участия в колхозном производстве и содержатся за счет колхозов. У населения создается ложное представление о якобы ненормальной обстановке в области, а некоторые члены групп охраны от бездеятельности совершают аморальные поступки, занимаются поборничеством и пьянством.

Обком партии разрешил Управлению МГБ ликвидировать группы охраны общественного порядка в Секирянском, Хотинском, Кельменецком, Новоселицком, Герцаевском, Глыбокском, Садгорском и Черновицком районах. Райисполкомы и райкомы партии этих районов обязаны укрепить сторожевую охрану в колхозах по охране общественного и личного имущества колхозников.

Наряду с этим обком КП(б)У предложил партийным и советским организациям Путильского, Вижницкого, Вашковецкого, Старожинецкого, Кицманского, Заставновского районов укрепить группы охраны общественного порядка, значительно повысив их боеспособность в борьбе с бандитизмом.

Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 17, оп. 88, спр. 950, арк. 47.

Документ № 16

Інформація про постанову Волинського обкому КП(б)У з питань боротьби з оунівським підпіллям в області

Квітень 1951 року

Волинський обком КП(б) України 10 апреля с. г. заслушал доклад начальника областного управления МГБ г. Сидорова "О борьбе с оуновским бандитским под-

польем, хищении социалистической собственности и уголовной преступности в области". В принятом решении обкома отмечается, что наряду с проведением значительной работы по этому вопросу, в большинстве районов еще продолжают действовать остатки разгромленных, но недобитых бандитских групп. Более того, до сих пор существует почти в полном составе Ковельский окружной "провод ОУН" и руководящие звенья оуновского подполья в Цуманском, Киверцовском, Камень-Каширском, Берестечковском, Старовыжевском, Головнянском, Любомльском, Овадновском и Турийском районах.

Многие работники райкомов партии и органов МГБ, указывается в постановлении, неправильно восприняли сокращение террористических действий бандитов ОУН, расценивая это как полную ликвидацию бандитизма. Они не разглядели, что сокращение бандитских проявлений вызвано стремлением руководителей подполья сохранить уцелевшие нелегальные кадры, ослабить бдительность советских органов и создать, таким образом, условия для подрывной деятельности другими методами и по другим направлениям.

Установлено, что бандиты сейчас все свои усилия направляют на подрыв экономической мощи колхозов. Продвигая свою агентуру на руководящие посты в колхозах, они стремятся организовать падеж скота, порчу сельскохозяйственных машин, инвентаря, снижение урожайности и продуктивности скота с тем, чтобы вызвать у колхозников недовольство колхозным строем.

Националисты особенно активные действия пытаются развернуть среди молодежи и, пользуясь слабостью массово-политической работы партийных организаций, стараются создать молодежные националистические организации, и кое-где им это удается сделать. Между тем многие партийные и советские работники полагают, что вести борьбу с оуновцами можно и нужно только силой оружия. Носители таких неправильных тенденций недооценивают политическую работу среди населения, не заботятся о повышении бдительности трудящихся,

слабо реагируют на их сигналы. Совершенно неудовлетворительно ведется политическая воспитательная работа в группах охраны общественного порядка в колхозах.

Неправильное понимание своих задач частью партийных и советских работников в борьбе с оуновским подпольем привело к тому, что вражескими агентами-жуликами, ворами и различным преступным элементом наносится ущерб хозяйству области, выражающийся, главным образом, в расхищении и порче социалистической собственности.

Обком партии разработал мероприятия по усилению борьбы с оуновским подпольем.

Російський державний архів соціально-політичної історії, ф. 17, оп. 88, спр. 966, арк. 18, 19.

Документ № 17

Записка корреспондента “Правды” в Українській РСР Є. Кисельова головному редакторові газети “Правда” А. Ільчову

10 липня 1951 року

В связи с редакционной статьей “Правды” “Против идеологических извращений в литературе” редакторы украинских республиканских газет получили от ЦК КП(б)У указание – немедленно усилить критику произведений украинских писателей.

Редакции газет восприняли это как сигнал к развертыванию своеобразной кампании и направили огонь критики против первых попавшихся под руку людей. До сих пор ни одна из республиканских газет еще не выступила с обстоятельной статьей, в которой было бы подвергнуто критическому анализу творчество В. Сосюры, а ведь раскритикованное “Правдой” произведение “Люби Украину” далеко не единственное его произведение, носящее националистический характер. Не подвергался критике Кобылецкий, в творчестве которого

также были националистические проявления и, кстати сказать, именно Кобылецкому Сосюра посвятил свое стихотворение “Люби Украину”. Именно Кобылецкий создал вокруг Сосюры, в частности, в Киевском госуниверситете, ореол непогрешимого большого национального поэта.

Зато в газетах появилось много имен писателей, которым совершенно необоснованно приписываются грубые идеологические извращения. “Радянська Україна” начала “кампанию критики” редакционной статьей “Идейно порочные стихи”, посвященной двум произведениям молодых поэтов Платона Воронько и Любви Забашты. Оба стихотворения написаны в форме письма украинцам, живущим в Канаде. Стихотворение Платона Воронько озаглавлено “Письмо”, Любви Забашты – “Канадской украинке”. Газета обвиняет Воронько в том, что он в стихотворении недостаточно убедительно, лишь общими словами рассказывает о жизни современной Украины. В этом газета права. Но разве можно только поэтому считать произведение идейно порочным?

В отношении же поэтессы Л. Забашты редакция допускает явное передергивание фактов. Ее стихотворение названо также идейно порочным, потому что, де, поэтесса, рассказав об Украине, не вспоминает о советской Родине, не говорит о жизни советского народа. Это неправильно.

...Передержка настолько очевидна, что редакция не привела даже ни одной цитаты из этого стихотворения. Однако это не помешало обвинить Забашты в том, что ее произведения идейно порочны.

На закончившемся вчера партийном собрании писательской организации писатели не только не поддержали это выступление “Радянської України”, а заявили, что стихотворение Забашты совершенно необоснованно названо идейно порочным. Собрание отметило в резолюции, что “Радянська Україна” допустила ошибку.

“Правда Украины” свой первый заряд критики направила против поэта Николая Ушакова. Она раскритиковала его творчество в статье “Формалистические

упражнения Николая Ушакова”. Все это правильно. Формалистичность и безыдейность раскритикованных произведений Ушакова очевидны и его за это надо было критиковать. Но следовало ли начинать именно с этого, тем более, что Ушаков один из немногих русских поэтов, работающих на Украине.

Эта статья “Правды Украины” по сути дела отвлекла внимание от рецидивов украинского буржуазного национализма в литературе.

...Неправильно поступила редакция “Колхозное село”, поставив Тычину на одну доску с Головановским, Первомайским, Сосюрой. Тычина – автор высокоидейных произведений “Партия ведет”, “Чувство семьи единой” и других. Однако это не помешало “Колхозному селу” в критической части редакционной статьи написать: “Стихотворение В. Сосюры “Люби Украину”, П. Тычины “Украинскому народу”, стихотворения Л. Первомайского, С. Головановского лишены чувства патриотизма, национальной гордости. В них имеются серьезные идеологические извращения”.

Собрали всех в одну кучу!

По примеру “больших газет” действуют и республиканские комсомольские газеты “Сталинское племя” и “Молодь Украины”. Здесь также крепко критикуют поэтов. Идеино порочными названы стихи Крижановского, Нагнибеды и других. Критическая статья кажется небрежной и неряшливой. Мало приводится убедительных цитат.

Это наводит на мысль, что подобное огульное стремление подвергнуть критике как можно большее количество людей окажется только на-руку действительным националистам, ослабит по ним удар и вызовет замешательство у многих честных писателей.

Корреспондент “Правды” по Украинской ССР
Е. Киселев

Документ № 18

Циркуляр № 9 с Головліту СРСР про посилення політико-ідеологічного контролю за друкованими творами

8 вересня 1951 року

Секретно

Начальникам Главкрайобллитов
Об усилении политико-идеологического контроля
произведений печати

Из опубликованной в "Правде" редакционной статьи "Против идеологических извращений в литературе" и из ряда других аналогичных материалов партийной печати вытекают и неотложные задачи цензуры в области усиления политико-идеологического контроля произведений печати и искусства. Суровая большевистская критика, которой было подвергнуто помещение в пятом номере журнала "Звезда" стихотворения В. Сосюры "Люби Украину", являющегося идейно порочным произведением, под которым бы подписался любой недруг украинского народа из националистического лагеря, говорит о том, что работники цензуры, в частности, работники Главлита Украинской ССР и Леноблгорлита, не сделали всех необходимых выводов из решений ЦК ВКП(б) по идеологическим вопросам.

...Каждый работник цензуры должен осознать, что за допущенные в печати политические ошибки и идеологические извращения, наряду с авторами и редакторами произведений, несут большую политическую ответственность и цензоры, которые контролировали порочные работы и не предотвратили их опубликования.

Органы цензуры должны сделать все необходимые выводы из указаний партии по идеологическим вопросам, усилить политико-идеологический контроль, решительно бороться против политико-идеологических извращений, не допуская опубликования политически вредных, аполитичных, безыдейных произведений.

Цензор, проверяя представленное на контроль произведение, обязан прежде всего вникать в его идейное содержание, рассматривать произведение с точки зрения требований охраны государственной тайны и политической направленности. Цензорский контроль должен вскрывать всякие извращения линии партии. Большевицкий принцип партийности должен от начала до конца пронизывать всю работу цензора, определять основные требования цензорской проверки.

Это обеспечивается большевицким воспитанием кадров, повышением партийной бдительности, заботой об идейно-теоретическом росте кадров, правильной организацией учебы, повседневным инструктажем работников, четким и действенным контролем, всемерным развитием большевицкой критики и самокритики среди работников цензуры...

Уполномоченный Совета Министров СССР
по охране военных и государственных тайн
в печати

К. Омельченко

Державний архів Російської Федерації, ф. р-9425, оп. 1,
спр. 781, арк. 32–35.

Документ № 19

Зауваження відділу художньої літератури та мистецтва ЦК ВКП(б) до лібрето опери “Богдан Хмельницький”

Березень 1952 року

Замечания
по переработанному либретто оперы “Богдан
Хмельницкий”

В. Василевской и А. Корнейчука

В новом варианте либретто авторы учли замечания, сделанные после показа оперы в Москве в постановке

Киевского театра оперы и балета. Они заново ввели первую картину, в которой показаны страдания украинского народа, введен мотив бегства украинских крестьян в Россию от притеснений польской шляхты. Либретто пополнено четвертой картиной, рисующей осаду войском Хмельницкого крепости гетмана Потоцкого. Опера по своему характеру приблизилась к народной драме.

Несколько изменены образы Богуна, Соломии, самого Хмельницкого, сняты похороны Тура, исключена картина “перед боем у Желтых Вод” (хотя часть ее текста вошла в картину “У замка Потоцкого”).

Во многих случаях, как, например, в первой картине, авторам удалось воплотить изменения и дополнения либретто в яркие художественные образы, способные стать хорошей основой для музыки.

Однако в новом варианте либретто имеются и серьезные недостатки:

1. В либретто не вполне устранен коренной порок первого варианта – отсутствие сцен-столкновений между украинским народом и польской шляхтой...

2. Введенная заново сцена осады крепости написана либреттистами неполноценно и ее невозможно передать средствами оперной музыки...

3. Некоторые эпизоды либретто носят не антишляхетский, а антипольский характер...

4. Образ Богдана по-прежнему представлен в либретто односторонне...

5. Незаслуженно скромную роль в либретто занимает Кривонос...

6. В либретто не развита тема единения русского и украинского народов...

7. Некоторые эпизоды в либретто будут непонятны для зрителя...

8. Новый вариант либретто во многих своих сценах излишне публицистичен, что снизит художественную полноценность оперы...

9. Русский перевод либретто сделан небрежно, наспех...

10. Обещанные авторами новые трио, квартеты, дуэты в либретто не обнаруживаются...

11. Необходимо сократить продолжительность оперы...

В. Кружков

П. Тарасов

Б. Ярустовский

Російський державний архів соціально-політичної історії,
ф. 17, оп. 133, спр. 369, арк. 14–19.

Документ № 20

Постанова Президії ЦК КПРС про політичне і господарське становище західних областей Української РСР

23 травня 1953 року

Строго секретно

П9/9. ВОПРОСЫ ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЕЙ
УКРАИНСКОЙ ССР

(тг. Хрущев, Мельников, Коротченко, Каганович,
Кириченко, Корнейчук, Микоян, Корниец, Берия,
Маленков)

ЦК КПСС отмечает, что политическое положение в западных областях Украины продолжает оставаться неудовлетворительным.

Слабая работа местных партийных и советских органов, а также недостаточное руководство со стороны ЦК КП Украины привели к тому, что среди значительной части населения существует недовольство проводимыми на месте хозяйственными, политическими и культурными мероприятиями.

До сих пор не принимаются эффективные меры по организационно-хозяйственному укреплению колхозов,

которые получают низкие доходы, что в свою очередь снижает материальное благосостояние колхозников. При этом налоговая система в деревне осуществляется неправильно, без учета экономического состояния колхозов и сельского населения. О недовольстве среди местного населения свидетельствуют многочисленные письма жителей западных областей Украины. Только за три месяца 1953 года военной цензурой конфисковано около 195 тысяч писем, адресованных за границу из западных областей Украины, в которых содержатся отрицательные высказывания о действиях местных органов власти.

Серьезное недовольство населения западных областей Украины вызывают имеющиеся там факты грубого искривления ленинско-сталинской национальной политики. В руководящем партийно-советском активе кадры работников из западных украинцев составляют незначительную часть, а почти все руководящие посты в партийных и советских органах заняты работниками, командированными из восточных областей УССР и из других республик Советского Союза. Так, например, из 311 руководящих работников областных, городских и районных партийных органов западных областей Украины только 18 человек из западноукраинского населения.

Особенно болезненно воспринимается населением Западной Украины огульное недоверие к местным кадрам из числа интеллигенции. Например: из 1718 профессоров и преподавателей 12 высших учебных заведений города Львова к числу западноукраинской интеллигенции принадлежат только 320 человек, в составе директоров этих учебных заведений нет ни одного уроженца Западной Украины, а в числе 25 заместителей директоров только один является западным украинцем.

Нужно признать ненормальным явлением преподавание подавляющего большинства дисциплин в высших учебных заведениях Западной Украины на русском языке. Например, в Львовском торгово-экономическом институте все 56 дисциплин преподаются на русском

языке, а в лесотехническом институте из 41 дисциплины на украинском языке преподаются только четыре. Аналогичное положение имеет место в сельскохозяйственном, педагогическом и полиграфическом институтах г. Львова. Это говорит о том, что ЦК КП Украины и обкомы партии западных областей не понимают всей важности сохранения и использования кадров западноукраинской интеллигенции. Фактический перевод преподавания в западноукраинских вузах на русский язык широко используют враждебные элементы, называя это мероприятие политикой русификации.

Такое положение дел в западных областях Украины создает почву для подрывной работы врагов советской власти, особенно буржуазно-националистического подполья. Факты говорят о том, что это подполье несмотря на многолетнюю борьбу за его ликвидацию все еще продолжает существовать, а его банды продолжают терроризировать население.

ЦК КП Украины и обкомы партии западных областей до сих пор не могут учесть, что борьбу с националистическим подпольем нельзя вести только путем массовых репрессий и чекистско-войсковых операций, что бестолковое применение репрессий лишь вызывает недовольство населения и наносит вред делу борьбы с буржуазными националистами.

С 1944 по 1952 гг. в западных областях Украины подверглось разным видам репрессии до 500 тысяч человек, в том числе арестовано более 134 тыс. человек, убито более 153 тыс. человек, выслано навечно из пределов УССР более 203 тыс. человек. О явной неудовлетворительности проводимых мер борьбы с буржуазно-националистическим подпольем говорит тот факт, что около 8000 человек из молодежи, подлежащей набору в ремесленные училища и школы ФЗО, перешло на нелегальное положение.

Все это говорит о явном неблагополучии дел в западных областях Украины, как результате недооценки ЦК КП Украины и Совмином Украинской ССР важного

общегосударственного политического значения укрепления советской власти в этих областях.

ЦК КПСС ПОСТАНОВЛЯЕТ:

1. Признать неудовлетворительным руководство ЦК КП Украины и Совета Министров УССР западными областями Украины.

2. Снять т. Мельникова А.Г. с поста первого секретаря ЦК КП Украины как не обеспечившего руководства и отозвать его в распоряжение ЦК КПСС.

3. Рекомендовать первым секретарем ЦК КП Украины тов. Кириченко А.И., нынешнего второго секретаря ЦК КП Украины.

4. Внести на утверждение Пленума ЦК КПСС следующее предложение Президиума ЦК КПСС:

а) Вывести т. Мельникова А.Г. из состава кандидатов в члены Президиума ЦК КПСС.

б) Ввести в состав кандидатов в члены Президиума ЦК КПСС т. Кириченко А.И.

5. Рекомендовать тов. Корнейчука А.Е. на пост первого заместителя Председателя Совета Министров Украинской ССР.

6. Считать одной из главных задач всей партийной организации Украины на ближайший период решительное оздоровление политического состояния западных областей Украины и обязать ЦК КП Украины и Львовский, Дрогобычский, Тернопольский, Станиславский, Волынский, Ровенский, Закарпатский, Измаильский и Черновицкий обкомы КП Украины провести коренную перестройку всей партийно-политической работы в западных областях Украины с тем, чтобы в ближайшее время добиться исправления отмеченных выше недостатков.

7. Обязать ЦК КП Украины и обкомы партии западных областей решительно покончить с извращениями ленинско-сталинской национальной политики нашей партии, с порочной практикой выдвижения на руководящую партийную и советскую работу в западных областях Украины преимущественно работников из других областей УССР и других республик Советского

Союза, а также с недооценкой политического значения преподавания в вузах Западной Украины на украинском языке, серьезно улучшив дело подготовки и переподготовки кадров и смелее выдвигая работников из населения Западной Украины на руководящие посты в партийные, советские и хозяйственные органы. Потребовать от руководителей партийных и советских органов Украинской ССР добиться изжития огульного недоверия к западноукраинским кадрам.

8. Обязать ЦК КП Украины и обкомы партии западных областей УССР бережно относиться к сохранению и использованию кадров западноукраинской интеллигенции, усилить среди нее воспитательную, идеологическую работу, смелее выдвигать ее лучших представителей на руководящие посты в учебных заведениях, а также в научных, культурных и других учреждениях.

9. Обеспечить наличие в руководящем составе ЦК КП Украины и в Правительстве Украинской ССР работников из западных украинцев.

10. Признать необходимым, в целях дальнейшего хозяйственного укрепления колхозов, развития их общественного хозяйства и повышения материального благосостояния колхозного крестьянства западных областей УССР, провести снижение норм по государственным поставкам сельскохозяйственных продуктов и обязательным денежным платежам, прежде всего для колхозов горных и предгорных районов.

Обязать ЦК КП Украины и Совет Министров УССР представить на рассмотрение ЦК КПСС и Совета Министров СССР предложения по этому вопросу.

11. Обязать ЦК КП Украины, Совет Министров УССР и обкомы партии западных областей покончить с администрированием в работе, решительно пресекая произвол и беззакония, чинимые отдельными работниками в отношении населения, и широко развернуть массовую политическую и агитационно-разъяснительную работу.

12. Потребовать от ЦК КП Украины и Совета Министров Украинской ССР в ближайшее время добиться ликвидации в западных областях Украины буржуазно-националистического подполья. При осуществлении необходимых карательных мер в отношении действительных врагов советской власти не допускать перегибов, вызывающих справедливое недовольство широких слоев населения.

13. Поручить ЦК КП Украины в ближайшее время провести пленумы обкомов и горкомов КП Украины западных областей Украины, на которых обсудить данное Постановление ЦК КПСС и докладную записку тов. А.П. БЕРИЯ, и разработать конкретные мероприятия по практическому осуществлению этого Постановления.

14. Учитывая общегосударственную важность вопроса о хозяйственном и политическом состоянии западных областей Украины, обязать ЦК КП Украины через шесть месяцев отчитаться перед Президиумом ЦК КПСС о выполнении данного Постановления ЦК КПСС.

15. Поручить тов. Кириченко А.И. на предстоящем пленуме ЦК КП Украины доложить о настоящем решении ЦК КПСС.

ПРЕЗИДИУМ ЦК КПСС

Лаврентий Берия. 1953: Стенограмма июльского пленума ЦК КПСС и другие документы. – М., 1999. – С. 48–51.

Документ № 21

**Доповідна записка відділу пропаганди і агітації
ЦК КНРС у ЦК КНРС з питань роботи Головліту СРСР
28 травня 1956 року**

ЦК КПСС

В связи с пересмотром ранее изъятой из обращения литературы Главлит СССР обратился к научным учреж-

дениям и библиотекам с просьбой представить свои предложения о передачи из спецфондов в общие фонды тех изданий, которые эти научные учреждения и библиотеки считают наиболее ценными.

Рассмотрев предложения Института экономики и Института права Академии наук СССР, Публичной исторической библиотеки, Государственной библиотеки СССР им. В.И. Ленина и других организаций, Главлит считает возможным вернуть в общие фонды 150 названий книг и просит указаний ЦК КПСС по этому вопросу.

Перечисленные в прилагаемых списках книги были изъяты из общего фонда библиотек в разное время, главным образом потому, что в них содержатся отдельные цитаты из речей и книг репрессированных ранее активных участников антипартийных блоков и группировок.

Так, книга “Материалы по вопросу об избыточном труде в сельском хозяйстве СССР”, изданная в 1926 году, была изъята из общего библиотечного фонда в связи с тем, что в ней приводится на стр. 70 и стр. 263 цифровой материал из работ Чаянова, а также упоминается уезд, носивший имя Троцкого. Сборник “Пять лет власти Советов”, изданный в 1922 году и содержащий ценный фактический материал по организации советского государственного аппарата в первые годы существования нашего государства, был изъят из общего фонда в связи с тем, что в нем упоминаются в качестве руководителей государства и членов делегаций переговоров в Бресте – Троцкий, Каменев, Сокольников, Радек. В сборнике “Всесоюзный съезд рабочих-металлистов в резолюциях и постановлениях съездов, конференций, пленумов ЦК” (1907–1925 гг., часть 2) помещено приветствие съезда Красной Армии, адресованное Троцкому. По этой причине сборник был изъят. В других книгах, поименованных в списках Главлита, содержатся аналогичные дефекты.

Полагали бы целесообразным принять предложение Главлита о возвращении изъятых ранее из общедоступных фондов библиотек 150 книг, так как это даст

возможность научным работникам и другим лицам, занимающимся изучением истории нашей страны, использовать содержащиеся в этих книгах ценные факты и материалы.

Следовало бы в дальнейшем рекомендовать Главлиту СССР решать самостоятельно вопросы о возвращении из спецфондов библиотек в общедоступные фонды наиболее ценных книг, содержащих интересные документы и полезный фактический материал.

Зам. зав. Отделом пропаганды
и агитации ЦК КПСС

А. Романов

Зав. сектором Отдела пропаганды
и агитации ЦК КПСС

В. Фомичев

28 мая 1956 г.

Російський державний архів новітньої історії, ф. 5, оп. 33,
спр. 15, арк. 73, 74.

Документ № 22

Витяг із протоколу (журналу № 8) засідання Священного синоду Руської православної церкви, присвяченого питанню зміцнення православ'я на Закарпатті

23 липня 1956 року

В засіданні Священного Синода под головуванням Патріарха присутствовали:

Митрополит Крутицкий и Коломенский Николай,

Митрополит Киевский и Галицкий, Экзарх Украины
Иоанн,

Митрополит Ленинградский и Новгородский Елевферий,

Епископ Вольнский и Ровенский Палладий,

Епископ Мукачевский и Ужгородский Иларион.

Управляющий делами Московской патриархии – Протопресвитер Н.Ф. Колчицкий.

Слушали: 1. Доклад Епископа Мукачевского и Ужгородского Илариона о положении церковных дел в Мукачевской епархии и о действиях Преосвященного по укреплению православия в воссоединенных из униатства приходах.

Преосвященный в докладе своем отмечает, что с конца 1955 года, с возвращением амнистированных невоссоединенных униатов, сначала поодиночке, а потом массовым порядком, – местные воссоединенные под их влиянием и побуждением заволновались, стали в лице наиболее активных из них изыскивать основания к своему недовольству православным архиереем и его управлением. Стали требовать, чтобы на высшие должности в Епархиальном Управлении назначались лица из воссоединенных священников.

Преосвященным был принят ряд мер к умиротворению, вплоть до приглашения к себе наиболее активных из воссоединенных для их вразумления.

Постановили: Мероприятия Преосвященного Епископа Мукачевского Илариона, предпринятые для успокоения приходов, одобрить и предложить ему и в дальнейшем иметь тщательное наблюдение за тем, чтобы не распространялась пропаганда, вредящая делу укрепления православия в приходах, причем в вопросе о предоставлении лицам, воссоединенным из уни, и только им, высших руководящих должностей в Епархии, надлежит быть особенно осторожным, ввиду бывших примеров неудачного выполнения такими лицами обязанностей руководителей приходов.

Державний архів Львівської області, ф. р-1332, оп. 1, спр. 12, арк. 35.

Документ № 23

Доповідна записка голови Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР Г. Карпова до ЦК КПРС у зв'язку з активізацією греко-католиків у західних областях України

4 січня 1957 року

Совет по делам
русской
православной церкви
при Совете Министров СССР
4. 1. 57
№ 9/с

Секретно

ЦК КПСС

Предложения по униатской церкви

В 1946–49 годах во Львовской, Станиславской, Дрогобычской, Тернопольской и Закарпатской областях была проведена ликвидация греко-католической (униатской) церкви путем воссоединения ее с православной церковью.

В настоящее время в этих пяти областях насчитывается 3215 действующих православных церквей, из которых около 3000 бывших униатских, а из 1254 священников около 1000 быв. униатов.

До воссоединения униатская церковь занимала там господствующее положение по отношению к другим вероисповеданиям, а ее епископат и духовенство были опорой буржуазно-националистического (оуновского) подполья.

В 230 храмах, которые не были воссоединены, церковная служба была прекращена. Имевшиеся 48 греко-католических монастырей были закрыты.

Глава униатской церкви митрополит Слипий, четыре епископа и 344 человека духовенства и монахов из 590 человек отказавшихся от воссоединения, были арестованы и осуждены.

Воссоединение среди значительной части духовенства было формальным и, если все стали вместо папы

Римского поминать патриарха Московского, многие внутрицерковные униатские порядки остались неизменными.

За последний год в связи с возвращением 286 из 344 репрессированных униатских священников и роспуском провокационных слухов, связанных с культом личности и его последствиями, нормальное течение церковной жизни стало в этих областях нарушаться, что выразилось в следующем:

а) в ряде мест Львовской, Станиславской и Закарпатской областей невоссоединенное духовенство (как из числа возвратившихся из мест заключения, так и оставшихся на месте) стало более активно проводить совершение униатских обрядов и богослужений не только на дому, но и в закрытых униатских храмах и даже, в отдельных случаях, захватывая действующие православные церкви. Известную поддержку в этом униаты имеют от духовенства римо-католической церкви;

б) отдельные группы верующих стали подавать заявления органам власти о регистрации униатских общин духовенства, ссылаясь на то, что ликвидация унии была осуществлена административными мерами и связывая свое требование с проводимыми мероприятиями по восстановлению законности;

в) эта активизация деятельности духовенства направляется как возвратившимися из мест заключения униатскими епископами (Латышевский в Станиславской области, Черневский во Львовской, Хиро и Мурани в Закарпатской), так и вновь тайно посвященными на месте ссылки в епископы – священниками Хмелевским, Зафиевским. Разъезжая по областям, они изучают обстановку и настроение населения, завязывают нужные им связи, предпринимают меры к образованию тайных монастырей и своих центров по восстановлению униатской церкви. Все это, по-видимому, находится в руках митрополита Слипого, осужденного в 1945 г. и по отбытии срока наказания находящегося в инвалидном доме Красноярского края, откуда он осуществляет письменную и

живую связь с духовенством во Львовской и других областях. В связи с ожидаемым возвращением Слепого церковная обстановка неизбежно может осложниться. Надо сказать, что все это пока происходит в обстановке “невмешательства” со стороны митрополита Киевского и Галицкого Иоанна и архиреев на местах, которые не организывают противодействия, мотивируя тем, что уния была ликвидирована, по их утверждению, судебно-административным путем. Органы власти на местах, не будучи ориентированы, какими средствами возможно парализовать такую деятельность униатов при отсутствии законных оснований к административному вмешательству, также бездействуют.

Ликвидация унии вызвала в свое время резкую реакцию со стороны Ватикана. Надо иметь в виду, что вслед за ликвидацией унии на Украине была ликвидирована греко-католическая церковь в 1948 г. в Румынии и в 1950 г. в Чехословакии, а поэтому решение вопроса нужно вести согласованно как с ними, так и с Польшей и Венгрией, где сохранилась хотя и незначительная униатская церковь. Министерство иностранных дел СССР согласно с этим (письмо Зам. Министра т. Патоличева Н.С. от 14/XII. 56 г.).

Совету известно, что перед событиями в Польше департамент по делам вероисповеданий Польской Народной Республики придерживался мнения недопущения восстановления в какой бы то ни было форме деятельности греко-католической церкви, такую же точку зрения высказывал и тов. Гавелка, ведающий делами культов в Словакии и т. КонстантINESКУ Яшь – Министр культов в Румынии в бытность свою в Москве в 1956 году.

Что же касается нашего мнения, то в условиях сегодняшнего дня, в целях недопущения легализации униатской церкви, нам представляется, что, кроме вышеуказанного обмена мнениями, необходимо осуществить мероприятия, изложенные в прилагаемом проекте Постановления ЦК КПСС.

Записка и предложения Совета согласованы с Секретарями ЦК КП Украины и КГБ при Совете Министров СССР (письмо зам. Председателя Комитета т. Ива-шутина П.И. от 18/IX.1956 г.).

Прошу ЦК КПСС рассмотреть этот вопрос.

Приложение: проект Постановления.

КАРПОВ

Проект
Секретно

ПОСТАНОВЛЕНИЕ
ЦК КПСС
“___” января 1957

Утвердить нижеследующие предложения Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по греко-католической церкви в западных областях УССР:

1. Разрешить Совету по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР:

а) пригласить в СССР в феврале–марте с. г. руководителей государственных учреждений по делам церкви в Румынии, Чехословакии, Польше и Венгрии для совместного обмена мнениями по вопросу греко-католической церкви и разработке согласованных мероприятий, сроком на 10–15 дней;

б) изыскать возможность встреч и переговоров с митрополитом Слипий и некоторыми другими бывшими униатскими епископами о сближении униатской и православной церквей с целью обработки и нейтрализации их деятельности;

в) оставлять без удовлетворения заявления групп верующих и духовенства о регистрации униатских религиозных общин и самого духовенства, а местным органам власти не допускать совершения служб в храмах

незарегистрированного духовенства и пользования зданиями недействующих церквей;

г) рекомендовать Московской патриархии провести через экзархат Московской патриархии на Украине и архиреев западных областей соответствующую работу среди православного духовенства для усиления их работы по воссоединению униатов с православием.

2. Поручить тов. Серову (КГБ) принять меры к недопущению возвращения митрополита Слипий в западные области УССР.

3. Просить Совет Министров УССР:

а) обратить внимание местных советских органов в западных областях УССР, а также МВД и Прокурора УССР на необходимость усиления борьбы с незарегистрированным духовенством, монашествующими и другими элементами, исполняющими религиозные обряды без регистрации, в порядке, предусмотренном Указом Верховного Совета СССР от 23 июля 1951 г. "О мерах борьбы с антиобщественными, паразитическими элементами";

б) дать указание от Министерства финансов УССР местным финорганам о привлечении к подоходному налогу духовенства и других лиц, совершающих обряды без регистрации, а уполномоченным Совета по делам русской православной церкви передавать о таких лицах сведения финорганам;

в) обратить внимание местных советских органов на необходимость трудоустройства возвращающихся из мест заключения бывших униатских священников при ходатайствах их об этом и на необходимость более осторожного подхода при рассмотрении жалоб по жилищным, налоговым и другим бытовым вопросам, исходящим от воссоединенного и состоящего на регистрации духовенства.

4. Принять к сведению сообщение ЦК КП Украины о принятых мерах по усилению в западных областях УССР культурно-просветительной работы, научно-атеистической пропаганды среди населения и воспитательной

работы среди молодежи и детей, обратив особое внимание на необходимость борьбы со всякого рода провокационными слухами, связанными с культом личности и его последствиями.

5. Обязать и. о. Председателя Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР т. Гостева В.И. представить предложения по римо-католической церкви в СССР для обмена мнениями с руководителями государственных учреждений по делам церкви в Польше, Словакии, Венгрии и Румынии.

6. Министру финансов СССР (т. Звереву) рассмотреть смету расходов Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР, связанных с приглашением в СССР лиц, указанных в п. 1-м.

Російський державний архів новітньої історії, ф. 5, оп. 33, спр. 53, арк. 1–5.

Документ № 24

Інформація відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС в союзних республіках у ЦК КПРС щодо пропозицій Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР

11 березня 1957 року

ЦК КПСС

Совет по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР обратился в ЦК КПСС с просьбой рассмотреть его предложение по греко-католической (униатской) церкви в западных областях УССР. Эти предложения сводились к тому, чтобы разрешить Совету по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР пригласить в Советский

Союз руководителей государственных учреждений по делам церкви в Румынии, Чехословакии, Польше и Венгрии для обмена мнениями и разработки совместных мероприятий по вопросу греко-католической церкви; поручить Комитету государственной безопасности при Совете Министров СССР принять меры к недопущению митрополита Слипия в западные области УССР, так как его пребывание на Украине могло бы вызвать значительное усиление деятельности церковников.

После дополнительного изучения вопроса о греко-католической церкви и обмена мнениями с местными партийными и советскими работниками Совет по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР пришел к выводу, что в настоящее время нет никак причин ни внутреннего, ни внешнего характера для того, чтобы принимать какое-либо решение по вопросам греко-католической церкви и ее духовенства. Что касается некоторых неурегулированных вопросов с духовенством, то они могут быть решены силами местных органов.

Ввиду этого Совет по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР свои предложения о греко-католической церкви снимает.

Зам. зав. Отделом пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам (В. Снастин)

Зав. сектором агитационно-массовой работы Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам (К. Черненко)

“11” марта 1957 г.

Російський державний архів новітньої історії, ф. 5, оп. 33, спр. 53, арк. 8.

Документ № 25

Із листа Б. Хоткевича до голови Ради Міністрів
УРСР Н. Кальченка

Березень 1958 року

...Факти на сьогодні.

1. Письменник і громадський діяч Хоткевич Гнат Мартинович реабілітований посмертно в 1956 р.

2. Видання творів Хоткевича дозволене, але досі друкується одна лише повість “Камінна душа” і та невеликим тиражем.

3. На 1958 р. Держлітвидав України нічого не запланував до видання “за браком матеріалу”. Це в той час, коли в архівах зберігаються сотні аркушів творів, які ще не бачили світу.

4. Архівні матеріали Хоткевича знаходяться в філії центрального управління МВД у м. Львові і вважаються власністю МВД. Вищезгадане управління відмовилось передати архів Хоткевича до установи, яка має до нього безпосереднє відношення, як Інститут літератури при Академії наук.

5. Я, Хоткевич Богдан Гнатович, прибув до Львова для дослідження матеріалів і підготовки до друку творів батька, але в архівному управлінні мені не дозволили навіть переглянути список матеріалів.

6. Будинок, в якому жив і працював Гнат Мартинович Хоткевич з родиною, експропрійований місцевими органами влади по праву: “знайшов – моє”.

7. Дружина письменника Хоткевич Платоніда Володимирівна і його син Хоткевич Богдан не мають на сьогодні даху над головою.

8. На прохання дружини письменника повернути будинок місцеві органи влади відповіли: “Не было еще случая, чтобы мы возвращали подобные дома”.

...І. Прошу Вашого дозволу і допомоги в справі розшуку останнього місця перебування, місця смерті і могили Гната Хоткевича, а також в справі дослідження останніх років його життя. На сьогодні це питання порушую я, як син свого батька, а завтра воно не може

не зацікавити широку суспільність. Я вважаю це обов'язком сина і вважаю також своїм обов'язком докласти всіх зусиль для виконання цієї справи. Хочу сподіватись, що посилену допомогу в цій справі Ви також будете вважати своїм громадським обов'язком.

II. Прошу також Вашого дозволу і допомоги в справі перевезення останків письменника на Україну і достойного поховання їх в рідній землі. Хоткевич не дожив до дня своєї реабілітації і не вернувся в суспільство. Від імени письменника, що без вини загинув у безвісті, прошу реабілітації того, що залишилось від людини, письменника, композитора, історика, дослідника, невтомого організатора, громадського діяча, Гната Мартиновича Хоткевича.

III. Прошу для себе офіційного дозволу працювати над підготовкою до друку, упорядкуванням та дослідженням літературної спадщини Гната Хоткевича, дозволу, який відкрив би мені доступ до всіх матеріалів, зв'язаних з його іменем.

...Коли людина повертається звідти, звідки повернувся я, вона почуває себе ніби народженою знову. Зачинено ворота за тяжким минулим, і у світ виходить новонароджений дорослий чоловік, у якого все в майбутньому.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 2, оп. 9, спр. 3970, арк. 68-70.

Документ № 26

Записка відділу культури ЦК КПРС до ЦК КПРС із приводу зображення в радянському мистецтві й літературі західної дійсності

18 листопада 1958 року

ЦК КПСС

Считаем необходимым доложить ЦК КПСС о недостатках и извращениях в освещении нашей литературой

и искусством современной буржуазной действительности, что наносит серьезный ущерб делу воспитания советских людей в духе непримиримости к буржуазной идеологии, буржуазному строю и образу жизни.

За последние годы значительно выросли международные культурные связи, увеличилось число зарубежных художественных коллективов, приезжающих в нашу страну, и советских коллективов, гастролирующих за рубежом, больше стало демонстрироваться у нас фильмов зарубежных (в том числе и капиталистических) стран. В репертуаре театров появилось довольно много пьес современных буржуазных драматургов. В печати широко публикуются путевые заметки и впечатления советских людей, побывавших в капиталистических странах, выходят книги современных зарубежных писателей.

...Однако, наряду с этим, в нашей литературе и искусстве заметно стала проявляться тенденция к некритическому изображению буржуазного мира, утрата остроты и принципиальности в отношении к тем зарубежным явлениям, которые проникнуты чуждой нам идеологией и моралью.

...Совершенно нетерпимо, когда подобную односторонность в изображении буржуазного мира допускают видные советские писатели, путевые записки которых с доверием и большим интересом воспринимаются читателями. Очень показательны в этом плане опубликованные в журнале "Новый мир" (№ 7 и 8 за 1958 г.) путевые заметки Виктора Некрасова "Первое знакомство", в которых проявляется благодушно-либеральное отношение к буржуазному образу жизни и стремление попутно, с узких позиций оценить некоторые явления в нашем искусстве.

Автор много пишет об итальянском искусстве, архитектуре, но в записках об Италии почти ни слова не говорит он об итальянских рабочих и безработных, доведенных до отчаяния, собирающих окурки на улицах итальянских городов. В своих очерках В. Некрасов все время как бы извиняется перед иностранцами за наши

действительные и мнимые недостатки: за архитектуру Крещатика, за высотные дома, за нашу живопись, за то, что мы плохо знаем иностранные языки, и даже за то, что мы слишком восхищаемся нашим метро. Ему не нравится, конечно, бессмысленное, абстрактное искусство. Но еще больше не нравится живопись А. Герасимова, о котором говорится огульно отрицательно, без учета того полезного и ценного, что было сделано этим художником в истории нашего советского искусства...

И. о. Зав. Отделом культуры ЦК КПСС

Б. Ярустовский

Инструктор Отдела

И. Черноуцан

Російський державний архів новітньої історії, ф. 11, оп. 1, спр. 329, арк. 70, 79, 80.

Документ № 27

Записка начальника Главліту СРСР П. Романова в Міністерство культури СРСР щодо торгівлі букиністичною літературою

2 червня 1959 року

Секретно

Заместителю Министра культуры СССР
тов. Данилову Н.Н.

Главлит СССР получил подготовленный Министерством культуры СССР проект новой инструкции "О покупке и продаже букинистических и антикварных книг и других произведений печати" и считает, что инструкция составлена без учета требований, изложенных в постановлении ЦК КПСС от 23 октября 1953 года.

Как известно, этим решением Министерство культуры СССР обязывалось принять меры, исключаящие

всякую возможность распространения через букинистические магазины политически вредных изданий. Однако проектом инструкции не предусматривается таких мер.

Согласно проекту инструкции Министерство культуры СССР устраняется от руководства торговлей букинистической литературой и пытается освободить всю систему книготорга от ответственности за политическое содержание распространяемой букинистической книги, ориентируя работников книжных магазинов подходить к торговле литературой как к обычному товару.

Инструкция без всяких на то оснований перекладывает всю работу по очистке букинистических магазинов от политически вредной и нежелательной литературы на органы цензуры. Так, роль директоров магазинов (§§ 20 и 24) ограничивается лишь наблюдением за тем, “чтобы в торговый зал поступала литература для продажи только с контрольным знаком цензора”. С такой постановкой вопроса согласиться нельзя, так как это противоречит Положению о Главлите СССР, руководствуясь которым органы цензуры осуществляют контроль за изъятием министерствами, ведомствами и организациями из книжных фондов находящихся в их ведении библиотек и книготорговой сети литературы, запрещенной для широкого пользования, и никаких других функций цензура выполнять не вправе.

В связи с этим надлежит исключить из инструкции упоминание об органах цензуры в 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 34, 42, 47 пунктах.

Нижеперечисленные пункты и примечания § 5 инструкции считаем целесообразным дать в следующей редакции:

д) политически вредная непериодическая и периодическая отечественная литература на всех языках, издания со статьями и изображениями лиц, все произведения которых подлежат изъятию, с цитатами из их произведений или выступлений, а также с текстом, в котором восхваляются эти лица; книги, пропагандирующие взгляды бывших оппозиционных течений в коммунистичес-

ких партиях и лидеров этих течений, издания, направленные против КПСС и основоположников марксизма-ленинизма; черносотенно-монархическая, белогвардейская, антисоветская, антисоциалистическая литература; враждебная коммунизму литература, изданная партиями, борющимися с РСДРП-КПСС (эсеровская, меньшевистская, кадетская и другие);

е) все служебно-религиозные произведения печати, издания, содержащие религиозную пропаганду; религиозно-мистическая литература, книги по хиромантии, магии и др.

Издания религиозного характера, имеющие художественно-историческую ценность, первопечатные издания, манускрипты и т. п. разрешается покупать только через букинистическую базу книготорга.

Примечание I к § 5 снять.

Примечание II. Разрешается продавать только библиотекам, партийным организациям и советским учреждениям по их заявкам, а также отдельным гражданам по заявкам советских организаций следующие издания: стенографические отчеты съездов и конференций КПСС, ВЛКСМ, съездов и сессий Советов, профсоюзов (выпущенные до июля 1953 года) и далее по тексту.

Дополнить § 5 инструкции следующим положением:

Не подлежат покупке и продаже иностранные издания, содержащие антисоветские, антисоциалистические материалы, книги, пропагандирующие реакционную идеологию, порнографические, бульварные, религиозные и религиозно-пропагандистские издания, а также вся литература, издаваемая антисоветскими эмигрантскими организациями.

Начальник Главного управления по охране военных и государственных тайн в печати при Совете Министров СССР

П. Романов

Документ № 28

**Доповідна записка начальника Головліту СРСР
П. Романова до ЦК КПРС щодо перегляду спеціаль-
них фондів бібліотек**

22 січня 1960 року

Секретно

ЦК КПСС

В 210 бібліотеках Советского Союза имеются специальные книжные фонды, в которых хранится литература, изъятая цензурой по указанию партийных органов из открытых книжных фондов общего пользования по политическим мотивам.

В разное время Главлитом СССР были составлены и разосланы библиотекам 44 списка на изъятие около 30 тысяч названий такой литературы, изданной в нашей стране как в центре, так и на местах. Руководствуясь указаниями ЦК КПСС о ликвидации последствий нарушения социалистической законности, Главлит принял меры к пересмотру документов цензуры, в которых числились многие ныне реабилитированные авторы. На основании решений Прокуратуры и военной коллегии Верховного Суда из авторских списков, насчитывавших 3310 лиц, все произведения которых из открытого пользования ранее изымались, к 1 января 1960 года исключено 2635 авторов. В результате этого возвращено в общие фонды библиотек 18 тысяч названий книг. Вместо 44 списков осталось действующими 23 списка на 12 тысяч названий книг, изданных на русском языке.

При просмотре оставшейся на хранении в спецфондах литературы установлено, что многие книги и абсолютное большинство брошюр не представляют ценности в идейно-политическом, научном и производственном отношении. Из указанного выше количества названий около восьми тысяч вообще устарели и хранить их в спецфондах нецелесообразно.

Среди этих книг и брошюр числятся: устаревшая агитационно-массовая литература прошлых лет, изданная к различным политическим и хозяйственным кампаниям; литература по международным вопросам; популярные брошюры, в которых догматически излагаются важнейшие вопросы марксистско-ленинской теории и практики коммунистического строительства; учебные пособия, консультации, методические разработки, программы, изданные в помощь сети партийного и комсомольского просвещения; учебники и учебные пособия для начальных и средних школ Министерства просвещения, а также для высших и средних специальных учебных заведений; массовая военная литература, утратившая практическое значение; справочно-юридические издания, содержащие отмененные законы; массовая сельскохозяйственная и агротехническая литература, излагающая устаревшие или ошибочные положения, формы и методы ведения земледелия, не отвечающие решениям партии и правительства по дальнейшему развитию сельского хозяйства...

В целях дальнейшего упорядочения очистки книжных фондов от политически вредной литературы и перевода из спецфондов в общие фонды библиотек ценных книг реабилитируемых авторов Главлит пересмотрел всю находящуюся в спецфондах литературу и вместо 12 тысяч названий считает целесообразным оставить в них около четырех тысяч названий. Вместо 23 действующих списков на изъятие нами подготовлен к печати один "Сводный список книг, подлежащих исключению из общих фондов библиотек и книготорговой сети". Для его выпуска необходимо предварительно очистить спецфонды от явно макулатурных изданий, о которых сказано выше.

Прошу ЦК КПСС дать согласие на выпуск подготовленного нами к печати "Списка изданий, находящихся в

спецфондах библиотек, подлежащих списанию в макулатуру”.

Начальник Главного управления
по охране военных и государственных
тайн в печати при Совете Министров СССР
(П. РОМАНОВ)

22 января 1960 года
№ 112 с

Російський державний архів новітньої історії, ф. 5, оп. 33,
спр. 158, арк. 1–3.

Документ № 29

**Інструктивний лист уповноваженого Ради у
справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР
Полонинка уповноваженому цієї Ради при Сталін-
ському обавиконкомі К. Гущину**

16 лютого 1960 року

16 февраля 1960 г.
№ 057

Секретно

Уполномоченному Совета при
Сталинском облисполкоме
тов. Гущину К.Ф.

Копия: Совету по делам религиозных
культов при Совете Министров СССР

Анализ Вашего отчета за 1959 год показывает, что хотя по сравнению с прошлыми годами сеть религиозных общин области значительно сократилась (с 93 до 74), все же количество верующих продолжает неуклонно возрастать: 93 общины насчитывали 6821 ч., а в 74 имеется 10195.

Такая же картина и с заявлениями на водное крещение. В прошлом году, например, сектантские общины в Сталинской области получили 435 заявлений от желающих принять водное крещение. Правда, из них удовлетворены только 62, но положение от этого не улучшилось: количество желающих оформить путем водного крещения свое вступление в религиозные секты по Сталинской области все еще очень велико. Только в 1951 году положение было несколько лучше, чем в 1959 г.: тогда было подано 386 заявлений на водное крещение, что также весьма много.

К сожалению, в отчете нет даже намека на ту большую антирелигиозную работу, которую ведут партийные организации Сталинской области и которая безусловно дает необходимые результаты. Не сообщаете Вы, кто в прошлом году порвал с религией, сколько их, выступили ли они на страницах печати, стали ли атеистами. А такие факты по Сталинской области имеются...

Задача уполномоченного Совета по Сталинской области должна заключаться в том, чтобы активно (но тонко, незаметно) подсекать позиции религиозных организаций. Делать это нужно так, чтобы не давать повода для обоснованных жалоб и протестов, не позволяя грубого администрирования, то есть быть максимально гибким.

Первое, что нужно сделать, это добиться ослабления духовного руководства общинами. Чем слабее пресвитер и проповедники, тем слабее община.

Второе, всеми доступными средствами снизить и в конце концов прекратить количественный рост религиозных общин.

Примите следующие рекомендации:

1. Лично побывать на богослужениях во всех крупных общинах, послушать проповедников, проанализировать их проповеди, понаблюдать за аудиторией, за ее реагированием на выступления с кафедры и в соответствии с результатами наблюдений наметить план действий по каждой общине. Цель плана – сильных пресвитеров, красноречивых проповедников – заменить менее

подготовленными. Делать это не спеша, продуманно, посоветовавшись с партийными органами, не давая повода для обоснованных жалоб.

2. Установить тесный контакт с редакторами областных, городских и районных газет области с тем, чтобы сообщать им факты, изобличающие представителей духовенства и общин в неблаговидной деятельности. Духовенство очень боится разоблачения на страницах печати, так как эти разоблачения подрывают их авторитет в глазах верующих, ослабляют их влияние и содействуют отходу верующих от религии.

Нужно всячески содействовать публикации подобных материалов.

3. Вместе с докладной запиской представить обкому партии списки приближенных по каждой общине, чтобы партийные органы могли заблаговременно провести необходимую работу по отрыву от сект и от религии тех, кто подал заявление на принятие водного крещения в текущем году.

4. Дело поставить так, чтобы всегда быть в курсе внутренней жизни каждой религиозной общины. Знать о каждом малейшем нарушении законоположения о культах и остро реагировать на любое нарушение, используя его в качестве законного повода для ослабления духовного руководства общинами, для снижения их активности.

5. Изучить причины ежегодного роста количества членов сектантских общин в городах Сталино, Жданово, Краматорск, Макеевка, Горловка, Дружковка и о результатах доложить обкому партии и нам.

Данные рекомендации учтите в своем плане на I полугодие с. г. и об исполнении их доложите к 1 июля.

Уполномоченный Совета по делам
религиозных культов при СМ УССР

ПОЛОННИК

Документ № 30

Із доповіді голови Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР В. Курєдова на Всесоюзній нараді уповноважених

Квітень 1960 року

...За последние годы ЦК КПСС неоднократно обращал внимание партийных, советских, профсоюзных и комсомольских организаций на необходимость усиления идейной борьбы с религией. Всем нам памятно Постановление ЦК КПСС “О состоянии и мерах улучшения массово-политической работы среди трудящихся Сталинской области”, в котором большое внимание было уделено вопросу организации систематической пропаганды научно-атеистических знаний среди населения.

В октябре 1958 года ЦК КПСС принял постановление “О докладной записке отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам “О недостатках в научно-атеистической пропаганде”.

В большом программном документе “О задачах партийной пропаганды в современных условиях” (январь 1960 года) ЦК КПСС вновь подчеркнул необходимость резкого улучшения работы по преодолению религиозных предрассудков у советских людей.

И наконец, 13 января т. г. состоялось постановление ЦК “О мерах по ликвидации нарушений духовенством советского законодательства о культах”. В этом постановлении с большой силой подчеркнуто значение Ленинского декрета и других последующих законодательных актов советского правительства, касающихся религиозных культов.

Принимая это постановление, ЦК КПСС исходил из того, что во многих местах еще имеет место недооценка вопросов атеистического воспитания трудящихся, ослаб контроль со стороны государственных органов за деятельностью духовенства и религиозных объединений, в результате чего церковь активизировала свою деятельность.

В новом документе ЦК КПСС вскрыты серьезные недостатки в работе Советов по делам Русской православной церкви и религиозных культов и их уполномоченных, и подчеркнуто, что нарушения духовенством советского законодательства о культах стали возможными в результате попустительства со стороны Совета по делам русской православной церкви и бывшего руководства Совета по делам религиозных культов.

Оценка, данная постановлением ЦК КПСС от 13 января 1960 г. Совету по делам русской православной церкви, оценка очень резкая, но совершенно справедливая.

Главная ошибка Совета по делам русской православной церкви заключалась в том, что он непоследовательно проводил линию партии и государства в отношении церкви и скатывался зачастую на позиции обслуживания церковных организаций.

Занимая защитнические позиции по отношению к церкви, Совет вел линию не на борьбу с нарушениями духовенством законодательства о культах, а на ограждение церковных интересов.

В подтверждение этому можно привести хотя бы такой факт: 26 марта 1959 года Совет разослал инструктивное письмо за № 57, в котором осуждалась практика местных партийных, советских органов по проведению собраний трудящихся о закрытии церквей для использования их под культурно-просветительские цели, а также практика активного использования партийных работников и советской интеллигенции по работе среди верующих. Письмом запрещалось коммунистам, учителям выявлять в церквах детей, молодежь, посещающих церковные службы, и проводить в связи с этим индивидуальную работу с верующими.

Комиссия ЦК КПСС по вопросам идеологии, культуры и международных отношений своим решением признала эти установки ошибочными и обязала Совет отозвать этот документ с мест. Бывшему председателю Совета тов. Карпову было указано на необходимость в

дальнейшем подобные документы рассылать на места только после рассмотрения их в ЦК КПСС.

Возьмем другой факт. Совет в течение длительного времени ограждал церковь от увеличения подоходного налога со свечного производства мастерских Московской патриархии и епархиальных управлений. До 1958 года министерство финансов СССР несколько раз ставило перед руководством Совета вопрос о необходимости пересмотра порядка обложения подоходным налогом этих мастерских, но всякий раз руководство Совета находило “доводы” для отклонения этого предложения. Когда же новый, более справедливый, налог был введен и церковные органы стали проводить различного рода махинации с тем, чтобы переложить этот налог на плечи верующих, Совет ничего не сделал, чтобы пресечь эти действия церковников.

Серьезной ошибкой Совета было и то, что он по существу содействовал укреплению церковной иерархии, усилению централизованного начала в руководстве церковью. Вместо того, чтобы добиваться сокращения епархий, которых сейчас насчитывается 70 (т. е. столько же, сколько их было в царской России на 77 тысяч церквей), Совет мирился с их существованием даже в тех случаях, когда в епархиях оставалось незначительное число приходов.

Ярким фактом попустительства Совета церковникам является отсутствие всякого контроля за деятельностью свечных мастерских и мастерской по производству предметов религиозного культа. Таких мастерских сейчас имеется 17 – все они работали автономно, планы их ни Совет, ни уполномоченные не рассматривали. В результате этого, производство свечей и предметов религиозного культа из года в год росло в огромных размерах. Например, если в 1953 году свечей было изготовлено 399 тонн, то в 1958 г. – 935 тонн. Если нательных крестиков в 1955 году было выпущено 2 млн. 100 тыс. шт., то в 1958 году – 4 млн. 800 тыс. шт. Иконок разных, соответственно, в 1955 году 302 тыс. шт., в 1958 году – 720 тыс. шт.

Не приходится доказывать, что реализация в таких огромных количествах свечей и предметов культа сильно укрепляла материальную базу церкви и несомненно содействовала усилению ее влияния на отдельные слои населения.

Или возьмем вопрос о методах работы Совета. Несмотря на то, что за последние годы, в особенности после XX и XXI съездов КПСС, обстановка в стране коренным образом изменилась – встали новые задачи развернутого строительства коммунистического общества, Совет продолжал работать старыми, изжившими себя методами. Ведь если в годы войны, когда у нас в СССР в связи с тем, что почти каждая семья переживала утрату близких людей, произошло некоторое усиление религиозных настроений, а это повело к некоторому расширению рамок церковной деятельности, то за прошедшие 15 лет после войны обстановка так существенно изменилась, что сохранение прежних позиций церкви не вызывалось никакой необходимостью.

Во всех этих серьезных ошибках и недостатках большую вину несет бывший председатель Совета тов. Карпов.

Указанные ошибки нашли в той или иной мере отражение и в работе уполномоченных, которые также зачастую либерально относились к нарушению советских законов о культах духовенством, не пресекали их незаконную деятельность.

Все сказанное, безусловно, не исчерпывает серьезных недочетов и промахов в деятельности Совета, поэтому желательно, чтобы уполномоченные помогли новому руководству Совета полнее раскрыть имеющиеся недостатки, ибо глубоко не уяснив их, трудно будет правильно построить нашу работу.

Конечно, нельзя деятельность Совета рисовать только в черном свете. За последнее время Совет провел некоторую положительную работу. Например, сокращена сеть монастырей и скитов, проведены серьезные мероприятия по ликвидации паломничества к так назы-

ваемым “святым местам” и т. д. После постановления ЦК КПСС Совет и многие уполномоченные усилили контроль за работой духовенства, но сделано очень мало.

Совету надо освободиться от неправильного стиля в своей деятельности, четко понять новые задачи в области борьбы с религией, на современном этапе коммунистического строительства. Центральный Комитет партии подчеркнул в своем постановлении, что главным звеном в нашей работе является строгий контроль за выполнением советского законодательства о культах.

Вопрос о государственном контроле над деятельностью религиозных объединений – это вопрос политики. Можно без всякого преувеличения сказать, что от того, как осуществляется контроль, зависит в значительной степени положение церкви в нашей стране. Если контроль осуществляется хорошо, правильно, то он, несомненно, будет способствовать ограничению влияния церкви на население. И наоборот, – если контроль будет осуществляться слабо, поверхностно, то он станет объективно способствовать религии, усилению влияния церкви на отсталые слои трудящихся. Вот почему Центральный Комитет партии в деле борьбы с религиозными пережитками со всей остротой и выдвинул задачу усиления контроля над деятельностью духовенства.

...Давайте, товарищи, будем откровенно говорить – у нас в ряде республик и областей имеется слишком густая сеть церковных учреждений, не вызываемая никакой практической надобностью. Взять, к примеру, Украинскую ССР, в которой сосредоточено свыше 60 % имеющихся в Советском Союзе церквей. Надо прямо сказать, что здесь много явных излишеств в церковном обслуживании. Имеется немало населенных пунктов, в каждом из которых действуют по несколько церквей, причем расположены они друг от друга на близком расстоянии – от одного до 4–5 километров. Разве не целесообразно в этих случаях провести слияние церквей?

На Украине еще до сир пор десятки культурно-бытовых учреждений: клубов, больниц, школ, детских

садов занято церковными организациями. Не пора ли и в этом деле более решительно применить законодательство?

В республике много так называемых “затухающих” приходов и требуются лишь очень небольшие усилия общественных организаций для того, чтобы совсем “затушить” их, т. е. добиться отхода оставшихся одиночек-верующих от церкви.

Немало на Украине и таких церковных учреждений, от которых люди давно отказались, но церкви эти числятся на учете, здания их не используются, а это иногда приводит к тому, что по инициативе отдельных церковников в них возобновляются богослужения.

Уполномоченному Совета по Украинской ССР тов. Пинчуку, уполномоченным Совета по областям Украины следует в свете Постановления ЦК КПСС от 13 января тщательно продумать эти вопросы, смелее и с большим тактом решать их. . .

Державний архів Російської Федерації, ф. 6991, оп. 1, спр. 1745, арк. 197-239.

Документ № 31

**Доповідна записка начальника Головліту СРСР
П. Романова до ЦК КПРС щодо звільнення ряду
видань від попереднього цензорського контролю
10 грудня 1960 року**

Секретно

ЦК КПСС

Постановлением ЦК КПСС “О работе Главлита СССР” от 3 апреля 1957 г. Главному управлению по охране военных и государственных тайн в печати при Совете Министров СССР разрешено по согласованию с Отделом пропаганды и агитации ЦК КПСС освобождать от-

дельные издания от предварительного цензорского контроля.

В соответствии с этим направляю на согласование с Отделом пропаганды и агитации по союзным республикам список изданий, которые следовало бы освободить от предварительного цензорского контроля.

1. Учебники, методические указания и пособия по иностранным языкам; учебники, методические указания и пособия для средней школы по русскому языку, литературе, биологии, математике; учебники, методические указания и пособия для сельскохозяйственных вузов, техникумов, школ, курсов по сельскохозяйственным дисциплинам; учебники и пособия, а также произведения детской литературы для младшего школьного возраста (1-4 классы).

2. Переводы произведений иностранной литературы на языки народов СССР, за исключением аннотаций, предисловий, сносок, послесловий и комментариев советских переводчиков, редакторов, составителей.

3. Литература по виноградарству и виноделию, плодовоовощным культурам; племенные книги пород животных; медицинские атласы.

4. Картографические материалы по древней и новой истории; политические карты мира и карты капиталистических стран, выпускаемые Главным управлением геодезии и картографии Министерства геологии и охраны недр СССР.

5. Литература по пению, рисованию, черчению, языкознанию, дефектологии; рекламные плакаты и листки на открыто изданную советскую и иностранную литературу.

6. Издаваемые Министерством путей сообщения СССР графики, расписания движения и планы формирования поездов, указатели пассажирских маршрутов; сборники правил перевозок и тарифов, выпускаемые министерствами морского, речного флотов и путей сообщения.

7. Технические условия, указания, инструкции, правила, нормы выработки и расценки на строительные и ремонтные гражданские работы.

8. Ряд сельскохозяйственных, медицинских и других журналов (список журналов прилагается).

В этих изданиях, как показывает практика цензурского контроля последних лет, не было изъятий запрещенных для открытой печати сведений. Их освобождение от предварительного цензурского контроля позволило бы усилить контроль научной, технической, производственной и экономической литературы.

Главлит СССР будет осуществлять последующий контроль названной выше литературы и в случае необходимости возобновит предварительный контроль того или другого издания.

Вопрос об освобождении указанной литературы от предварительного цензурского контроля обсужден с соответствующими издательствами и редакциями журналов. Возражений против данного предложения не имеется.

Начальник Главного управления
по охране военных и государственных
тайн в печати при Совете Министров СССР

(П. Романов)

10 декабря 1960 года

Исх. № 2100 с

Російський державний архів новітньої історії, ф. 5, оп. 33,
спр. 158, арк. 55, 56.

Документ № 32

Зі спогадів І. Жиленко "Номо feriens"

14 березня 1962 року

14. III. 62 р. ...Якби вчора в Спілці було оголошення:
геть всяку ввічливість і повагу до старших! – то задні

ряди (молодь) зчепились би з передніми (маститі) так, що задвигтіли б священні стіни храму літератури. Я раніше спостерігала цю дискусію по розповідях і на сторінках газети, де все “пригладжувалось”. І вперше побачила на власні очі. Зовні все було ввічливо, крім окремих колючих фразочок. Але настільки напружена була атмосфера, стільки іронічних реплік, зневажливих поглядів і перепалок між задніми і передніми рядами, що я навіть здивувалась, коли молодь стрималась і не освистала абсолютно кретинічний виступ Дмитра Гринька. Обговорювались: Роберт Третяков (поезія), Петро Скунець (поезія), Юрій Коваль (проза), Володимир Дрозд (проза), Валерій Шевчук (проза), Анатолій Шевчук (проза).

Стосовно п'яти хлопців думки були досить помірковані, хоч і суперечливі.

Іван Дзюба лаяв повість В. Дрозда “Люблю сині зорі” за “рожевість і легкість”. Інші – навпаки, хвалили. Ага! Трішки пізніше прийшов Євген Гуцало – спізнився. Смішний хлопець! Похмуре обличчя і розпатлана голова... Обличчя смагляве, грубовате. А Драч прийшов аж на закінчення. Дуже схуд чомусь.

Страшна баталія розгорілась навколо Валери Шевчука. Гринько аж розбризкував слину – так злостився на його новели. Особливу лють викликала у нього новела “Любов” – “аморальна і пошла”. Злостився на злощасну “Любов” і Чабанівський. Дзюба, навпаки, хвалив мислення Шевчукове, його пошуки, філігранність форми. Хвалив і новелу “Любов”. “Я не знаю, що такого пошлого побачили товариші виступаючі в цій новелі. Тут абсолютна чистота і якість взаємин. Ці молоді протестують не проти шлюбу, а проти надмірних ускладнень і перешкод на шляху одне до одного. Бруду тут нема. Товариші письменники перенесли своє сприймання, я б сказав, власну пошлість, на цей твір”, – сказав Дзюба. Боже! Як вибухнули оплесками задні ряди! А обуренням – передні! Звісно, Іван висловився трохи брутално, але настільки

рідко чуємо ми щире слово, що і від бруталності, бува, – враження свіжості.

Велике враження справив виступ В. Шевчука. Валерка позбавлений елементарної дипломатичності. Говорив, що, цінуючи старше покоління, він все-таки вважає, що наша література – не на тому рівні, на якому мусить бути література сорокамільйонного українського народу. Що наша література не виросла до масштабів європейської. Що, коли порівнювати сучасну українську і сучасну польську літератури, то ми досягли набагато меншого. Господи! Як підскочили старички! Галасу було! Шили Валерці і “перегини”, і “схиляння перед Заходом”, і “імпресіонізм”. Я так зрозуміла, що змісту слова “імпресіонізм” вони взагалі не знають і думають, що це аж Боже яке щось страшне! Знайшовся, слава Богу, один “знаючий”. Чабанівський. І заспокоїв. Сказав, що імпресіонізм – течія, якої зараз нічого боятися і яка багато може дати письменникові. Мені сподобалось сказане ним про Коцюбинського: “Якби зараз надрукувати “Intermezzo” Коцюбинського, і щоб ніхто його не знав, його б заклавали. Знайшли б тисячу гріхів”.

Говорив Валера про те, що ми варимося в своєму соку, а запозичити найкраще не гріх і у Заході. Що якби радянська література видала на гора такого генія, як Гемінгвей, він би (Валера) низько їй уклонився. Все, що він говорив, було, врешті, безсумнівним, але мовилося виключно, а тому дратувало літературних батьків.

Гарно виступав Віктор Мілько. Говорив, що наш читач переріс письменника, і тому письменник втратив читача. Чому в книгарнях десятиліттями лежать книги визнаних письменників, а тоненькі книжечки молодих зникли з продажу за кілька днів? Та тому, що молоді “відчувають” свого читача, відповідають його потребі більш серйозного і складного осмислення життя. Віктор пропонував створити в місті клуб молоді літератури.

Абрам Кацнельсон, як і більшість маститих, почав виступ з патякання про рішення XXII з'їзду партії. І якщо перших промовців сяк-так терпіли, то на Кацнельсоні

терпець урвався, його перервали оплесками і не дали закінчити. І вже всіх інших, хто пробував завернути у з'їзд, навертали вигуками: "Конкретніше!", "Говоріть по суті!" Виступаючі підтягнулись і вже менше розтікались мислію по дереву.

Олесь Гончар говорив стримано і розумно.

Дуже сподобались вірші дев'ятнадцятирічного Петра Скунця, особливо вірш про "земних богів", яких творять на землі атеїсти і які, на щастя, смертні.

Вірші Роберта Третякова загалом сподобались. Не дуже сподобався його виступ поза віршами. Аж занадто дипломатичний. Злостиво говорив про "мудрування" і "протиставлення себе українському письменству – шістдесятників". І взагалі лаяв це слово. Про суть же "шістдесятництва" Третяков таки не сказав.

Засідання тривало до дванадцятої. Вечір вів Збанацький...

Жиленко І. Homo feriens // Сучасність.– 1997.– № 9.– С. 79, 80.

Документ № 33

Інформація голови КДБ при Раді Міністрів СРСР В. Семичастного в ЦК КПРС про розповсюдження антирадянських анонімних документів у першій половині 1962 року

25 липня 1962 року

СССР
Комитет
государственной безопасности
при Совете Министров СССР
25 июля 1962 г.
№ 1900-с
гор. Москва

Особая папка
Совершенно секретно

ЦК КПСС

Докладываю, что за последнее время значительно возросло количество враждебных проявлений, связанных

с распространением антисоветских анонимных документов. В первом полугодии текущего года на территории страны было распространено 7.705 антисоветских листовок и анонимных писем, изготовленных 2.522 авторами, что в два раза больше, чем за тот же период 1961 года.

Наибольшее число антисоветских документов обнаружено на Украине, в Азербайджане, Грузии, Латвии, Ставропольском и Красноярском краях, Ростовской, Ленинградской и Московской областях.

В листовках и анонимных письмах содержатся призывы к активной борьбе против существующего в СССР строя, злобные клеветнические измышления в отношении отдельных руководителей Советского государства, националистические настроения, неверие в построение коммунистического общества в нашей стране, клевета на советскую демократию. В ряде анонимных документов высказывается ненависть к КПСС и коммунистам, угрозы по адресу местного партийного и советского актива.

После длительного перерыва вновь начали рассылаться анонимные документы с восхвалением участников антипартийной группы. Значительно больше стало поступать писем, содержащих террористические намерения в отношении руководителей коммунистической партии и правительства.

После опубликования решения ЦК КПСС и Совета Министров СССР о повышении цен на продукты животноводства увеличился поток анонимных писем. Только за июнь месяц т. г. зарегистрировано 83 случая распространения антисоветских листовок и надписей. За это же время из партийных и советских учреждений, редакций газет и журналов в органы КГБ поступило свыше 300 антисоветских анонимных писем, в которых выражается недовольство жизненным уровнем населения нашей страны, содержатся призывы к организации массовых выступлений, забастовок, демонстраций, митингов, бойкотов с требованиями снижения цен на продукты питания и увеличения заработной платы.

Распространение таких документов отмечено главным образом в промышленных центрах страны.

Под влиянием передач зарубежных радиостанций “Свободная Россия” и “Свобода” участились случаи изготовления советскими гражданами анонимных документов враждебного содержания от имени так называемого “Народно-трудового союза” (НТС). Такие проявления имели место во многих населенных пунктах европейской части Советского Союза.

Отмечается рост числа анонимных писем, посылаемых в адреса зарубежных антисоветских радиостанций и органам буржуазной печати, в которых авторы этих писем, наряду с изложением клеветнических измышлений о советской действительности, предлагают услуги в проведении враждебной деятельности.

В результате принятых органами госбезопасности мер за первое полугодие установлено 1039 авторов, распространивших 6726 антисоветских документов (5032 листовок, 1694 письма). В числе распространителей анонимных документов оказалось 364 рабочих, 192 служащих, 210 студентов и учащихся школ, 108 лиц без определенных занятий, 105 пенсионеров и 60 колхозников, 434 автора, то есть более 40 %, имеют среднее и высшее образование, более 47 % вскрытых анонимов в возрасте до 30 лет.

Среди установленных авторов антисоветских анонимных документов 89 членов и кандидатов в члены КПСС, 116 комсомольцев.

Отмечены случаи, когда изготовлением и распространением антисоветских документов занимались лица из числа работников партийных и советских органов или старые члены партии. Так, например, разоблачены как анонимы ФРОЛОВ А.И., 1923 года рождения, с высшим образованием, работавший заместителем заведующего оргинструкторского отдела Камышинского горкома КПСС Волгоградской области; АНДРЕЕВ П.А., 1924 года рождения, член КПСС, подполковник запаса Советской Армии, член Союза советских журналистов, внештатный

корреспондент української газети “Ленинское знамя”, проживавший в Києве; ЖУКОВ И.С., 1891 года рождения, член КПСС с 1919 года, персональный пенсионер, работник Главмосстроя; КАРПЕНКО А.К., 1903 года рождения, член КПСС с 1928 года, житель Курской области.

Как выяснилось в ходе проверки, некоторые из установленных авторов ранее судились и отбывали наказания за различные преступления, в том числе и за антисоветскую деятельность.

Анализ материалов показывает также, что, наряду с общим увеличением количества распространяемых анонимных документов, значительно возросло число попыток проведения организованной антисоветской деятельности. В результате агентурно-розыскных мероприятий в первом полугодии 1962 года вскрыто 60 локальных антисоветских групп, в которые входило 215 участников, преимущественно из числа молодежи, в то время как за весь 1961 г. было вскрыто 47 групп с 186 участниками.

Для изготовления враждебных документов чаще стали применяться множительные средства (типографские шрифты, пишущие машинки, самодельные клише и штампы).

Например, в городе Москве ликвидирована антисоветская группа из числа студентов и молодых рабочих, именовавшаяся “Союзом свободы разума”. Участники этой группы составили текст антисоветской листовки, а для распространения размножили ее в 400 экземплярах в типографии Воениздата.

Управлением КГБ по Запорожской области пресечена враждебная деятельность антисоветской группы в городе Мелитополе, состоящей из 13 человек, которая в 1960–1961 годах семь раз распространяла антисоветские листовки, изготовленные при помощи самодельных клише.

В городе Черкассы выявлена антисоветская группа из трех человек, распространивших в феврале–марте с. г.

свыше 900 листовок, отпечатанных самодельным штампом и подписанных от имени НТС.

На территории Крымской области установлена антисоветская группа под названием “Свободная Таврия”, состоящая из 10 учащихся 8–9 классов, изготовившая и распространившая свыше 100 антисоветских листовок.

За истекшие полгода разыскано 38 авторов анонимных документов с террористическими угрозами в адрес руководителей партии и Советского правительства. Среди этих авторов оказались: ХОДОС В.С., 1913 года рождения, член КПСС с 1940 года, полковник Советской Армии в отставке, житель города Курска; ЛОСКУТОВ Б.И., 1917 года рождения, член КПСС с 1945 года, начальник отдела Киевского витаминного завода, являлся членом пленума Макаровского райкома партии Киевской области; МАМИЙ И.Е., 1921 года рождения, член КПСС с 1946 года, в 1952 году окончил Казанское военно-политическое училище МВД, старший лейтенант внутренней службы, начальник отряда Микуньского лагерного отделения УМЗ МВД Коми АССР, и другие.

В первой половине 1962 года органами госбезопасности за изготовление и распространение антисоветских анонимных документов привлечено к уголовной ответственности 105 человек (против 52 в первом полугодии 1961 года), взято в проверку 366 и профилактровано 568 человек.

Комитет госбезопасности принимает меры к быстрейшему розыску и разоблачению этих преступников.

**ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
В. СЕМИЧАСТНЫЙ**

Російський державний архів новітньої історії, ф. 89, оп. 6, спр. 21, арк. 1–4.

Документ № 34

Із книги П. Шелеста “...І не судимі будете: Щоденникові записи, спогади члена Політбюро ЦК КПРС”

14 жовтня 1964 року

Во время заседания Президиума ЦК КПСС, это было 14 октября, как раз в разгар выступлений, тов. Шелепин передал мне перехваченную записку О.И. Иващенко, члена ЦК КПСС, секретаря ЦК КПУ. Вот ее содержание: “Заседает Президиум, что-то происходит. Я согласна, что нужно говорить о недостатках, но нельзя прибегать к крайним мерам. В Америке надвигается фашизм. Это ему на руку. Брежнев честолюбив, властолюбив. Шелест держит развязный тон, они вместе. Можно критиковать, но это не значит, что нужно убирать. Русским и украинцам нужен вождь, к нему все тянутся. Брежнев говорит одним одно, а другим другое. Шелест сказал, когда обсуждали надпись на какой-то вазе: “Некоторые вожди засиделись”.

С этой запиской были ознакомлены сразу же Подгорный и Брежнев. Сам факт появления этой записки встревожил нас, и были приняты дополнительные меры предосторожности. Я вышел из зала заседания, позвонил Н.А. Соболю – это второй секретарь ЦК КПУ, и сказал ему, чтобы за Иващенко был установлен контроль. Это означало привязать ее к определенному месту и контролировать ее действия.

В 16.00 в постпредстве Украины перед Пленумом ЦК КПСС мной были собраны члены, кандидаты и члены ревизионной комиссии ЦК КПСС, избранные от украинской партийной организации. Проинформировал их о состоявшемся заседании Президиума ЦК, о его решении и о созыве Пленума ЦК, о том, что Н.С. Хрущев подал заявление об уходе в отставку со всех постов и что Президиум удовлетворил его просьбу. Во время моей информации была гробовая тишина и чувствовалась большая напряженность. Я призвал членов, кандидатов в

члены ЦК и членов ревизионной комиссии ЦК поддержать на Пленуме решение Президиума ЦК КПСС. После информации наступила пауза тяжелой тишины. Но вот член ЦК КПСС И.С. Сенин, первый заместитель Председателя Совмина республики, задает вопрос: “А что Н.С. Хрущев сам подал заявление или его вынудили к этому?” Пришлось снова “разъяснить”, и это “разъяснение” – чувствовал я – было не очень убедительным. Тогда последовал второй вопрос: “Можно ли будет задать вопрос на Пленуме и выступить там?” Я ответил, что задавать вопросы никому не возбраняется, что касается выступлений, то, насколько мне известно, этот вопрос на Пленуме не будет обсуждаться, а после информации или доклада будет принято постановление Пленума. О.И. Иващенко задала вопрос: “А почему не оставить Н.С. Хрущева на одной из должностей и как освобождение Хрущева может отразиться на международных отношениях?” Мной был дан ответ, что Н.С. Хрущев подал заявление и он уходит на заслуженный отдых, остается жить в Москве. Что касается международной реакции, в том числе и некоторой реакции в компартиях соцстран, то, возможно, мы будем иметь какие-то издержки. Но главное то, что намеченная генеральная линия XX–XXI–XXII съездов КПСС остается в силе, и мы ее должны проводить в жизнь. Был задан еще один вопрос: “А кого же рекомендуют на Первого секретаря ЦК КПСС?” От прямого ответа я ушел, формально ответил, что это дело Пленума ЦК, но посты будут разделены, и на Предсовмина рекомендуется А.Н. Косыгин. На этом совещание и моя информация членам ЦК были закончены. О проведенном совещании с членами ЦК я тут же доложил Подгорному и Брежневу, сказал о настроении и задаваемых вопросах. Они уточнили некоторые положения, на этом и закончилась с нашей стороны подготовка к Пленуму ЦК.

Шелест П.Е. ...Да не судимы будете: Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС.– М., 1995.– С. 238, 239.

Документ № 35

Інформація голови КДБ при Раді Міністрів СРСР В. Семичастного в ЦК КПРС про розповсюдження антирадянських анонімних документів у першій половині 1965 року

6 серпня 1965 року

СССР
Комитет
государственной безопасности
при Совете Министров СССР
6 августа 1965 г.
№ 1741-с
гор. Москва

Особая папка
Совершенно секретно

ЦК КПСС

Докладываю, что в первой половине 1965 года на территории Советского Союза зарегистрировано распространение более 6500 антисоветских листовок и анонимных писем, исполненных 751 автором.

По сравнению с тем же периодом 1964 года число лиц, занимавшихся изготовлением и распространением антисоветских анонимных документов, сократилось почти в три раза. При этом, на территории 23-х республик и областей Союза за истекшие шесть месяцев вообще не было отмечено ни одного случая распространения антисоветских документов.

Вместе с тем в отдельных городах враждебными элементами было распространено значительное число антисоветских листовок (в Иванове – 2.460 экземпляров, исполненных с помощью самодельного клише; Ереване – 1.507 экземпляров, изготовленных различными способами; Ленинграде – 340, отпечатанных на пишущей машинке и др.).

В листовках, надписях и письмах авторы возводили клевету на КПСС, Советское правительство и проводимую ими политику, выражали неверие в построение коммунистического общества в нашей стране, недовольство

избирательной системой, условиями жизни трудящихся в СССР, высказывали националистические взгляды. Некоторые авторы призывали к организации забастовок и массовых выступлений за улучшение снабжения населения продовольствием, снижение цен на продукты питания, увеличение размеров заработной платы и пенсий. Отдельные анонимы выступали против оказания Советским Союзом экономической помощи другим странам. Во многих документах наряду с антисоветской клеветой высказывалось удовлетворение по поводу отстранения от занимаемых постов ХРУЩЕВА, осуждалась его политическая деятельность. Зарегистрировано три факта распространения анонимных писем с клеветническими измышлениями в отношении КПСС и ее руководителей в связи с разногласиями КПСС и КПК и один случай листовок НТС с призывами к созданию на территории СССР антисоветского подполья.

Распространено (в основном на территории Украины, Белоруссии, Литвы, Молдавии) 126 анонимных документов, в которых авторы высказывали угрозы террористического характера в отношении местного советского и партийного актива.

В результате принятых органами госбезопасности мер в первом полугодии установлено 492 автора и распространителя анонимных документов. При этом вскрыта и пресечена преступная деятельность 28 локальных антисоветских групп, в которые входило 125 человек, преимущественно из числа учащейся молодежи. Из общего числа установленных авторов привлечено к уголовной ответственности 13 человек (против 61 в первой половине прошлого года), 405 человек, или более 82 %, профилактровано, а в отношении остальных анонимов проводятся проверочные мероприятия.

Среди установленных авторов 123 рабочих, 98 служащих, 103 учащихся школ, 57 пенсионеров, 49 без определенных занятий, 37 колхозников, 25 студентов высших и средних учебных заведений. В числе разысканных 68 членов и кандидатов в члены КПСС, 59 комсомольцев.

Анализ антисоветских проявлений показывает, что подавляющее число авторов на преступный путь встало в силу своей политической незрелости или отсутствия должной воспитательной работы в некоторых организациях и учреждениях.

Многие авторы занимались распространением анонимок под воздействием антисоветских передач зарубежных радиостанций. Обращает на себя внимание, что 21 % установленных авторов в возрасте до 18 лет. Враждебные проявления среди молодежи совершались под влиянием националистически и религиозно настроенных лиц, а иногда под впечатлением прочитанных детективных книг и просмотренных кинофильмов.

Большинство анонимных документов с угрозами в отношении местного партийно-советского актива распространялось в результате неправомерных действий должностных лиц или на почве ограничения частнособственнических интересов отдельных граждан.

Вместе с тем был установлен ряд серьезных государственных преступников, сознательно избравших изготовление и распространение антисоветских листовок и анонимных писем как форму борьбы против существующего в нашей стране строя.

Так, в Ленинграде пресечена враждебная деятельность антисоветской группы, именовавшей себя "Союз коммунаров", которую возглавляли: РОНКИН, 1936 года рождения, беспартийный, научный сотрудник Всесоюзного научно-исследовательского института синтетического каучука, ГАЕНКО, 1937 года рождения, член ВЛКСМ, аспирант технологического института имени Ленсовета и ХАХАЕВ, 1938 года рождения, член ВЛКСМ, инженер Центрального научно-исследовательского института имени Крылова.

Руководители и другие участники группы у себя на квартирах устраивали сборища, где обсуждали программу антисоветских действий, вовлекали в организацию новых членов. Они изготовили и размножили фотоспособом программный документ, озаглавленный "От

диктатуры бюрократии к диктатуре пролетариата”, в котором призывали к созданию оппозиционной партии и свержению Советской власти. Участники этой группы распространяли в Ленинграде и его окрестностях анти-советские листовки, выпускали рукописный журнал “Колокол”, который рассылали своим единомышленникам в различные города СССР.

Семь наиболее активных участников группы арестованы. По делу ведется следствие.

Управлением КГБ Пермской области привлечен к уголовной ответственности ТРОИЦКИЙ, 1927 года рождения, член КПСС с 1955 года, старший преподаватель юридического факультета Пермского госуниверситета, который совместно со своим другом ЕГОРОВЫМ, 1927 года рождения, беспартийным, преподавателем Саратовского геологоразведочного техникума, в течение 1961–1964 годов неоднократно распространял антисоветские листовки в Саратове.

Комитетом госбезопасности Дагестанской АССР разыскан автор более 30 антисоветских анонимных писем СТЕПАНОВ, пенсионер, член КПСС с 1928 года, со средним образованием. Проживая в г. Каспийске, СТЕПАНОВ под воздействием систематического прослушивания антисоветских зарубежных радиопередач изготовлял на пишущей машинке анонимные письма, в которых подвергал ревизии решения партийных съездов и пленумов ЦК КПСС по вопросам культа личности, диктатуры пролетариата и др. К распространению антисоветских пасквилей СТЕПАНОВ привлекал своего сына – СТЕПАНОВА В., 1927 года рождения, члена КПСС с 1949 года, работающего начальником бюро конструкторско-технического отдела одного из режимных предприятий Дагестана.

После проведения профилактики СТЕПАНОВЫХ отец передал в КГБ большое количество антисоветских рукописей, подготовленных к распространению. СТЕПАНОВЫ привлечены к партийной ответственности.

В целях предупреждения и дальнейшего сокращения количества случаев распространения антисоветских анонимных документов органами КГБ проводятся необходимые оперативные мероприятия и совместно с общественными организациями осуществляется профилактическая работа.

По фактам распространения антисоветских листовок и анонимных писем, а также об установленных авторах, информируются местные партийные и советские органы.

**ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
В. СЕМИЧАСТНЫЙ**

Російський державний архів новітньої історії, ф. 89, оп. 6, спр. 28, арк. 1-5.

Документ № 36

Із доповідної записки голови КДБ при Раді Міністрів СРСР В. Семичастного до ЦК КПРС про антирадянську діяльність творчої інтелігенції

11 грудня 1965 року

Секретно

ЦК КПСС

Докладываю, что на протяжении 1964–1965 годов органами государственной безопасности был раскрыт ряд антисоветских групп, в той или иной форме проводивших подрывную работу против социалистического строя, политики КПСС, участники некоторых групп пытались даже пропагандировать идеи реставрации капитализма в нашей стране.

За проведение антисоветской националистической работы на Украине арестовано более 20 человек. Как выясняется в ходе следствия, их взгляды, а также

распространяемые ими документы антисоветского, националистического содержания в различной степени были известны весьма широкому кругу интеллигенции (свыше 1000 человек).

Отмечается некоторая активизация националистических элементов и в других союзных республиках.

Раскрытая антисоветская группа в Ленинграде, состоявшая из молодых научных работников, изготовила программный документ, на базе которого ее участники, наряду с антисоветской пропагандой, пытались привлечь себе сообщников. Документ этот получил достаточно широкое распространение: с его содержанием в различных городах страны знакомились свыше 150 человек.

В сентябре с. г. в Москве были арестованы авторы литературных антисоветских произведений СИНЯВСКИЙ и ДАНИЭЛЬ, которые на протяжении ряда лет по нелегальному каналу переправляли свои "труды" за границу, где они издавались и активно использовались в антикоммунистической пропаганде, в компрометации в глазах общественности советской действительности.

Следует отметить также, что в течение последних месяцев 1965 года зафиксирован целый ряд антисоветских проявлений в форме распространения листовок, различного рода надписей враждебного содержания, открытых политически вредных выступлений. Дело иногда доходит до того, как это было, например, в Москве, когда некоторые лица из числа молодежи прибегают к распространению так называемых "гражданских обращений" и группами выходят с демагогическими лозунгами на площади. Формально в этих действиях нет состава преступления, но если решительно не пресечь эти выходы, может возникнуть такая ситуация, когда придется прибегнуть к уголовным преследованиям, что вряд ли оправдано. Большинство участников раскрытых антисоветских групп было профилактровано, а некоторые привлечены к уголовной ответственности.

Нельзя сказать, что конкретные антисоветские и аполитически вредные проявления свидетельствуют о

росте в стране недовольства существующим строем или о серьезных намерениях создания организованного антисоветского подполья. Об этом не может быть и речи. Однако анализ этих проявлений и причин некоторого оживления антисоветской деятельности отдельных лиц указывает на то, что, наряду с влиянием буржуазной идеологии на политически неустойчивых лиц, систематическим подогреванием националистических настроений со стороны китайских раскольников, мы нередко сталкиваемся с потерей политической бдительности, революционной боевитости, классового чутья, а то и просто политической распущенностью среди некоторой части интеллигенции, и прежде всего творческой. Представляется, что это последнее обстоятельство заслуживает самого пристального внимания, так как принимает достаточно распространенный характер и вовлекает, сбивая с правильного пути, в нигилизм, фрондерство, атмосферу аполитичности значительную часть интеллигенции и вузовской молодежи, особенно в крупных городах страны. У некоторой части молодежи появилось равнодушие, безразличное отношение к социальным проблемам, к революционному прошлому нашего народа.

Критицизм под флагом борьбы с культом личности, опорочивание основ социалистического строя, огульное высмеивание наших недостатков является по существу основной тематикой многих произведений литературы и искусства. Складывается впечатление, что для публикации или постановки произведений в некоторых издательствах, театрах и студиях в настоящее время обязательным условием является наличие в них выпадов против нашей действительности. Не случайно поэтому в репертуарах театров и киностудий часто стали появляться пьесы и картины, которые вызывают ажиотаж обывателей, всегда спешащих увидеть “скандальный” спектакль или фильм, да и сам аппарат изображается как мрачная стена, стоящая на пути всего нового, передового. Такие спектакли и кинокартины серьезно влияют на подрыв авторитета власти.

...После опубликования романа СОЛЖЕНИЦЫНА "Один день Ивана Денисовича", когда был брошен официальный призыв к критическому изображению периода культа личности в литературе, вышло немало произведений на эту тему, в которых с разных сторон подвергались критике те или иные явления в жизни советского общества. Помимо признанных партией вредных последствий культа СТАЛИНА в вопросах попрания основ социалистической законности, некоторые литераторы даже коллективизацию, индустриализацию страны пытаются отнести к ошибочным действиям партии, критикуют роль партии в руководстве всеми отраслями хозяйства в послевоенный период, равно как и в период Великой Отечественной войны, огульно чернят завоевания нашего народа последних лет. Не случайно в ответ на призывы работать над юбилейной октябрьской тематикой эти писатели не видят, что, собственно, можно показать положительного, когда отдельными мазками недобросовестных художников перечеркнута почти сорокалетняя история нашего народа.

Не говоря уже о литературных произведениях на лагерную тематику, таких как: "Один день Ивана Денисовича" СОЛЖЕНИЦЫНА, "Барельеф на скале" АЛДАН-СЕМЕНОВА, "Из пережитого" ДЪЯКОВА, "Люди остаются людьми" ПИЛЯРА и других, много кривотолков среди читателей вносит различного рода мемуарная литература. Вряд ли могут иметь воспитательное значение распри, затеянные советскими военачальниками на страницах печати.

Нельзя умолчать о фактах, когда в отдельных литературных объединениях и клубах нашли себе прибежище антиобщественные элементы, занимающиеся изготовлением идейно порочных или прямо антисоветских произведений, которые с враждебным умыслом по нелегальным каналам передаются за границу. Никогда еще, пожалуй, после белой эмиграции в столь широком масштабе за рубежом не печаталась антисоветская

макулатура, причеи ее значительную часть составляют “труды”, чьи авторы проживают на территории СССР. Некоторые из них превратились по сути дела во внутренних эмигрантов, стали агентами наших идеологических противников.

Недостатки и просчеты в печати, литературе, произведениях искусства широко используются против нас нашими идеологическими противниками. Некоторые представители антисоветских центров за рубежом говорят, что в идеологическом плане они работают против СССР на советском материале, на переводах и компиляциях из литературных источников и произведений искусства, создаваемых внутри страны.

Во всей этой обстановке нетерпимым является равнодушие к подобным явлениям со стороны некоторых руководителей ведомств и учреждений, органов печати, отдельных звеньев партийного аппарата на местах. Примиренчество, нежелание портить отношения или вызывать недоброжелательность со стороны политически заблуждающихся людей, стремление хорошо выглядеть в любых ситуациях приводят к тому, что мы делаем в области идеологии неоправданные уступки, затушевываем явления и процессы, с которыми надо бороться, дабы не вызывать необходимость применения административных мер и нежелательных последствий.

Трудно найти оправдание тому, что мы терпим по сути дела политически вредную линию журнала “Новый мир”. Вместе с тем наша реакция на действия редакции “Нового мира” не только притупляет политическую остроту, но и дезориентирует многих творческих работников. Критика журнала “Юность” по существу никем не учитывается и никто не делает из этого необходимых выводов. Журнал из номера в номер продолжает публиковать сомнительную продукцию, выдавая ее за достижения литературного процесса. Кстати, также не проявляют должной реакции и коммунисты, работающие в

театрах, редакциях и в иных идеологических учреждениях, где порой рождаются идейно порочные произведения. Многие произведения советских писателей печатаются в реакционных буржуазных издательствах за рубежом. Однако писатели, среди которых есть и коммунисты, на это никак не реагируют. В этой связи нельзя не упомянуть и статью бывшего главного редактора газеты "Правда" тов. РУМЯНЦЕВА. Статья явно миролюбивая, не вызывающая больших возражений по принципиальным вопросам, но безусловно страдающая некоторыми ошибочными положениями. В частности, она не поднимает тех основных вопросов, которые надо критиковать, затушевывает и пытается подменить тезис партийности литературы тезисом общечеловеческой гуманности и т. д.

Сложившаяся обстановка требует, прежде всего, неуклонного повышения идейного и воспитательного уровня произведений литературы и искусства; принципиальной, прямой и открытой критики идейно невыдержанных, политически вредных произведений, проявлений очернительства; всемерной поддержки творческих работников, которые действительно хотят пропагандировать коммунистические идеалы и работать над идейным укреплением нашего общества.

Наряду с этим следовало бы обратить внимание на повышение активности и боевитости творческих объединений в вопросах борьбы с буржуазной идеологией, на усиление нашей контрпропаганды, направленной на своевременное разоблачение подрывных действий противника на идеологическом фронте.

**ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
В. СЕМИЧАСТНЫЙ**

Документ № 37

**Записка голови КДБ при Раді Міністрів СРСР
Ю. Андропова в ЦК КПРС про розповсюдження “сам-
видаву”**

7 лютого 1969 року

Секретно

ЦК КПСС

В последние годы среди интеллигенции и молодежи распространяются идеологически вредные материалы в виде сочинений по политическим, экономическим и философским вопросам, литературных произведений, коллективных писем в партийные и правительственные инстанции, в органы суда и прокуратуры, воспоминаний “жертв культа личности”, именуемых их авторами и распространителями “внецензурной литературой”, или “самиздатом”.

В этих материалах отдельные недостатки коммунистического строительства выдаются за типичные явления, извращается история КПСС и Советского государства, выражается несогласие с мероприятиями партии и правительства в национальном вопросе, в развитии экономики и культуры, пропагандируются различные оппортунистические теории “усовершенствования” социализма в СССР, выдвигаются требования об отмене цензуры, реабилитации лиц, осужденных за антисоветскую агитацию и пропаганду, изменении Конституции СССР.

“Самиздат”, как правило, распространяется путем передачи из рук в руки рукописных, отпечатанных на пишущих машинках, размноженных фотоспособом или на ротаторных аппаратах документов. К распространению произведений “внецензурной литературы” примыкают и спекулятивные элементы, которые сбывают их за деньги и извлекают из этого материальную выгоду.

Для пропаганды “самиздата” иногда используются всякого рода полуофициальные диспуты, конкурсы пе-

сен, концерты, устраиваемые самодеятельными клубами, литературными объединениями, чему способствует пребывание в ряде случаев во главе таких коллективов беспринципных в политическом отношении руководителей.

Факты изготовления и распространения “самиздата” отмечались чаще всего в Москве. Появление “самиздатовских” произведений и документов фиксировалось также в Ленинграде, Киеве, Одессе, Новосибирске, Горьком, Риге, Минске, Харькове, Свердловске, Караганде, Южно-Сахалинске, Обнинске и некоторых других городах и районах страны.

В Москве изготовлением и распространением клеветнических документов активно занимались известные своей антиобщественной деятельностью ГРИГОРЕНКО, ЛИТВИНОВ, БОГОРАЗ-БРУХМАН, ЯКИР. В частности, ГРИГОРЕНКО изготовил и направил в адрес Президиума Консультативной встречи представителей коммунистических и рабочих партий в Будапеште письмо, извращающее опыт Коммунистической партии Советского Союза в построении социалистического общества. ЛИТВИНОВ и БОГОРАЗ-БРУХМАН изготовили и распространили “Обращение к мировой общественности”, в котором они обвиняли советские органы правосудия в нарушении законности. ЯКИР в соавторстве с другими лицами составил “Обращение к деятелям науки, культуры и искусства”, содержащее измышления о “реставрации сталинизма в СССР”.

Организаторами распространения политически вредных документов в Ленинграде являлись инженеры научно-исследовательских институтов КВАЧЕВСКИЙ и СТУДЕНКОВ, юрисконсульт ГЕНДЛЕР.

Из распространяемых материалов “самиздата” обращают на себя внимание “философская” статья академика САХАРОВА “Размышления о прогрессе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе”, книга научного сотрудника Академии педагогических наук МЕДВЕДЕВА “Перед судом истории”, письмо в ЦК КПУ

писателя Ивана ДЗЮБЫ, известное под названием “Интернационализм или русификация”, а также заметки пенсионера из Караганды, в прошлом активного меньшевика, ЯКУБОВИЧА “Письма к неизвестному”. Трактат САХАРОВА пропагандирует идеи, заимствованные из современных буржуазных теорий “конвергенции” и “строительства мостов”, и выдвигает программу постепенного слияния социализма с капитализмом, а в книге МЕДВЕДЕВА изложены тенденциозно подобранные данные о репрессиях в нашей стране. В письме ДЗЮБЫ “Интернационализм или русификация” осуждается национальная политика КПСС, оправдывается деятельность буржуазных националистов на Украине, приводятся клеветнические утверждения о “русификации украинского народа”. Основное назначение “Писем к неизвестному” ЯКУБОВИЧА заключается в попытках реабилитировать троцкизм.

В появившемся недавно среди документов “самиздата” псевдонаучном “исследовании” “Закат капитала”, подписанном Л. БОРОДИНЫМ, подвергается критике вся общественно-экономическая структура Советского Союза и выдвигается программа осуществления революции против “диктатуры бюрократического аппарата” (этот документ на 84 листах прилагается).

Антисоветские и антиобщественные элементы нередко направляют “нецензурные” произведения в редакции буржуазных газет, журналов, радиостанций, в адреса эмигрантских центров в расчете на то, что западная радиопропаганда в передачах на Советский Союз ознакомит с содержанием этих документов значительное число советских граждан и облегчит таким образом распространение их внутри СССР.

Материалы “самиздата” широко используются разведками империалистических государств и зарубежными антисоветскими организациями в осуществлении идеологической диверсии против СССР. Они преподносятся идеологами империализма как одно из “доказательств” существования в СССР “активно действующей оппози-

ции". Так, в последнее время империалистическая пропаганда усиленно рекламировала статью САХАРОВА, произведения СОЛЖЕНИЦЫНА и другие документы. В августе 1968 года издаваемый Информационным агентством США журнал "Проблемы коммунизма" выпустил сборник из 53 документов "самиздата". В предисловии редактор БРУМБЕРГ, назвав в числе авторов опубликованных документов ГРИГОРЕНКО, бывшего председателя колхоза ЯХИМОВИЧА, преподавателей университетов, священника русской православной церкви и баптистского проповедника, подчеркнул, что их несогласие с политикой ЦК КПСС и Советского правительства якобы отражает мнение широкой советской общественности.

Рассматривая "самиздат" как одно из средств ослабления социалистического общества, империалистическая реакция стремится всемерно оказывать поддержку действующим внутри нашей страны авторам и распространителям политически вредных материалов. С этой целью на Западе увеличиваются тиражи изданий "подпольной советской литературы". При участии разведывательных органов США создано, например, "Международное литературное содружество" во главе с известными специалистами по антикоммунизму СТРУВЕ и ФИЛИППОВЫМ. Одной из главных задач этого "содружества" определена публикация не издающихся в СССР произведений советских писателей. Помимо публикации за границей и передачи по радио, материалы "самиздата" засылаются по различным каналам в СССР.

Учитывая, что распространение политически вредной литературы наносит серьезный ущерб воспитанию советских граждан, особенно интеллигенции и молодежи, органы госбезопасности принимают меры, направленные на пресечение деятельности авторов и распространителей "самиздата" и на локализацию отрицательного влияния "внецензурных" произведений на советских людей. В 1968 году значительное число причастных к деятельности "самиздата" лиц профилактровано с по-

мощью общественности. Несколько злостных авторов и распространителей документов, порочащих советский государственный и общественный строй, привлечены к уголовной ответственности. Сообщается в порядке информации.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
АНДРОПОВ

Російський державний архів новітньої історії, ф. 5, оп. 61, спр. 668, арк. 1-4.

Документ № 38

**Записка главы КДБ при Раді Міністрів СРСР
Ю. Андропова в ЦК КПРС про розповсюдження сам-
видавної літератури**

21 грудня 1970 року

СССР

Секретно

Комитет

государственной безопасности

при Совете Министров СССР

21 декабря 1970 г.

№ 3461-А

гор. Москва

ЦК КПСС

Анализ распространяющейся в кругах интеллигенции и учащейся молодежи так называемой “самиздатовской” литературы показывает, что “самиздат” претерпел за последние годы качественные изменения. Если пять лет назад отмечалось хождение по рукам, главным образом, идейно порочных художественных произведений, то в настоящее время все большее распространение получают документы программно-политического характера. За период с 1965 года появилось свыше 400 различных исследований и статей по экономическим, политическим

и философским вопросам, в которых с разных сторон критикуется исторический опыт социалистического строительства в Советском Союзе, ревизуется внешняя и внутренняя политика КПСС, выдвигаются различного рода программы оппозиционной деятельности.

Во многих документах пропагандируются идеи и взгляды, заимствованные из политических платформ югославских руководителей, чехословацких дубчековцев и некоторых западных компартий.

В статье "О некоторых общественно-политических течениях в нашей стране", написанной известным своей антиобщественной деятельностью Р. МЕДВЕДЕВЫМ, делается вывод о появлении в советском обществе и партии новых идейных течений и центров идеологического влияния. В ней утверждается, что внутри КПСС имеются силы, выступающие против якобы существующего "консерватизма" за "решительное разоблачение всех преступлений период[а] культа личности, чистку госаппарата от бюрократов, перерожденцев, догматиков и карьеристов, за расширение свободы слова, собраний и дискуссий, замену цензуры более гибкими формами партийного руководства печатью, за расширение рабочего самоуправления, изменение системы выборов" и т. п.

Среди научной, технической и части творческой интеллигенции распространяются документы, в которых проповедуются различные теории "демократического социализма". Согласно схеме одной из таких теорий "демократического социализма", автором которой является академик САХАРОВ, эволюционный путь внутриполитического развития СССР должен неизбежно привести к созданию в стране "истинно демократической системы". Математики и экономисты должны в связи с этим заблаговременно разработать ее модель с тем, чтобы она являлась синтезом положительного в существующих ныне общественно-политических системах.

В ряде проектов "демократизации" СССР предусматривается "ограничение или ликвидация монопольной власти КПСС, создание в стране лояльного социализму

опозиции”. Их авторы и распространители, считая, что нынешний уровень развития социалистической демократии дает право на существование оппозиционных воззрений, требуют предоставления легальных возможностей для выражения несогласия с официальным курсом. Уголовное законодательство, карающее за антисоветскую агитацию и пропаганду и распространение заведомо ложных измышлений, порочащих советский государственный и общественный строй, они объявляют на этой основе антиконституционным.

На базе изготовления и распространения “самиздатовской” литературы происходит определенная консолидация единомышленников, наглядно прослеживаются попытки создания подобия оппозиции.

Примерно в конце 1968 – начале 1969 года из оппозиционно настроенных элементов сформировалось политическое ядро, именуемое “демократическим движением”, которое, по их оценке, обладает тремя признаками оппозиции: “имеет руководителей, активистов и опирается на значительное число сочувствующих; не принимая четкой формы организации, ставит себе определенные цели и избирает определенную тактику; добивается легальности”.

Основные задачи “движения”, как они сформулированы в 13-м номере “Хроники текущих событий”, выпускаемой московской группой “демократического движения” во главе с ЯКИРОМ, включают в себя “демократизацию страны путем выработки в людях демократических и научных убеждений, сопротивление сталинизму, самозащиту от репрессий, борьбу с экстремизмом любого толка”.

Центрами распространения внецензурных материалов по-прежнему остаются Москва, Ленинград, Киев, Горький, Новосибирск, Харьков. В этих и других городах выявлено около 300 человек, которые, именуя себя “антисталинистами”, “борцами за демократические права”, “участниками демократического движения”, занимаются выпуском как отдельных документов, так и

сборников – “Хроники текущих событий”, “Вестника Украины”, “Общественных проблем” и т. п. Группой сионистски настроенных элементов в Москве, Ленинграде и Риге с 1970 года начал выпускаться журнал под названием “Исход”.

Западная пропаганда, враждебные Советскому Союзу зарубежные центры и организации рассматривают “самиздат” как важный фактор политической обстановки в СССР. Нелегально выпускаемые журналы и сборники именуются печатными органами “демократического подполья”, “свободной демократической печатью” и т. п. На основе сравнения выпусков “Хроники текущих событий” отмечается “растущее число участников движения” и наличие в нем “постоянного и коллективного сотрудничества”. “Советологи” делают вывод, что в СССР существует и развивается “движение за гражданские права”, которое приобретает “все более определённые очертания и определённую политическую программу”.

Империалистические разведки и связанные с ними антисоветские эмигрантские организации не только учитывают наличие оппозиционных устремлений, но и пытаются поддерживать их, прибегая к изготовлению и пропаганде документов-фальшивок. В ряде таких документов, например в “Программе демократического движения Советского Союза”, “Тактических основах”, “Время не ждёт”, сформулированы программные установки и рекомендации по организации подпольной борьбы против КПСС.

Комитетом госбезопасности принимаются необходимые меры по пресечению попыток отдельных лиц использовать “самиздат” для распространения клеветы на советский государственный и общественный строй. На основе действующего законодательства они привлекаются к уголовной ответственности, а в отношении лиц, подпавших под их влияние, осуществляются профилактические меры.

Вместе с тем, принимая во внимание идейную трансформацию “самиздата” в форму выражения оппозиционных настроений и взглядов и устремление империалистической реакции использовать “самиздатовскую” литературу во враждебных Советскому Союзу целях, полагали бы целесообразным поручить идеологическому аппарату выработать на основе изучения проблемы необходимые идеологические и политические меры по нейтрализации и разоблачению представленных в “самиздате” антиобщественных течений, а также предложения по учету в политике факторов, способствующих появлению и распространению “самиздатовских материалов”.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
АНДРОПОВ

Російський державний архів новітньої історії, ф. 4, оп. 20, спр. 817, арк. 116–120.

Документ № 39

Постанова ЦК КП України “Про висновок на лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал, надіслані до ЦК КП України”

22 лютого 1972 року

Про висновок на лист
І. Дзюби та доданий до
нього матеріал, надіслані
до ЦК КП України
№ П-11/25
22.02.72 р.

Окрема папка
Цілком таємно

Постанова ЦК КП України

1. Погодитись з висновком комісії ЦК КПРС на лист І. Дзюби та доданий до нього матеріал, надіслані до ЦК КП України (висновок комісії додається).

2. Підготовлений І. Дзюбою матеріал “Інтернаціоналізм чи русифікація?” має явно виражений антирадянський, антикомуністичний характер, а його автор стоїть на буржуазно-націоналістичних позиціях. Політична шкідливість, класово ворожа суть цієї “праці” полягає в тому, що в ній зводиться наклеп на ленінську національну політику КПРС, робиться спроба довести пригнічене становище України в складі СРСР і дискредитувати Союз РСР, як нову, вищу форму об’єднання суверенних союзних республік, послабити дружбу, розпалити недовіря і ворожнечу між українським і російським народами, дезорієнтувати наш народ і світову громадськість про справжній стан культурного розвитку Радянської України.

З цією метою Дзюба вдається до спотворення і перекручення положень ленінської національної політики та змісту творів класиків марксизму-ленінізму з національного питання, обґрунтовує свою “теоретичну” платформу, яка виражає погляди українського буржуазного націоналізму, повторює і намагається “аргументувати” основні твердження буржуазної та націоналістичної пропаганди.

“Праця” Дзюби розрахована на те, щоб викликати незадоволення національною політикою КПРС, підірвати авторитет партії в масах, поширювати і підживлювати націоналістичні тенденції і погляди. Вона широко використовується нашими ворогами в ідеологічній боротьбі проти соціалізму і комунізму, а поширення її “самвидавом” сприяє посиленню впливу буржуазної і націоналістичної пропаганди.

3. Зобов’язати партійні комітети, ідеологічні організації і установи, творчі спілки посилити ідейно-виховну роботу серед трудящих, молоді, творчої інтелігенції, всіх категорій населення, звернувши особливу увагу на виховання наших людей в дусі ідей марксизму-ленінізму, братерської дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму, на рішуче викриття ідеології і політики українського буржуазного націоналізму і міжнародного сіонізму.

Доручити відділам ЦК КП України і обкомам партії перевірити хід виконання раніше намічених заходів щодо посилення ідеологічної роботи серед населення республіки, доробити і доповнити їх з врахуванням конкретної обстановки і поставлених в даній постанові вимог.

4. (Протокольно) Комітету державної безпеки при Раді Міністрів УРСР (т. Федорчуку) посилити оперативну роботу по виявленню, присіканню діяльності і притягненню до відповідальності авторів матеріалів антирадянського і націоналістичного характеру (“Програма української національної комуністичної партії”, “Український вісник” і інш.) та осіб, які поширюють і пропагують ці матеріали.

Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 1, оп. 16, спр. 161, арк. 39–40.

Документ № 40

Постанова Політбюро ЦК КП України «Про книгу П.Ю. Шелеста “Україно наша Радянська”»

Лютий 1973 року

О книге П.Е. Шелеста “Україно наша Радянська”

1. Согласиться с выводами о серьезных методологических, идейных ошибках и существенных недостатках книги П.Е. Шелеста “Україно наша Радянська”, изложенными в письме в ЦК КП Украины директора Института литературы АН УССР, академика АН УССР Н.З. Шамоты, академика-секретаря Отделения экономики, истории, философии и права АН УССР, академика АН УССР Б.М. Бабия и заместителя директора Института истории АН УССР, члена-корреспондента АН УССР Н.Г. Шевелева (прилагается).

Отметить, что книга “Україно наша Радянська” по ряду важных принципиальных вопросов отходит от

партийных, классовых позиций. В ней не дается четкого классового анализа и оценки отдельных исторических явлений, идеализируется украинское казачество и Запорожская Сечь, не показаны острота и сложность классовой борьбы на Украине в послеоктябрьский период, борьба партии за чистоту и боеспособность своих рядов, против уклонов от ленинской генеральной линии, в том числе и против уклонов в национальном вопросе.

Достижения республики в экономике, науке и культуре рассматриваются в значительной мере в отрыве от общих успехов СССР, не раскрывается сотрудничество украинского народа с русским и другими братскими народами нашей страны.

Книга “Україно наша Радянська” не способствует воспитанию трудящихся в духе советского патриотизма и пролетарского интернационализма, усилению борьбы против буржуазной идеологии, в частности против украинского буржуазного национализма.

2. Отметить, что книга П.Е. Шелеста “Україно наша Радянська”, как и другие его произведения – “Історичне покликання молоді”, “Комуніст – активний боець партії”, “Ідеї Леніна перемагають” были опубликованы им с нарушением установленного порядка, без ведома ЦК КПСС и ЦК КП Украины.

3. Разъяснить партийному активу республики серьезные методологические, идейные ошибки и существенные недостатки книги П.Е. Шелеста “Україно наша Радянська”.

Подготовить и опубликовать в журнале “Коммунист Украины” рецензию на книгу П.Е. Шелеста “Україно наша Радянська”. Считать необходимым после этого изъять указанную книгу из библиотечных фондов республики.

4. Поручить отделам пропаганды и агитации, науки и учебных заведений, культуры ЦК КП Украины осуществить необходимые меры по повышению ответственности руководителей издательств, научных учреждений, высших учебных заведений, средств массовой инфор-

мації за ідейно-теоретическую направленность печатных изданий и публикаций, неуклонное соблюдение классового подхода при анализе общественных явлений. Обеспечить коренное улучшение состояния научной и литературно-художественной критики.

Секретарь ЦК КП Украины

В. Щербицкий

Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 16, спр. 166, арк. 9, 10.

Документ № 41

Із доповідної записки секретаря ЦК КП України В. Маланчука в ЦК КП України про необхідність боротьби з націонал-комунізмом

Квітень 1973 року

ЦК КП України

За останні роки в діяльності ідеологічних центрів імперіалізму все більшого значення надається так званому націонал-комунізмові, спрямованому проти ідеології марксизму-ленінізму, дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. Це обумовлено тією обставиною, що саме націоналізм сьогодні став спільним знаменником всіх різновидів “лівого” і правого опортунізму та різних модифікацій антикомунізму, помітне місце серед яких якраз і займає націонал-комунізм.

За рубежем, особливо українською націоналістичною еміграцією, активно досліджуються ідейно-політичні платформи та досвід практичної антирадянської діяльності укапістів і боротьбістів, видано багато статей і брошур на цю тему, зокрема “Документи українського комунізму”, “Сторінки з історії Комуністичної партії України”, “Микола Скрипник” та інші. В антирадянській

пропаганді активно використовуються такі типові представники націонал-комунізму, як Шахрай і Лапчинський. В 1967 р. в Нью-Йорку було перевидано пасквілянтську книжку С. Мазлаха і В. Шахрая “До хвилі (що діється на Україні і з Україною)”. Ватажки ряду зарубіжних угруповань українських буржуазних націоналістів лементують про можливість реалізації ідеї націонал-комунізму на Україні “навіть в умовах радянського ладу”, шляхом відриву її від Союзу РСР.

Все це зумовлює необхідність рішучого посилення боротьби проти ідеології націонал-комунізму, ґрунтовного і всебічного викриття ворожої марксизму-ленінізму ідейно-теоретичної сутності і політичного спрямування націонал-комунізму всіх різновидностей, особливо українського. При цьому важливо розкрити ідейно-політичну спорідненість і наступність доктрин сучасних трубадурів націонал-комунізму з поглядами їх попередників, зокрема боротьбистів та різних націонал-ухильницьких елементів в КП(б)У, їх теоретичну неспроможність і політичну шкідливість...

Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 16, спр. 168, арк. 3, 4.

Документ № 42

Інформація Київського обкому партії ЦК КП України про заходи щодо запобігання можливих антигромадських дій 22 травня 1973 року біля пам'ятника Т.Г. Шевченку

8 травня 1973 року

Окрема папка

Цілкою таємно

Центральний комітет КП України

Київський обком партії інформує Центральний Комітет КП України про заходи по запобіганню можливих

антигромадських дій 22 травня 1973 року біля пам'ятника Т.Г. Шевченку.

Обком, Київський міськком, райкоми КП України, первинні партійні організації, адміністративні органи провели виховну і профілактичну роботу, спрямовану на попередження спроб націоналістично настроєних осіб організувати тенденційні виступи в громадських місцях. Посилено увагу до питань виховання трудящих в дусі соціалістичного інтернаціоналізму, непримиренності до будь-яких проявів буржуазної ідеології.

В квітні цього року обком партії провів нараду перших секретарів райкомів КП України, що займаються питаннями ідеологічної роботи, керівників адміністративних органів, секретарів парткомів окремих підприємств, установ і учбових закладів, де працюють або навчаються особи, які були затримані за порушення громадського порядку біля пам'ятника Т.Г. Шевченку в 1972 році. На цих нарадах були підведені підсумки проведеної роботи та обговорено питання по запобіганню можливих тенденційних виступів.

В зв'язку з тим, що в цьому році з 25 травня по 3 червня, згідно рішення Міністерства культури СРСР, в м. Києві проходить перший Всесоюзний фестиваль мистецтв, присвячений дружбі народів Радянського Союзу, вважали б за доцільне традиційне свято "Київська весна" не проводити.

22 травня 1973 року ніякі масові заходи у парку імені Т.Г. Шевченка не передбачаються. З метою запобігання можливих порушень громадського порядку тут буде організовано чергування дружинників. В цей день здійснюватимуться також за спеціально розробленим планом заходи органів міліції і державної безпеки.

Передбачається по відношенню до осіб, які покладатимуть квіти до пам'ятника Т.Г. Шевченку в індивідуальному порядку, адміністративних заходів не вживати.

Проводиться робота по запобіганню можливих анти-громадських зібрань в інших місцях м. Києва.

Секретар Київського
обкому КП України
№ К-20-270
8.V.1973 року

В. Цибулько

Центральний державний архів громадських об'єднань
України, ф. 1, оп. 16, спр. 168, арк. 8-9.

Документ № 43

**Декларація Української громадської групи
сприяння виконанню Гельсінських угод**

9 листопада 1976 року

ДЕКЛАРАЦІЯ

Української Громадської Групи Сприяння Виконанню
Хельсінських Угод

Кожна людина має право на свободу переко-
нань і на вільне їх виявлення; це право включає
свободу безборонно дотримуватись своїх переко-
нань, а також свободу шукати, отримувати й
поширювати інформацію та ідеї будь-якими за-
собами і незалежно від державних кордонів.

Загальна Декларація Прав Людини, ст. 19.

Ми, українці, живемо в Європі, яка впродовж
першої половини ХХ століття двічі була сплюндрована
страхотливими війнами. Ці війни заливали кров'ю
українську землю так само, як землі інших європейських
країн. Ось чому ми вважаємо неправомірним той факт,
що Україна, котра є повноправним членом ООН, не була

представлена окремою делегацією на Хельсинській нараді з питань безпеки та співпраці в Європі.

А проте ми беремо до уваги, що за договором від 27 грудня 1922 року про створення СРСР всі міжнародні угоди, підписані урядом Радянського Союзу, діють також на території України. Звідси випливає, що Декларація Прав Людини, а також Декларація Принципів, котрими держави-учасники Хельсинської наради мають керуватися у своїх взаєминах, поширюються також на український народ.

Досвід показує, що виконання Хельсинських Угод /особливо в гуманітарній частині/ не може бути забезпечене без участі широкої громадськості країн-учасниць. Виходячи з цього, 9 листопада 1976 р. була створена Українська Громадська Група Сприяння Виконанню Хельсинських Угод. Оскільки гуманітарні статті Прикінцевого акту наради з питань безпеки та співпраці в Європі повністю ґрунтуються на Загальній Декларації Прав Людини, Українська Група Сприяння ставить за мету:

1/ Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією Прав Людини. Домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж Особою і Державою.

2/ Виходячи з переконань, що мир між народами не можна забезпечити без вільних контактів поміж людьми, а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого Акту наради з питань безпеки і співпраці в Європі.

3/ Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватись підсумки виконання Хельсинських Угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.

4/ З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування на Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агентств тощо.

Своїм головним завданням Група вважає ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на території України Загальної Декларації Прав Людини та гуманітарних статей, прийнятих Хельсинською Народою. З цією метою Група Сприяння

а/ приймає письмові скарги про порушення Прав Людини і робить усе необхідне, щоб ознайомити з ними уряди, які підписали Хельсинські Угоди, а також світову громадськість;

б/ опрацьовує зібрану інформацію про правовий стан на Україні та згідно зі ст. 19 Загальної Декларації Прав Людини поширює її незалежно від державних кордонів;

в/ вивчає факти порушення Прав Людини стосовно українців, котрі живуть в інших республіках, щоб надати цим фактам широкого оприлюднення.

Група у своїй діяльності керується не політичними, а лише гуманітарно-правовими мотивами. Ми свідомі того, що багаторічна бюрократизація державного життя, котра дедалі зростає, здатна викликати протидію нашим законним прагненням. Але ми також добре знаємо, що бюрократичне тлумачення Прав Людини не вичерпує того, що несуть у собі міжнародні правові документи, підписані урядом СРСР. Ми приймаємо ці документи в їхньому повному обсязі – без бюрократичних перекручень та свавільних урізань з боку службових осіб чи державних установ. Ми глибоко переконані, що лише таке розуміння Загальної Декларації Прав Людини і Хельсинських Угод здатне створити справжнє відпруження у міжнародних відносинах. Саме цій великій меті повинна бути присвячена гуманітарно-правова діяльність нашої Групи.

**Члени Української Громадської Групи Сприяння
Виконанню Хельсінських Угод:**

Ім'я та прізвище	Підпис	Адреса
Олесь БЕРДНИК		Київ–159, бульвар Лихачова 8-б, кв. 1.
Петро ГРИГОРЕНКО		Москва, Г–21, Комсомольський проспект, № 14, кв. 96, тел. 246–27–37.
Іван КАНДИБА		Львівська обл., с. Пустомити, вул. Шевченка, 176.
Левко ЛУК'ЯНЕНКО		Чернігів, вул. Роко- совського, № 41-б, кв. 41, тел. 33913.
Оксана МЕШКО		Київ, 86, вул. Верболозна, 16.
Микола МАТУСЕВИЧ		Київ, вул. Леніна, 43, кв. 2, тел. 24114.
Мирослав МАРИНОВИЧ		Київська обл., Ва- сильківський р-н, с. Калинівка, т. 24610.
Микола РУДЕНКО /керівник Групи/		Київ, 84, Конча- Заспа, 1, кв. 8, т. 61485.
Ніна СТРОКАТА Олексій ТИХИЙ		Донецька обл., Костянтинівський р-н, хутір Іжевка.

9 листопада 1976 р.

Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. Т. 2.: Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977. – Харків, 2001. – С. 22–24.

Документ № 44**Із Меморандуму № 1 Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод
Листопад–грудень 1976 року****Меморандум № 1.**

Вплив Європейської Ради на розвиток правосвідомості на Україні.

1. Створення Української Групи Сприяння.

Розвиток руху за Права Людини в Радянському Союзі привів до створення 12 травня 1976 року Групи Сприяння Виконанню Хельсінських Угод в СРСР, керівником якої було обрано члена-кореспондента Вірменської РСР Ю.Ф. Орлова. Спершу Орлова викликали в КГБ й попередили, що його зусилля, спрямовані на створення Групи, є провокаційними і можуть бути кваліфіковані як антирадянська діяльність. Але широка підтримка, що була подана Групі з боку світової громадськості, змусила КГБ утриматись від репресій проти її членів – і Московська Група Сприяння за кілька місяців провела велику роботу, котра справді сприяла виконанню і дотриманню гуманітарних статей Прикінцевого Акту Ради з питань безпеки та співпраці в Європі. Діяльність Групи сьогодні здобуває підтримку навіть серед комуністичних партій Заходу.

Хоч органи влади поки що не припинили репресій проти борців за громадянські права, але ж ці репресії дедалі виразніше унеможливаються: представники влади змушені дійти висновку, що в'язниці й концтабори не лише не зміцнюють їхнє становище, а розхитують його. До того ж розхитують значно більше, ніж безборонна діяльність дисидентів, якби така справді була можлива.

А проте надмірний оптимізм сьогодні так само небезпечний, як і недооцінка демократичних сил, їхнього впливу на державний апарат. Одне можна сказати

цілком певно: боротьба за Права Людини не припиниться доти, доки ці Права не стануть щоденною нормою суспільного життя.

За цих умов 9 листопада 1976 року була створена Українська Громадська Група Сприяння Виконанню Хельсинських Угод. До неї увійшли:

ОЛЕСЬ БЕРДНИК – в'язень беріївських концтаборів /1949–1956/, широко знаний на Україні та за її межами письменник-фантаст. Його перу належить близько трьох десятків книг. Деякі з них перекладені на англійську, німецьку, португальську та інші мови світу. За свої відхилення від соцреалізму у 1972 році виключений із Спілки письменників України. Заробляє на життя фізичною працею.

ПЕТРО ГРИГОРЕНКО – колишній генерал-майор, начальник кафедри Військової Академії. За правову допомогу кримським татарам, що прагнуть повернутися на рідну землю, був більше ніж на п'ять років кинутий до спецпсихлікарні та позбавлений генеральського звання. Вийшовши на волю, відразу ж повернувся до активної боротьби за громадянські права. Автор багатьох наукових та публіцистичних праць. Представник Української Групи Сприяння в Москві.

ІВАН КАНДИБА – юрист, один із авторів Програми Робітничо-Селянської Спілки. Хоча Спілка не була створена, дістав 15 років ув'язнення, котрі відбув повністю. Живе під наглядом у Львівській області. Позбавлений права працювати за фахом, тяжко бідує.

ЛЕВКО ЛУК'ЯНЕНКО – юрист, один з авторів Програми Робітничо-Селянської Спілки. Спершу був засуджений до розстрілу, потім, як і його співавтор І. Кандиба, дістав 15 років ув'язнення. Відбув їх повністю. Живе під наглядом у м. Чернігові, працює електромонтером. Широко знаний у світі як автор численних виступів на захист прав радянських політв'язнів.

ОКСАНА МЕШКО – в'язень беріївських концтаборів /1947–1956/, мати політв'язня Володимирської в'язниці Олександра Сергієнка. Активна поборниця громадянських прав на Україні. Радіослухачі добре знають палкі

виступи О. Мешко за захист сина, в яких вона порушує найгостріші проблеми сучасності.

МИКОЛА МАТУСЕВИЧ – 1946 року народження, історик. За свої переконання був позбавлений права на освіту: йому не дозволили закінчити інститут. Був арештований на 15 діб за участь у колядуванні. За підтримку політв'язнів його багато разів звільняли з роботи. Живе з випадкових заробітків.

МИРОСЛАВ МАРИНОВИЧ – 1949 року народження, інженер електронної техніки, працює не за фахом. За дружбу з дисидентами і незалежне мислення його тричі звільняли з роботи. Нині працює редактором видавництва “Техніка”.

МИКОЛА РУДЕНКО – відомий український поет і прозаїк, автор понад двох десятків книг. Був політруком роти в ленінградській облозі. Тяжко поранений, інвалід війни. За свої філософські та економічні праці виключений з КПРС і Спілки Письменників України. До недавнього часу працював сторожем. Член Міжнародної Амністії, керівник Української Громадської Групи Сприяння.

НІНА СТРОКАТА – мікробіолог, дружина широко відомого українського політв'язня Святослава Караванського. За свої виступи на захист чоловіка була засуджена до чотирьох років ув'язнення. Після звільнення живе під наглядом у Калузькій області. Позбавлена права працювати за фахом.

ОЛЕКСІЙ ТИХИЙ – учитель, з 1957 до 1964 року за свої політичні переконання перебував у в'язниці та концтаборах. Позбавлений права працювати за фахом – працює пожежником та чорноробом. Займається проблемами педагогіки. У червні 1967 року в нього зробили незаконний трус, дві доби тримали в камері, де брутально знущалися.

Відразу ж після створення Групи проти неї вчинено жорстоку акцію: вночі на 10 листопада 1976 року була розгромлена квартира керівника Групи Миколи Руденка. Невідомі особи закидали вікна цеглою. Кілька хвилин

будинок здригався від ударів – сусіди гадали, що стався землетрус. Після погрому серед битого скла на квартирі М. Руденка було зібрано 8 гострих уламків цегли різного розміру – від 1/2 до 1/5 цеглини. Одним із цих уламків була поранена член Групи – Оксана Мешко. Викликана міліція відмовилася скласти акт. А через тиждень представники міліції конфіскували зібрану після погрому цеглу, мотивуючи це тим, що вони, мовляв, хочуть вивчити відбитки пальців. Насправді ж цією справою більше ніхто не займався. Очевидно, йшлося про те, щоб у потерпілих вилучити речові докази.

Якщо зважити, що М. Руденко живе серед лісу, куди номенклатурні особи приїздять полювати на кабанів і лосів, тоді стане зрозуміло, що погром його квартири був доволі прозорим натяком. Лише підтримка світової громадськості здатна уберегти Групу від нещадної розправи...

ОЛЕСЬ БЕРДНИК
ПЕТРО ГРИГОРЕНКО
ІВАН КАНДИБА
ЛЕВКО ЛУК'ЯНЕНКО
ОКСАНА МЕШКО
МИКОЛА МАТУСЕВИЧ
МИРОСЛАВ МАРИНОВИЧ
МИКОЛА РУДЕНКО /керівник Групи/
НІНА СТРОКАТА
ОЛЕКСІЙ ТИХИЙ

Листопад–грудень 1976 р.

Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. Т. 2.: Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977.– Харків, 2001.– С. 34–36.

Документ № 45**Протокол № 1 засідання Української групи
сприяння виконанню Гельсінських угод
15 грудня 1976 року****ПРОТОКОЛ № 1**

Засідання Української Групи Сприяння Виконанню
Хельсинських
Угод від 15.XII.1976 р.

Присутні: О. Бердник, Л. Лук'яненко, О. Мешко,
М. Матусевич, М. Маринович, М. Руденко.

РОЗГЛЯНУЛИ ПИТАННЯ:

1. Розподіл обов'язків поміж членами Групи.
2. Затвердження тематичного плану на січень-травень 1975 р.
/До наради Європейських країн у Белграді/.

УХВАЛИЛИ:

Перше питання
/Розподіл обов'язків/

1. Створити у складі Групи Сприяння дві колегії –
Редакційну та Інформаційну.

Редакційна Колегія готує документи /меморандуми/
про правовий стан на Україні, котрі згідно з власною
Декларацією Група Сприяння має поширювати серед
урядів країн-учасниць Європейської Наради.

До редакційної колегії входять: О. Бердник,
Л. Лук'яненко, М. Руденко /Голова/.

Інформаційна Колегія згідно зі ст. 19 Загальної
Декларації Прав Людини

а) шукає і отримує інформацію про виконання та
порушення Хельсинських Угод на Україні, а також за її
межами, стосовно громадян української національності;

б) приймає скарги, пропозиції тощо, підсумовує їх,
перевіряє їхню достовірність;

в) провадить облік українських політв'язнів та їх родин.

До складу Інформаційної Колегії входять: О. Мешко /голова/, М. Матусевич, М. Маринович.

II. Створити в областях із складу членів Групи Сприяння та активістів кореспондентські пункти. Створення корпунктів, а також роботу з активом доручити М. Матусевичу.

Друге питання
/Тематичний план/

Група Сприяння впродовж найближчих п'яти місяців /січень–травень 1977 р./ має підготувати й поширити серед урядів країн-учасниць Європейської Наради 4 меморандуми такого змісту:

а) МЕМОРАНДУМ № 2 – звернення до урядів країн-учасниць з приводу участі України в Нараді європейських країн у Белграді: кінець січня – початок лютого 1977 р. Готує М. Руденко.

б) МЕМОРАНДУМ № 3 – режим утримання українських політв'язнів у тюрмах, спецпсихлікарнях та концтаборах; побачення з родинами, листування, посилки тощо. Режим для політв'язнів після звільнення – спецнагляд, трудовлаштування, прописка. Кінець лютого – початок березня 1977 р. Готують О. Мешко та А. Лук'яненко.

в) МЕМОРАНДУМ № 4 – право на виїзд за межі країни і право на повернення; еміграція українців, євреїв, німців та інших національностей; перешкоди, які чиняться органами влади. Кінець березня – середина квітня 1977 р. Готують О. Бердник та М. Матусевич.

г) МЕМОРАНДУМ № 5 – позасудові переслідування осіб, підозрюваних в інакодуманні та інакодумаючих. Виключення з інститутів і творчих організацій, звільнення з роботи, виселення тощо. Заборона створювати гуртки, брати участь у колядуванні. Переслідування

віруючих. Кінець квітня – початок травня. Готують М. Маринович та М. Матусевич.

ЧЛЕНИ ГРУПИ СПРИЯННЯ:

О. Бердник
Л. Лук'яненко
О. Мешко
М. Матусевич
М. Маринович
М. Руденко

Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. Т. 2.: Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977. – Харків, 2001. – С. 52, 53.

Документ № 46

**Записка голови КДБ при Раді Міністрів СРСР
Ю. Андропова в ЦК КПРС про заходи щодо припинення діяльності Г. Снегірьова**

19 вересня 1977 року

СССР

Секретно

Комитет
государственной безопасности
при Совете Министров СССР
19 сентября 1977 г.
№ 2042-А
гор. Москва

ЦК КПСС

О мерах по пресечению
преступной деятельности
СНЕГИРЕВА

Комитетом госбезопасности Украины выявлена и задокументирована антисоветская деятельность СНЕГИРЕВА Г.И., 1927 года рождения, украинца, исключенного

в 1974 году из членов КПСС, Союза писателей и Союза кинематографистов, бывшего режиссера Украинской студии хроникально-документальных фильмов, пенсионера, проживающего в г. Киеве.

СНЕГИРЕВ с 1957 года систематически изготавливает и распространяет враждебные сочинения (“Секретарь обкома”, “Роман-донос”, “Мама, моя мама”, “Автопортрет-1966”, “Открытое письмо Советскому правительству”, “Лаять или не лаять”, “Убили дрозда”, “Обращение к вождю” и др.), в которых клеветает на внутреннюю и внешнюю политику КПСС и Советского правительства. Он установил нелегальную связь с заместителем главного редактора зарубежного антисоциалистического журнала “Континент” НЕКРАСОВЫМ, с антиобщественными элементами в Москве и некоторыми американскими корреспондентами. Через них СНЕГИРЕВ передает на Запад враждебные материалы, которые используются зарубежными пропагандистскими центрами и националистическими организациями в акциях идеологической диверсии против СССР. Радиостанция “Свобода” 18 июля с. г. передала очередной пасквиль СНЕГИРЕВА “Открытое письмо президенту США Дж. КАРТЕРУ”, в котором вновь возводится злобная клевета на советский государственный и общественный строй, международную и внутреннюю политику Советского правительства. Во время пребывания в Москве летом с. г. СНЕГИРЕВ заявил иностранным журналистам об отказе от советского гражданства по политическим мотивам и передал им т. н. “Открытое письмо правительству СССР”. Копию этого документа, содержащего нападки на проект Конституции СССР и призыв к ликвидации советского государственного и общественного строя, он направил в Президиум Верховного Совета СССР (прилагается).

Особым антисоветизмом проникнут пасквиль СНЕГИРЕВА “Обращение к вождю”, изготовленный и переданный им на Запад в августе с. г. В нем СНЕГИРЕВ призывает к ревизии марксистско-ленинского учения, возрождению частной собственности, роспуску колхозов, ликвидации Советской Армии.

В отношении СНЕГИРЕВА через общественность и родственников принимались предупредительные меры, но воздействия на него они не оказали.

В связи с изложенным Комитетом госбезопасности принято решение об аресте СНЕГИРЕВА и привлечении его к уголовной ответственности по ст. 62 ч. 1 УК УССР (антисоветская агитация и пропаганда). Вопрос согласован с ЦК Компартии Украины.

Сообщается в порядке информации.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
АНДРОПОВ

Російський державний архів новітньої історії, ф. 89, оп. 67,
спр. 21, арк. 1, 2.

Документ № 47

**Відкритий лист Г. Снегірєва урядові СРСР про
відмову від радянського громадянства**

19 вересня 1977 року

Открытое письмо
ПРАВИТЕЛЬСТВУ СССР

Настоящим заявлением я отказываюсь от советского гражданства.

Данное решение я принял в те дни, когда вы проводите так называемое обсуждение проекта новой конституции. Газеты, радио, митинги кричат о единодушном восторженном одобрении. В ближайшее время проект станет законом под всеобщее “ура!” Пусть попытается кто-либо не крикнуть “ура”, за каждым митингом и каждым его участником пристально следит КГБ и его верные слуги – партработники.

Ваша конституция – ложь от начала до конца. Ложь, что ваше государство выражает волю и интересы народа, что вся власть принадлежит народу. Ложь, что высшая цель вашего государства – повышение материального и культурного уровня жизни народов. Ложь, что

вы проводите политику мира и боретесь за укрепление безопасности народов. Ложь – заявления о свободном развитии наций и о праве республик на свободный выход из СССР. Ложь и позор ваша избирательная система, над которой потешается весь народ, ложь и позор ваш герб, колосья для которого вы экспортируете из США, ложь и позор ваш гимн, в котором Сталина вы заменили на Ленина.

Вы заявляете, что создали общество подлинной демократии. Граждане СССР, утверждаете вы, обладают всей полнотой социально-экономических и политических прав и свобод (ст. 39), гражданам СССР гарантирована свобода слова, печати, собраний, митингов (ст. 50). И тут же:

– Использование гражданами прав и свобод не должно наносить ущерб интересам общества и государства.

Беззастенчиво перечеркнули вы права и свободы своего гражданина. Статья 156 гласит:

– Разбирательство дел во всех судах открытое. Слушание дел в закрытом заседании суда производится только в случае, установленном законом.

Беззастенчиво обеспечили вы себе закрытый суд над каждым своим гражданином.

И прежде вы лишали меня прав и свобод и, когда боялись голоса правды – а боялись вы его всегда, – судили закрытым судом. Но прежде, даже объявляя себя диктатурой, вы не решались на откровенный цинизм, у меня оставалась возможность потрясать конституцией и требовать соблюдения гарантированных прав и свобод, открытого суда. Сегодня вы, сбросив вывеску диктатуры и объявив себя общенародным государством, грубо одергиваете меня: довольно ссылок на конституцию, права и свободы свои до тех пор, покуда мы, государство, не решим, что они нам, государству, в ущерб, и тогда мы будем судить тебя закрытым судом по установленному нами, государством, закону! Протестуешь? – попробуй, так записано в конституции, ее утвердил народ и ты в том числе.

Не хочу быть в том числе. Ваша конституция продиктована политической охранкой, которой в СССР

подвластно все, без которой и дня не протянет ваш лагерный режим.

Не хочу быть гражданином государства, которое за 60 лет своего существования дохозяйничалось до того, что вынуждено на высокие скрижали Основного Закона персонально выводить скот и птицу, содержащиеся в подсобном хозяйстве граждан. 1 % земельных угодий отвели вы подсобным хозяйствам, 99 % – колхозам и совхозам, и этот 1 % дает треть продуктов питания страны! А как вы грабили гражданина своего на этом его 1 % – сводили со двора корову, облагали диким налогом каждую курицу, каждую яблоньку и куст клубники! Сегодня поняли, что не прокормят страну ваши колхозы и совхозы, задабриваете гражданина, подлизываетесь, гарантируете – не бойся больше, разводи свинок-курочек, обещаем – не тронем, вот и в конституцию записали, корми нас со своего одного процента, давай нам теперь не треть, а две трети, потому что надежда на колхозы-совхозы – дело гиблое, эти памятники во славу гнилой идеологии – слеплены из навоза.

Наконец, я не желаю более оставаться гражданином государства, которое уничтожило элиту моего украинского народа, лучшую часть крестьянства и интеллигенции, извратило и оболгало наше историческое прошлое, унизило наше настоящее. Вы лишили моих соотечественников-украинцев национального достоинства, вы добились от нас того, что мы боимся и не хотим называться украинцами. И вы в вашей конституции смеете трубить о развитии наций? У вас хватает цинизма глумиться над моим народом и записывать в конституции статью о праве на свободный выход из СССР?

Миллионы забитых и запуганных вами граждан покорно и безразлично поднимут руки за вашу конституцию. Таких, кто подобно мне открыто заявит о нежелании принять ваш основной закон, будут единицы. Полностью отдаю себе отчет в том, что поступок мой будет расценен вами как тягчайшее преступление: я воспользовался правом на свободу слова в ущерб вашему государству – судить меня по установленному вашим государством закону вы будете закрытым судом.

Впрочем, конституция ваша пока только проект? Придется вам для расправы надо мной дожидаться ее всенародного принятия и только тогда применять ко мне ее статьи? Морока! Не проще – психушка? Или обвинение в уголовщине? Или самосуд оскорбленных патриотов в штатском? Или дорожная авария? Какие там еще в вашем арсенале варианты скорых расправ? Действуйте.

Сегодня, 29 июля 1977 года, вместе с настоящим заявлением направляю вам свой паспорт и с этого дня перестаю считать себя гражданином СССР.

29 июля 1977 г.

КИЕВ-33,

Тарасовская, 8, кв. № 43,
СНЕГИРЕВ Гелий Иванович

Г. СНЕГИРЕВ,
писатель.

Російський державний архів новітньої історії, ф. 89, оп. 67, спр. 21, арк. 3, 4.

Документ № 48

Записка главы КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропова в ЦК КПРС про хід слідства у справі Г. Снегірєва

2 грудня 1977 року

СССР

Секретно

Комитет

государственной безопасности
при Совете Министров СССР

2 декабря 1977 г.

№ 2584-А

гор. Москва

ЦК КПСС

О ходе следствия
по делу СНЕГИРЕВА Г.И.

В дополнение к № 2042-А от 19 сентября 1977 г. Комитет госбезопасности докладывает, что Снегирев Г.И.

арестован и привлечен к уголовной ответственности по ст. 62 УК УССР (антисоветская агитация и пропаганда). Факты написания и распространения в 1975–1977 гг. в СССР, а также передачи для публикации за границу “Обращения к вождю”, “Письма к Дж. Картеру” и ряда других документов антисоветского содержания он признал.

Вместе с тем на допросах Снегирев заявляет, что менять враждебные социалистическому строю взгляды и убеждения не намерен, упорно не желает сообщать, каким образом он переправлял антисоветские материалы на Запад, и назвать лиц, среди которых распространял их в СССР.

Действуя в соответствии с выработанной еще до ареста линией поведения, Снегирев 30 октября с. г. написал заявление в Президиум Верховного Совета СССР и КГБ Украины, в котором возводит клевету на советский строй, новую Конституцию СССР, объявил голодовку и стал отказываться принимать пищу. В связи с этим в установленном порядке он переведен на принудительное питание.

В ходе изучения изъятых при обыске у Снегирева материалов обнаружены черновики изготовленных им антисоветских документов, в том числе копия его письма известному своим враждебным отношением к СССР американскому писателю С. Беллоу. В письме Снегирев просит оказать ему содействие в установлении контакта с консулом США в Киеве и в публикации за рубежом одного из своих пасквилей.

Следствие продолжается.

Сообщается в порядке информации.

**ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
АНДРОПОВ**

Російський державний архів новітньої історії, ф. 5, оп. 73, спр. 1877, арк. 98–102.

Документ № 49

**Записка голови КДБ при Раді Міністрів СРСР
Ю. Андропова в ЦК КПРС про роботу органів державної безпеки у першому півріччі 1980 року**

2 серпня 1980 року

Комитет
государственной безопасности СССР

Секретно

02. 08. 80 г.

№ 1589-А

Москва

ЦК КПСС

О работе органов КГБ по пресечению государственных преступлений в первом полугодии 1980 года

В первом полугодии текущего года Комитет госбезопасности в условиях обострившейся международной обстановки направляла основные усилия подчиненных органов на повышение действенности предупредительно-профилактической работы, на решительное пресечение особо опасных государственных преступлений.

При этом учитывались попытки западных спецслужб и зарубежных антисоветских центров расширить акции идеологической диверсии, активно использовать для их осуществления различного рода отщепенцев из числа идейно ущербных лиц, националистов, сионистов, сектантов и церковников. Существенное влияние на оперативную обстановку оказывала также подготовка к XXII Олимпийским играм, с которыми империалистические круги связывали планы развертывания различного рода враждебных действий против нашей страны.

За шесть месяцев 1980 года органами КГБ привлечено к уголовной ответственности 243 человека, из них за особо опасные государственные преступления – 59 чел. В числе привлеченных: за измену Родине – 18 чел. (на уровне соответствующего периода 1979 г.), активных

антисоветчиков – 40 человек (в 1979 г. было арестовано 16). Несколько увеличилось число лиц, привлеченных за распространение клеветнических измышлений, порочащих советский государственный и общественный строй (органами КГБ арестовано 6 человек, передано в органы прокуратуры материалов на 36 человек).

После некоторого сокращения вновь появилась тенденция к росту контрабандных и валютных преступлений. За первое полугодие 1980 года следственными аппаратами КГБ привлечено к уголовной ответственности 94 контрабандиста и валютчика (около 40 % от общего числа арестованных).

Характерно, что последнее время контрабандисты стремятся вывезти на Запад не только валютные ценности, но и уникальные произведения русского искусства, прибегая к прямой помощи иностранцев (в том числе дипломатов развивающихся государств) и подкупу должностных лиц – работников таможенных служб. Наблюдается увеличение масштабов незаконных операций. Так, в аэропорту Шереметьево задержана группа преступников, пытавшихся ввезти в СССР контрабандные товары на сумму 350.000 рублей. У одного из контрабандистов в г. Одессе при попытке вывезти за границу изъяты драгоценные камни и изделия из золота, платины и серебра на сумму 3.500.000 рублей.

Органами госбезопасности принимаются меры, направленные на устранение причин и условий, способствующих совершению этих преступлений.

Сообщается в порядке информации.

Председатель Комитета
госбезопасности СССР

Ю. Андропов

Документ № 50

Записка в ЦК КПРС з приводу судового розгляду карної справи, пов'язаної з аварією на Чернобыльській АЕС

10 квітня 1987 року

ЦК КПСС

О судебном разбирательстве уголовного дела, связанного с аварией на Чернобыльской АЭС

В соответствии с поручением по записке Председателя Верховного Суда СССР т. Терехилова о порядке проведения указанного судебного разбирательства и некоторых, связанных с ним организационных вопросах, считали бы необходимым доложить следующее.

В настоящее время за рубежом усилилась антисоветская кампания, связанная с приближающейся годовщиной аварии на Чернобыльской АЭС. Поэтому следовало бы начать этот процесс позднее (июнь–июль 1987 г.). Проведение судебного заседания в г. Киеве представляется нецелесообразным. Его можно провести в одном из городов Украины, в частности, в г. Чернобыле или поселке Зеленый Мыс Киевской области.

В связи с тем, что об аварии на Чернобыльской АЭС средствами массовой информации сообщалось широко, давать подробные публикации о судебном процессе по данному делу не стоит. В печати можно поместить краткие сообщения ТАСС о начале и результатах судебного процесса. На 2–3 заседания суда полагали бы возможным приглашать корреспондента ТАСС и иностранных корреспондентов по согласованию с Правительственной комиссией.

Местным государственным и партийным органам, а также Минатомэнерго СССР, Минсредмашу СССР следует поручить оказать необходимое содействие Верховному Суду СССР в организации проведения этого процесса.

Просим согласия.

Н. Савинкин
Ю. Скляр

И. Ястребов
В. Петровский
Г. Агеев

“10” апреля 1987 года

Російський державний архів новітньої історії, ф. 4, оп. 35,
спр. 50, арк. 127, 128.

Документ № 51

Доповідна записка голови КДБ при Раді Міністрів СРСР В. Чебрикова в Комісію Політбюро ЦК КПРС з додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями 30-х – початку 50-х років
23 вересня 1988 року

23.09.88 № 16441-Ч

Сов. секретно

В Комиссию Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30–40-х и начала 50-х годов

О выселении в 40–50-х годах некоторых категорий граждан из западных районов СССР

В связи с поступившими в ЦК КПСС предложениями ЦК КП Латвии, Литвы и Эстонии о признании неправомерным административного выселения в 40-х и 50-х годах с территории этих республик некоторых категорий граждан Комитетом госбезопасности изучены архивные материалы по данному вопросу.

Как видно из имеющихся документов, в указанные годы выселение проводилось не только с территории Прибалтики, но и из ряда других регионов страны.

5 декабря 1939 года СНК СССР принял постановление о выселении из Западной Украины и Западной Белоруссии офицеров польской армии, полицейских, жандармов, помещиков, фабрикантов, крупных чинов-

ников государственного аппарата бывшей буржуазной Польши и членов их семей. Мероприятия по выселению были осуществлены в феврале 1940 года. В мае и июне 1941 года ЦК ВКП(б) и СНК СССР приняли постановления об “очистке” республик советской Прибалтики, Западной Украины, Западной Белоруссии и Молдавии от “антисоветского, уголовного и социально-опасного элемента”. Аресту и выселению подлежали активные члены контрреволюционных партий и участники антисоветских националистических, белогвардейских организаций; крупные чиновники буржуазного государственного аппарата; сотрудники карательных органов; бывшие офицеры польской, литовской, латвийской, эстонской и белой армий, на которых имелись компрометирующие материалы; крупные помещики, фабриканты, торговцы и члены их семей; лица, прибывшие из Германии по репатриации; немцы, подозревавшиеся в связях с иностранными разведками, уголовный элемент, продолжавший заниматься преступной деятельностью.

В послевоенный период, в условиях деятельности организованного и вооруженного националистического подполья, большого числа террористических и диверсионных актов, нелегальной заброски спецслужбами противника своей агентуры, в соответствии с решениями инстанций были арестованы и высланы из западных районов СССР крупные помещики, белогвардейцы, участники профашистских организаций, репатриированные из Англии бывшие военнослужащие армии Андерса, бандпособники и немецкие пособники, кулаки, активные иеговисты и их семьи, а также члены семей оуновцев, главарей и активных участников националистических банд.

Перечисленные выше категории лиц на основании постановлений инстанций арестовывались и направлялись в лагеря на срок от 5 до 8 лет с последующей ссылкой на 20 лет, а члены семей выселялись в отдаленные местности Советского Союза на 20 лет. Имущество конфисковывалось.

Всего из западных областей СССР в предвоенный и послевоенный периоды было выселено 618.084 чел., из них 49.107 арестовано. В том числе по республикам: из Латвии – 57.546 чел., 7.682 арестовано (1941 г. – 15.171, 1949 г. – 42.322, 1951 г. – 53);

из Литвы – 108.034 чел., 11.308 арестовано (1941 г. – 15.851, 1948 г. – 39.766, 1949 г. – 29.180, 1950–52 гг. – 22.804);

из Эстонии – 30.127 чел., 4.116 арестовано (1941 г. – 9.156, 1949 г. – 20.702, 1951 г. – 269);

с Украины – 250.376 чел., 11.121 арестовано (1940 г. – 121.996, 1941 г. – 41.645, 1947 г. – 77.751, 1951 г. – 8.984);

из Белоруссии – 105.275 чел., 9.401 арестовано (1940 г. – 73.521, 1941 г. – 31.754);

из Молдавии – 66.726 чел., 5.479 арестовано (1941 г. – 29.839, 1949 г. – 34.270, 1951 г. – 2.617).

Мероприятия по выселению осуществлялись органами НКГБ и НКВД с участием партийного актива, представителей местных советов депутатов трудящихся. Выселявшимся разрешалось брать с собой деньги, ценности, одежду, продукты питания, мелкий сельскохозяйственный инвентарь общим весом до 1,5 тыс. кг на семью.

Подлежавшие выселению лица направлялись на жительство в районы Казахстана, Башкирской, Бурятской, Якутской и Коми АССР, Красноярского края, Архангельской, Иркутской, Новосибирской, Омской и ряда других областей под административный надзор органов милиции.

На каждого арестованного и направлявшегося в лагерь, а также на каждую выселяющуюся семью заводилось учетное дело. Заключение о выселении утверждалось руководством НКВД соответствующей республики и санкционировалось прокурором. Рассмотрение дел и принятие по ним решений возлагалось на Особое Совещание при НКВД СССР.

Кулаки и их семьи выселялись на основании списков, утвержденных Советами Министров союзных республик.

Кроме того, в период войны по постановлениям ГКО были выселены в отдаленные районы страны: советские немцы – 815 тыс. чел., калмыки – 93.139 чел., крымские татары – 190 тыс. чел., чеченцы – 387.229 чел., ингушы – 91.250 чел., балкарцы – 37.103 чел., карачаевцы – 70.095 чел., турко-месхетинцы – свыше 90 тыс. чел.

Таким образом, с 1940 г. по 1952 г. в целом по стране было выселено около 2 млн. 300 тыс. человек.

После XX съезда КПСС указами Президиума Верховного Совета СССР ограничения со всех выселенных лиц были сняты и они освобождены из-под административного надзора. При этом снятие ограничений не влекло за собой компенсацию стоимости конфискованного имущества.

В связи с отменой ограничений значительная часть выселенных лиц возвратилась на прежние места жительства.

Централизованный учет “спецпоселенцев” сосредоточен в Главном информационном центре МВД СССР, а учетные дела на них хранятся в архивах органов внутренних дел, осуществлявших административный надзор. Этот вид учета при проверке советских граждан в случаях, когда затрагиваются их права и интересы, не используется.

Как свидетельствует анализ архивных материалов, мероприятия по выселению из западных районов страны являлись чрезвычайной мерой и обуславливались сложившейся внешней и внутривосточной обстановкой, деятельностью агентуры вражеских разведок и значительным количеством лиц, выступавших против Советской власти, вплоть до совершения террористических актов в отношении партийного и советского актива, а в послевоенный период и вооруженными выступлениями националистических бандформирований. В 1941–1950 гг. в республиках Прибалтики бандформированиями совершено 3426 вооруженных нападений. Убито советских активистов – 5155 человек. Органами государственной безопасности ликвидировано 878 вооруженных банд.

Однако в процессе осуществления мероприятий по выселению имели место факты нарушений социалистической законности – необоснованные аресты ряда граж-

дан, огульный подход в оценке их социальной опасности. В течение 60–80-х годов по ходатайствам граждан часть дел на лиц, арестованных и высланных, пересмотрена и они полностью реабилитированы.

С учетом изложенного, Комитет госбезопасности СССР считает, что вопрос об обоснованности административного выселения отдельных граждан целесообразно рассматривать индивидуально при наличии ходатайств, как это и делается в настоящее время в республиках Прибалтики.

Что касается предложения ЦК компартий Латвии, Литвы и Эстонии о признании неправомерными решений союзных инстанций о выселениях в 40–50-х годах, то одновременная реабилитация всех категорий высланных была бы неоправданной, поскольку значительное число лиц, подвергшихся выселению, активно боролось против Советской власти.

Вместе с этим полная реабилитация всех лиц, выселявшихся в административном порядке, потребует денежной компенсации за конфискованное имущество в размере нескольких миллиардов рублей. Учета конфискованного имущества не имеется.

Председатель Комитета

В. Чебриков

“Мероприятия по выселению являлись чрезвычайной мерой” //Источник.– 1996.– № 1.– С. 137–139.

Документ № 52

Доповідна записка відділів ЦК КПРС у ЦК КПРС з приводу суспільно-політичного становища в західних областях України

28 серпня 1990 року

ЦК КПСС

Об общественно-политической обстановке в западных областях Украины

В шифртелеграммах В. Шемчука, секретаря Тернопольского обкома Компартии Украины, Управления КГБ

Украинской ССР по Ивано-Франковской области ставятся вопросы о принятии конкретных мер в связи с обострением общественно-политической обстановки в областях, активизации экстремистских сил, объединенных в Украинскую республиканскую демократическую партию, краевые организации Народного движения Украины, призывающих к физической расправе над коммунистами, реабилитации контрреволюционных банд ОУН–УПА, требующих суда над бывшими сотрудниками НКВД, бойцами истребительных батальонов, исполнения над ними смертных приговоров. Лидеры НДУ, депутат СССР В. Ткачук, ряд народных депутатов УССР, областных и городских Советов стремятся склонить общественное мнение на поддержку демонтажа памятников В.И. Ленину, воинам Советской Армии, провести пропагандистские кампании по данному поводу в восточных областях Украины.

Вопрос о фактах политического вандализма и противоправных действиях в отношении памятников В.И. Ленину рассмотрен в ЦК КПСС, принято соответствующее постановление. Для оказания помощи партийным комитетам в Тернопольскую область направлена группа ответственных работников ЦК КПСС и ЦК Компартии Украины. МВД СССР даны указания министру внутренних дел УССР т. Василишину А.В. принять меры по обеспечению правопорядка, предотвращению преступных проявлений со стороны лиц, допускающих угрозы физической расправы с коммунистами.

Вместе с тем с учетом сложившейся в Тернопольской, Ивано-Франковской и других западных областях Украины общественно-политической обстановки полагали бы целесообразным:

– в партийной печати и других средствах массовой информации начать широкую публикацию документов из партийных архивов, КГБ–МВД о действиях бандеровцев под руководством спецслужб фашистской Германии и других стран, о насилии костела в отношении православных до 1939 г., дать серию статей о сепаратизме, антикоммунизме на Украине, раскрывать

цели, задачи и методы борьбы за власть "Рука", других националистических партий;

– просить Верховный Совет СССР при обсуждении и принятии Закона об общественных объединениях граждан в СССР поручить соответствующим комитетам и комиссиям, Минюсту СССР разработку правовых норм, обеспечивающих защиту прав зарегистрированных (конституционных) партий и общественных организаций, принадлежащих им зданий, имущества, ответственность за дискриминацию граждан по политическим мотивам.

Просим согласия.

Зам. зав.
Идеологи-
ческим отделом
ЦК КПСС

(А. Дегтярев)

Зам. зав. Отделом
партийного
строительства и
кадровой работы
ЦК КПСС

(Ю. Рыжов)

Зам. зав. Госу-
дарственно-
правовым
отделом ЦК
КПСС

(А. Сошников)

"28" августа 1990 года

Російський державний архів новітньої історії, ф. 89, оп. 8, спр. 52, арк. 1, 2.

Документ № 53

Із постанови Секретаріату ЦК КПРС "Про спроби політичної реабілітації Організації українських націоналістів і Української повстанської армії в західних областях Української РСР"

17 січня 1991 року

В последнее время во Львовской, Ивано-Франковской, Тернопольской, ряде городов Волынской и Ровенской областей политизированные общественные организации, стоящие на сепаратистских, националистических, антисоциалистических позициях, а нередко и отдельные Советы народных депутатов ведут широкую и активную кампанию по политической реабилитации преступной деятельности Организации украинских националистов

(ОУН), Украинской повстанческой армии (УПА). Экстремистские организации осуществляют целенаправленную работу по дискредитации Советских Вооруженных Сил СССР, созданию националистических военизированных формирований типа "Охрана Рука", военно-спортивной организации "Сич" и других, объединяющих лиц от 15 до 45 лет, с целью воспитания их в духе национализма, приобретения знаний по военной подготовке. Устраиваются шумные торжества, молебны, переименовываются улицы и площади, сооружаются памятники и памятные знаки С. Бандере, Р. Шухевичу и другим главарям ОУН-УПА. В с. Ясинове Бродовского района Львовской области без разрешения Совета Министров республики воздвигается монументальное сооружение в честь дивизии "СС-Галичина".

...Отделам ЦК КПСС: организационному, национальной политики, гуманитарному, идеологическому, по связям с общественно-политическими организациями совместно с ЦК Компартии Украины оказать помощь партийным комитетам в реализации Закона об общественных объединениях, особое внимание уделить критическому анализу общественно-политических организаций, выступающих за изменение существующего строя, стремлению некоторых из них установить связь с украинскими националистическими кругами за рубежом.

Російський державний архів новітньої історії, ф. 89, оп. 20, спр. 25, арк. 2, 5.

Документ № 54

Постанова № 1 Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР

18 серпня 1991 року

ПОСТАНОВЛЕНИЕ № 1

Государственного комитета по чрезвычайному положению в СССР

В целях защиты жизненно важных интересов народов и граждан Союза ССР, независимости и терри-

ториальной целостности страны, восстановления законности и правопорядка, стабилизации обстановки, преодоления тяжелейшего кризиса, недопущения хаоса, анархии и братоубийственной гражданской войны Государственный комитет по чрезвычайному положению в СССР постановляет:

1. Всем органам власти и управления Союза ССР, союзных и автономных республик, краев, областей, городов, районов, поселков и сел обеспечить неукоснительное соблюдение режима чрезвычайного положения в соответствии с Законом Союза ССР "О правовом режиме чрезвычайного положения" и постановлениями ГКЧП СССР. В случаях неспособности обеспечить выполнение этого режима полномочия соответствующих органов власти и управления приостанавливаются, а осуществление их функций возлагается на лиц, специально уполномоченных ГКЧП СССР.

2. Незамедлительно расформировать структуры власти и управления, военизированные формирования, действующие вопреки Конституции СССР и законам СССР.

3. Считать впредь недействительными законы и решения органов власти и управления, противоречащие Конституции СССР и законам СССР.

4. Приостановить деятельность политических партий, общественных организаций и массовых движений, препятствующих нормализации обстановки.

5. В связи с тем, что Государственный комитет по чрезвычайному положению в СССР временно берет на себя функции Совета Безопасности СССР, деятельность последнего приостанавливается.

6. Гражданам, учреждениям и организациям незамедлительно сдать незаконно находящиеся у них все виды огнестрельного оружия, боеприпасов, взрывчатых веществ, военной техники и снаряжения. МВД, КГБ и Министерству обороны СССР обеспечить строгое выполнение данного требования. В случаях отказа — изымать их в принудительном порядке с привлечением

нарушителей к строгой уголовной и административной ответственности.

7. Прокуратуре, МВД, КГБ и Министерству обороны СССР организовать эффективное взаимодействие правоохранительных органов и Вооруженных Сил по обеспечению охраны общественного порядка и безопасности государства, общества и граждан в соответствии с Законом СССР "О правовом режиме чрезвычайного положения" и постановлениями ГКЧП СССР.

Проведение митингов, уличных шествий, демонстраций, а также забастовок не допускается.

В необходимых случаях вводить комендантский час, патрулирование территории, осуществлять досмотр, принимать меры по усилению пограничного и таможенного режима.

Взять под контроль, а в необходимых случаях под охрану, важнейшие государственные и хозяйственные объекты, а также системы жизнеобеспечения.

Решительно пресекать распространение подстрекательских слухов, действия, провоцирующие нарушения правопорядка и разжигание межнациональной розни, неповиновение должностным лицам, обеспечивающим соблюдение режима чрезвычайного положения.

8. Установить контроль над средствами массовой информации, возложив его осуществление на специально создаваемый орган при ГКЧП СССР.

9. Органам власти и управления, руководителям учреждений и предприятий принять меры по повышению организованности, наведению порядка и дисциплины во всех сферах жизни общества. Обеспечить нормальное функционирование предприятий всех отраслей народного хозяйства, строгое выполнение мер по сохранению и восстановлению на период стабилизации вертикальных и горизонтальных связей между субъектами хозяйствования на всей территории СССР, неукоснительное выполнение установленных объемов производства, поставок сырья, материалов и комплектующих изделий.

Установить и поддерживать режим строгой экономии материально-технических и валютных средств, разработать и проводить конкретные меры по борьбе с бесхозяйственностью и разбазариванием народного добра.

Решительно вести борьбу с теневой экономикой. Неотвратно применять меры уголовной и административной ответственности по фактам коррупции, хищений, спекуляции, сокрытия товаров от продажи, бесхозяйственности и других правонарушений в сфере экономики.

Создать благоприятные условия для увеличения реального вклада всех видов предпринимательской деятельности, осуществляемых в соответствии с законами Союза ССР, в экономический потенциал страны и обеспечение насущных потребностей населения.

10. Считать несовместимой работу на постоянной основе в структурах власти и управления с занятием предпринимательской деятельностью.

11. Кабинету Министров СССР в недельный срок осуществить инвентаризацию всех наличных ресурсов продовольствия и промышленных товаров первой необходимости, доложить народу, чем располагает страна, взять под строжайший контроль их сохранность и распределение.

Отменить любые ограничения, препятствующие перемещению по территории СССР продовольствия и товаров народного потребления, а также материальных ресурсов для их производства, жестко контролировать соблюдение такого порядка.

Особое внимание уделить первоочередному снабжению дошкольных детских учреждений, детских домов, школ, средних специальных и высших учебных заведений, больниц, а также пенсионеров и инвалидов.

В недельный срок внести предложения об упорядочении, замораживании и снижении цен на отдельные виды промышленных и продовольственных товаров, в

первую очередь для детей, услуги населению и общественное питание, а также повышению заработной платы, пенсий, пособий и выплат компенсаций различным категориям граждан.

В двухнедельный срок разработать мероприятия по упорядочению размеров заработной платы руководителей всех уровней государственных, общественных, кооперативных и иных учреждений, организаций и предприятий.

12. Учитывая критическое положение с уборкой урожая и угрозу голода, принять экстренные меры по организации заготовок, хранения и переработки сельхозпродукции. Оказать труженикам села максимально возможную помощь техникой, запасными частями, горюче-смазочными материалами и т. д. Незамедлительно организовать направление в необходимых для спасения урожая количествах рабочих и служащих предприятий и организаций, студентов и военнослужащих на село.

13. Кабинету Министров СССР в недельный срок разработать постановление, предусматривающее обеспечение в 1991–1992 годах всех желающих городских жителей земельными участками для садово-огородных работ в размере до 0,15 га.

14. Кабинету Министров СССР в двухнедельный срок завершить планирование неотложных мероприятий по выводу из кризиса топливно-энергетического комплекса страны и подготовке к зиме.

15. В месячный срок подготовить и доложить народу реальные меры на 1992 год по коренному улучшению жилищного строительства и обеспечения населения жильем.

В течение полугода разработать конкретную программу ускоренного развития государственного, кооперативного и индивидуального жилищного строительства на пятилетний срок.

16. Обязать органы власти и управления в центре и на местах уделять первоочередное внимание социальным нуждам населения. Изыскать возможности существенного улучшения бесплатного медицинского обслуживания и народного образования.

Смерть заговора: Белая книга.– М., 1992.– С. 8–12.

Документ № 55

Із книги Л. Кравчука “Маємо те, що маємо:
Спогади і роздуми”

Грудень 1991 року

7 грудня пізно увечері ми зібралися у резиденції “Віскулі” – Борис Єльцин, Станіслав Шушкевич, я, два прем'єри – Володимир Кебіч та Вітольд Фокін, а також російський держсекретар Геннадій Бурбуліс. Під час вечері вирішили усі офіційні питання відкласти на ранок. О десятій 8-го грудня ми сіли за стіл переговорів. Повністю описувати ті події не бачу сенсу. Зупинюся на ключових, з моєї точки зору, епізодах. Безумовно, усі присутні знали про підсумки нещодавнього референдуму в Україні. Але я вважав принциповим якнайширше ознайомити своїх колег по переговорному процесу з тим, що відбулося у нашій країні кількома днями раніше. Незабаром я пересвідчився, що не помилився. Навіть не очікував, що росіяни та білоруси будуть настільки вражені результатами голосування, особливо у традиційно російськомовних регіонах – у Криму, на Півдні та Сході України. Те, що переважна більшість неукраїнців (а їх кількість у республіці становила близько 14 мільйонів) настільки активно підтримала державну незалежність, виявилось для них справжнім відкриттям.

Це, як на мене, й стало поворотним моментом складної зустрічі. Саме тоді ми всі підсвідомо відчули, що сьогодні буде вирішено подальшу долю Союзу. Єльцин

нічого не говорив, але дивився на мене вичікувально. Дуже красномовним був і погляд Шушкевича. Тоді я запропонував перейти до безпосереднього обговорення майбутньої угоди й ознайомив присутніх з тим, що розроблено моєю командою. Обговорення, що тривало понад дві години, виявилось бурхливим і важким. Як завжди буває в таких випадках, з'явився камінь спотикання. Виникло питання: чи мають три країни право приймати рішення щодо розпуску Союзу, який був створений за участю більшої кількості учасників? Після довгих перемовин і консультацій з правниками ми нарешті відшукали компроміс.

Як відомо, саме Росія, Україна та Білорусь стояли біля витоків утворення СРСР, отже, вказані республіки мали історичне право задекларувати процес ліквідації цього державного утворення та сформулювати фундаментальні принципи нового утворення. При цьому передбачалася необхідність ратифікації договору парламентами та можливість приєднання до нього інших республік.

Відтоді робота пішла веселіше. Участь в обговоренні брали всі, роль добровільних “писарів” взяли на себе я і Бурбуліс. Коли важка праця була завершена, всі ми відчували велике піднесення. Я пригадав, як геніальна Ліна Костенко напередодні грудневого референдуму з палким словом звернулася до земляків: “Люди! Ось ви в неділю підете до виборчих дільниць, але не думайте, що це ваші кроки. Це вже хода історії!” Коли я дивився на кілька аркушів паперу, на яких ще й чорнило не висохло, я починав усвідомлювати: тільки що ми не лише уклали угоду – ми написали новий розділ історії.

У першому абзаці документа, підписаного керівниками Білорусі, Росії та України, зазначалося: “Союз РСР як суб’єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування”.

Але ми повинні були рухатися далі. Звичайно, необхідно було поінформувати Горбачова, хоча, із зрозумілих причин, говорити з Президентом СРСР добровільно ніхто не зголосився. Колегіально вирішили доручити це вельми

делікатне питання Станіславу Шушкевичу як господарю зустрічі. Бориса Миколайовича ми уповноважили безпосередньо поспілкуватися з Михайлом Сергійовичем у Кремлі 9 грудня.

Раптом Єльцин запропонував зателефонувати Президентів США Джорджу Бушу, аби повідомити його про наші переговори та їх наслідки. Ми не заперечували, розуміючи, що Єльцин (він ще не забув серпень 91-го) хотів убезпечити себе від можливих несподіванок. До речі, пізніше з "Віскулі" Президент Росії зробив ще один дзвінок – міністру оборони СРСР Євгену Шапошникову й заручився його підтримкою на випадок надзвичайних обставин.

Цікаво, що зв'язок з Вашингтоном встановили раніше, ніж з Москвою. Реакція обох Президентів відома: спокійна, врівноважена – Буша, обурена, збуджена – Горбачова. Спілкування останнього з Шушкевичем тривало недовго: Михайло Сергійович вимагав викликати до дроту Єльцина. У розмові з ним Горбачов наполягав, щоб ми утрюх з'явилися до нього 9 грудня. Російський Президент повідомив, що на зустріч з'явиться лише він. Це викликало додаткове роздратування Горбачова.

Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми.- К., 2002.- С. 129-132.

Б. Таблиці

Таблиця 1

**Чисельність в'язнів ГУЛАГу в 1934–1953 рр.
(станом на 1 січня відповідного року)**

Рік	У виправно-трудовах таборах	У тому числі засуджених за контрреволюційні злочини		У виправно-трудовах колоніях	Всього
		к-сть осіб	%		
1934	510 307	135 190	26,5	-	510 307
1935	725 483	118 256	16,3	240 259	965 742
1936	839 406	105 849	12,6	457 088	1 296 494
1937	820 881	104 826	12,8	375 488	1 196 369
1938	996 367	185 324	18,6	885 203	1 881 570
1939	1 317 195	454 432	34,5	355 243	1 672 438
1940	1 344 408	444 999	33,1	315 584	1 659 992
1941	1 500 524	420 293	28,7	429 205	1 929 729
1942	1 415 596	407 988	29,6	361 447	1 777 043
1943	983 974	345 397	35,6	500 208	1 484 182
1944	663 594	268 861	40,7	516 225	1 179 819
1945	715 505	289 351	41,2	745 171	1 460 677
1946	746 871	333 883	59,2	956 224	1 703 095
1947	808 839	427 653	54,3	912 704	1 721 543
1948	1 108 057	416 156	38,0	1 091 478	2 199 535
1949	1 216 361	420 696	34,9	1 140 324	2 356 685
1950	1 416 300	578 912*	22,7	1 145 051	2 561 351
1951	1 533 767	475 976	31,0	994 379	2 528 146
1952	1 711 202	480 766	28,1	793 312	2 504 514
1953	1 727 970	465 256	26,9	740 554	2 468 524

* У таборах і колоніях

Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования.- 1991.- № 6.- С. 11.

**Чисельність ув'язнених в тюрмах СРСР у 1939–1948 рр.
(відомості на середину відповідного місяця)**

Рік	Січень	Березень	Травень	Липень	Вересень	Грудень
1939	350 538	281 891	225 242	185 514	178 258	186 278
1940	190 266	195 582	196 028	217 819	401 146	434 871
1941	487 739	437 492	332 936	216 223	229 217	247 404
1942	277 992	298 081	262 464	217 327	201 547	221 669
1943	235 313	237 246	248 778	196 119	170 767	171 708
1944	155 213	177 657	191 309	218 245	267 885	272 486
1945	279 969	272 113	269 526	263 819	191 930	235 092
1946	261 500	278 666	268 117	253 757	259 078	290 984
1947	306 163	323 492	326 369	360 878	349 035	284 642
1948	275 850	256 771	239 612	228 031	228 258	230 614

Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 11.

Таблиця 3

**Чисельність притягнутих до кримінальної
відповідальності та засуджених
за контрреволюційні злочини
у 1944–1958 рр.**

Рік	Притягнуто до кримінальної відповідальності	Засуджено	У тому числі	
			до позбавлення волі	до вищої міри покарання
1944	104 271	82 425	75 417	3 110
1945	121 674	91 526	86 861	2 308
1946	91 385	105 251	100 282	2 273
1947	77 212	73 714	71 400	898
1948	74 619	72 017	70 993	–
1949	73 359	74 778	63 980	–
1950	59 790	60 908	53 197	468
1951	47 735	55 738	50 061	1 602
1952	18 143	30 307	27 157	1 611
1953	12 675	12 807	11 998	300
1954	1 616	3 007	2 799	79
1955	1 455	1 739	1 218	40
1956	1 130	1 010	781	31
1957	3 536	2 879	2 488	50
1958	2 498	2 233	1 857	83

Лунев В.В. Преступность XX века.– М., 1997.– С. 180.

Таблиця 4

**Динаміка релігійної мережі
в Україні у 1947–1965 рр.**

Церква		1947 р.	1948 р.	1954 р.	1957 р.	1958 р.	1959 р.
Єванг. христ.- баптисти	Общин	1 875	1 787	1 380	1 351	1 344	1 330
	Віруючих	95 457	94 069	92 628	99 458	102 300	104 940
Адвентисти сьомого дня	Общин	154	141	116	115	82	114
	Віруючих	6 385	5 741	6 909	8 279	8 600	9 240
Старо- обрядці	Общин	96	89	69	70	71	71
	Віруючих	38 400	50 574	31 140	31 058	31 000	31 000
Римо- католицька	Общин	247	246	169	170	170	166
	Віруючих	130 253	160 524	55 700	98 279	107 260	63 000
Іудеї	Общин	81	90	41	47	41	41
	Віруючих	44 400	32 756	26 500	28 700	32 500	32 000
Молокани	Общин	5	8	5	4	5	5
	Віруючих	1 114	1 235	321	677	650	641
Реформат- ська	Общин	92	92	64	91	91	90
	Віруючих	40 235	53 113	300 127	44 645	34 300	37 800
Всього	Общин	2 555	2 443	1 844	1 848	1 804	1 817
	Віруючих	326 244	397 912	243 225	311 096	316 610	278 621

Закінчення таблиці 4

Церква		1961 р.	1962 р.	1963 р.	1964 р.	1965 р.
Єванг. христ.-баптисти	Общин	1 280	1 138	1 025	1 025	1 160
	Віруючих	101 000	94 850	90 410	89 000	95 191
Адвентисти сьомого дня	Общин	97	90	84	81	140
	Віруючих	8421	7 735	7 476	7 400	9 453
Старообрядці	Общин	64	63	55	53	60
	Віруючих	26 665	14 100	18 800	14 000	19 000
Римо-католицька	Общин	133	122	104	100	117
	Віруючих	56 377	48 320	42 230	60 500	64 320
Іудеї	Общин	23	17	14	14	14/66*
	Віруючих	23 582	25 500	20 660	22 000	24 753
Молокани	Общин	5	5	5	4	7
	Віруючих	540	552	508	500	702
Реформатська	Общин	85	83	81	81	81
	Віруючих	33 836	17 336	16 825	30 000	30 000
Всього	Общин	1 615	1 518	1 398	1 358	1 648
	Віруючих	250 421	208 393	196 909	233 000	243 419

* зареєстровані / незареєстровані

Державний архів Російської Федерації, ф. 6991с, оп. 4, спр. 437, арк. 1.

Таблиця 5

**Національний склад в'язнів ГУЛАГу
(станом на 1 січня 1951 року)**

Національність	Всього	У тому числі	
		у таборах	в колоніях
1	2	3	4
Росіяни	1 405 511	805 995	599 519
Українці	506 221	362 643	143 578
Білоруси	96 471	63 863	32 608
Азербайджанці	23 704	6 703	17 001
Грузини	23 583	6 968	16 615
Вірмени	26 764	12 029	14 735
Туркмени	5 343	2 257	3 086
Узбеки	30 029	14 137	15 892
Таджики	5 726	2 884	2 842
Казахи	25 906	12 554	13 352
Киргизи	6 424	3 628	2 796
Фінни та карели	4 294	2 369	1 925
Молдавани	22 725	16 008	6 717
Литовці	43 016	35 773	7 243
Латиші	28 520	21 689	6 831
Естонці	24 618	18 185	6 433
Татари	56 928	28 532	28 396
Башкири	7 847	3 619	4 228
Удмурти	5 465	2 993	2 472
Євреї	25 425	14 374	11 051
Німці	32 269	21 096	11 173
Поляки	23 527	1 918	4 343
Румуни	1 639	1 318	321
Іранці	606	262	344
Афганці	131	100	31
Монголи	83	70	13
Китайці	2 039	1 781	258
Японці	1 102	852	250
Корейці	2 512	1 692	820
Греки	2 326	1 558	768

Закінчення таблиці 5

1	2	3	4
Турки	362	300	62
Інші, з них:	87 030	48 351	38 679
корінні національності СРСР	78 832	41 688	37 144
некорінні національності	8 198	6 663	1 535
Разом:	2 528 146	1 533 767	994 379

Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. – 1991. – № 7. – С. 8.

Таблиця 6

**Склад в'язнів ГУЛАГу за характером злочинів
(станом на 1 січня 1951 року)**

Характер злочину	Всього	У тому числі	
		у таборах	в колоніях
1	2	3	4
<i>Контрреволюційні злочини</i>			
Зрада Батьківщини (ст. 58-1а, б)	334 538	285 288	49 250
Шпигунство (ст. 58-1а, б, б; ст. 193-24)	18 337	17 786	591
Терор (ст. 58-8)	7 515	7 099	416
Терористичні наміри	2 329	2 135	194
Диверсія (ст. 58-9)	3 250	3 185	65
Шкідництво (ст. 58-7)	1 165	1 074	91
Контрреволюційний саботаж (крім засуджених за відмову від роботи в таборах та втечі з місць ув'язнення) (ст. 58-14)	4 494	3 523	971

Продовження таблиці 6

1	2	3	4
Контрреволюційний са- ботаж (за відмову від ро- боти в таборі) (ст. 58-14)	4 494	3 523	971
Контрреволюційний саботаж (за втечі з місць ув'язнення) (ст. 58-14)	10 160	8 724	1 436
Участь в антирадянських змовах, антирадянських організаціях та групах (ст. 58, пп. 2, 3, 4, 5, 11)	22 687	19 708	2 979
Антирадянська агітація (ст. 58-10, 59-7)	46 582	39 266	7 316
Повстання і політ- бандитизм (ст. 58, п. 2; 59, пп. 2, 3, 36)	99 401	61 670	37 731
Члени сімей зрадників Батьківщини (ст. 58-1в)	12 947	12 515	432
Соціально небезпечний елемент	3 256	2 824	432
Інші контрреволюційні злочини	2 846	2 756	90
Всього засуджених за контрреволюційні злочини	10 371	8 423	1 948
	579 918	475 976	103 942
<i>Кримінальні злочини</i>			
Розкрадання соцвласності (указ від 7 серпня 1932 р.)	72 293	42 342	29 951
За указом від 4 червня 1947 р. "Про посилення охорони особистої власності громадян"	394 241	242 688	151 553

Продовження таблиці 6

1	2	3	4
За указом від 4 червня 1947 р. "Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна"	637 055	371 390	265 665
Спекуляція	73 205	31 916	41 289
Бандитизм і збройні пограбування (ст. 59-3, 167), здійснені не в місцях ув'язнення	65 816	53 522	12 294
Бандитизм і збройні пограбування (ст. 59-3, 167), здійснені в період відбуття покарання	12 047	11 026	1 021
Навмисні вбивства (ст. 136, 137, 138), здійснені не в місцях ув'язнення	37 808	22 950	14 858
Навмисні вбивства (ст. 136, 137, 138), здійснені в місцях ув'язнення	3 635	3 041	594
Нелегальний перехід кордону (ст. 59-10, 84)	1 920	1 089	901
Контрабандна діяльність (ст. 59-9, 83)	368	207	161
Крадіж худоби (ст. 166)	15 112	8 438	6 674
Злочинці-рецидивісти (ст. 162-в)	6 911	3 883	3 028
Майнові злочини (ст. 162-178)	61 194	35 464	25 730
Хуліганство (ст. 74 і указ від 10 серпня 1940 р.)	93 477	32 718	60 759

Продовження таблиці 6

1	2	3	4
Порушення закону про паспортизацію (ст. 192-а)	40 599	7 484	33 115
За втечі з місць ув'язнення, заслання і вислання (ст. 82)	22 074	12 969	9 105
За самовільний виїзд (втечу) з місць обов'язкового поселення (указ від 26 листопада 1948 р.)	3 328	1 504	1 824
За приховування виселених, що втікли з місць обов'язкового поселення, чи пособництво	1 021	989	32
Соціально шкідливий елемент	416	343	73
Дезертирство (ст. 193-7)	39 129	29 457	9 672
Тілесні ушкодження (ст. 193-12)	2 131	1 527	604
Мародерство (ст. 193-27)	512	429	83
Інші військові злочини (ст. 193, крім пп. 7, 12, 17, 24, 27)	19 648	13 033	6 615
Незаконне зберігання зброї (ст. 182)	12 932	6 221	6 711
Посадові і господарські злочини (ст. 59-3в, 109-121, 193 пп.17, 18)	128 618	47 630	80 988

Закінчення таблиці 6

1	2	3	4
За указом від 26 червня 1940 р. (самовільне залишення робочих місць на підприємствах та в установах і прогули)	26 485	881	25 604
За указами Президії Верховної Ради СРСР (крім зазначених вище)	35 518	11 921	23 597
Інші кримінальні злочини	140 665	62 729	77 936
Всього засуджених за кримінальні злочини	1 948 228	1 057 791	890 437
Разом	2 528 146	1 533 767	994 379

Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. – 1991. – № 7. – С. 10, 11.

Таблиця 7

Чисельність і розселення окремих контингентів спецпоселенців з України (станом на 1 січня 1953 року)

Найменування контингенту і місце розселення	Чисельність контингенту (осіб)	
	всього	з них дорослих
1	2	3
<i>Виселені в 1940–1941 рр. із західних областей УРСР і БРСР</i>		
Казахська РСР	657	585
Красноярський край	95	95
Кемеровська область	215	212
Новосибірська область	2	2
Омська область	368	312
Томська область	775	622

Продовження таблиці 7

1	2	3
Тюменська область	3 476	2 926
Всього	5 588	4 754
<i>“Оцінці” (виселені в 1944–1952 рр.)</i>		
Казахська РСР	7 866	6 192
Таджицька РСР	6	6
Бурят-Монгольська АРСР	2 253	1 674
Комі АРСР	3 473	2 667
Удмуртська АРСР	728	596
Якутська АРСР	3 115	2 462
Алтайський край	7	6
Красноярський край	13 860	10 807
Приморський край	924	701
Хабаровський край	26 029	19 117
Амурська область	5 768	4 275
Архангельська область	4 036	3 200
Вологодська область	26	26
Іркутська область	17 386	13 023
Кемеровська область	28 181	21 931
Кіровська область	1 793	1 459
Куйбишевська область	1	1
Курганська область	1	1
Молотовська область	10 677	8 382
Новосибірська область	191	184
Омська область	12 420	9 755
Свердловська область	107	79
Томська область	11 044	8 766
Тюменська область	5 885	4 245
Челябінська область	6 118	4 783
Читинська область	4 556	3 629
Далека Північ	24	24
У виправно-трудовах таборих та на спецбудовах МВС СРСР	4 485	3 358

Закінчення таблиці 7

1	2	3
Всього	171 566	131 319
Куркулі з Ізмаїльської області (виселені в 1948 році)		
Омська область	1	1
Томська область	1 152	821
Всього	1 153	822
Сім'ї куркулів із західних областей УРСР (виселені в 1951 році)		
Іркутська область	1 445	1 115

Державний архів Російської Федерації, ф. 9479, оп. 1, спр. 641, арк. 87, 95, 96, 103.

Таблиця 8

**Склад за національностями спецпоселенців,
засланих на поселення, засланих та висланих
(станом на 1 січня 1953 року)**

Контингент за національністю	Чисельність (осіб)
1	2
<i>Спецпоселенці</i>	
Всього дорослих	1 810 138
у тому числі:	
національностей Союзу РСР	905 742
з них:	
чеченці	183 445
українці	163 883
татари	111 037
литовці	75 024
росіяни	56 589
калмики	53 019

Продовження таблиці 8

1	2
інгуші	46 303
карачаєвці	37 225
латиші	33 102
молдавани	25 873
азербайджанці	20 860
вірмени	20 235
балкарці	19 762
естонці	16 070
грузини	7 169
білоруси	6 621
євреї	5 168
національностей інших країн	904 396
<i>Заслані на поселення</i>	
Всього дорослих	51 858
у тому числі:	
національностей Союзу РСР	48 146
з них:	
росіяни	20 448
українці	11 801
євреї	2 664
білоруси	2 212
латиші	2 154
литовці	1 711
вірмени	1 101
естонці	1 013
грузини	874
національностей інших країн	3 712
<i>Заслані</i>	
Всього дорослих	7 605
у тому числі:	
національностей Союзу РСР	7 256

Закінчення таблиці 8

1	2
з них:	
росіяни	3 786
українці	1 302
євреї	606
латиші	309
білоруси	294
азербайджанці	247
естонці	197
литовці	187
національностей інших країн	350
<i>Вислані</i>	
Всього дорослих	6 869
у тому числі:	
національностей Союзу РСР	5 688
з них:	
росіяни	3 849
українці	617
латиші	324
естонці	179
євреї	177
вірмени	167
татари	104
литовці	58
національностей інших країн	181

Складено на основі: Державний архів Російської Федерації, ф. 9479, оп. 1, спр. 641, арк. 69, 70, 106, 114, 116, 121, 123, 127.

Таблиця 9

Частка промисловості союзного та республіканського підпорядкування в промисловості УРСР у 1956–1966 рр.
(у відсотках до випуску валової продукції)

Рік	Уся промисловість УРСР	У тому числі промисловість		
		союзного підпорядкування	підвідомча Раді Міністрів УРСР	
			усього	зокрема по раднаргоспах
1956	100	21,4	78,6	–
1957	100	3,8	96,2	73,3
1958	100	3,3	96,7	73,5
1959	100	2,9	97,1	78,0
1960	100	3,05	96,95	78,7
1961	100	3,1	96,9	80,2
1962	100	3,3	96,7	79,7
1963	100	3,5	96,5	83,4
1964	100	4,2	95,8	83,8
1965	100	4,2	95,8	86,6

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4820, оп. 1, спр. 1896, арк. 14.

Таблиця 10

Політичні арешти в Україні у 1956–1972 рр.

Область	1956–1964		1965–1966		1969–1972	
	к-сть арештів	%	к-сть арештів	%	к-сть арештів	%
1	2	3	4	5	6	7
Волинська	4	4,9	1	3,6	–	–

Закінчення таблиці 10

1	2	3	4	5	6	7
Івано-Франківська	8	9,9	4	14,3	7	9,7
Львівська	27	32,9	13	46,4	18	25,0
Ровенська	4	4,9	–	–	2	2,8
Тернопільська	10	12,2	2	7,1	5	6,9
Чернівецька	2	2,4	–	–	–	–
Всього в західних областях	55	67,1	20	71,4	32	44,4
Дніпропетровська	3	3,7	–	–	3	4,2
Донецька	6	7,3	–	–	1	1,4
Житомирська	–	–	1	3,6	–	–
Запорізька	6	7,3	–	–	–	–
Київська	9	11	6	21,4	30	41,6
Луганська	1	1,2	–	–	–	–
Одеська	–	–	1	3,6	2	2,8
Сумська	1	1,2	–	–	–	–
Харківська	–	–	–	–	4	5,6
Чернігівська	1	1,2	–	–	–	–
Всього в центральних, східних та південних областях	27	32,9	8	28,6	40	55,6
Разом	82	100,0	28	100,0	72	100,0

Farmer K.C. *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy.* – The Hauge, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1980. – P. 177, 178.

Таблиця 11

**Чисельність в'язнів таборів і колоній МВС СРСР
(станом на 1 січня 1959 року)**

Характер злочину	Кількість в'язнів (осіб)	Питома вага (%)
1	2	3
Контрреволюційні злочини	11 027	1,2
За указом від 4 червня 1947 р. "Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного і громадського майна"	211 006	22,2
За указом від 10 січня 1955 р. "Про кримінальну відповідальність за дрібні крадіжки державного і громадського майна"	8 311	0,9
За указом від 4 червня 1947 р. "Про посилення охорони особистого майна громадян"	296 138	31,3
За указом від 4 січня 1949 р. "Про посилення кримінальної відповідальності за зґвалтування"	33 160	3,5
Бандитизм	21 384	2,3
Навмисне вбивство	38 055	4,0
Навмисне важке тілесне пошкодження	31 004	3,3
Хуліганство	184 023	19,4
Порушення правил прописки паспорта	6 842	0,7
Військові злочини	7 676	0,8
Інші злочини	99 821	10,5
Разом	948 447	100,0

Таблиця 12

Кількість діючих православних церков, молитовних будинків і зареєстрованого духовенства в областях УРСР (станом на 1 січня 1966 року)

Область	Церков і молитовних будинків		Духовенства (осіб)	
	всього	у тому числі церков	всього	у тому числі священиків
Вінницька	344	315	231	181
Волинська	194	186	248	176
Дніпропетровська	26	10	42	30
Донецька	94	3	154	115
Житомирська	173	129	267	169
Закарпатська	428	428	201	199
Запорізька	9	4	13	9
Івано-Франківська	374	374	450	213
Київська	113	73	208	121
Кіровоградська	58	9	84	54
Кримська	14	13	28	20
Львівська	484	484	962	480
Луганська	63	36	95	79
Миколаївська	44	22	62	40
Одеська	84	84	164	112
Полтавська	52	27	97	57
Ровенська	295	264	339	248
Сумська	142	101	187	110
Тернопільська	511	511	568	276
Харківська	74	38	73	61
Херсонська	42	9	48	47
Хмельницька	140	123	133	115
Черкаська	74	38	107	60
Чернігівська	110	77	147	109
Чернівецька	263	263	345	163

Складено на основі: Державний архів Російської Федерації, ф. 6991, оп. 2, спр. 574, арк. 3, 12, 19, 30, 35, 43, 57, 60, 71, 78, 88, 92, 100, 110, 117, 126, 136, 137, 151, 154, 162, 166, 171, 184; оп. 6, спр. 21, арк. 195, 198.

**Деякі показники роботи обласних управлінь Головліту УРСР
за 1969 і 1970 рр.**

Обласне управління	Обсяг попереднього контролю				Обсяг наступного контролю			
	1969		1970		1969		1970	
	друк. арк.	назв	друк. арк.	назв	друк. арк.	назв	друк. арк.	назв
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Вінницьке	2 670	810	2 826	1 277	9 690	42 408	11 188	41 752
Волинське	1 922	1 387	2 166	1 504	3 748	28 185	6 670	28 782
Ворошилов-градське	9 261	4 371	9 764	3 259	16 296	61 362	12 383	69 216
Дніпропетровське	11 138	9 022	12 709	8 989	1 403	59 038	13 208	105 101
Донецьке	15 200	11 669	15 882	9 993	18 632	86 056	24 516	116 703
Житомирське	1 929	994	2 593	731	7 444	49 769	7 866	59 782
Закарпатське	2 701	1 650	3 036	1 454	5 137	38 794	8 058	38 248
Івано-Франківське	5 237	2 947	6 457	2 542	7 316	43 641	8 224	51 621
Кіровоградське	2 124	1 408	2 400	1 407	5 391	32 866	9 482	32 950
Кримське	6 542	5 052	7 579	3 916	9 764	66 110	11 566	64 643
Львівське	8 449	4 894	9 518	4 879	8 206	48 514	11 719	44 224

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Миколаївське	2 521	1 800	3 077	1 031	6 963	12 010	8 720	3 850
Одеське	7 146	6 234	8 158	4 941	11 779	84 750	14 179	93 121
Полтавське	3 837	2 014	3 450	1 260	7 467	57 268	12 429	63 168
Ровенське	2 166	1 695	2 537	1 357	5 174	27 644	6 367	28 389
Сумське	2 953	1 925	2 843	1 483	4 926	41 228	8 071	54 071
Тернопільське	1 765	1 368	2 109	1 161	4 177	48 027	7 218	42 373
Харківське	12 461	5 342	14 427	4 393	19 985	74 950	23 579	75 236
Херсонське	2 887	1 479	3 096	1 342	5 271	74 288	8 257	70 729
Хмельницьке	1 900	2 548	2 231	2 079	6 977	44 496	9 877	47 997
Черкаське	2 092	983	2 528	829	6 525	44 647	7 542	52 410
Чернігівське	2 036	1 327	2 345	1 013	5 175	57 521	9 373	62 827
Чернівецьке	3 090	1 475	3 733	1 074	4 554	28 347	6 884	31 427

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4605, оп. 1, спр. 138, арк. 80.

**Підпорядкування промислових підприємств УРСР,
що перебували на самостійному балансі, у 1987 році
(частка від обсягу виробництва в галузі, %)**

Галузь	союзне	союзно- республіканське	республі- канське
1	2	3	4
Промисловість:	59,09	33,97	6,94
у тому числі:			
електроенергетика	10,24	89,76	-
паливна	99,56	-	0,44
чорна металургія	99,88	0,02	0,10
кольорова металургія	97,97	-	2,03
хімічна та нафтохімічна	98,48	0,02	1,50
машинобудування	90,48	1,92	7,60
лісова	4,49	91,92	3,54
промисловість будівельних матеріалів	28,30	-	71,70
скляна і фарфоро-фаянсова	8,97	49,52	41,51
легка	7,37	90,60	2,03
харчова	7,55	92,45	-
мікробіологічна	100	-	-
мукомельно-круп'яна	-	100	-

Закінчення таблиці 14

1	2	3	4
комбікормова	4,45	95,55	–
медична	100	–	–
поліграфічна	34,19	25,29	40,51
Інші галузі промисловості	42,90	46,33	10,77
Промисловість районного підпорядкування	–	–	100
Мінпобут	–	–	100

Беседін В., Сузий І. Проблеми переведення Української РСР на регіональний госп-розрахунок // Економіка Радянської України. – 1989. – № 5. – С. 9.

Таблиця 15

**Виробництво найважливіших видів продукції в УРСР
у 1989 році**

Продукція за галузями	Частка від загальносоюзного виробництва (%)	Відхилення від питомої ваги населення
1	2	3
<i>Промисловість</i>		
Нафта (з газовим конденсатом)	1	-17
Газ	4	-14
Металорізальні верстати з ЧПУ	11	-7
Хімічні волокна і нитки	12	-6
Вивезення ділової деревини	3	-15
Целюлоза	1	-17
Папір	6	-12
Чавун	41	+23
Сталь	34	+16
Прокат чорних металів	35	+17
Сталеві труби	33	+15
Товарна залізна руда	46	+28
Ковальсько-пресові машини	25	+7
Прилади, засоби автоматизації	26	+8
Хімічне устаткування	28	+10
Експаватори	29	+11
<i>Товари народного споживання</i>		
Тканини	10	-8
Пральні машини	10	-8

Закінчення таблиці 15

1	2	3
Взуття	23	+5
Телевізори	36	+18
Магнітофони	32	+14
<i>Харчова промисловість</i>		
Виллов риби і добування морепродуктів	10	-8
Сухі фрукти	11	-7
Цукор-пісок	53	+35
Олія	35	+17
Тваринне масло	25	+7
Мінеральні води	33	+15
Сіль	56	+38
Продукція сільського господарства	23	+5

Ємельянова О. Про деякі зовнішні економічні аспекти суверенітету України // Економіка Радянської України.- 1991.- № 3.- С. 84.

Показчик імен

А

Абакумов В. 126, 486
Абалкін Л. 454, 476
Абрамович Р. 15
Авеліані Т. 374
Автомонов П. 305
Авторханов А. 9, 454
Аганбегян А. 356, 358, 454
Агафонов Л. 71
Агеев Г. 603
Адельгейм 83
Аджубей О. 11, 476
Азарій 71
Алдан-Семенов 565
Александренко Г. 455
Александров Г. 481
Алексеев І. 122
Алексеева А. 455
Алексеев Ю. 8, 455
Алексій 203, 211, 213
Алимов О. 466
Алієв Г. 334
Алтунян Г. 11, 476
Альтман І. 82
Андерс В. 604
Андреев П. 553
Андрієнко А. 466
Андріяшик Р. 269, 273
Андропов Ю. 255, 299-330, 331, 333, 334, 341, 342, 349, 454, 456, 462, 568, 573, 576, 595, 598, 599, 600, 601

Анишкін Г. 219
Анисимов В. 466
Антоненко-Давидович Б. 104, 296
Антоніоні М. 264
Антонов О. 295
Антонов-Овсієнко В. 102
Антонюк І. 120
Апанович О. 259
Арбатов Г. 11, 476
Арендт Х. 9, 22
Армстронг Дж. 9
Арнауєнко П. 122
Арон Р. 455
Ассонов Г. 466
Атлас З. 455
Ахромеев С. 11, 455

Б

Бабишкін О. 86, 191, 256, 257
Бабій Б. 236, 578
Бадер В. 466
Бадзьо Ю. 295, 296
Бажан М. 96, 186, 276, 278
Бажан О. 8, 453, 457
Базилевський В. 275
Байда 259
Бакланов О. 412
Бальцерович Л. 349

- Бандера С. 476, 610
Баран В. 455
Барбер Б. 24
Барсенков О. 9, 455
Барсуков М. 9, 466
Баталов Е. 466
Батенко Т. 8, 455
Бачинський Г. 305
Бачинський Д. 72
Бевз В. 466
Бедзик Д. 272
Бедзір П. 193
Беладі А. 455
Белей В. 65
Белл Д. 25
Беллоу С. 599
Бендас Д. 455
Бендас С. 455, 467
Берггольц О. 188
Бергман І. 264
Бердник О. 273, 309,
586, 588, 590, 591, 593
Березанський Ю. 303
Березіков В. 467
Березней А. 72
Берія Л. 11, 98, 101,
104, 115, 116-122, 126,
178, 450, 474, 477, 480,
514, 519
Берія Н. 11, 478
Берман Г. 111
Беседін Б. 367
Беседін В. 640
Бещев Б. 113
Белютін Е. 189
Беляев В. 86
Бжезинський З. 3, 9, 23
Билинов О. 86
Бичков 42
Бишевець В. 307
Біблик В. 357
Білас І. 8, 455
Білик І. 272, 273, 275
Білик Р. 65
Білецький М. 305
Білінський Я. 8
Білогуров М. 184
Білорус О. 467
Білостоцький С. 185
Білоцеркович Я. 313
Білоусов С. 79
Бірюков М. 86
Бічуя Н. 256, 269
Блаженний М. 456
Блищик В. 373
Блок М. 8
Бовін О. 224
Богомолець О. 82
Богораз-Брухман 569
Богун 88
Бойко О. 378, 379
Бойко О. 8, 456, 467
Бойко С. 120
Бойчак І. 296
Бойченко В. 191, 261,
467
Бойчук М. 193
Бокарев Б. 377, 381
Болотін А. 467
Болотов 61
Бондаренко М. 120
Борисенко В. 185
Боровницький Й. 197,
198
Бородін Л. 570
Борщевич В. 8, 456

Боцюрків Б. 8, 467
Боффа Дж. 9
Бочкар 206
Бочковський О. 15
Брайчевський М. 305, 396
Брежнев А. 25, 127, 222-228, 230, 232-235, 237, 244, 253, 254, 271, 272, 302, 303, 329, 331, 338, 342, 556, 557
Брежньов Г. 86
Бреслауер Дж. 9
Бриж Т. 193
Бровкін О. 106
Бровман 82
Броз Тіто Й. 76, 159
Брумберг 571
Брюховецький В. 395
Бубновський М. 125, 129, 130
Бугай М. 9, 467
Бугір М. 72
Будка М. 64, 69
Будяк Ю. 104
Буланкін І. 490, 491, 492
Буковський А. 257
Булганін М. 116, 121, 123, 128, 182
Булдович Р. 122
Буллок А. 29
Бульба-Боровець Т. 476
Бульбинський 196
Бурбуліс Г. 615, 616
Бург Д. 467
Бурлаков С. 267
Бурлацький Ф. 9, 456

Бурлаченко Г. 120
Бурлачук Ф. 395
Буряк Б. 86
Буряк В. 467
Бухарін М. 28, 123, 280
Бучко І. 64
Буш Д. 617

В

Валовой Д. 241, 456
Валуєв В. 106, 159
Вальтук К. 251, 468
Вареник М. 12
Варлаам 203
Василевська В. 88, 90
Васюта О. 8, 456
Васюта С. 8, 456
Василишин А. 608
Ватченко О. 233, 266
Ващенко Г. 233
Вебер М. 14, 19, 20
Вегеш М. 468
Веденеєв В. 456
Верт Н. 9
Верьовка Г. 89
Веселов С. 388
Веселовський С. 65
Ветчинов І. 254, 468
Ветров І. 257
Винар Б. 8, 456
Винниченко В. 280
Винниченко І. 8, 456
Вирган І. 78, 86
Вирейко А. 369, 371
Вишневський А. 207
Вільде Ірина 85, 255
Вільчинський В. 349

- Вінграновський М. 186, 187, 190, 191, 192, 255, 263, 268, 302, 468
Вінник А. 371, 373, 380
Вінс П. 310
Вінюков І. 468
Віріна Л. 257
Вірун С. 197, 198
Власенко В. 267
Власенко І. 120
Влизько О. 87
Влодзимирський Л. 121
Внукова Н. 466
Вознесенський А. 190, 192
Волинський К. 275
Волін С. 468
Волкогонів Д. 9, 456
Волошин М. 370
Боробйов М. 279
Воронов Г. 223, 224
Воронов І. 456
Воронін Д. 372
Воронцов Д. 82
Воронько П. 86, 276, 508, 509
Воротников В. 402
Ворошилов К. 104, 112, 113, 128
Воскрекасенко С. 86, 88
Восленський М. 9, 456
Врона І. 193
Врублевський В. 11, 347, 476
Вятр Є. 457
- Г**
Гавел В. 25
Гавелка 525
Гавриш В. 120, 468
Гавдяк Л. 12
Гаєнко 560
Гайдамака П. 89
Гайовий А. 129, 130
Гайовий Г. 196
Галайчак Т. 468
Галамай С. 457
Галан Я. (Росович В.) 64
Галицький 495
Гарань О. 8, 457
Гарбуз М. 468
Гарматюк Б. 196
Гасюк Я. 196
Геврич Я. 295
Гейко О. 310
Геллер М. 9, 37, 457, 476
Гель І. 295, 308, 391, 455
Георгадзе М. 229
Герасимов А. 533
Гербільський Г. 87
Гершензон С. 80, 81
Гемінгвей Е. 550
Гжицький В. 104, 269
Гітлер А. 14, 29, 459
Гладуш В. 375, 378
Глазов Ю. 9
Глух Ф. 296
Глущенко І. 82
Гнатюк В. 257
Гнатюк Д. 185
Гоглідзе С. 121
Гоголь М. 269
Гогусь Б. 196
Голик В. 122

- Голобородько В. 255, 279
Голованівський С. 86, 192, 277, 305, 488, 510
Головатий С. 396
Головко А. 270, 280
Голота 259
Голота А. 276
Голубничий В. 468
Голушко М. 307
Гомон А. 377
Гонопольська Є. 169
Гончар Олесь 76, 186, 262, 263, 265, 270, 272, 283, 387, 388, 389, 394, 396, 401, 453, 488, 551
Гончаренко І. 305
Гончарук І. 8, 457
Гопник Б. 303
Горбаль М. 311
Горбачов М. 11, 334, 336, 340, 341-343, 346-348, 354-357, 361, 365-367, 373, 375, 378, 385-387, 391, 393, 394, 399-400, 404, 408-418, 420, 421, 424, 425, 442, 445, 454, 457, 458, 462, 476-478, 616, 617
Гордієнко В. 468
Гордієнко К. 86
Гордон 83
Горинь Б. 293, 296, 455
Горинь М. 293, 296, 301, 311, 391, 397
Горинь О. 296
Горлач С. 273
Горська А. 186, 187, 188, 296, 303, 305
Гостев В. 528
Гребинський С. 80
Гречанюк С. 395
Гречуха М. 106, 125, 130, 165
Григоренко П. 11, 30, 309, 311, 476, 569, 571, 586, 588, 590
Григорій 203
Гринько Д. 549
Гриньов В. 418
Грицак Я. 8, 457
Гриценко О. 122
Грицина Б. 196
Грицюк М. 185
Гришин В. 341, 347
Гришко Г. 80, 81, 125, 129
Гріффіт Ф. 25
Громико А. 226, 341, 446
Гром'як Р. 11, 477
Грушевський М. 79
Грушецький І. 130, 233
Гудовер ван, А. 9, 95, 96
Гунчак Т. 8
Гурвич Ж. 24
Гурвич О. 82
Гурєєв М. 106, 129
Гуренко С. 377, 399, 404, 413
Гурний Р. 196
Гуслистый К. 79
Гутенберг 76
Гуцало Є. 186, 256, 273, 275, 549
Гуць М. 296

Гущин К. 215, 216, 538

Г

Гнот В. 196

Д

Д'Агостіно А. 9, 114

Дайреджиєв Б. 82

Дан Ф. 15

Даниленко 65

Даниленко В. 8, 455

Данилов Н. 533

Данилов О. 9, 457

Данилюк Ю. 8, 453, 457

Даніель О. 9, 563

Данін Д. 82

Данченко О. 296

Данькевич К. 88, 90,
184

Дашкевич Я. 296, 458,
469, 470, 474

Дашкієв М. 86

Дегтярьов А. 609

Дегтярьов В. 233

Деканозов В. 121

Делоне Л. 80, 81, 493

Дементьев Ю. 8, 152

Денисенко В. 257

Деніке Ю. 469

Джентіле Д. 13

Джигурда О. 86

Джилас М. 24, 457

Дзюба І. 25, 186, 187,
192, 256, 261, 294, 296-
298, 301-303, 305, 306,
308, 396, 457, 549, 570,
576, 577

Диколенко Є. 381

Дим М. 380

Дімаров А. 395

Діоклетіан 24

Діхтяренко Г. 267

Дмитерко Л. 83

Дмитрієв М. 169

Дмитрук В. 11

Добжанський 491

Добровольський В. 86,
488

Довгань Б. 305

Довгань В. 257

Довженко О. 78, 103,
186, 258

Долгих І. 93

Дольд-Михайлик Ю.
258

Дончик В. 395

Дорошко П. 86

Драгоманов М. 263, 286

Драгош М. 293

Драч І. 186, 187, 189-
192, 255, 263, 276, 277,
295, 296, 302, 395-397,
477

Дрогобичський М. 169

Дрозд В. 256, 269, 549

Дрозденко В. 233

Дубина К. 260

Дубінін Л. 120

Дудикевич Б. 121

Дудинцев В. 188

Дурневич Т. 71

Дьяков 565

Дюверже М. 24

Е

Ефроїмсон 491
Еллан (Блакитний) В.
190, 263

Є

Євтушенко Є. 190
Єгоров 561, 562
Єжов М. 126
Єлевферій 521
Єльцин Б. 11, 341, 347,
394, 408, 411, 416-418,
462, 477, 615, 617
Єльченко Ю. 264
Ємельянова О. 642
Єременко С. 469
Єрмолов М. 122
Єсипенко Д. 120
Єфимов 81, 457
Єфремов А. 113

Ж

Жданов А. 89, 182, 189
Жданов С. 89
Жебрак 493
Жербін М. 89
Жиленко І. 11, 187, 255,
268, 273, 284, 287, 548,
551
Жилко Ф. 296
Жмир В. 307
Жуков Г. 127, 128
Жуков І. 554
Жуковський Г. 88, 184,
489
Жулинський М. 457
Журавський В. 8, 457
Журба 491

З

Забашта Л. 86, 509
Загорулько М. 448
Загребельний П. 269,
272, 277, 278, 282
Задоя М. 378
Зайцев О. 152
Зайцев Ю. 8, 458, 469,
477, 478
Зайчук В. 219
Заливаха О. 293, 295,
297
Залізник М. 260
Заремба В. 267, 273
Зарецький В. 186, 296,
303, 305
Зарудний М. 277
Заславська І. 305
Заславська Т. 333
Засядько О. 35
Затварський В. 196
Затонський В. 110
Затули вітер В. 276
Зафієвський 524
Захарчук О. 305
Збанацький Ю. 274,
305, 551
Зверев А. 11, 51, 477,
528
Зельман Г. 196
Зельман О. 8, 196
Земсков В. 9, 469, 618,
619, 624, 628, 635
Земцов І. 9, 457, 458
Зеров М. 105, 273
Зімін О. 9, 458
Зінов'єв Г. 280
Зінов'єв О. 9, 25, 27,
458

- Зінченко Г. 192
Зінчук С. 273
Зісельс Й. 311
Золотенков М. 370
Зубкова О. 8, 458
Зубченко Г. 296
Зюганов Г. 11, 477
- І**
Іваничук Р. 186, 273, 276
Іванов І. 201
Іванов С. 264
Іванова Г. 9, 458
Іванченко М. 185
Іванченко Р. 286
Івашко В. 399, 402, 404
Івашутін П. 526
Іващенко Д. 295
Іващенко О. 125, 129, 130, 225, 233, 556, 557
Івченко В. 257
Ігнат'єв С. 93
Ігрицький Ю. 9, 458
Іларіон 203, 521, 525
Ілєнко І. 273
Ілєнко Ю. 256, 264
Іліна Ю. 276
Ільїн І. 28
Ільїчов Л. 114, 189, 190, 508
Ільніцький М. 458
Ільченко О. 258
Інкелс А. 25
Іоанн 68, 70, 212, 521, 525
Ірчан М. 104, 258
Ісаєв Ф. 86
- Ісаєвич Я. 12
- Й**
Йовчак М. 196
- К**
Кавецький Р. 82
Каганович Л. 10, 11, 31, 60, 78, 79, 112-114, 116, 123, 124, 127, 182, 451, 477, 483, 486, 514
Казанець І. 130
Калашников Г. 120
Калета Ю. 349, 350
Калецький М. 159, 350
Калинець (Стасів) Ірина 186, 296, 306
Калинець Ігор 11, 255, 306, 478
Калениченко В. 310
Калинчук М. 104
Кальвін 24
Кальний 258
Кальченко Н. 105, 125, 130, 138, 141, 233
Кальянов Д. 80
Каменєв 520
Каменкович З. 86
Камю А. 23
Канак Ф. 307
Кандиба І. 197, 198, 309, 311, 586, 588, 590
Капельгородський П. 104
Капітоненко 196
Караванський С. 303, 589
Карманський П. 78

- Карнер С. 57
Карпенко А. 554
Карпов Г. 72, 204, 208, 211, 213, 523, 526, 542, 544
Карпухин Ю. 469
Каррер д'Анкокс Е. 9, 458
Картер Дж. 594, 599
Касаткін К. 120, 122
Каспарова В. 17
Кассоф А. 24
Касьянов Г. 8, 298, 458
Катунін Г. 207
Каутський К. 15
Кацнельсон А. 550
Кафтанов С. 491
Качура Б. 375
Квачевський 569
Квітка-Основ'яненко Г. 273
Кебіч В. 615
Кейнс Дж. 21, 615
Кибенок В. 345
Килимник О. 86
Кирейко В. 295
Кириленко А. 152, 130, 331
Кириллов І. 470
Кириченко О. 119, 124, 125, 128, 129, 131, 141, 182, 473, 517, 519
Кириченко С. 296
Кириченко С. 307
Киричук Ю. 8, 458
Кисельов Є. 87, 508, 510
Кисельов Й. 258
Кислий П. 396
Кичак І. 196
Киян Б. 196
Кіндрат В. 196
Кіп Дж. 9
Кіпиш І. 197, 198
Кіров М. 100
Кіценко М. 272
Клебанов А. 121, 489
Клебанов Д. 89, 489
Клейнер І. 9, 299, 301, 459
Клепикова О. 9, 462
Клименко В. 130, 233
Клименко Н. 467
Климчак П. 196
Клімчук Б. 12
Кобилецький Ю. 86, 88, 508, 509
Кобилецький Я. 196
Кобулов Б. 121
Ковалишин Г. 196
Коваль А. 303, 304
Коваль В. 266, 459, 470
Коваль І. 196
Коваль Ю. 256, 549
Ковальський О. 65
Ковальчук Д. 196
Ковальчук М. 44
Ковгар Б. 308
Ковтун В. 459
Кожукало І. 8, 470
Козаченко В. 269, 272, 278, 305, 306, 488
Козирев М. 68
Козлов Р. 226
Колаковський Л. 25
Колесник С. 140, 141

- Колесников О. 366
Колесса М. 184
Колісник Р. 470
Колісниченко В. 275
Коломієць В. 120
Коломієць В. 191, 263, 302
Коломієць О. 258, 277
Коломієць Ю. 422
Колчицький 522
Комолов 495
Комяхов В. 130, 233
Коневич І. 196
Конєв І. 125
Конєв С. 397
Кониський О. 87
Конквест Р. 9
Коновалов Г. 274
Константинеску Яшь 525
Концевич О. 296
Кордун В. 279
Коркач А. 153
Корнаї Я. 25
Корнієнко Г. 11, 335, 455
Корнієць Л. 44, 514
Корнійчук О. 88, 90, 120, 125, 512, 514, 517
Коротич В. 11, 186, 191, 255, 263, 276, 386, 477
Коротченко Д. 125, 129, 130, 233
Кос-Анатольський А. 89
Косигін О. 222, 227, 228, 229, 253, 302, 303, 557
Косик В. 8, 459
Косів М. 293
Косіор С. 102, 110
Косіор В. 17
Костельник Г. 64, 65, 67-69
Костенко Л. 186, 187, 189, 190, 191, 192, 255, 261, 263, 276-279, 295, 300-303, 616
Костенко О. 120
Костюк Г. 8, 459
Костюк М. 12
Костюк Ф. 383
Костюченко С. 93
Котляр О. 383
Котляревський І. 87
Коцюбинська М. 187, 258, 296, 303, 305
Коцюбинський М. 87, 256, 257, 277, 550
Кочерга І. 258
Кочубей Л. 470
Кочур Г. 186
Кошелівець І. 9, 470
Кошовий П. 130
Кравців Б. 8, 470
Кравченко Б. 9, 125
Кравчук Л. 11, 389, 390, 399, 410, 413, 459, 477, 615, 617
Красівський З. 11, 417, 418
Красніковський Г. 470
Краснокутська О. 466
Краус Т. 455
Кремницька Л. 193
Кривоніс Б. 13
Крижанівський С. 86, 88, 263, 516

Крикін 258
Кримський А. 105
Кривицький А. 11
Крип'якевич І. 72, 478
Круглов С. 37, 42, 121
Кружков В. 514
Круковець 261
Крутицький 521
Крутой Б. 456
Крушельницька Л. 11, 477
Крючков В. 11, 477
Кудлик Р. 296
Кудря С. 307
Кудрявцев В. 9, 459
Кудрявцев П. 93, 111
Кузик Г. 196
Кузнецов В. 337
Кузнецов Є. 295
Кузнецов М. 152
Кузьмич А. 470
Кузьмич В. 104, 105
Кузьо Т. 9
Кук В. 45
Кулик І. 103
Куликов Г. 470
Куликовський В. 196
Куліш М. 103, 104, 258, 263, 273
Куліш П. 286
Кульбакін В. 492
Кульчицький С. 8, 455, 462, 470
Кунаєв Д. 340, 347
Куницький Л. 65
Курбас А. 103
Курило М. 196
Курносів Ю. 8, 459

Курєдов В. 541
Кучер В. 86, 470, 488
Кучеренко В. 378
Кучеряну М. 293
Кушнір В. 296

Л

Лаврів П. 470
Лавровський Б. 251, 233, 234, 468
Лазуренко М. 195
Лакер У. 29, 459
Ланге О. 159
Лапокниш В. 257
Лапчинський 581
Латишевський 524
Лацис О. 459
Ле Іван 305
Лебедь М. 459
Лебедь О. 11
Левенталь Р. 24
Левитський П. 169
Левицький Б. 9, 96
Левицький М. 396
Левін Б. 86
Левін Ф. 82
Левчук Т. 184
Ленартович О. 8, 459
Ленін В. 18, 39, 79, 80, 284, 294, 297, 298, 389, 520, 579, 596, 608
Леонтьєв Л. 242
Леонтьєва В. 468
Леонюк В. 196
Лесів Я. 311
Лигачов Є. 11, 341, 346, 477
Липинський В. 79

- Лисенко М. 269
Лисенко Т. 80, 460, 491, 493
Лисичкін Г. 242, 459
Лисяк-Рудницький І. 9, 459
Литвин В. 8, 11, 459
Литвин М. 12
Литвин Ю. 310-312
Литвинов 569
Литвинцев Л. 80
Литовченко І. 193, 305
Ліберман О. 237-239, 243
Лібович О. 197
Лівшиць 491
Ліг остов 296
Лінден К. 9
Лінц Х. 25
Лісняк П. 471
Лісовий В. 306, 308
Ліст Ф. 463
Лобанов М. 268
Логвин Ю. 256
Логвиненко Л. 122
Лоскутов Б. 555
Лубківський Р. 255, 263
Лубченко А. 303
Лужков Ю. 11
Лукаш М. 186, 273, 275
Лук'яненко Л. 11, 197, 198, 301, 309, 397, 418, 477, 593, 586, 588, 590, 591, 592
Лук'янов А. 11, 414
Лукінов І. 471
Лунєєв В. 9, 459, 620
Лутак І. 236
Луцак В. 305
Луцький О. 8, 468
Луцьків В. 197
Лучук В. 255
Любарський О. 376
Любченко М. 280
Люлька О. 371
Лятишевський І. 65, 69
Лятошинський Б. 89, 184
Ляшко О. 130, 233, 343
Ляшок А. 366
- М**
Магльований І. 120
Мазепа І. 15
Мазлах С. 581
Мазур Д. 311
Мазуров К. 113
Майборода Г. 295
Майборода П. 89, 295
Майєр А. 9, 24
Майрановський Г. 72
Майстренко І. 9, 232, 459
Макарій 70
Макаров 496
Маківчук Ф. 260
Максименко 495
Макогонов 496
Максименков Л. 471
Максудов С. 9, 459
Маланчук В. 271, 274, 580
Маланюк Є. 87
Малафєєв А. 460
Маленков А. 11, 477, 514

- Маленков Г. 11, 112-118, 121, 123, 127, 128, 133, 142, 143, 182, 451, 477, 490
Малецький М. 470
Малинкович В. 310
Малиновська М. 274
Малиновський Р. 226
Малишев І. 242
Малишко Л. 87, 88, 184, 295, 488
Малицький Я. 11, 477
Маліа М. 9, 471
Малюгін Л. 82
Маляров М. 219
Мамай 259
Мамій І. 555
Манайло Ф. 193
Манжура І. 273
Мануїльський Д. 119
Маняк В. 269, 395
Маркс К. 463
Маркузе Г. 24
Маркусь В. 9, 460
Марпз Д. 9
Марр М. 84
Маринович М. 309, 310, 477, 586, 590, 591, 592, 593
Мartiнов О. 122
Мартов Ю. 15
Марченко В. 311, 477
Марусик Т. 8, 460
Масенко Т. 78
Маслей М. 72
Масол В. 377, 379, 399, 406, 421, 426, 432, 460
Масютко М. 11, 295, 301, 454, 477
Матусевич М. 309, 310, 543, 586, 589, 590, 591, 592
Матюшенко 496, 497
Машталір І. 471
Мащенко М. 257, 278, 471
Медведєв В. 11, 393
Медведєв Ж. 9, 460
Медведєв Р. 9, 95, 250, 448, 460, 471, 569, 570, 573
Мейтус Ю. 489
Мелех М. 196
Мельник М. 65, 68, 67, 69
Мельник М. 310
Мельников Л. 116, 119, 514, 517
Мельничук М. 196
Мельничук Ю. 85
Менкуш Я. 295
Меркатун І. 8, 471
Меркулов В. 121
Мешик П. 118, 121
Мешко О. 309, 311, 593, 586, 588, 590, 591, 592
Микитенко І. 104
Микитин Т. 269
Микола, митрополит 213
Миколайчук І. 257
Милусть М. 460
Минко В. 258
Мисько С. 185
Мицик В. 296
Мізес Л. 21

Мікоян А. 11, 101, 127,
128, 152, 226, 227, 229,
330, 514

Міллер А. 471

Мілько В. 550

Мінь І. 71

Міняйло В. 305

Мірчук П. 9, 460

Міхелс Р. 19, 20

Міхнік А. 25, 26

Мовсесов А. 277

Мовчан П. 395

Мокрієв Ю. 277

Мокроусов Б. 152

Молдаван А. 471

Молостова І. 257

Молотов В. 7, 11, 14,
89, 112-116, 121, 123,
124, 126-128, 134, 182,
451, 478

Монді М. 71

Моннерот Ж. 22

Мороз В. 25, 293, 295,
301, 477, 472

Мороз М. 104, 120

Мороз-Погрібна А. 276

Москалець К. 106, 121

Мотиль О. 9

Моторний Д. 325

Мукула М. 71

Мур Б. 25

Мураделі В. 78, 184

Муралов М. 17

Муратов І. 258

Муратов О. 257

Муратова К. 257

Мурані М. 72, 206, 524

Мусієнко О. 395

Муссоліні Б. 13

Мушкетик Ю. 277, 387,
395

Н

Нагайло Б. 9

Нагнибіда 510

Нагробний 196

Назарбаєв Н. 411

Назаренко І. 88, 89,
125, 129

Найденко А. 129

Наконечний 491

Наливайко С. 260

Нахабін В. 89

Негода М. 273

Некрасов В. 30, 190,
192, 302, 303, 307, 532,
594

Некрич О. 9, 37, 457

Нечерда Б. 255

Нестеренко О. 472

Немчинов В. 239, 241,
472

Нікітченко В. 106

Німенко А. 296

Никитюк В. 12

Новиков В. 224, 478

Новиченко А. 85, 488

Нольте Е. 29

Ноув А. 9, 177

О

Обушний М. 470

Овсієнко В. 308, 310

Овчаренко Ф. 266, 270

Оглобин О. 280

Одарич С. 396

- Одрезівський В. 185
Озерний М. 295, 454
Олександр II. 115, 386
Олексієнко М. 469
Олексеюк І. 12
Олесь О. 273
Олійник Б. 186, 255,
263, 274, 276, 305, 387,
395
Олійник М. 277
Омельченко К. 512
Онищенко Г. 165
Онищенко К. 472
Онищенко О. 472
Опанасенко І. 267
Орджонікідзе С. 100
Орлов Ю. 309, 587
Ортега-і-Гасет Х. 19, 21
Осадчий М. 296
Осадчук П. 395
Осечинський В. 87
Осликовська Є. 472
Остряниця Я. 260
Осьмак К. 40
Охримович В. 41
Оуен Р. 9
- П**
Павленко О. 193
Павленко Ю. 466
Павличко Д. 186, 187,
191, 255, 257, 263, 387,
395, 396
Павлов В. 11
Павлов В. 412, 441
Павлов І. 82
Падалка І. 193
Палійчук Б. 85
Палладій 203, 521
Панас К. 460
Панасюк Д. 106
Панченко П. 8, 460
Панч П. 186
Параджанов С. 256,
264, 293, 295, 303, 306
Пастельняк Л. 120
Патик В. 193
Пархоменко Ю. 296
Патоличев Н. 525
Патрус-Карпатський А.
78
Паустовський К. 188,
190
Пашенко В. 460, 472
Певзнер 491
Педанюк 140
Пеленський Я. 9
Пельвецький А. 65, 68,
69
Первомайський А. 78,
86, 488, 510
Первухін М. 128
Пестрецова І. 460
Петраш О. 296
Петрашевич Г. 185
Петров 493
Петровський В. 603
Петровський М. 79
Петрушко В. 8, 472
Печенєв В. 11, 340, 478
Пижигов О. 461, 457
Пилипенко С. 105
Пиляр 565
Пігідо-
Правобережний Ф. 11,
478

- Півторадні В. 190
Підгорний М. 106, 113,
121, 124, 125, 129, 130,
131, 139, 140, 209, 210,
222, 224, 225, 302, 303,
556, 557
Підкова І. 260
Підмогильний В. 104
Підсуха О. 277
Пінчук Г. 212, 217
Пістрак А. 472
Піхоя Р. 9, 413, 460
Платон 24
Плахотнюк М. 308
Плачинда С. 275
Плевако М. 280
Пленков О. 26, 472
Плотнік Г. 277
Площак В. 196
Площак М. 196
Площик А. 367
Плужник Є. 87, 104
Плющ А. 306, 308, 311
Погребняк Я. 376
Погружальський В. 194
Подрабінек О. 460
Поздняков М. 180
Покора С. 196
Покрасенко Ю. 196
Полковенко 296
Покуса О. 357
Полонник К. 180, 215,
538, 540
Полторацький О. 303
Полоцький М. 374
Поляков І. 80, 81, 490,
491, 492, 493
Полянський Д. 113
Пономаренко Г. 472
Пономарьов Б. 114, 255
Попадюк З. 308, 311
Попель С. 296
Попик В. 8, 463, 472
Попов В. 9, 461
Попов В. 472
Попов Г. 382, 439
Попович О. 310
Попович І. 71
Попович М. 396
Попкевич Ю. 350
Поспелов П. 100, 117,
126
Постишев П. 102, 110,
291
Потічний П. 9
Правник В. 345
Пригара М. 269, 488
Примаков Є. 11
Прокоп М. 9, 312, 461,
472
Прокоф'єв О. 84
Пронюк Є. 296, 306
Проців Микола 196
Проців Михайло 196
Пугач П. 120
Пуго Б. 412
Пундик П. 196
Пчілка Олена 87
- Р**
Равич-Черкаський М.
280
Радек К. 17, 520
Радченко А. 473
Разумовський Г. 386
Разнатовський І. 461

- Разумний С. 473
Райх В. 19, 21
Раковський Х. 17, 18
Рапопорт В. 9, 461
Рассохін В. 366
Ребрик Б. 310
Ребро П. 86
Речмедін В. 190
Решетов М. 122
Рєпін І. 269
Рибак Н. 85, 255, 258
Рибачук А. 367
Рибич 196
Рижков М. 11, 346, 375,
381, 382, 478
Риков М. 123, 280
Рильський М. 78,
85, 186, 259, 488
Ришковенко В. 196
Ріббентроп 14
Ріцці Б. 19, 20, 21
Рогаль 81
Рогоза В. 395
Роженко М. 11, 293,
307, 478
Розенко П. 473
Розпутенко І. 473
Романов А. 472, 521
Романов Г. 330, 331,
334, 346
Романов П. 291, 533,
535, 536, 538, 546, 548
Романюк В. 310
Ромжа Т. 71-72
Ромм М. 190
Ронкін 560
Рубан В. 308, 311
Рубльов О. 8
Руденко М. 11, 275,
276, 309, 310, 478, 488,
591, 586, 588, 590, 593
Руденко М. 120
Руденко Р. 104
Рудницький М. 78, 86
Рулін П. 105
Рум'янцев О. 254, 567
Русин І. 295
Русинов 489
Русначенко А. 8, 461,
473
Рябінін М. 185
Рябєв Л. 377
Рябчук М. 8, 461
- С**
Сабуров М. 128
Савинкин Н. 602
Савченко 72
Савченко І. 258
Савченко В. 196
Савченко Г. 104
Савченко Я. 105
Сагайдачний П. 272
Сампара С. 65
Сандлер О. 89, 489
Санжара 506
Санов (Смульсон) Л. 83,
275, 276
Сараєв Р. 120
Сахаров А. 25, 250,
448, 569, 570, 571, 573
Сверстюк Є. 11, 186,
256, 279, 296, 303, 306,
478
Світлична Н. 301, 306,
311, 478

- Світличний І. 90, 186,
187, 256, 279, 293, 296,
301, 303, 306,
Севрук Г. 296, 305
Седляр В. 193
Сейнников 497
Селюнін В. 251, 314,
473
Семенко М. 104
Семенов І. 494, 495
Семикіна Л. 186, 296,
303, 305
Семичастний В. 224,
225, 551, 555, 558, 562,
567
Семон Ф. 193
Сеник І. 310
Сеник Л. 273, 473
Сенченко В. 78, 473,
488
Сергієнко О. 588
Сергійчук В. 8, 449, 452
Сердюк В. 473
Сердюк З. 119, 225
Серпілін Л. 295
Сенін І. 125, 130, 233,
557
Серов І. 128, 130, 527
Сивокінь Г. 267
Сидоров І. 122, 506
Сидоров С. 448
Симоненко В. 186, 187,
188, 191, 263, 275, 278,
279, 300
Симонов К. 29
Синиця М. 130
Синявський 563
Синявський О. 373
Сиротін М. 82
Ситечко А. 303
Сінкевич Ю. 185
Сірко І. 260
Січко В. 310
Січко П. 310
Скаба А. 129, 130, 190,
191, 233, 266, 297, 473
Скіллін Х. Г. 25
Склярів Ю. 602
Сколоздра В. 185
Скорик М. 256
Скороход А. 303
Склярів Ю. 602
Скрипник М. 580
Скуратівський В. 271,
309
Славін А. 79
Сливка Ю. 12, 478
Сліпий Й. 64, 69, 204-
206, 523-527, 529
Слісаренко О. 105
Слонь М. 9, 122
Слюсаренко А. 8, 455,
461
Слюньков М. 372, 393
Смикалін Л. 9, 461
Смілий М. 456
Смілянський Л. 86, 258
Смолич Ю. 78, 270
Смолій В. 458
Снастін В. 529
Снегірьов Г. 308, 309
593-595, 598, 599
Снегов А. 472
Собко В. 277, 488
Соболь В. 242
Соболь М. 130, 233, 556

- Сойфер В. 9, 80, 461
Соколов С. 346
Соколов Ю. 303
Сокольников 520
Сокульський І. 267
Солженіцин О. 25, 57, 290, 565, 571
Солованюк А. 12
Соловійов В. 9
Сологуб В. 375
Соломенцев М. 341
Сольчаник Р. 9
Сосюра В. 84-85, 89, 90, 103, 184, 280, 488, 508-511
Сотников С. 152
Сотченко З. 243, 472
Софронов А. 82
Сошников А. 609
Спасокукоцький Ю. 82
Сперанський М. 386
Спирidonов В. 201
Спирidonов І. 113
Спіро Г. 24
Ставицький О. 478
Сталін Й. 7, 19, 24-26, 29, 30, 39, 40, 50, 51, 60, 65, 71, 78-80, 84, 91, 92, 94, 97, 100-102, 112-117, 125, 126, 127, 129, 136, 142, 157, 177, 199, 242, 329, 333, 337, 452, 455, 456, 460, 462, 465, 468, 483, 486, 596
Старков Б. 462, 473
Стародубцев В. 412
Стебловський М. 120
Стебун (Кацнельсон) 83
Стезьмах Б. 276
Стезьмах М. 186, 255, 258, 272, 276, 295
Степаненко Р. 267
Степанов 561
Стефак В. 287
Стефанік В. 87
Стехов С. 122
Строката Н. 309, 311, 586, 589, 590
Строкач Т. 121
Стрковський 488
Струве 571
Стружак 495
Струмилін С. 241
Струс П. 196
Струтинський І. 196
Стукалін Б. 291
Студенков 569
Ступницький 261
Ступницький І. 473
Стус В. 186, 255, 261, 279, 294-296, 303, 306, 308, 311, 312
Субоцький Л. 82
Субтельний О. 9, 462
Судоплатов П. 11, 71, 72, 478
Сузий І. 640
Супруненко М. 79
Супрун О. 185
Суриков В. 169
Суслов М. 89, 128, 189, 330, 338, 222, 223, 227, 228, 234, 271,
- Т**
Табачник Д. 8, 473, 472

- Табурянський А. 418
Такер Р. 9, 24
Талмон Дж. 23
Танюк А. 187, 188
Тараненко В. 474
Тарасов П. 514
Тарнавський М. 293
Творинський 296
Татю М. 9
Теребиллов 602
Терен В. 395
Тельнюк С. 269, 275
Телятников А. 345
Теофіла 71
Тернавський М. 276
Тигрид П. 9, 462
Тиглівець О. 196
Тизяков О. 412
Тимків Б. 196
Тимошенко Б. 296
Тимченко С. 8, 460
Титаренко О. 233
Тиский М. 8, 462
Тихий О. 309-312
Тихі 196
Тихонов П. 122
Тичина П. 96, 103, 262, 488, 510
Тід П. 28
Ткачук Я. 196
Тоїчкин 296
Толпиго К. 303
Толстой А. 267
Трасюк 196
Третецький А. 474
Третьяков Г. 474
Третьяков Д. 80
Третьяков Р. 549, 551
Трипільський А. 86
Троїцький 561
Тронько П. 453
Троцький А. 16-19, 240, 340, 520
Трусов О. 9
Труш Й. 65
Тулуб З. 103, 104
Турик А. 196
Турчанінов М. 474
Турчин В. 250, 448
Турчинська А. 305
Тютюнник А. 275
Тютюнник Г. 85, 186, 256, 265, 275, 276
Тютюнник І. 495
- У**
Убийвовк А. 488
Уйгелі С. 71
Українка Леся 87
Уманський 493
Уніат Б. 296
Усенко П. 86
Ушаков М. 509, 510
- Ф**
Файнбург З. 9, 462
Файнерман 192
Фальківський Д. 87, 104
Фармер К. 9
Феделеш К. 71
Феденко П. 15
Федичев Р. 462
Федоренко А. 474
Федоренко К. 475
Федорів Р. 276
Федоров М. 379

- Федорович Т. 260
Федорчук В. 334, 578
Федченко П. 190
Феррар Дж. 458
Філіпенко А. 89
Філіппов 571
Філіпчук Г. 456
Фінкельштейн Є. 80, 81
Фісун О. 375
Фокін В. 375, 417, 615
Фомін В. 474
Фомічев В. 521
Франко З. 296, 305, 479
Франко І. 86, 87, 185, 257
Француз А. 11
Фришко С. 120
Фрідріх К. 9, 23, 25, 26, 28
Фролов А. 488, 553
Фромм Е. 19, 21
Фуженко А. 185
- Ж**
- Жайек Ф.А. 19, 21
Жанас 196
Жанін Г. 251, 473
Жансиваров Р. 369
Жарламов О. 381
Жарчук Б. 274, 275
Жахаєв 560
Жвильовий М. 280
Жейфец М. 11, 478
Жижняк А. 85, 277
Жімченко О. 120
Жіра О. 72, 206, 524
Жлевнюк О. 9, 474
Жмара С. 11, 478
- Хмелевський 524
Хмельницький Б. 88, 89, 512
Ходос В. 555
Ходнетт Г. 233
Ходченко П. 66, 68
Холодний М. 80
Хом'якевич О. 196
Хомишин Г. 65, 69
Хорошун О. 122
Хорсун С. 120
Хоткевич Б. 105, 530
Хоткевич Г. 104, 105, 530, 531
Хоткевич П. 105, 530
Христинич Б. 196
Хрущов М. 11, 24, 25, 31, 32, 45, 59, 60, 65, 71, 72, 92, 100-102, 104, 112, 115, 116, 118, 119, 121-124, 126, 127, 129, 131-133, 135-137, 139, 141, 142, 152, 157, 159, 189, 190, 192, 193, 213, 334, 213, 221-230, 232, 234, 237, 244, 292, 444, 450, 451, 452, 456, 478, 556, 557, 559
Хрущов С. 11, 460, 478, 479, 514
Худяков С. 474
- Ц**
- Царевская Т. 448
Цвігун Л. 120
Цвігун С. 331
Цегляр Я. 89
Цибулько В. 583

Цомай Б. 245
Цимбал В. 307

Ч

Чабанівський 272, 549,
550
Чайка Я. 185
Чайківський Б. 474
Чалмаєв В. 268
Чарнецький М. 65, 69,
206, 524
Чаянов 520
Чеботарьов Р. 80
Чебриков В. 334, 341,
346, 393, 603, 607
Чемерис В. 267
Чемерис П. 296
Чемертан С. 293
Чендей І. 256, 267, 270
Чепурний Д. 87, 104
Червоненко С. 129
Чердинцев І. 293
Черемшина Марко 257
Черепанов В. 152
Черкас В. 296
Черненко К. 330, 335-
339, 340, 341, 342, 354,
457, 529, 457, 529
Чернишов К. 276
Чернов П. 474
Черноуцан І. 533
Чернявський Г. 462
Чернявський М. 276
Черняк В. 353, 474
Черченко Ю. 8
Черчілль В. 29, 142
Чичибабін Б. 273

Чорновіл В. 186, 256,
296, 300-303, 306-308,
310, 391, 397, 418, 454,
479
Чотінер Б. 9
Чубар В. 102, 110, 291
Чуєв Ф. 478
Чуйков В. 125, 130
Чумак В. 190, 263
Чураєв В. 493
Чухно А. 474

Ш

Шабатура С. 310
Шамота Н. 236, 275,
295, 578
Шанковський А. 9, 84,
462, 474
Шапіро А. 9, 24, 96, 463
Шаповал М. 296
Шаповал Ю. 8, 463, 473
Шапошников Є. 617
Шаховський С. 86, 190
Шварц С. 475
Шахрай В. 581
Шверник М. 113
Швець В. 79
Шевельов Н. 578
Шевченко В. 120, 195
Шевченко В. 343, 344,
392
Шевченко М. 276
Шевченко С. 456
Шевченко Т. 86, 185,
257, 269, 300, 581, 582
Шевчук А. 549
Шевчук В. 186, 549,
550

Шейнін С. 267
Шемчук В. 607
Шенін О. 408
Шелепін О. 113, 152,
223, 556
Шелест П. 11, 124, 130,
131, 140, 224, 225, 229,
233, 234, 236, 237, 262,
266, 268, 269, 271, 273,
297, 301, 444, 479, 556,
578, 579, 597
Шепілов Д. 123, 126,
127, 182
Шептицький А. 64, 469
Шептицький К. 64
Шереметьєва Л. 296
Шершень 196
Шинкаренко М. 475
Шиян А. 79, 277
Шкандрій М. 9, 475
Шлапак Д. 274
Шмельов Н. 463
Шмигельський А. 86
Шмідт К. 14
Шпорлюк Р. 9, 463
Штаммер О. 23
Штепа К. 280
Штогаренко А. 89
Шуваєв В. 153
Шуляр А. 185
Шумук Д. 11, 196
Шустер 495
Шухевич Р. (Чупринка
Тарас) 40, 44, 45, 308,
311, 469, 610
Шушкевич С. 418, 615,
616, 617

Щ

Щадов М. 372, 374,
378, 380, 382
Щолоков М. 331
Щербак Ю. 256, 268,
273, 277
Щербицький В. 124,
129, 130, 131, 232-236,
271, 273, 274, 278, 297,
336, 340, 341, 343, 347,
389, 390, 392, 399, 476,
580

Ю

Югас І. 80
Юзефяк Ц. 349, 350
Юзовський Ю. 82
Юхновський І. 403,
414, 418
Юрчук В. 8, 463
Юрчук М. 196, 472
Ющук І. 296

Я

Яворівський В. 256,
270, 276, 396
Яворовський Ю. 475
Яворницький Д. 260,
263
Якимович Б. 8, 463,
473
Якір 569, 574
Яковлев О. 11, 272,
408, 412, 479
Яковлев (Хольцман) Б.
82
Якубович 570
Якубовський І. 233

Якубовський Ф. 104
 Якутович Г. 256
 Якутович Ю. 296
 Янаєв Г. 412
 Яновський Ю. 78, 86,
 258, 488
 Янюк Є. 475
 Ярема С. 479
 Яременко В. 273
 Яремчук В. 8, 463
 Ярмиш Ю. 274
 Яроцький В. 120
 Ярош Б. 8, 463
 Ярустовський Б. 533,
 514
 Ястребов І. 603
 Ястребов Ф. 79
 Яцків М. 86
 Ященко Л. 303

A

Arendt H. 463
 Armstrong J.A. 463

B

Backer R. 463
 Bacon E. 475
 Bilinsky Y. 463
 Birch J. 463, 475
 Bloembergen S. 475
 Breslauer G.W. 463
 Brezhnev 463, 465
 Brzezinski Z.K. 463, 464,
 475

C

Chotiner B.A. 464
 Cohen S.F. 465

Conquest R. 464

D

D'Agostino A. 464
 Dallin A. 465
 Desjardins R. 464
 Drygalski J. 464

F

Farmer K.C. 464, 634
 Fox M.S. 475
 Friedrich C.J. 464

G

Gorbachev 464, 465,
 466
 Goudoever van, A.P. 464

H

Horbach A.-H. 475

K

Keep J. 464, 465
 Khrushchev 464, 465,
 466
 Kołakowski L. 464
 Kosygin 465
 Krawchenko B. 464
 Kwasniewski J. 464
 Kuzio T. 464

L

Lange O. 475
 Larson T.B. 465
 Lenin 464, 465, 466
 Lewitskyj B. 464
 Linden C.A. 464, 465
 Little D.R. 464

M

Mace J.E. 465
Malia M. 475
Marples D. 465
Meyer A. 465
McCauley M. 464
Motyl A.J. 465

N

Nahaylo B. 465, 476
Nolte E. 465
Nove A. 465

O

Owen R. 465

P

Potichnyj P.J. 466

R

Rabinowitch A. 465

S

Schapiro L. 465
Seton-Watson H. 465
Sheehy G. 465
Shelest 476
Stalin 465
Strauss W. 476
Strong J.W. 465
Sullivant R.S. 476

T

Tatu M. 465
Teed P.A. 465
Tillett L. 476
Tucker R.C. 466

Зміст

Вступ	7
Розділ I. Кінець тиранії	
1. Природа системи	13
2. Суспільні процеси	29
3. Відбудова економіки	46
4. “Возз’єднання” церков	63
5. Ідеологічний контроль	74
Розділ II. Спроба реформ	
1. Критика “культу”	91
2. Криза влади	115
3. Наболілі проблеми	133
4. Обмеження централізму	157
5. Паростки відродження	177
6. Наступ на церкву	199
Розділ III. Апогей соціалізму?	
1. Зміни у верхівці	221
2. Реформа 1965 року	237
3. Влада і культура	254
4. Всеможна цензура	279
5. За права людини	292
6. “Економна” економіка	314
Розділ IV. Апаратна перебудова	
1. Останні генсеки	329
2. Проекти і прогнози	349
3. Робітничі страйки	363
4. Політичні відносини	385
5. План і ринок	419
Післямова	443
Джерела та література	446
Додатки	
А. Документи	480
Б. Таблиці	618
Покажчик імен	643

Наукове видання

Баран Володимир Кіндратович

**Україна: новітня історія
(1945–1991 рр.)**

Редактор В. Гребенюк

Технічний редактор М. Філіпович

Комп'ютерний набір М. Філіпович, М. Ветрова

Художній редактор Н. Паламарчук

НБ ІНІУС

696597